ISSN 2637-1995 (Print)
ISSN 2637-1901 (Online)

19. Naučno-stručni skup

Studenti u susret nauci – StES 2026

ZBORNIK RADOVA

Humanističke nauke

19th scientific conference

Students encountering science – StES 2026

PROCEEDINGS

Humanities

Banja Luka
2026.

Izdavači:
Univerzitet u Banjoj Luci
Studentski parlament Univerziteta u Banjoj Luci

Za izdavača:
Prof. dr Aleksandar Ostojić
Milan Stupar

Urednik/ci:
Teodora Pajić

Lektor za srpski jezik:
Ana Čugalj Matić

Lektor za engleski jezik:
Milica Guzijan

Štampa:
Mikro print s.p. Banja Luka

Tiraž:18

Naučni odbor:

Prof. dr Milica Balaban, prof. dr Kristina Pantelić Babić, prof. dr Aleksandar Ostojić, prof. dr Dalibor Kesić, prof. dr Milenko Krajišnik, prof. dr Ranko Škrbić, prof. dr Saša Čvoro, prof. dr Goran Trbić, prof. dr Ranka Perić-Romić, prof. dr Biljana Babić

Recenzenti:

Prof. dr Radoslav Eraković , prof. dr Saša Šmulja, mr Danijela Jelić, prof. dr Siniša Subotić, prof. dr Svetlana Borojević, prof. dr Jasmina Dražić, dr Dragan Dragomirović, prof. dr Milan Ajdžanović, prof. dr Vesna Krajišnik, prof. dr Nina Govedar, doc. dr Milijana Sladojević Maleš, prof. dr Sanja Paripović Krčmar, prof. dr Igor Simanović, dr Aleksandra Savić, prof. dr Željka Šajin, prof. dr Danijela Stefanović, prof. dr Sanja Macura, prof. dr Vladan Tatalović, prof. dr Darko Anev, prof. dr Boško Branković, Sofija Vučićević ma, prof. dr Sanja Ranković, Sara Dojčinović ma, doc. dr Marija Pejičić, doc. dr Dijana Đurić, Mladen Janković ma, prof. dr Gordana Štasni, prof. dr Mijana Kuburić Macura, prof. dr Snežana Vukadinović, prof. dr Jelenka Pandurević, prof. dr Mirjana Arežina, prof. dr Ljiljana Stević, Anja Mudrenović ma, doc. dr Željko Šarić

SADRŽAJ

RADOVI:

BOJANA M. JOKIĆ, SERBSKA LETOPIS (1825): KULTURNI MANIFEST EPOHE .. 7

BOGDAN S. NOVOKMET, ANALIZA BAJRONOVSKOG JUNAKA U PESMI „ORAO" ĐURE JAKŠIĆA: SPECIFIČNOSTI PESNIČKOG OBLIKOVANJA I BAJRONOVSKE TENDENCIJE 17

MARINA NEDELJKOVIĆ, „YOU MET ME AT A VERY CHINESE TIME IN MY LIFE" 25

LUKA MIHAILO LAZIĆ; Tatjana Kraljević, POL, GODINE STAROSTI I AKTIVNO OTVORENO MIŠLJENJE KAO PREDIKTORI DESNIČARSKOG AUTORITARIZMA 41

ŁUKASZ BYRSKI, „RECI MI SVOJE IME, JER KO MI KAŽE SVOJE IME ŽIVEĆE": POJAM IMENA U DREVNOEGIPATSKOJ SOTERIOLOGIJI 55

MLADEN PAVLOVIĆ, JEDRENSKA OPERACIJA 65

DRAGIŠA MILOVANOVIĆ, Zorana Prnjić, BOLEST KAO TEST PRAVDE: ODGOVORNOST I EMPATIJA PREMA OBOLJELIMA OD MALIGNIH BOLESTI 73

ZORANA PRNJIĆ, Dragiša Milovanović, KADA BOLEST POSTAJE ODGOVORNOST? ULOGA PERCIPIRANE ODGOVORNOSTI U EMPATIJI PREMA OBOLJELIMA OD KARCINOMA DOJKE I PLUĆA 91

SANDRA BOSANČIĆ, STILSKE FUNKCIJE I TVORBENE TRANSFORMACIJE NAZIVA MOZZART U REKLAMNOM DISKURSU 107

TEODORA VUČKOVIĆ, KULINARSKA LEKSIKA JUGOISTOČNE SRBIJE I VOJVODINE 115

MINA A. KOMADINA, Bojana G. Miljković, DIJALOGIČNOST ISTINE: SKEPSA I/ILI VERA – PITANJE DUHOVNE IZOLACIJE I SAMOOBNOVE ČOVEKA U KARANTINU RAŠE LIVADE I LAZAREVIM LESTVAMA ZLATE KOCIĆ .. 129

MILENA STOJANOVIĆ, ORGANIZACIJA NASTAVE SRPSKOG KAO STRANOG JEZIKA SAUČENICIMA IZ RUSIJE 141

PETAR S. JEVTIĆ, PRESTAĆE JEDAN DA PROKIŠNJAVA KROV – MOTIV KUĆE U POEZIJI IVANA V. LALIĆA: OD PROSTORA INTIMNOSTI DO DOMOSTROJA SPASENJA 155

KATARINA ĆELIĆ, TASSO: LAMENTO E TRIONFO – ODNOS FORME I PROGRAMNOSTI U SIMFONIJSKOJ POEMI FRANCA LISTA 193

JOVANA BOJANIĆ, Danijel Bjelić, JUPITEROV VOTIVNI ŽRTVENIK IZ BANJE LUKE: EPIGRAFSKA ANALIZA, DIGITALNA DOKUMENTACIJA I PROSTORNI KONTEKST NALAZA 205

IRENA LUKIN, David Josipović, Petra Grubešić, INTERDISCIPLINARNI PRISTUP U PRIPREMI BIBLIOTERAPIJSKOG RADA: PSIHOKRITIČKA I PSIHOLOŠKA ANALIZA AUTOBIOGRAFSKOG SVJEDOČANSTVA UZ DIGITALNU POTPORU INTERPRETACIJSKOM PROCESU 217

ALEKSANDRA STOŠIĆ, BAJANJE KAO OBREDNI I DRAMSKI ČIN U KOMEDIJI 1 NIKOLE NALJEŠKOVIĆA 245
ANA LOJPUR, SAVREMENA VOKALNA PRAKSA BILEĆE SAGLEDANA KROZ REPERTOAR DVIJE PJEVAČKE GRUPE.....253
CRISTIAN MARIO VOINEA, THE Q HYPOTHESIS AND THE FARRER THEORY: A COMPARATIVE SYNOPTIC ANALYSIS.....263

RADOVI

https://doi.org/10.63356/stes.hum.2026.001 УДК 050(=163.41)(497.113) „1825“

SERBSKA LETOPIS (1825): KULTURNI MANIFEST EPOHE

Autor: BOJANA M. JOKIĆ
e-mail: b.jokic-18098@filfak.ni.ac.rs
Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu

Cilj: Cilj rada jeste da se utvrdi kulturno-istorijski i programski značaj prvog broja časopisa *Serbska letopis* iz 1825. godine i pokaže da njegovo pokretanje nije predstavljalo samo književni poduhvat, već i oblik institucionalnog i kulturnog samoosvešćivanja srpske zajednice.

Materijal i metode: Analiziraju se tematske celine i rubrike prvog broja – *Predislovije*, *Mesecеslov*, biografski, moralno-poučni i poetski tekstovi – u okviru kulturološkog i književnoistorijskog pristupa. Posebna pažnja posvećena je društveno-istorijskom kontekstu nastanka časopisa i programskim idejama Georgija Magaraševića, naročito panslovenstvu.

Rezultati: Analiza pokazuje da je *Serbska letopis* koncipiran kao sintetički kulturni program u kojem se prožimaju prosvetiteljski racionalizam i romantičarski kult narodne tradicije. Objedinjavanjem književnosti, istorije, moralne misli i dokumentarnog materijala, časopis je ostvarivao funkciju prosvećivanja i očuvanja nacionalnog identiteta, istovremeno ga pozicionirajući u širi slovenski i evropski intelektualni kontekst.

Zaključak: Prvi broj *Serbske letopisi* predstavlja programski izraz kulturnog humanizma i nacionalnog prosvećivanja čiji je značaj prevazilazio granice književnog časopisa. Njegovim pokretanjem postavljeni su važni temelji za institucionalizaciju i razvoj moderne srpske kulture XIX veka.

Ključne reči: Georgije Magarašević; *Serbska letopis*; XIX vek; nacionalna svest; prosvetiteljstvo; romantizam; panslovenstvo

I

„Ako postoje književni časopisi koji su, po mnogo čemu, neobični, jedinstveni, neponovljivi kao svetski književni i kulturni fenomeni, onda se takav jedan nalazi u srpskoj kulturi.” (Negrišorac, 2023, str. 217) Pojava prvog broja glasila Serbska letopis 1825. godine predstavlja jedan od presudnih trenutaka u razvoju srpske kulture i književnosti XIX veka. Osnivanje časopisa nije bilo samo izdavački poduhvat, već i akt kulturnog samopotvrđivanja srpske zajednice u okolnostima u kojima je bilo neophodno institucionalno uobličiti i učvrstiti nacionalni identitet. Početak XIX veka za srpski narod u Habzburškoj monarhiji predstavljao je razdoblje intenzivnih kulturnih i nacionalnih preobražaja. Posle vekova bez državnosti, srpska zajednica u Ugarskoj nastojala je da očuva svoje duhovne i kulturne osobenosti unutar carstva. Gašenjem Novina serbskih 1822. godine Srbi su ostali bez štampanog glasila na svom jeziku, što je u intelektualnim krugovima izazvalo svest o potrebi stvaranja trajnijeg oblika kulturne komunikacije. Istovremeno, evropski tokovi prosvetiteljstva i ranog romantizma, kao i porast nacionalnih

pokreta među Slovenima, snažno su uticali na srpske intelektualne krugove. U takvom ambijentu Georgije Magarašević i njegovi saradnici pokreću 1825. godine Serbska letopis, prvi srpski književni časopis koji je trebalo da postane kulturni i intelektualni centar Srba. Njeno pojavljivanje nije bilo samo izdavački poduhvat, već kulturni manifest epohe: pokušaj da se književnost, istorija, kultura i nacionalni ideali povežu u zajednički program prosvećivanja.

Polazeći od navedenih društvenih okolnosti i istorijskog značaja književnog glasila Serbska letopis, cilj našeg rada jeste analiza časopisa kao značajanog književnog i kulturnog fenomena koji je u osnovi oblikovao koncept moderne srpske kulture XIX veka. Fokus istraživanja usmeren je na prvi broj iz 1825. godine, koji predstavlja idejni i poetički okvir u kojem koegzistiraju prosvetiteljski diskurs i romantičarska koncepcija očuvanja nacionalnog identiteta. S tim u vezi, krajnji rezultat rada jeste prikaz načina na koji Serbska letopis funkcioniše kao medijum nacionalnog samoosvešćivanja i kulturnog programa srpske inteligencije, kao i ispitivanje njegovog značaja u formiranju književnosti koja je nosilac kulturne i nacionalne svesti. Originalni naučni doprinos rada ogleda se u tome što se prvi broj časopisa ne posmatra isključivo kao istorijski dokument, već se analizira kao koherentan kulturni i idejni program, kroz čije se sadržinske i poetičke osobenosti mogu pratiti procesi oblikovanja moderne srpske književne i nacionalne svesti.

Metodološki pristup zasniva se na kombinaciji književnoistorijske, analitičko-interpretativne i kulturnoistorijske metode. Književnoistorijski pristup omogućava sagledavanje časopisa u kontekstu društvenih, političkih i kulturnih prilika prve polovine XIX veka, dok se analitičko-interpretativna metoda primenjuje u razmatranju pojedinačnih priloga, njihovih tematskih i žanrovskih osobenosti, kao i idejnih i poetičkih obrazaca koje zastupaju. Kulturnoistorijska perspektiva omogućava da se sadržaj časopisa dovede u vezu sa širim procesima nacionalnog samoosvešćivanja i institucionalizacije srpske kulture. Na taj način, istraživanje nastoji da pokaže kako se u prvom broju časopisa uspostavlja odnos između književnosti i nacionalnog identiteta, ali i kako se kroz uređivački izbor i koncepciju časopisa oblikuje jedan od ranih modela moderne srpske kulturne komunikacije.

II

Početkom XIX veka srpska kultura u Habzburškoj monarhiji nalazila se u procesu postepenog institucionalnog oblikovanja. Iako je srpska inteligencija delovala u okvirima ograničenih političkih i obrazovnih mogućnosti, porast broja škola, biblioteka i štamparija svedoči o jačanju svesti o potrebi za sistematskim kulturnim radom. Ukidanjem Novina serbskih 1822. godine prekinut je kontinuitet štampanog izražavanja na narodnom jeziku, što je u krugovima obrazovanih Srba izazvalo osećaj praznine i potrebu za novim oblikom javnog govora. Upravo iz te potrebe izrasta ideja o Serbskom letopisu kao trajnijem i reprezentativnijem vidu kulturne komunikacije. Georgije Magarašević, profesor Novosadske gimnazije i jedan od vodećih intelektualaca svoga doba, shvatio je da srpska književnost mora dobiti institucionalnu podršku kako bi postala osnov kulturnog i nacionalnog identiteta. „Iako vezan mnogim nitima za tradiciju, na kojoj je počivala srpska „učena klasa", Magarašević je još kao učenik i mlad nastavnik veoma dobro osetio najavu novog vremena i strujanje novih ideja. On je prihvatio ideje Dositeja Obradovića, prvog vesnika i začetnika kulturne revolucije kod Srba, i na njima izgrađivao svoj stav prema životu… U naporima jednog dela građanstva da se u književnosti izbori građansko pravo narodnom jeziku, što je u svoje vreme isticao i Dositej, Magarašević se našao uz Vuka, koji je taj zahtev najjasnije formulisao i najdoslednije primenjivao. Otuda i njegovo prijateljstvo i njegova saradnja sa Vukom." (Milisavac, 1987, str. 46) U tom smislu, Serbski letopis Magarašević je konceptualizovao kao institucionalni okvir u kojem se književnost,

istorija i moralna misao integrišu u jedinstveni kulturni program. Pozicionirana na preseku književnog i prosvetiteljskog diskursa, redakcija je nastojala da uspostavi idejno i vrednosno jedinstvo srpske kulture u epohi u kojoj je nedostajala državna institucionalna potpora. Odnos Magaraševića prema Vuku Karadžiću predstavlja u tom kontekstu jedan od ključnih aspekata razumevanja njegove kulturne misije. Iako je ostajao rezervisan prema radikalnosti Vukovih jezičkih reformi, Magarašević je delio njegovo uverenje da se nacionalni identitet mora zasnivati na jezičkom i duhovnom jedinstvu naroda. Ta pozicija umerenog reformizma, kojom se težilo sintezi tradicionalnog i modernog, svedoči o pokušaju da se u okviru jedne publikacije pomire nasleđe slavenosrpske književnosti i novi principi narodnog jezika. Ovaj idejni kompromis između prosvetiteljskog racionalizma i romantičarskog narodnog idealizma određuje kulturnoistorijski značaj ovog gllasila. U njemu se artikuliše specifična kulturna paradigma srpske građanske inteligencije prve polovine XIX veka koja nastoji da književnost i periodiku upotrebi kao sredstvo kolektivnog samoosveščivanja. Serbska letopis stoga ne predstavlja samo književni časopis, već i diskurzivni prostor u kojem se oblikuju temeljni pojmovi srpske moderne kulture: ideja o prosvećivanju naroda, institucionalizacija književnog života i afirmacija kulturnog autoriteta pisane reči. Njena uloga posrednika između starog i novog, između tradicije i evropske modernosti, čini je paradigmatičnim tekstom srpske kulturne istorije s početka XIX veka.

„U početku nije imao isključivo nacionalni karakter, jer se iz predgovora prvog broja uočava prisustvo ideja o sveslovenskoj solidarnosti." (Jakovljević, 2017, str. 225) Magarašević je jasno iskazao uverenje da kulturni napredak jednog naroda može imati šire, opšteslovensko značenje. U duhu ranog kulturnog panslavizma, on je smatrao da se rad na prosvećivanju i duhovnom uzdizanju Srba može posmatrati kao deo zajedničkog napora slovenskih naroda „ot Adrijatskog do Ledenog, i ot Baltiskog do Crnog mora" da se afirmišu unutar evropske kulturne zajednice. Ta svest o uzajamnosti i solidarnosti među Slovenima predstavljala je sastavni deo njegove ideje. „U Magaraševićevom intelektualnom liku odražavao se splet raznorodnih uticaja jednog prelaznog i prelomnog vremena." (Milisavac, 1986, str. 78) Shodno tome, Serbska letopis je od samog početka zamišljen ne samo kao hronika srpskog kulturnog života, nego i kao mesto kulturne razmene i dijaloga među srodnim slovenskim narodima. Publikovanjem tekstova koji su imali istorijsku, jezičku i moralnu vrednost, Magarašević je težio da srpsku književnost predstavi kao ravnopravan deo šireg slovenskog duhovnog prostora. U tom smislu, njegov koncept kulture zasniva se na ideji uzajamne koristi, odnosno da rad srpskih pisaca bude od koristi i drugim Slovenima, kao što će i njihovo stvaralaštvo obogaćivati srpsku kulturnu svest. Taj programski panslavistički element Letopisa pokazuje da je Magaraševićev kulturni projekat imao i humanističku dimenziju: težnju ka duhovnom ujedinjenju slovenskih naroda kroz kulturu.

III

„Objavljenije, oglas o izdavanju časopisa, datirano sa 18. junom 1823. a potpisano punim imenom, Magšarević je poslao u Beč svome prijatelju Jovanu Hadžiću s molbom da ga tamo da odštampati." (Milisavac, 1986, str. 87) U *Objavljeniju* najavljen je izlazak prvog broja časopisa Serbska letopis krajem oktobra iste godine. Takođe, napomenuto je da će se broj časti godišnje zavisiti od odziva čitalačke publike. Magarašević iskazuje i duboko uverenje u značaj prosvetiteljskog rada i uzajamnog delovanja „učenih i rodoljubivih Srba", čiji je zadatak da svojim znanjem i javnim delovanjem doprinesu napretku narodne svesti i nacionalnog ponosa. Posebno se naglašava potreba za saradnjom između učenih pojedinaca i šireg društva, kako bi se ostvarila „narodna polza", što odražava ideal

prosvetiteljskog utilitarizma toga doba. Autor *Objavljenija* ističe i važnost biografije kao žanra koji će se naći u Letopisu, a koji putem javnog predstavljanja zasluga pojedinaca, učvršćuje kolektivni identitet i istorijsku samosvest nacije. Retorika ovog teksta prožeta je osećanjem skromnosti i nacionalnim entuzijazmom, što svedoči o intelektualnom i kulturnom oblikovanju srpske građanske elite u Ugarskoj, u kome se znanje povezuje s moralnim i patriotskim vrednostima. Međutim, iako je časopis bio potpuno pripremljen za štampu već u junu 1823, sakupio 29 pretplatnika i imao obezbeđenog izdavača, Konstantina Kaulicija, odobrenje za štampu od budimskog cenzora Antonija Tumara dobio je tek 12. maja 1824. godine. Časopis je izašao 1825. godine pod naslovom Serbska letopis, koji je posle drugog broja promenjen u Serbskij letopis, zbog uočene greške u gramatičkom rodu.

Magaraševićevo *Predislovije* otvara časopis kao svojevrstan programski i idejni okvir, uvodeći čitaoca u njegovu svrhu i kulturni značaj. U njemu se objašnjava razlog za zakasneli izlazak prvog broja, ističući da je njegovo pripremanje zahtevalo veliku saradnju, ulaganje i trud. Urednik naglašava da su mnogi znameniti Srbi doprineli svojim prilozima, te da već postoji materijal i za narednu časticu časopisa. Pored organizacionih i tehničkih objašnjenja, predislovije ističe i idejni program. Letopis ima prosvetiteljsku i panslovensku nameru, nastoji da zabeleži napredak srpske i slovenske književnosti i da svojim delovanjem doprinese njenom razvoju. Posebna pažnja posvećena je jeziku i pravopisu, s težnjom da časopis prati novine u ovim oblastima i time podstakne unapređenje kulturnog standarda.

Nakon *Predislovija* nalazi se *Meseceslov za leto 1825*, odnosno crkveni kalendar sa pregledom praznika i svetitelja tokom godine. Njegovo uključivanje svedoči o nastojanju uredništva da novi časopis poveže savremene prosvetiteljske težnje sa duhovnim i verskim nasleđem srpskog naroda. Na taj način, *Meseceslov* predstavlja simboličnu sponu između crkvene tradicije i modernog književnog izraza, što je u skladu sa idejom očuvanja nacionalnog identiteta kroz kulturu i pisanu reč.

Prva čast časopisa sadrži i *Naznačenije o evropskim vladarima i statističkim podacima o njihovim zemljama (broj stanovnika, veličina državnog duga, godišnji prihod i rashod)*, sa posebnom tabelom za Austrijsko carstvo. Uredništvo zatim čitaocu daje uvid u demografsku strukturu Evrope (religijsku i nacionalnu). Rubrika pod naslovom *Serbsko sveštenstvo* predstavlja sistematizovan pregled unutrašnje hijerarhije Srpske pravoslavne crkve u prvoj polovini XIX veka. U njemu se najpre navode arhijereji – arhiepiskop i mitropolit – kao najviši nosioci duhovne vlasti. Nakon toga sledi popis monaškog sveštenstva, koje obavlja službu u manastirima, a zatim i mirskog, parohijskog sveštenstva, neposredno povezanog sa vernicima i crkvenim životom lokalnih zajednica. Uz svako ime naznačeno je mesto službe, što tekstu daje karakter delimičnog crkveno-geografskog registra i omogućava uvid u prostornu organizaciju i rasprostranjenost srpskog klira. Na taj način poglavlje ima, ne samo dokumentarnu i istorijsku vrednost, već i šire kulturno značenje, jer potvrđuje postojanje jasno ustrojenog i funkcionalnog sistema crkvene uprave kao važnog činioca očuvanja nacionalnog identiteta.

Nakon rubrike posvećene crkvenoj hijerarhiji, Letopis donosi pregled predstavnika srpskog vojnog sloja. Rubrike pod naslovima S*erblji generali, Serblji štaboficiri, Petrovaradinska regimenta* i *Šajkaški bataljon* prikazuju organizaciju i raspored srpskih oficira u okviru austrijske vojske, ističući njihovo učešće i ulogu u državnoj službi. Ovaj niz tekstova ima jasan društveno-dokumentarni karakter: kao što spisak sveštenstva svedoči o uređenosti duhovnog života, tako i pregled vojnih starešina pokazuje stepen integracije i značaj Srba u vojnoj i administrativnoj strukturi carevine. Na taj način Letopis ne samo da registruje pojedince i institucije, već oblikuje sliku o srpskom narodu kao uređenoj kulturnoj zajednici sa razvijenom duhovnom i vojnom organizacijom.

Biografičeske čerte slavni Serbalja predstavlja jedan od najznačajnijih delova prvog broja Letopisa Matice srpske, jer objedinjuje moralno-poučni i nacionalno-pedagoški program časopisa. U uvodnom delu autor ističe uverenje da „ništa ne deluje snažnije na

srce od dobrog primera", naglašavajući da je cilj ovih biografija (prim. B. J. pomenuto i u *Objavljeniju*) ne pohvala, već podsticaj – primer kojim se treba voditi. Dobri primeri, kako se navodi, treba da proističu iz različitih sfera društvenog života: crkvene, vojne i učene, jer se u svakoj od njih mogu pronaći ličnosti dostojne ugleda. Ovakvo stanovište odražava prosvetiteljsku ideologiju doba – veru u vaspitnu snagu uzora, u moralno usavršavanje pojedinca kroz primere rodoljublja, učenosti, skromnosti i smirenosti. Pisac naglašava da je „dužnost naroda" da ističe i pamti takve ljude, čime bi se podsticala svest o nacionalnom ponosu i moralnoj vrednosti zajednice. U skladu sa tim, u rubrici su predstavljene biografije Petra Barona Duke i Jovana Draga Teodorovića, koje su date kao konkretni primeri životnih putanja što spajaju ličnu vrlinu i javnu službu. Ove biografije nisu pisane u stilu retoričke pohvale, već kao sažeti, informativni prikazi koji ističu obrazovanje, službu i zasluge pojedinaca. Svojim moralnim i vaspitnim karakterom rubrika *Biografičeske čerte slavni Serbalja* u velikoj meri doprinosi osnovnom cilju Letopisa, da uobliči sliku o Srbima kao narodu kulture, znanja i vrline, čiji se pojedinci ističu ne samo položajem, već pre svega ličnim dostojanstvom i zaslugom. Nakon biografskih priloga, u kojima se kroz primere pojedinaca podstiču moralne i rodoljubive vrednosti, sledi poglavlje *Vidov dan*. Kosovo, koje tu istu ideju uzdiže na kolektivni i istorijski nivo. Tekst je posvećen najznačajnijem datumu iz srpske kulturno-istorijske tradicije – 28. junu 1389. godine kao simbolu nacionalne žrtve, vernosti i duhovne postojanosti. Ovim poglavljem Letopis uvodi motiv nacionalnog pamćenja kao temeljnog kulturnog obrasca. Kosovska tema nije predstavljena isključivo kao istorijska, već kao mitski i moralni orijentir – kao primer rodoljublja, požrtvovanosti i moralne snage jednog naroda. Vidovdanska simbolika tako postaje most između prošlosti i savremenosti, između individualnih primera vrline (kao u biografijama) i kolektivnog, duhovnog ideala. Uključivanjem ovakvog teksta, Letopis potvrđuje svoju prosvetiteljsku, ali i romantičarsku ulogu u negovanju nacionalne svesti, istorijskom pamćenju, moralnoj odgovornosti i kulturnom kontinuitetu srpskog naroda.

Pokolenija slavenskog naroda u III desetini XIX veka predstavlja istorijsko-etnografski pregled slovenskih naroda, odnosno njihovog porekla, teritorijalne raspodele i jezičkih osobenosti. Autor najpre izlaže opšti pregled istorije slovenskog naroda, a potom precizno nabraja slovenska plemena, navodeći područja koja naseljavaju, brojnost stanovništva i jezik kojim govore. Tekst ima izrazito prosvetiteljski karakter: nastoji da čitaocu pruži sistematičnu sliku slovenskog sveta u savremenom trenutku, ali i da probudi osećaj za kulturno i jezičko srodstvo slovenskih naroda. Tako ovo poglavlje doprinosi široj ideji Letopisa o sveslovenskoj solidarnosti, povezujući nacionalnu samosvest sa nadnacionalnim, kulturnim jedinstvom Slovena. Karakter Slavenskog naroda uopšte rubrika je koja nastoji da definiše opšte karakteristike slovenskog nacionalnog bića i da odbrani dostojanstvo Slovena od predrasuda koje su o njima širili zapadnoevropski pisci. Na početku teksta ističe se da je razumevanje čoveka složen zadatak koji zahteva mnogo iskustva i pronicljivosti, a tim pre razumevanje čitavog naroda. Zato je potrebno pažljivo uočiti osnovne crte slovenskog karaktera i pristupiti mu bez predubeđenja. Autor ukazuje da je pitanje slovenskog karaktera za njega „sveta stvar", jer nepravedni sudovi stranih pisaca duboko vređaju osećanja slovenskih čitalaca. Posebno naglašava strah svakog Slovena da će u tuđim delima pronaći porugu ili omalovažavanje svog naroda. U tom kontekstu citira više zapadnoevropskih, uglavnom nemačkih pisaca – kao što su Taube i Hekt – koji u svojim opisima slovenskih zemalja iznose ponižavajuće i stereotipne predstave: da Sloveni žive u siromaštvu, da su neuredni, skloni poligamiji, da piju jaka pića ili da se lako potčinjavaju vlastima. Navedene primere autor koristi ne radi polemike sa pojedincima, već kao pokazatelj načina na koji se u zapadnoj književnosti formirao negativan obraz Slovena. Cilj teksta nije samo pobijanje tih navoda, već i afirmacija slovenskog karaktera kao moralnog, trpeljivog, skromnog i duhovno uzvišenog. Na taj način ovo poglavlje predstavlja jedan od ranih pokušaja kulturne samorefleksije i intelektualne odbrane slovenskog identiteta

u okviru srpske književne periodike XIX veka.

Rubrika *Vospitatelna zavedenija Slavena* potpisana inicijalom U. što nas može upućivati na uredništvo, posvećena je obrazovnom razvoju i vaspitanju slovenskog naroda, naglašavajući da čovek od svog rođenja, kroz detinjstvo i mladost, bez uticaja drugih ljudi ne bi dostigao nivo moralnog i intelektualnog „savršenstva". U uvodnom delu teksta izdvaja se narodna izreka da se čovek uči celog života, ističući time kontinuitet procesa obrazovanja kao osnovu ličnog i društvenog razvoja. Autor daje primere iz Rusije, gde svaka naseljena jedinica ima školu, a u većim gradovima postoje gimnazije i univerziteti. Pored toga, opisuju se zavedenija namenjena obrazovanju učitelja, lekara, činovnika i vojnika, kao i posebne ustanove koje obezbeđuju kontinuitet i unapređenje obrazovnog sistema. Takav prikaz ima dvostruku funkciju: s jedne strane, on dokumentuje organizovanu prosvetnu infrastrukturu, a s druge, služi kao uzor slovenskim narodima, uključujući Srbe, u podsticanju obrazovanja kao osnovne vrednosti. Pritom se u ovoj rubrici prepoznaje prožimanje prosvetiteljskih i ranoromantičarskih ideja: dok se obrazovanje, u duhu prosvetiteljstva, afirmiše kao sredstvo sticanja znanja, moralnog usavršavanja i društvenog napretka, ono istovremeno dobija i šire nacionalno značenje, postajući jedan od preduslova kulturnog preporoda i očuvanja identiteta slovenskih naroda. Na taj način, rubrika *Vospitatelna zavedenija Slavena* ostvaruje prosvetiteljsku funkciju časopisa, ali je istovremeno proširuje romantičarskom idejom kolektivnog kulturnog i nacionalnog samopotvrđivanja, povezujući individualni moralni razvoj sa društvenim i nacionalnim napretkom.

Rubrika *Moralne povesti* u prvom broju Letopisa otvara tekst Dositeja Obradovića naslovljen kao Abdul Ibraim, a zatim slede prevodi Herderovih dela (Polza basne, Sud afrikanski, Noć i dan, Aurora i Rana smert) izvesnog G. G, koji čitaocu pružaju primere moralne pouke kroz različite žanrove i kulturne kontekste. U cilju ilustracije rubrike i kritičkog razmatranja njenog prosvetiteljskog i moralnog aspekta, u dalja analiza biće posvećena Dositejevom tekstu Abdul Ibraim, koji predstavlja primer literarnog načina prenošenja moralnih principa i vaspitnog uticaja na čitaočevu svest. Abdul Ibraim predstavlja deo Dositejevog Naravoučenija za prevod Ezopove basne Putnici i topola. Povodom pomenute bane Dositej evocira jednu arapsku istorijicu. Priča prati Abdula Ibraima na njegovom putu od Anadolije do Meke, pri čemu je autor pažljivo opisivao prirodna okruženja kroz koja putuje – plodne doline, masline, smokovnice, cvetuće livade i kristalne potoke. Opis služi kao kontrast između prividnog rajskog okruženja i stvarnog duhovnog puta čoveka. Na putu Abdul Ibraim uočava da su ljudi i životinje različito ustrojeni: dok se ljudi mogu zaslepiti zemaljskim slastima i blagodariti Bogu samo za materijalne darove, životinje priroda uči svojoj svrsi i ponašanju. Dositej kroz ove slike ističe da istinska zahvalnost Bogu nije ograničena na zahvalnost za materijalne ili čulne užitke, već podrazumeva svest o daru razuma i sposobnosti duše da čini dobro, te da se usmerava na znanje, pravdu i moralni razvoj. Dositej afirmiše ideju da čovek treba da se uzdigne iznad životinjskog nivoa zahvalnosti, usmeravajući pažnju na opšte dobro, moralni razvoj i duhovne darove. U moralnoj i vaspitnoj perspektivi, Abdul Ibraim pokazuje dve ključne pouke: prvo, da površna zahvalnost ograničena na slast i užitak ne vodi istinskom duhovnom razvoju; i drugo, da čovekova sposobnost razuma i besmrtne duše zahteva svesno i uzvišeno blagodarenje za darove prirode i duhovne sposobnosti. Na taj način Dositejev tekst ispunjava osnovnu svrhu rubrike *Moralne povesti*, pokazujući kako literarni narativ može biti instrument vaspitanja i podsticanja moralne refleksije čitaoca.

Poetičeska sočinjenija u prvom broju časopisa Serbska letopis obuhvataju izbor poetskih priloga koji ilustruju različite žanrove, stilove i kulturne tradicije. U njoj se nalaze pesma Stid (M. S.), Vezilič (L. M.), prevod (L. M.) Horacijeve 7. ode iz knjige IV na slovenski i srpski jezik, kao i dve Anakreontove ode nepotpisanog prevodioca i niz epigrama. Cilj rubrike nije samo književna demonstracija, već i vaspitna i obrazovna funkcija: kroz

različite forme poezije čitaocu se pružaju primeri estetske i moralne vrednosti, razvijaju se osećaj za lepotu jezika i metriku, i podstiče se kulturna i intelektualna refleksija. „Iako u programu Letopisa nigde nije ni nagovešteno negovanje klasične književnosti, ona je veoma prisutna u svim njegovim sveskama kako u prvom (Kaulicijevom) tako i u drugom (Matičinom) periodu Magaraševićevog uredništva" (Milisavac 1986: 170). Uključivanje prevoda klasičnih dela i primera antičke poezije pokazuje nastojanje da se čitoaci upoznaju sa evropskim i klasičnim poetskim tradicijama, dok domaći radovi demonstriraju mogućnosti slovenskog jezika za izraz estetske i moralne misli. Na taj način, rubrika *Poetičeska sočinjenija* obavlja dvojaku ulogu: s jedne strane afirmiše književne tekstove, a s druge strane deluje kao instrument kulturne i moralne edukacije.

Pisma znatni u književestvu Serbalja obuhvata pisma značajnih srpskih književnika, među kojima su dva pisma Dositeja Obradovića, kao i prilozi Trlajića i Solarića. U časopisu ova rubrika ima prevashodno dokumentarnu i prosvetiteljsku funkciju, jer pruža neposredan uvid u misli, moralne stavove i kulturne težnje istaknutih predstavnika srpskog književnog života. Kroz ovu formu, čitaocu se omogućava upoznavanje sa intelektualnim i književnim diskursom epohe, pokazujući načine na koje pisci kroz lične komunikacije oblikuju jezik, prenose moralne i vaspitne poruke i podstiču razvoj nacionalne kulturne svesti. Na taj način, rubrika služi kao instrument kulturne dokumentacije i vaspitanja, integrišući pojedinačne književne priloge u širi idejni i prosvetiteljski program časopisa.

Kratke bibliografičeske vesti o literaturi Slavena pruža sistematizovan pregled značajnih slovenskih autora i njihovih dela. Tekst je organizovan u dva dela: prvi obuhvata ruski književni korpus, pri čemu su prozni pisci i pesnici odvojeni radi preglednosti, a drugi se odnosi na srpske spisatelje, navedene po azbučnom redu. Cilj rubrike je informativni i obrazovni: ona pruža čitaocima sistematizovan uvid u aktuelnu književnu produkciju Slovena, podstiče poznavanje jezičkih i žanrovskih osobenosti i doprinosi razvoju nacionalne književne svesti kroz upoznavanje sa drugim slovenskim tradicijama. Istovremeno, rubrika najavljuje nastavak u drugoj častici, obećavajući time kontinuitet ovog pregleda i dopunu podataka o književnicima i njihovim delima.

„Obaveštenjima i raspravama o novijoj i savremenoj književnosti u glavnom delu Letopisa skoro da nije bilo mesta. Ova književnost je bila potisnuta u Smesice, u kratke informativne beleške, ali neretko se dešavalo da te beleške pređu i u prave male književne raspravice" (Milisavac, 1986, str. 172). Rubrika *Smesice* služi kao mesto za objavljivanje kratkih informativnih priloga, koji se odnose na novine i dostignuća u slovenskoj književnosti, obrazovanju i nauci. U prvoj časti mogu se naći podaci o Gramatikici slavenskih jezika Dobrovskog, informacije o bibliotekama i školskim ustanovama kao što je novosadska gimnazijska biblioteka, kao i najnovija izdanja leksikografskih radova na latinskom, nemačkom i srpskom jeziku. Pored toga, Smesice beleže i važne akademske priloge, kao što je vest o disertaciji Vuka Stefanovića Karadžića, što pokazuje da ovaj segment Letopisa, iako kratak, ima značajnu informativnu i dokumentarnu ulogu, ali neretko prelazi u male književne i naučne rasprave.

IV

„Magarašević je u jednom od najsiromašnijih književnih perioda uspeo da osnuje, održi i razvije jedan književni, upravo književno-istorijski časopis skoro iznad svojih mogućnosti." (Milisavac, 1986, str. 178) Ovim rečima sažeta je suština značaja časopisa Serbska letopis za srpsku kulturu XIX veka. Analiza prvog broja Letopisa pokazuje da je ovaj časopis bio više od publicističkog ili književnog poduhvata: on je predstavljao sistematizovanu platformu za kulturno samoosvešćavanje, vaspitanje i nacionalno utemeljenje. Programski okvir časopisa obuhvatao je raznovrsne rubrike – od *Predislovija* i

Meseceslova, preko pregleda sveštenstva i vojnih struktura, do biografija, moralnih povesti, poezije, pisama i bibliografiskih vesti. Svako poglavlje imalo je specifičnu ulogu u izgradnji kolektivne nacionalne i kulturne svesti: dokumentacija sveštenstva i vojnih elita pokazivala je uređenost i organizaciju srpske zajednice; biografije i moralne povesti prenosile su uzore vrline, učenosti i rodoljublja; poetska literarna ostvarenja podsticala su estetsku, moralnu i kulturnu refleksiju; a kratke beleške u Smesicama i bibliografske vesti pružale su informativni uvid u savremenu slovensku književnu produkciju. Letopis je, pri tome, integrisao prosvetiteljski racionalizam sa romantičarskim akcentom na narodnoj kulturi i nacionalnoj istoriji, istovremeno afirmišući jezičko i duhovno jedinstvo Srba i drugih slovenskih naroda. Panslovenska svest koja provejava u Predisloviju i rubrikama pokazuje da je Magarašević svoj projekat zamišljao kao deo šireg kulturnog dijaloga među Slovenima, što Letopis čini primerom humanističkog i prosvetiteljskog uticaja u uslovima ograničenih institucionalnih mogućnosti. Sve navedeno potvrđuje da je Serbski letopis predstavljao više od časopisa – on je bio kulturni i moralni program, instrument nacionalnog obrazovanja i posrednik između tradicije i modernih tokova. U kontekstu prve polovine XIX veka, Letopis se može razumeti kao paradigma nastojanja srpske inteligencije da književnost i pisanu reč uopšte, iskoristi za oblikovanje identiteta, očuvanje kulturne svesti i razvoj nacionalne samopouzdanosti.

LITERATURA

Jakovljević, D. (2017). Peštanske decenije Matice srpske (povodom 190-godišnjice osnivanja jedne od najznačajnijih kulturnih ustanova srpskog naroda). *Megatrend revija – Megatrend Review, 14*(1), 223–240. Beograd: Univerzitet Megatrend.

Milisavac, Ž. (1986). *Istorija Matice srpske II deo: 1826–1864*. Novi Sad: Matica srpska.

Milisavac, Ž. (1987). *Matica srpska i Vukova reforma*. Novi Sad: Matica srpska.

Negrišorac, I. (2023). *Letopis Matice srpske: objavljenije i prva častica*. Novi Sad: Matica srpska.

Izvor

Serbska letopis (1825). Novi Sad: Matica srpska. Dostupno na:https://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=51&m=2#page/194/mode/1up

SERBSKA LETOPIS (1825): THE CULTURAL MANIFESTO OF THE ERA

Author: BOJANA M. JOKIĆ
E-mail: b.jokic-18098@filfak.ni.ac.rs
Faculty of Philosophy, University of Niš

Aim: The paper examines the cultural, historical, and programmatic significance of the first issue of *Serbska letopis* (1825), arguing that its establishment represented not only a literary undertaking but also an expression of the institutional and cultural self-awareness of the Serbian community.

Material and Methods: The analysis focuses on the first issue's main sections – *Predislovije*, *Meseceslov*, biographical and moral-didactic texts, and poetry – applying a cultural and literary-historical approach. Particular attention is given to the socio-historical context and Georgije Magarašević's programmatic ideas, especially Pan-Slavism.

Results: The analysis shows that *Serbska letopis* was conceived as a comprehensive cultural programme combining Enlightenment rationalism with the Romantic idealisation of national tradition. By bringing together literature, history, moral thought, and documentary material, it functioned as a medium of intellectual enlightenment and the preservation of national identity, while also placing Serbian culture within a broader Slavic and European intellectual context.

Conclusion: The first issue of Serbska letopis represents a programmatic expression of cultural humanism and national enlightenment whose significance extended beyond the literary sphere, laying important foundations for the institutional development of modern Serbian culture in the nineteenth century.

Keywords: Georgije Magarašević; *Serbska letopis*; nineteenth century; national consciousness; Enlightenment; Romanticism; Pan-Slavism

https://doi.org/10.63356/stes.hum.2026.002 УДК 821.163.41.09-1

ANALIZA BAJRONOVSKOG JUNAKA U PESMI „ORAO" ĐURE JAKŠIĆA: SPECIFIČNOSTI PESNIČKOG OBLIKOVANJA I BAJRONOVSKE TENDENCIJE

Autor: BOGDAN S. NOVOKMET
e-mail: bogdannovokmet27@gmail.com
Prirodno-matematički fakultet Univerziteta u Kragujevcu

Uvod: Bajronovski junak predstavlja promenljiv književni obrazac čije se osobine različito oblikuju u nacionalnim književnostima i književnim formama.

Cilj: Rad ispituje na koji način se u pesmi „Orao" Đure Jakšića oblikuje figura sa odlikama bajronovskog junaka i kako se osobine evropskog romantičarskog prototipa preoblikuju u srpskom književnom kontekstu.

Materijal i metode: Istraživanje se zasniva na analizi sve tri strofe pesme „Orao". Primenjen je analitički i tipološki pristup, usmeren na prostornu organizaciju pesme (zemlja, nebo, visina), motive leta i obrušavanja, leksički izbor, ponavljanje i završnu sliku krvi i mraka.

Rezultati: Analiza ukazuje na prisustvo motiva gordosti, prezira prema svetu, nepripadanja i unutrašnjeg sukoba. Posebno se izdvajaju razlike između narativnog bajronovskog junaka i simboličke figure orla, kao i višeznačnost završnog prizora čije se značenje ne može svesti na jedno tumačenje.

Zaključak: Jakšić ne reprodukuje neposredno evropski prototip bajronovskog junaka, već njegove pojedine odlike preoblikuje kroz sažetu simboličku strukturu pesme. Osobenost „Orla" ogleda se u paradoksu figure koja poseduje mogućnost uzleta, ali ne pronalazi prostor pripadanja ni na zemlji ni na nebu.

Ključne reči: bajronovski junak, bajronizam, Đura Jakšić, „Orao", srpski romantizam, lirska simbolika

UVOD

Bajronovski junak jedan je od najprepoznatljivijih tipova evropskog romantizma. Njegovo ime vezuje se za stvaralaštvo Džordža Gordona Bajrona, ali se njegova književna geneza ne može svesti na jednog autora niti na jedno delo. Peter L. Thorslev pokazuje da se ovaj tip oblikovao kroz preplitanje različitih predromantičarskih i romantičarskih modela: junaka osećajnosti, gotskog junaka-zlikovca i plemenitog odmetnika. U njegovom razmatranju romantičarskog junaka posebno mesto zauzimaju i figure Fausta, Kaina, Ahasvera, Satane i Prometeja (Thorslev, 1962). Bajronovski junak zato nije zatvorena formula, već složen književni obrazac čije se osobine menjaju i prilagođavaju u različitim književnim sredinama.

U engleskom romantizmu Bajronova dela, naročito „Hodočašće Čajlda Harolda", predstavljaju jedan od ključnih oslonaca za oblikovanje ovog tipa. U drugim evropskim književnostima bajronovski obrazac ne pojavljuje se kao jednostavno ponavljanje istog lika. U ruskoj književnosti ovaj obrazac se preoblikuje u dodiru sa osobenim društvenim

i književnim okolnostima. Onjegin i Pečorin nisu ponovljene verzije istog junaka: Lermontov preuzima neke od odlika prisutnih kod Puškina, ali ih razvija u drugačijem i složenijem obliku. Njihovo poređenje pokazuje kako se bajronovski obrazac povezuje sa razvojem tipa suvišnog čoveka i menja od jednog književnog ostvarenja do drugog. U nemačkoj književnosti junaci poput Vertera mogu pokazivati srodna osećanja svetskog bola i nesklada sa sredinom, ali takva sličnost sama po sebi nije dovoljna da ih odredi kao bajronovske junake. Ovi primeri ovde se navode samo kao kratak okvir za razumevanje promenljivosti evropskog obrasca, a ne kao predmeti posebne komparativne analize (Thorslev, 1962; Sibinović, 1991, str. 101–109).

Pitanje Bajronovog uticaja i bajronizma u književnostima južnoslovenskog prostora ima svoju istraživačku tradiciju, o čemu svedoče monografija Ilije M. Petrovića „Lord Bajron kod Jugoslovena" (1931) i zbornik „Bajron i bajronizam u jugoslovenskim književnostima" (1991). U tom zborniku nalazi se, između ostalog, i studija Miodraga Sibinovića o Puškinu, Ljermontovu i bajronizmu u srpskoj književnosti XIX veka. Ova literatura je važna za širi okvir razumevanja, ali predmet ovog rada nije opšti pregled bajronizma u srpskoj književnosti, već tumačenje jedne pesme Đure Jakšića.

Izbor „Orla" kao jedinog predmeta analize omogućava da se pažnja usmeri na konkretne postupke kojima se evropski romantičarski obrazac preoblikuje u srpskom pesničkom kontekstu. Pesma je kratka, ali je njena simbolička struktura pažljivo organizovana: u tri katrena razvijaju se motivi leta, zemlje, neba, prezira, sunca i krvi. Pritom je važno razlikovati književnoistorijski podatak o Bajronovom uticaju na Jakšićevo stvaralaštvo od tvrdnje da se baš ova pesma neposredno ugleda na određeno Bajronovo delo. Prva tvrdnja pripada širem kontekstu razumevanja dela; druga bi zahtevala konkretnu tekstualnu potvrdu. Zbog toga se u radu ispituju pre svega tipološke srodnosti, bez unapred postavljene pretpostavke o neposrednom preuzimanju.

Za metodološko polazište značajno je i novije istraživanje Nenada Nikolića, koje ukazuje na to da su ranija tumačenja Jakšića često polazila od pretpostavke o podudarnosti pesnikove ličnosti i njegovog dela. Nikolić predlaže da se književni opus razume polazeći od pažljive interpretacije pojedinačnih pesama i njihovih razlika (Nikolić, 2024, str. 849–850). Takav pristup posebno je važan za „Orla": figuru orla ne treba bez tekstualnog dokaza poistovetiti sa samim Jakšićem niti je automatski proglasiti pesnikovim autobiografskim alter egom.

CILJ

Cilj rada jeste da se utvrdi na koji način Đura Jakšić u pesmi „Orao" oblikuje figuru sa odlikama bajronovskog junaka i koje osobenosti tog oblikovanja ukazuju na prilagođavanje evropskog romantičarskog obrasca lirskom izrazu srpskog romantizma. Istraživanje je usmereno na tri povezana zadatka: prvo, prepoznavanje karakteristika koje se mogu dovesti u vezu sa bajronovskim tipom; drugo, ispitivanje načina na koji se te karakteristike ostvaruju kroz motive, simbole, jezički izbor i kompoziciju; treće, utvrđivanje odstupanja od uobičajenog narativnog modela bajronovskog junaka. Polazna pretpostavka jeste da se specifičnost pesme ne iscrpljuje u prisustvu motiva gordosti, prezira i nepripadanja, već se nalazi u njihovom sažetom i simboličkom lirskom oblikovanju.

MATERIJAL I METODE

Primarni materijal čini celokupan tekst pesme „Orao" Đure Jakšića, prema izdanju „Celokupna dela", knjiga prva, Beograd, 1931, str. 51. Prema hronološkim beleškama Jovana Živanovića u istom izdanju, pesma je napisana 1858. godine, a prvi put je štampana 1895.

godine (Živanović, 1931, str. 307). Tekst je analiziran kao celina od tri katrena, a ne kao skup izdvojenih stihova, kako bi se pratilo razvijanje motiva od početne slike uzleta do završnog obrušavanja.

U radu se primenjuje analitičko izučavanje pesme, uz motivsko-simboličku, stilsku i kompozicionu analizu. Posebno se razmatraju prostorni odnosi između zemlje i neba, motivi leta i pada, leksičko ponavljanje, kontrast svetlosti i tame, kao i funkcija završne slike. Tipološki pristup koristi se za ograničeno poređenje osobina figure orla sa odlikama bajronovskog junaka koje izdvaja Thorslev (1962). To poređenje nije zamišljeno kao dokaz potpune istovetnosti sa evropskim prototipom, već kao sredstvo za utvrđivanje srodnosti i odstupanja. Književnoistorijska literatura koristi se za smeštanje teme u istoriju proučavanja bajronizma i recepcije Bajrona na južnoslovenskom prostoru. Kao relevantni bibliografski oslonci izdvajaju se Petrovićeva monografija (1931) i zbornik Kabiljo-Šutić (1991); njihov širi pregled recepcije nije predmet ove analize, koja se usredsređuje na tekst pesme. Za tumačenje reči „hol" konsultuje se etimološki rečnik Marka Snoja, koji beleži oblik „hol" bez početnog vokala kao oblik istog značenja kao „ohol", odnosno „ponosit". Metodološki je važno razlikovati lirskog govornika od središnje figure pesme. Orao je prikazan u trećem licu, dok ga lirski „glas" opisuje i prati njegovo kretanje. Zbog toga se u analizi prvenstveno govori o „figuri orla" ili „središnjoj pesničkoj figuri", a ne o orlu kao lirskom subjektu. Ova razlika sprečava da se bez dodatnog obrazloženja pesnička figura poistoveti sa autorom ili glasom koji govori u pesmi.

REZULTATI

Pesma „Orao" sastoji se od tri katrena. U stihovnoj organizaciji uočava se smenjivanje deseteraca i deveteraca: neparni stihovi imaju deset, a parni devet slogova. U svakoj strofi prisutno je ukršteno rimovanje: „čarna" – „nemarna", „let" – „svet", „vihora" – „mora", „hol" – „bol", „goni" – „roni", „zrak" – „mrak". Takva pravilnost daje pesmi sažetu i zaokruženu formu, dok se njena unutrašnja dinamika ostvaruje promenom slika i glagola kretanja. Kompozicija ima tri povezane faze: najpre se uspostavljaju orlova sposobnost uzleta i njegov prezir prema svetu; zatim se prikazuje odbacivanje i zemlje i neba; najzad, kretanje se nastavlja i završava naglim obrušavanjem prema zemlji. Prostorna organizacija pesme zasniva se na opoziciji zemlje i neba, ali ta opozicija nije jednostavna. Zemlja nije predstavljena kao siguran prostor pripadanja, ali ni nebo nije bezuslovno pozitivno odredište. Visina, koja se u početnoj strofi javlja kao prostor dostupan orlovoj prirodi, u drugoj strofi postaje i prostor mogućeg pada. Tako se razvija osnovni paradoks pesme: figura koja ima sposobnost uzleta ne uspeva da pronađe prostor u kojem bi mogla da se zaustavi i pripada.

Blizo do neba gora je čarna,
Ne treba orlu tek jedan let,
Samo da pusti krila nemarna —
Prezr'o je davno prezreni svet.
(Jakšić, 1931, str. 51)

Prva strofa uspostavlja sliku uzvišenog prostora i ptice kojoj je let prirodna mogućnost. Već prvi stih postavlja goru „blizo do neba", čime se uspostavlja vertikalna osa pesme. U naredna dva stiha naglašava se lakoća uzleta: orlu je potreban „tek jedan let", odnosno samo da pusti „krila nemarna". Epitet „nemarna" unosi ton nehajnosti i lakoće, kao da uzlet ne zahteva poseban napor. Ipak, stih ne govori da je orao već dostigao nebo; on ističe njegovu mogućnost i sposobnost da se uzdigne. Stih „Prezr'o je davno prezreni svet" ne znači da je

svet prezreo orla: gramatički, orao je subjekat prezira, a „prezreni svet" njegov predmet. Glagol označava aktivan stav figure, dok pridev dodatno određuje svet kao odbačen. Prilog „davno" ukazuje da je reč o trajnom odnosu, a ne trenutnoj reakciji. Ponavljanje reči istog korena „prezr'o" i „prezreni" predstavlja figuru etimologiku. Ona zvučno i značenjski povezuje čin prezira sa vrednosnom ocenom sveta. Prezir se ne javlja samo kao emocija, već postaje načelo orlovog odnosa prema okolini. U tome se može prepoznati jedna od odlika bajronovskog tipa: izdvajanje praćeno gordim odbacivanjem sveta koji figura doživljava kao nedostojan ili nesaglasan sa sobom. Ipak, Jakšić ne prikazuje čoveka koji objašnjava razloge svog nezadovoljstva; odnos prema svetu sažet je u simboličkoj figuri ptice.

Po tamnoj magli teškog vihora
Neće na zemlju ni nebo, hol!
Nebo mu s' čini da pasti mora,
A pusta zemlja sam jedan bol.
(Jakšić, 1931, str. 51)

Druga strofa menja početnu sliku lakoće i uzleta. Izrazi „tamna magla" i „teški vihor" grade atmosferu nestabilnosti, otežanog kretanja i nejasnoće. Prirodni prizor ne služi samo kao dekor, već učestvuje u oblikovanju unutrašnjeg konflikta figure. Ipak, ne treba automatski svaki element olujnog pejzaža prevoditi u jedno psihološko značenje: sigurno je da oni stvaraju atmosferu nemira, dok njihova pojedinačna simbolička značenja ostaju otvorena. Središnji stih strofe glasi: „Neće na zemlju ni nebo, hol!" Odbijanje je iskazano glagolom „neće", koji naglašava voljni odnos figure prema mogućim odredištima. Orao ne odbacuje samo zemlju, već i nebo, i time se narušava uobičajena simbolička opozicija prema kojoj bi zemlja predstavljala niži, a nebo viši i poželjniji prostor. Posebnu pažnju zaslužuje reč „hol". Prema etimološkom rečniku Marka Snoja, srpskohrvatski oblik „hol" javlja se bez početnog vokala u istom značenju kao „ohol", odnosno „ponosit". U kontekstu stiha ova reč neposredno povezuje orlovo odbijanje sa gordošću i samosvojnim držanjem. Naredni stih — „Nebo mu s' čini da pasti mora" — uvodi važnu perspektivnu nijansu. Izraz „mu se čini" upućuje na doživljaj figure, a ne na objektivno potvrđenu činjenicu. Nebo, koje je najpre bilo prostor mogućeg uzleta, sada postaje i prostor mogućeg pada. Mogućnost uzleta tako istovremeno postaje izvor nesigurnosti. Nasuprot nebu stoji zemlja, određena kao „pusta" i svedena na „sam jedan bol". Izraz je izrazito sažet: zemaljski prostor nije opisan kroz pojedinačne događaje ili iskustva, već je u celini poistovećen sa bolom. Orao, dakle, ne nalazi prihvatljivo odredište ni u jednom od dva prostora. Njegovo nepripadanje prevazilazi običan sukob sa društvenom sredinom: ono je predstavljeno kao nemogućnost da se prihvati bilo koji od osnovnih prostora postojanja. Ovakvo proširenje konflikta predstavlja jedno od najvažnijih odstupanja od narativnog modela bajronovskog junaka, čija se izdvojenost najčešće razvija kroz odnose sa ljudskom zajednicom.

Tiho se vije, oblake goni,
Preziruć' gleda u sunčan zrak...
Strelovit posle na zemlju roni
I krvlju kaplje zemaljski mrak.
(Jakšić, 1931, str. 51)

Treća strofa nastavlja kretanje orla, ali menja njegov ritam. Izraz „tiho se vije" usporava sliku i stvara utisak kružnog, gotovo nečujnog kretanja. Nasuprot tome, glagol „goni" naglašava aktivnost figure: orao ne prolazi pasivno kroz prostor, već potiskuje oblake. U istom stihu spajaju se mirnoća pokreta i snaga delovanja, što dodatno oblikuje orla

kao izdvojenu i moćnu figuru. Stih „Preziruć' gleda u sunčan zrak..." ponovo aktivira motiv prezira iz prve strofe. Ponavljanje motiva povezuje početak i završetak pesme: prezir nije nestao nakon odbacivanja zemlje i neba, već ostaje prisutan i u trenutku kada orao gleda prema svetlosti. Sunčev zrak može se tumačiti kao svetlosni kontrast magli i mraku, kao mogući ideal ili kao predmet izazova, ali pesma ne određuje izričito samo jedno od tih značenja. Tri tačke odlažu završni pokret i stvaraju kratku pauzu pre nagle promene dinamike. Nakon zastoja sledi stih „Strelovit posle na zemlju roni". Glagol „roni" važan je zato što završni pokret ne prikazuje kao jednostavno padanje. Obrušavanje je brzo i usmereno; pridev „strelovit" naglašava intenzitet kretanja, a glagol „roni" dopušta da se ono razume kao aktivan pokret prema zemlji. Time se završni prizor ne može svesti na pasivni gubitak visine. Ipak, tekst ne daje dovoljno osnova da se taj pokret jednoznačno protumači kao samoubistvo ili svesno samouništenje. Poslednji stih — „I krvlju kaplje zemaljski mrak" — ostaje značenjski otvoren. Krv uvodi sliku nasilja, povrede i stradanja, ali pesma ne određuje izričito čija je krv niti objašnjava neposredni uzrok njenog pojavljivanja. Nije potpuno jasno da li se prizor odnosi na orlovu povredu, na posledicu njegovog obrušavanja ili na širu simboličku sliku nasilnog dodira sa zemaljskim svetom. Upravo zbog te neodređenosti ne treba tvrditi da se orao sigurno ubija ili da njegov kraj predstavlja unapred izabrano samouništenje. Sigurnije je zaključiti da se sukob sa svetom završava slikom krvi i mraka, bez jasnog razrešenja. Završetak zato ne poništava protivrečnost uspostavljenu u drugoj strofi. Orao se vraća zemlji koju je ranije odbacio, ali taj povratak ne znači pomirenje niti pronalaženje doma. Zemlja ostaje „pusta" i povezana sa bolom, dok završna slika dodatno naglašava njenu mračnu i nasilnu dimenziju. Umesto razrešenja, pesma nudi dramatično zaoštravanje osnovnog konflikta. U figuri orla mogu se prepoznati neke od odlika koje se tradicionalno povezuju sa bajronovskim junakom: gordost, prezir prema svetu, izdvojenost i osećanje nepripadanja. Međutim, prisustvo tih odlika ne znači da je orao jednostavno preslikan evropski prototip. Razlika se najpre uočava u načinu karakterizacije. Bajronovski junak u narativnim i dramskim delima obično se razvija kroz prošlost, odnose sa drugim likovima, tajnu, sukob ili niz postupaka. Jakšićeva figura nema biografiju niti individualizovanu psihološku pozadinu; njeno stanje sažeto je u nekoliko simboličkih slika i pokreta. Druga osobenost jeste prostorna organizacija konflikta. Uobičajeni bajronovski junak često je u sukobu sa društvom i sredinom kojoj ne pripada. U „Orlu" je ta napetost proširena na odnos prema zemlji i nebu. Nije reč samo o tome da orao ne prihvata postojeći svet, već i o tome da ni prostor visine ne doživljava kao sigurno utočište. Tako se motiv nepripadanja pretvara u paradoks: figura može da leti, ali ne može da pronađe mesto na kojem bi mogla da ostane.

Treća osobenost nalazi se u lirskom postupku. Umesto dužeg narativnog razvoja, Jakšić gradi značenje kroz ponavljanje motiva prezira, smenjivanje prostornih slika i kontrast svetlosti i tame. Priroda nije neutralna pozadina, već osnovno sredstvo preko kojeg se unutrašnji sukob čini vidljivim. Ovakvo sažimanje i posredno izražavanje posebno je važno u kontekstu Jakšićeve lirike, čije se značenje ne može svesti na otvoreno polemičan i prkosan ton njegovih drugih pesama. Deretić ukazuje da se u „Orlu" odbacivanje sveta iskazuje posrednije, kroz stišaniji i mekši lirski govor (Deretić, 1987, str. 61). Zato se specifičnost „Orla" ne sastoji u tome što bi pesma predstavljala potpunu ili kanonsku verziju bajronovskog junaka, već u tome što pojedine njegove odlike prevodi u simbolički jezik kratke lirske pesme. Ova osobenost može se opisati kao lirska transformacija bajronovskog obrasca. Ona je ujedno i granica zaključka: na osnovu jedne pesme možemo govoriti o Jakšićevom pojedinačnom pesničkom oblikovanju, ali ne i izvesti opšti sud o čitavom srpskom bajronizmu ili o svim fazama njegovog stvaralaštva.

ZAKLJUČAK

Analiza pesme „Orao" pokazuje da se u njenoj središnjoj figuri mogu prepoznati odlike povezane sa bajronovskim junakom, pre svega gordost, prezir prema svetu, izdvojenost i nepripadanje. Ove karakteristike, međutim, mogu se, i ne moraju tumaciti kroz prizmu biografije ili niz društvenih i međuljudskih sukoba. Korelacija u radu nije utvrdjena zato sto to nije primarni predmet rada, za tako nesto bi se moralo svesti novo istrazivanje koje bi analiziralo Jaksica kao prototipa Bajrona, a potom utvrditi u kojoj meri se dva dogadjaja (psiholoski rečeno) poklapaju ili su pak nezavisni. Primarno je prikazano kroz sažetu simboličku strukturu u kojoj se smenjuju slike uzleta, odbacivanja zemlje i neba i završnog obrušavanja. Time Jakšić ne ponavlja jednostavno evropski prototip, nego ga preoblikuje u skladu sa zahtevima kratke lirske forme. Najvažnije odstupanje ogleda se u prostornoj organizaciji konflikta. Orao ne odbacuje samo zemlju kao prostor bola, već i nebo, koje bi trebalo da predstavlja prirodni prostor njegovog uzleta. Tako nastaje paradoks figure koja ima mogućnost slobodnog kretanja, ali ne uspeva da pronađe mesto pripadanja. Završna slika krvi i mraka ne donosi pouzdano razrešenje: ona može označavati stradanje ili nasilni povratak u zemaljski prostor, ali ne pruža dovoljno osnova da se proglasi prikazom samoubistva ili svesnog samouništenja. Upravo u toj nerazrešenosti, kao i u posrednom i simboličkom načinu izražavanja, nalazi se osobenost Jakšićevog oblikovanja bajronovskih odlika. „Orao" se stoga može tumačiti kao lirska aktualizacija bajronovskog obrasca, ali ne kao njegovo potpuno ponavljanje. Zaključak rada ograničen je na ovu pesmu: ona pokazuje kako se evropski romantičarski tip može preoblikovati u srpskom književnom kontekstu kroz osobenu simboliku, prostorne kontraste i kompozicionu sažetost.

LITERATURA

Deretić, J. (1987*). Kratka istorija srpske književnosti*. 2. izd. Beograd: BIGZ.

Jakšić, Đ. (1931*). Celokupna dela*, knjiga prva (prir. J. Živanović). Beograd: Narodna prosveta, str. 51. (Pesma „Orao".)

Kabiljo-Šutić, S. (ur.) (1991). *Bajron i bajronizam u jugoslovenskim književnostima: zbornik radova*. Beograd: Institut za književnost i umetnost; Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta; Požarevac: Centar za kulturu Braničevo.

Nikolić, N. (2024). „*Ko je bio Đura Jakšić?*" Zbornik Matice srpske za književnost i jezik, 72(3), 849–863. https://doi.org/10.18485/ms_zmskj.2024.72.3.9

Petrović, I. M. (1931). Lord Bajron kod Jugoslovena. Prva knjiga. Požarevac: [b. i.].

Sibinović, M. (1991). „*Puškin, Ljermontov i bajronizam u srpskoj književnosti XIX veka*". U: S. Kabiljo-Šutić (ur.), Bajron i bajronizam u jugoslovenskim književnostima: zbornik radova, str. 101–109. Beograd–Zagreb–Požarevac.

Snoj, M. (b. d.). „*Ohol*". Slovenski etimološki slovar, Fran.si. https://fran.si/193/marko-snoj-slovenski-etimoloski-slovar/4289600/ohl (pristupljeno 11. 11. 2026).

Thorslev, P. L. (1962). *The Byronic Hero: Types and Prototypes.* Minneapolis: University of Minnesota Press.

Živanović, J. (1931). „*Hronološke beleške*". U: Đura Jakšić, Celokupna dela, knjiga prva. Beograd: Narodna prosveta, str. 307.

ANALYSIS OF THE BYRONIC TYPE IN THE POEM "EAGLE" BY ĐURA JAKŠIĆ: CHARACTERISTICS OF POETIC SHAPING AND BYRONIC TENDENCIES

Author: BOGDAN S. NOVOKMET
E-mail: bogdannovokmet27@gmail.com
Faculty of Sciences, University of Kragujevac

Introduction: The Byronic hero represents a changing literary pattern whose characteristics are shaped differently across national literatures and literary forms.

Aim: This paper examines how a figure displaying the characteristics of the Byronic hero is constructed in Đura Jakšić's poem "The Eagle" and how features of the European Romantic prototype are transformed within the Serbian literary context.

Materials and Methods: The study is based on an analysis of all three stanzas of "The Eagle". It employs an analytical and typological approach, focusing on the poem's spatial organization (earth, sky, and height), the motifs of flight and descent, lexical choices, repetition, and the concluding imagery of blood and darkness.

Results: The analysis identifies motifs of pride, contempt for the world, non-belonging, and inner conflict. Particular attention is given to the distinction between the narrative Byronic hero and the symbolic figure of the eagle, as well as to the ambiguity of the concluding scene, which cannot be reduced to a single interpretation.

Conclusion: Jakšić does not directly reproduce the European Byronic prototype but transforms selected features through the poem's condensed symbolic structure. The distinctiveness of "The Eagle" lies in the paradox of a figure capable of taking flight yet unable to find a place of belonging either on earth or in the sky.

Keywords: Byronic hero, Byronism, Đura Jakšić, "The Eagle", Serbian Romanticism, lyrical symbolism.

https://doi.org/10.63356/stes.hum.2026.003 УДК 930.85(510):004.738.5

„YOU MET ME AT A VERY CHINESE TIME IN MY LIFE"

Autor: MARINA NEDELJKOVIĆ
e-mail: marina.nedeljkovic@student.flf.unibl.org

Uvod: Savremena kineska spoljna politika prolazi kroz značajan strateški preokret u kojem meka moć (soft power) preuzima vodeću ulogu u ostvarivanju globalnog uticaja. Prilagođavanjem teorije Džosefa Naja savremenom digitalnom kontekstu, uviđa se prelazak sa klasične diplomatije na suptilnije i, uslovno rečeno, inovativne oblike globalnog pozicioniranja.

Cilj: Ovo istraživanje nastoji da objasni razloge strukturnog preokreta u kineskoj diplomatiji te da analizira kako depolitizovani, vizuelno privlačni narativi usmjereni na stil života, građenjem pozitivne slike o naciji, ostvaruju veći uspjeh u odnosu na tradicionalnije političke poruke.

Materijal i metode: Metodologija rada zasniva se na kombinovanom pristupu koji obuhvata pregled postojeće naučne literature, kvalitativnu analizu vizuelnog sadržaja na platformama TikTok i Instagram, te empirijsko anketno istraživanje sprovedeno radi procjene uticaja ovih narativa na percepciju publike. Analiza obuhvata paralelno djelovanje zvaničnih državnih medija i nezavisnih aktera, poput tzv. influensera i putopisaca, sa fokusom na sadržaj koji autori generišu na društvenim mrežama (content creators).

Rezultati: Istraživanje ukazuje na to da digitalno predstavljanje Kine dominira kroz četiri ključne teme: izuzetnu ličnu sigurnost, masovnu primjenu robotike u svakodnevnom životu, napredne tehnološke inovacije, te opštu jednostavnost i udobnost življenja. Pokazano je da ovakav depolitizovan sadržaj efikasnije zaobilazi otpor publike i gradi povoljniji imidž države u poređenju sa direktnom državnom propagandom.

Zaključak: Strateški prelazak na suptilnu, algoritamski oblikovanu meku moć omogućava Kini da redefiniše svoj globalni narativ. Manevrisanjem diskursa stila života i savremenih tehnologija kroz nezavisne kreatore, kineska diplomatija uspješno gradi moderan, privlačan i široko prihvaćen međunarodni identitet.

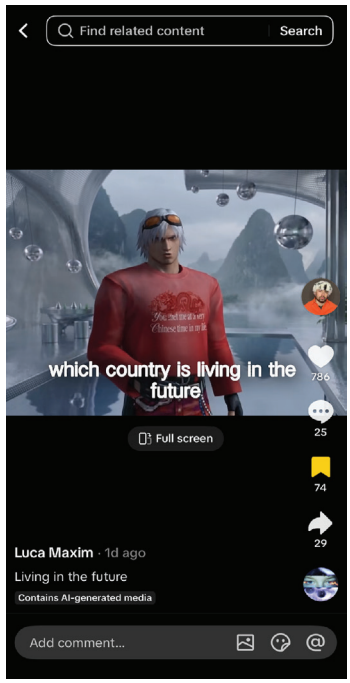
Ključne riječi: Soft power (meka moć); kineska spoljna politika; digitalna diplomatija; kontent kreatori; digitalni sadržaj; državni mediji; algoritamska diplomatija; algoritam; društvene mreže

UVOD

Kineska savremena spoljna politika prolazi kroz značajan strateški preokret u kojem meka moć (*soft power*) preuzima vodeću ulogu u ostvarivanju držanih planova i ideja, kada govorimo o percepciji Kine u svijetu. Prilagođavanjem teorije Džosefa S. Naja mlađeg digitalnom okruženju, jasno vidimo napore Kine da, kroz mobilizaciju različitih internet platformi, utiče na pozicioniranje sebe u svijetu. Uzimajući sve to u obzir, cilj ovog istraživanja jeste da objasni moguće razloge strukturalnog preokreta u kineskoj diplomatiji,

te da analizira na koji način depolitizovani sadržaji sa različitim fokusima, ostvaruju veći uspjeh nego tradicionalni mediji.

Naslov „*You met me at a very Chinese time in my life*" predstavlja referencu na istoimeni internet trend, popularizovan 2026. godine, na platformi *TikTok*, a izvorno plasiran na profilu korisnika koji nastupa pod pseudonimom *Luca Maxim* (@santeluca). Riječ je o specifičnom promotivnom video formatu osmišljenom za modni brend „*Children of Khan*". Navedeni video sadržaj privukao je pažnju javnosti zahvaljujući satiričnim komentarima i kreativnoj upotrebi pseudomotivacionih narativa, u kojima narator kroz sopstvene anegdote gledaocima nudi različite savjete o ličnom napredovanju. Generisani upotrebom vještačke inteligencije, ovi video materijali prate isti format – govornik je pozicioniran u centru kadra i „razbijajući četvrti zid", ostvaruje neposrednu komunikaciju sa gledaocima, dok se sama promocija brenda plasira tek u završnom segmentu objave (Slika br. 1).

Slika br. 1

Autor/Profil: Luca Maxim (@santeluca)

Sadržaj slike: Slika generisana vještačkom inteligencijom *(AI-generated media)* prikazuje animiranog, futurističkog lika u stilu gejming estetike i 3D grafike u crvenoj majici sa kineskim zmajem i natpisom *"You met me at a very Chinese time in my life"* (aluzija na citat iz filma *Fight Club*). U pozadini se nalazi moderni futuristički enterijer sa prepoznatljivim kineskim planinskim pejzažima (Guilin).
Opis: Living in the future, uz oznaku da video sadrži AI generisan medij *(Contains AI-generated media)*

Serija video materijala ovog kreatora pripada jednom širem internet trendu tzv. „*Chinamaxxing*", sačinjen od engleskih riječi *China (*Kina) i sufiksa *-maxxing*, koji u internet slengu označava optimizaciju neke karakteristike ili maksimalizaciju specifičnih navika sve u cilju postizanja superiornog društvenog, estetskog ili ekonomskog statusa.

Publici poznat od kraja 2025. godine, na početku je uglavnom podrazumijevao ironične „mimove", te duhovni i holistički sadržaj, kao i sadržaj koji se bavi načinom života u kontekstu Kine. Na globanom nivou korisnici društvenih mreža, koji u najvećoj mjeri pripadaju mlađim generacijama, poput generazije Z, težili su da, bez obzira na to kojoj nacionalnosti pripadaju, njihov život i svakodnevne navike modifikuju tako da podsjećaju na život kakav zamišljaju da žive obični Kinezi. Pod ovaj trend potpada široka lepeza načina na koje možemo postati „više Kinezi" („*more Chinese*"), počev od samog učenja kineskog jezika i konzumiranja kineske hrane, pa sve do stila odijevanja i razmišljanja (Rao & Chateau, 2026).

Iako serija video materijala „You met me at a very Chinese time in my life" predstavlja samo jedan u nizu savremenih trendova usmjerenih ka glorifikaciji Kine i svega kineskog, upravo je on poslužio kao inspiracija za naslov ovog rada, jer je doživio veliku popularnost, prelio se u druge sfere i samostalno postao prepoznatljiva asocijacija za afinitet prema Kini. Važno je napomenuti da ne postoje zvanični dokazi koji bi ovaj trend doveli u vezu sa potezima kineske vlade ili zvaničnim instrumentima njene meke moći, nego je jednostavno riječ o fenomenu koji je, prvenstveno, zahvaljujući sopstvenom kvalitetu i specifičnom formatu postao gotovo zaštitni znak ove pojave. On je samim tim, iako nastao izvan zvaničnih kanala, sekundarno doprinio jačanju kineske meke moći, pokazujući kako savremeni internet trendovi, nakon doživljavanja velike popularnosti, mogu preoblikovati percepciju jedne kulture brže i efikasnije od bilo koje tradicionalne kampanje.

U savremenoj teoriji međunarodnih odnosa, koncept meke moći (*soft power*), koji je definisao Džosef S. Najmlađi (*Joseph S. Nye, Jr.*), u svojoj knjizi *Soft Power: The Means To Success in World Politics,* kasnih osamdesetih godina prošlog vijeka, odnosi se na sposobnost jedne države da ostvari željene ciljeve i uticaj na globalnoj sceni, ne kroz prijetnju ili prisilu, nego radije kroz stvaranje narativa čija ideološka privlačnost izaziva dobrovoljnu podršku i identifikaciju s istim.

Prije nego što istražimo šta predstavlja meka moć, potrebno je definisati sam koncept moći. Prema rječniku, moć predstavlja mogućnost jednog subjekta da prvenstveno ubijedi drugi subjekat da radi nešto, što sam ipak ne bi imao želju da radi, ali isto tako i da prvi subjekat ima mogućnost da bez premca radi ono što želi. Kao što i sam Naj nalaže (1990), s obzirom na to da je često mogućnost i sposobnost kontrole drugih aktera uglavnom u bliskoj vezi sa posjedovanjem određenih resursa, mnogi moć definišu kao raspolaganje stanovništvom, teritorijom, prirodnim resursima, te vojnim asetima kao i kontrolisanje ekonomije i političke situacije i stabilnosti.

Tradicionalni test moći u međunarodnim odnosima istorijski se isključivo oslanjao na vojnu snagu i ratovanje, te se smatralo da je vojna prevlast ključni pokazatelj nadmoći jedne države. Međutim, u savremenom dobu definicija moći se mijenja, te sada faktori poput tehnologije, obrazovanja i ekonomskog razvoja igraju mnogo značajniju ulogu nego što je to bio slučaj prije, kada su teritorija, populativnost i sirovi materijali bili izuzetno značajni u trci za moć (Naj, 1990).

Baš zbog ovakvih karakternih promjena, Naj razgraničava tradicionalni (*hard* power) i moderniji (*soft power*) pristup. Takođe, važno je istaći da je ovo proces koji je u potpunosti očekivan i normalan, te način prilagođavanja globalnog poretka. Kako Džosef Naj primjećuje u svojoj analizi, poslijeratna dominacija jedne svjetske sile jeste često proizvod vještački stvorenog okruženja, u smislu globalnih sukoba u kojima je ona ostvarila značajnu prednost, te tako ostvarila značajnu moć, koja s vremenom gubi svoj prvobitni sjaj, kako države oporavljaju sopstvenu ekonomiju i vraćaju političku stabilnost, te se tako moraju prirodno izravnati i vratiti u ravnotežu. S tim u vezi, uspon novih globalnih aktera, poput Kine, predstavlja zapravo strukturalnu evoluciju i difuziju moći na globalnom nivou, a ne anomaliju.

Naj nam daje interesantno poređenje, kako bi objasnio suštinu meke moći: „Roditelji

tinejdžera već odavno znaju da će njihova moć biti veća i dugotrajnija ukoliko oblikuju uvjerenja i preference svog djeteta, nego kada bi se oslanjali isključivo na aktivnu kontrolu" (1990).

Dok se tvrda moć temelji na tome da jedan subjekat može kroz prinudu, militarne prijetnje ili ekonomske sankcije, da ubijedi drugi subjekat da učini nešto što on nužno ne želi, meka moć funkcioniše na potpuno drugačijim principima. Meka moć predstavlja sposobnost jednog subjekta, odnosno države, da postigne svoje ciljeve putem privlačnosti, narativa koji izazivaju opšte slaganje šire publike, bez ikakve upotrebe sile ili prijetnji (Aydin & Yüce, 2018).

U teoriji se prepoznaje da država svoju meku moć crpi prvenstveno iz sljedećih izvora: kulture, političkih vrijednosti i spoljne politike. Ovi izvori se oslanjaju na neopipljive resurse, poput ideologije i uspostavljanja globalne agende, čime se stvara dugoročan legitimitet.

Važno je da meku moć ne shvatamo kao suprotnost tvrdoj moći, već radije da ih shvatamo kao dva različita načina i instrumenta unutar istog spektra politike moći čija je krajnja tačka zapravo isti spoljnopolitički cilj. Kako kaže Melisen (Melissen, 2005 prema navodima u Aydin & Yüce, 2018) „točkovi tvrde moći se mogu glatko kretati samo uz pomoć ulja meke moći". U suštini, materijalne i ekonomske sposobnosti jedne države služe kao temelj koji omogućava sprovođenje ambicioznih inicijativa, dok meka moć omogućava stvaranje takve atmosfere gdje, u oku posmatrača, država izgleda privlačno, te kroz to dobija mogućnost da otvara nova tržišta i olakšava ostvarenje dugoročnih strateških ciljeva.

Prelazak sa klasičnog spoljnopolitičkog djelovanja na savremene oblike, jasno se ogleda u strategijama velikih sila, a posebno u pristupu Narodne Republike Kine. Tokom proteklih decenija, Peking je nastojao da ublaži strahove komšijskih država i svjetske javnosti od rasta sopstvenih vojnih i ekonomskih kapaciteta, kroz diplomatiju mirnog uspona, koncepte svjetske harmonije i ekonomske integracije. Savremeni oblici kineskog uticaja takođe uključuju velike infrastrukturne projekte, institucionalno umrežavanje i globalnu digitalnu prisutnost, čime se kroz mirnu saradnju i ovakav razvojni model ostvaruje dugoročni globalni uticaj bez upotrebe bilo kakve sile.

Ono što je kroz vijekove predstavljalo glavni aset spoljne politike bilo koje države, jeste upravo tvrda moć. Države su se najviše oslanjale na vojne pohode, osvajanje novih teritorija i ekonomsku dominaciju, te na taj način širile svoje ideologije i uticaj. U modernom dobu se sve to pomijera na malo drugačiji i, naizgled, blaži uticaj, kojem mnoge države sve više pribjegavaju. Znamo da su kulture, političke ideologije i principi, kao i diplomatija glavno oruđe kojim se služi ova politika, ali uz uticaj digitalizacije dolazi do modifikovanja lepeze alata koji se koriste kako bi se ostvario željeni uticaj. Sada je sve prominentnije da se direktno komunicira sa publikom, preko društvenih mreža, te figure koje su nam se decenijama unazad činile van dometa i bile rezervisane samo za konferencijske sale i bankete, sada uz primjesu „relevantnosti" bivaju bliže i sličnije nama nego ikada. I vlada i nedržavni akteri sada se sve više povezuju sa publikom u realnom vremenu, zaobilazeći tradicionalne medijske kanale, na globalnom nivou.

Sa razvojem interneta, mijenja se meta same diplomatije. Sjedinjene Američke Države uspiješno koriste internet platforme za širenje svojih ideoloških postulata i kulture, čime uključuju široke narodne mase u principe funkcionisanja istih. Obrazovne razmjene su takođe doživjele procvat, kako postaju još jedan aset ove diplomatske struje, najviše zbog toga što se kroz njih direktno utiče na modifikovanje percepcije političkih ideala i kulture jedne države, te dolazi do razmjene intelektualnog dobra i razvoja saradnji. Prema Gautami (Gautama et al., 2024, prema navodima u „The Role of Soft Power in the Digital Age", 2025), iako je obrazovna razmjena efektivna, kao sredstvo diplomatije, njen uticaj se najviše određuje faktorima poput političkih konteksta obje države uključene, te postoji potreba za dubljim razumijevanjem toga kako moderna meka moć funkcioniše u praksi, posebno

u digitalizovanom svijetu (2025).

Kroz stratešku upotrebu platformi poput *Facebook*-a, *Twitter*-a, odnosno *X*-a, kao i *TikToka* ili Instagrama, države mogu upravljati politikom prema dijaspori i reagovati na aktuelne događaje. Značajna prednost ovih alata jeste da, zahvaljujući funkcijama kao što su komentari ili dijeljenje sadržaja, kreatori mogu aktivno da osluškuju stavove šire javnosti, prilagođavaju narative na osnovu toga, te grade međusobno razumijevanje. Pored toga države često razlilčito kanališu svoje stavove u zavisnosti od mreže koju koriste, te tako *Facebook* češće koriste za dugoročnu kulturnu diplomatiju i stabilizaciju imidža, a npr. s druge strane *Twitter*, tj. *X*, koriste kao alat za advokaturu, iliti kriznu komunikaciju i unapređenje nacionalnog ugleda tokom kriznih situacija, poput intervencije tokom pandemije *COVID-19 i sl.* Uspjeh unutar ovakvog internet okruženja ne zavisi samo od brzine saopštavanja i dalekosežnosti informacija, već od sposobnosti države da izgradi autentičan kredibilitet i zaštiti svoj informacioni prostor od zloupotrebe (2025).

Tzv. diplomatija društvenih mreža, poznata i kao digitalna diplomatija ili digitalna javna diplomatija, preuzima ključnu ulogu klasične diplomatije. Koristeći tehničke pogodnosti kao što su *hashtag*-ovi, hiperlinkovi, ali i pomno odabrani narativi, države mogu munjevito i u velikim razmjerama plasirati informacije globalnoj publici, privlačeći njenu pažnju i oblikujući perspektive kada govorimo o određenim pitanjima (Yuan, 2023).

Uspjeh ovakvih strategija se pokazuje kroz primjer Evropske unije, koja je za vrijeme pandemije *COVID-19*, kroz mnogobrojne objave na društvenim mrežama uspjela da povrati kredibilitet kada se radi o kriznim situacijama, te zapažamo tendenciju mnogih političara i diplomata, u kasnijim fazama krize, ka spontanom i originalnom sadržaju; Izrael je putem raznih kampanja i stručnih timova nastojao da eliminiše negativne stereotipe i pozicionira se kao demokratski akter u regionu, sve sa ciljem građenja boljih odnosa sa oklonim zemljama (2023).

Svjedoci smo da u trenucima globalnih kriza, društvene mreže predstavljaju neprocjenjiv resurs koji omogućava državama da uspješno kontrolišu narative, komuniciraju sa građanima i međunarodnom zajednicom, ali i da osnažuju nacionalni identitet. Ovu dinamiku vidimo u radu zvaničnih naloga Ukrajine i Kijeva, najviše na platformi *X*, tokom sukoba sa Rusijom, gdje su digitalne platforme poslužile kao okosnica krizne komunikacije i učinkovitog oblikovanja globalne percepcije sukoba. Ovaj slučaj u isto vrijeme pokazuje i drugu stranu digitalne diplomatije, ako uzmemo u obzir to da su se iste mreže koristile i za vođenje „propagandnog rata", što nam pokazuje koliko je uticajna reakcija koja nastane kao proizvod vještog manevrisanja informacijama u slobodnom digitalnom prostoru, što nerijetko običnom gledaocu otežava razdvajanje vjerodostojnih činjenica od fabrikovanih narativa (Yuan, 2023).

Evolucija savremene kineske spoljne politike predstavlja fascinantnu tranziciju od pragmatične uzdržanosti ka beskompromisnoj asertivnosti, a njen temelj leži u shvatanju da država u usponu, u skladu sa teorijom tranzicije moći (Organski, 1958, prema navodima u Yuan, 2023), srazmjerno smanjenju jaza u ekonomskim i vojnim kapacitetima, u odnosu na dominantnu silu, sve otvorenije preispituje postojeći globalni *status quo.*

Tokom ranih decenija Narodne Republike Kine, spoljna politika je uglavnom bila obojena uticajem Hladnog rata i bipolarnog rivaliteta između glavnih aktera, SAD-a i Rusije, te je Kina tada odabrala put politike nesvrstavanja. Temeljni strateški preokret se dogodio dolaskom Deng Sjaopinga (邓小平, Deng Xiaoping) na vlast, krajem sedamdesetih godina prošlog vijeka, kada je uspostavljena čuvena direktiva: „Sakrij svoju snagu, sačekaj svoj trenutak" (韬光养晦, *tao guang yang hui*), koja je predstavljala prioritizovanje unutrašnjeg ekonomskog razvoja i izbjegavanja spoljnih konflikata, kako bi se osiguralo stabilno spoljno okruženje. Ova strategija evoluirala je krajem devedesetih i početkom dvijehiljaditih u narativ o „mirnom usponu", odnosno strogo nemiješanje u unutrašnje afere drugih država i integracija u ključne globalne institucije, poput pristupanja Svjetskoj

trgovinskoj organizaciji (WTO – World Trade Organization) 2001. godine (Yuan, 2023).

Međutim, dolaskom Si Đinpinga (习近平, *Xi Jinping)* na čelo Kineske komunističke partije 2012. godine, pod snažnim katalizatorskim uticajem sve prisutnije ideje unutrašnjeg nacionalizma, potaknutog vizijom „Kineskog sna" i sve izraženijim osjećajem ugroženosti od strane stranih aktera, dolazi do tranzicije ka tzv. diplomatiji vukova ratnika(*wolf warrior diplomacy)*, nazvanoj po popularnom istoimenom kineskom filmskom ostvarenju.

Ovaj novi diplomatski kurs manifestuje se u radikalnoj promjeni diplomatske retorike i komunikacije gdje zvaničnici, poput Džao Liđjena (赵立坚, *Zhao Lijian)*, napuštaju odmjereni ton i koriste društvene mreže, poput *X*-a, za konfrontacije i širenje alternativnih narativa; druga dimenzija obuhvata pojačanu vojnu prisutnost i direktnije ostvarivanje teritorijalnih ambicija, što se ogleda u izgradnji vještačkih ostrva i militarizaciji Južnog kineskog mora, uspostavljanju zona protivvazdušne odbrane, te čak i sukobima u graničnim dijelovima sa Indijom; treća dimenzija se temelji na ekonomskoj koerciji i državnoj moći, kroz koju, kako neki stručnjaci smatraju, Peking svoju poziciju druge svjetske ekonomije koristi kao polugu političkog uslovljavanja putem carina, trgovinskih restrikcija i bojkota, poput situacije sa Australijom, zbog zahtjeva za nezavisnom istragom porijekla virusa *COVID-19*.

Incident sa Džao Liđjenom, pokazuje kako zapaljiv diskurs može ometati međunarodnu saradnju u trenucima krize, ali pored toga događaj je naglasio rastući značaj digitalnih platformi u savremenoj diplomatiji (2023).

Pored intenzivnog jačanja vojnih i ekonomskih potencijala, Kina već duže od dvije decenije ulaže sistemske napore u oblikovanje vlastite meke moći. Glavni cilj ove strategije jeste ublažavanje globalnog straha od njenog naglog uspona. Još od inicijative bivšeg predsjednika Hu Đintaoa (胡锦涛, *Hu Jintao)*, pa sve do savremenih smjernica Si Đinpinga, Kineska komunistička partija (KKP) jasno prepoznaje da se pozicija globalnog lidera ne može izgrađivati isključivo na materijalnoj moći i ekonomskom pritisku, već i na privlačnosti vlastitog modela upravljanja.

U cilju stvaranja pozitivne slike u svijetu, ali i održavanja iste, Kina je pokrenula niz projekata, koji su njeno oruđe. Prije svega to obuhvata osnivanje multinacionalnih finansijskih tijela, poput Azijske infrastrukturne investicione banke (*AIIB*), kao i dodjele stotina milijardi dolara razvojne pomoći i povoljnih kredita zemljama u razvoju. Na čelu svega toga stoji inicijativa Pojas i put, kroz koju Kina teži da svoju ekonomsku snagu pretvori u dugoročni geopolitički uticaj. S druge strane, razvijeno je široko kulturno-obrazovno prisustvo, kroz otvaranje mnogobrojnih Konfucijevih instituta. Kako kažu Stević i Grujić (2015), naglim razvojem kineske privrede i rastom njenog političkog uticaja povećala se i potreba za učenjem kineskoga jezika i upoznavanjem kineske kulture u cijelom svijetu. Upravo zbog toga Narodna Republika Kina je pokrenula osnivanje Konfucijevih instituta širom svijeta i od 2004. godine pa do danas, u svijetu, je otvoreno preko 480 Konfucijevih instituta. Konfucijevi instituti su neprofitne obrazovne institucije koje se osnivaju širom svijeta i posvećeni su zadovoljavanju zahtjeva ljudi koji žele da uče kineski jezik, promociji kineske kulture i tradicije, jačanju obrazovne i kulturne razmjene i saradnje između Kine i drugih zemalja, kao i produbljivanju prijateljskih odnosa Kine sa drugim narodima.

Međutim, smatra se da uprkos ovim masovnim finansijskim ulaganjima, stvarni učinak kineskih napora na polju meke moći ostaje izuzetno skroman. Kako navodi politikolog Džosef S. Naj mlađi (2015), dok Kina bilježi relativno blagonaklonu percepciju u pojedinim dijelovima Afrike i Latinoamerike, gdje nema direktnih teritorijalnih sporova, a, kako kaže Naj, pitanja ljudskih prava nisu glavna tačka dnevnog reda, istraživanja javnog mnjenja u Sjevernoj Americi, Evropi i Indiji pokazuju negativniji stav prema kineskom uticaju. Čak i u regijama gdje ulaže značajna sredstva u infrastrukturu, lokalno stanovništvo često negoduje kinesku politiku, zbog pratećih praksi, kao što su uvoz sopstvene radne snage za realizaciju

projekata. Još jedna kritika koju Naj pripisuje načinu na koji Kina nastupa jeste to što, u poređenju sa SAD-om, koji svoju meku moć uglavnom crpi iz izvora koji se rijetko dovode u vezu sa državnim institucijama, Kina inspiraciju za svoju meku moć najviše derivira iz vrhovnih vladajućih institucija. Džosef Naj smatra da je glavni „neprijatelj" uspjeha kineske meke moći upravo sama država, jer iako je nepokolebljivo to da je Kina imala značajnih ostvarenja što se tiče spoljne politike, baš zato što se oslanja isključivo na jedan isti izvor, jako lako može da padne u zamku da jednim lošim ili nepromišljenim potezom uruši sav ostvareni progres. S druge strane SAD decenijama unazad gradi spoljne faktore, poput Holivuda (*Hollywood*), mnogih istorijskih metropola, iz kojih proizilazi stvaranje pop kulture čije su reference prepoznatljive na globalnom nivou, te mnogih univerziteta sa dubokom istorijom, koji predstavljaju temelj meke moći koja djeluje nezavisno od državnih institucija. Naj smatra da je ovakav princip mnogo ekonomičniji, jer u slučajevima kada država načini korak koji bude na uštrb njene pozitivne percepcije u svijetu, meka moć može da služi kao sigurnosno jastuče, koje će da ublaži pad i samim tim načinjena šteta neće biti u onolikoj razmjeri u kolikoj bi mogla da bude da nije tako. Kako Naj smatra, Kina još nije dostigla razmjeru prepoznatljivosti pop kulture, niti je njene univerzitete moguće porediti sa onima koje ima SAD. Mada, kineski programi pomoći su često uspješni i konstruktivni, imaju jaku ekonomiju i njena tradicija je cijenjena na globalnom nivou, te Naj smatra da ima ogroman potencijal što se tiče meke moći, ali isto tako morala bi da razmotri postulate na kojima se temelji trenutni način djelovanja njene diplomatije.

Kineski medijski sistem se u zapadnoj literaturi često posmatra izuzetno pojednostavljeno, odnosno kroz prizmu stroge cenzure i jednosmjerne državne propagande. Međutim, ako gledamo iznutra, on predstavlja jedan višeslojan i dinamičan ekosistem, koji je rezultat dugog istorijskog razvoja i specifičnih društvenih prilika. Kineski medijski sistem se, prema istraživanju sprovedenom na Tsinghua univerzitetu (清华大学, *Tsinghua Daxue*), dijeli u tri glavne kategorije: tradicionalne medije, što bi u suštini predstavljale novine, časopisi, knjige, radio, televizija i film, te je važno napomenuti da su ovi medijski kanali u najvećoj mjeri u vlasništvu i pod upravom države; zatim imamo internet medije, koji obuhvataju portale, specijalizovane video platforme, pretraživače, društvene mreže, onlajn igre i tzv. sistemi elektronske trgovine; aplikacije, servisi, alati i mobilne platforme, koji se koriste svakodnevno predstavljaju mobilne medije. Iako često dobro razvijeni zabavni programi koji se emituju na nacionalnim frekvencijama, stvaraju privid potpune slobode tržišta, ovaj sistem u praksi funkcioniše kao stabilizovani mehanizam usklađen putem različitih društvenih i političkih uticaja (Luo, 2014).

U oblikovanju plasiranog medijskog sadržaja i funkcionisanju samih madijskih kuća, učestvuje najmanje šest različitih pokretača koji djeluju paralelno. S jedne strane, politički faktor, predvođen vladajućom partijom i njenim strukturama zaduženim za ideološko usmjeravanje, koristi luksuze vlasništva nad ključnim informativnim kanalima i mehanizme kontrole informacija, kako bi osigurali da mediji prenose tačne stavove države. Njih dopunjuje državna regulaciona administracija koja kroz zakonske propise, sisteme licenciranja i nadzor usklađuje rad medijskih kuća sa strateškim prioritetima zemlje. S druge strane, imamo ekonomsku komponentu, koja je nastala kao direktna posljedica tržišnih reformi i otvaranja Kine ka svijetu i unosi elemente komercijalizacije i borbe za ostvarenje profita, kroz oglašavanje i sponzorstva, ali je taj proces idalje pod kontrolom državnih institucija. Kako kaže *Austin Jun Luo*, profesionalci koji rade u ovim kućama, nisu na pozicijama na kojim se donose odluke, ali mogu da dostignu pozicije urednika, reditelja i sl. Većinu medijskih radnika čini visoko obrazovan kadar, čije je stručno usavršavanje bazirano na nastavnim planovima i programima uporedivim sa savremenim zapadnim žurnalističkim studijama. Budući da je riječ o visoko obrazovanom kadru sa edukacijom srodnom zapadnim novinarskim standardima, sami medijski radnici pružaju unutrašnju protivtežu spoljnim pritiscima, nastojeći da kroz profesionalni integritet i težnju ka

objektivnosti održe profesionalnu relevantnost svoje struke.

Uprkos pozicioniranju NRK (Narodne Republike Kine) kao druge najveće svjetske ekonomske sile, kineski državni vrh je uočio izrazit nesklad između ekonomske snage i njenog uticaja u globalnom medijskom prostoru. Dok zapadni medijski giganti usmjeravaju međunarodne narative i dominantno oblikuju globalno javno mnjenje, kineska perspektiva ostala je po strani, često izložena jednostranom ili izrazito kritičkom izvješatavanju zapadnih medijskih kuća. Kako bi se suprtostavila dominaciji zapadnih diskurska i redefinisala sopstveni međunarodni imidž, Kina je svoj diplomatski fokus usmjerila na međunarodna dešavanja i predstavljanje sebe kao odgovornog i miroljubivog aktera na globalnoj sceni (Li & Sligo, 2015)

Ova strategija poznata je kao „Globalizacija" (*Going Global*), te je implementirana kroz masovna državna ulaganja. Kineska vlada je izdvojila više milijardi dolara za ovaj poduhvat, te ih usmjerila na tri glavna stuba državnog medijskog aparata: Nacionalnu televizijsku mrežu, odnosno *China Central Television (CCTV),* zvaničnu novinsku agenciju *Xinhua* i list *People's Daily*. Glavni cilj ove ekspanzije bio je drastično proširenje kapaciteta za emitovanje na stranim jezicima, otvaranje novih dopisništva širom svijeta, te angažovanje međunarodnih novinarskih i drugih stučnih kadrova, kako bi sadržaj koji se plasira bio što kvalitetniji.

Rezultati ove kampanje vidljivi su kroz široku rasprostranjenost kineskih medijskih kanala, na svjetskom nivou. Mreža *CCTV*, koja je danas izrasla u *CGTN* (*China Global Television Network*), proširila je svoje satelitsko emitovanje na gotovo sve kontinente, emitujući cjelodnevne informativne i kulturne programe na mnogim svjetskim jezicima. Novinska agencija *Xinhua* se transformisala u globalni multimedijalni servis sa više od 140 prekookeanskih biroa, pokrećući globalni televizijski kanal, na engleskom jeziku, *CNC World*. Medijska kuća *People's Daily r*azvila je višejezična štampana i digitalna izdanja, izdvajajući list *Global Times* kao primarnu platformu za iznošenje kineskih stavova o pitanjima od međunarodnog značaja (Li & Sligo, 2015).

Međutim, uprkos ogromnim finansijskim ulaganjima i impresivnoj infrastrukturi, internacionalizacija kineskih medija suočava se sa ozbiljnim preprekama na planu kredibiliteta i percepcije kod strane publike. U zapadnim društvima, gdje je percepcija medija oblikovana očekivanjima o uredničkoj nezavisnosti i kritičkom distanciranju od vlasti, kineski državni mediji se i dalje dominantno posmatraju kao „glasnici" i aparati političke propagande jednopartijskog sistema. Tendencija ovih medija da stavljaju naglasak na pozitivna dostignuća vlasti i ekonomski napredak, uz istovremeno izbjegavanje izvještavanja o unutrašnjim političkim krizama i osjetljivim temama, stvara dubok skepticizam kod strane publike. Time se stvara paradoks kineske zvanične meke moći: dok Kina uspješno izgrađuje globalno medijsku prisustvo i kapacitete, njen stvarni domet u privlačenju i pridobijanju publike ostaje ograničen usljed nedostatka povjerenja u nezavisnost izvještavanja.

Zajedno sa globalizacijom i razvojem komunikacionih tehnologija od sredine dvadesetog vijeka, klasična diplomatija zatvorenih vrata transformisala se u transparentniji, višestruki i javno vidljiv proces u kojem javno mnjenje igra ključnu ulogu. U okviru ovog medijskog ekosistema, platforme poput *TikTok*-a su postale primarni instrument za ostvarivanje i usmjeravanje uticaja meke moći ka široj svjetskoj publici.

TikTok, kao platforma zasnovana na kratkim video-formatima, interaktivnoj strukturi i algoritamskom upravljanju sadržajem, okuplja milijarde aktivnih korisnika širom svijeta, sa posebnim fokusom na mlađe demografske grupe. Države i državne institucije sve više prepoznaju potencijal ove platforme, kao prostora gdje mogu da sprovode svoje strategije nacionalnog brendiranja i kulturne diplomatije (Çakici & Yildiz & Karakayali, 2025).

U savremenom medijskom pejzažu, pojava i masovna ekspanzija *TikTok*-a, platforme koju je razvio kineski *ByteDance,* označava, uslovno rečeno, početak nove ere u načinu na

koji se informacije kreiraju, šire i konzumiraju na globalnom nivou. Sa preko milijardu aktivnih korisnika širom svijeta, pri čemu dominantnu demografiju sačinjavaju mladi u formativnim godinama života, *TikTok* je uspio da prevaziđe okvire klasične aplikacije za zabavu i postane primarno digitalno okruženje u kojem se oblikuju društveni stavovi, lični identitet, pa čak i percepcija međunarodnih odnosa. Njegova jedinstvenost, koja će kasnije služiti i kao inspiracija mnogim drugim platformama u integraciji takvog tipa plasiranja sadržaja, oslikava se u spajanju kratkih video-formata, sa izuzetno moćnim sistemom personalizovane preporuke sadržaja, čime se stvara virtuelni prostor u kojem granica između obične razonode i suptilnih kulturno-političkih uticaja može lako da izblijedi. Te tako Damas (2024) navodi primjer toga da, kao rezultat sve veće izloženosti kineskim naporima meke moći na *TikTok*-u, kod američke omladine biva zabilježena sve manja podrška američkoj javnoj diplomatiji.

Ovakav mehanizam delovanja Damas objašnjava spajanjem Najeve teorije meke moći i Vendtovog (*Alexander Wendt*) konstruktivizma. Dok se tradicionalna meka moć oslanjala na kulturne razmjene, stipendije i državne medije, algoritamski sistemi u digitalnoj eri čine da meka moć djeluje fluidnije, neprimjetnije i integrisano u svakodnevni zabavni i životni sadržaj.

Način na koji *TikTok* utiče na oblikovanje identiteta i građanske svijesti proučavan je kroz psihološke i sociološke teorijske okvire u istraživanjima sprovedenim u periodu 2022–2024 godine. U tom kontekstu, period adolescencije i ranog odraslog doba izdvaja se kao ključna faza za formiranje građanskog identiteta, pri čemu kontinuirana izloženost algoritamskim medijima može dugoročno oblikovati uverenja pojedinaca (Finnemore & Wendt, 2024, prema navodima u Damas, 2025). Pored toga, ističe se da platforme sa personalizovanim sadržajem utiču na identitet korisnika tako što ih uvlače u ponavljajuće cikluse interakcije i pridavanja značenja sadržaju (Ahmed, 2022, prema navodima u Damas, 2025). Učestvovanje u popularnim trendovima, poput sinhronizacije (*lip-sync*) i tematskih izazova (*hashtag challenges*), posmatra se kao višekratno iskazivanje pripadnosti koje algoritam često nagrađuje većom vidljivošću; time se učvršćuju dominantni narativi, dok se istovremeno suptilno uvode strani kulturni elementi (Ionescu & Licu, 2023, prema navodima u Damas, 2025). Izgrađivanje digitalnog identiteta stoga je duboko uslovljeno dinamičnom interakcijom sa samim digitalnim okruženjem i mogućnostima koje ono pruža (Soh et al., 2024, prema navodima u Damas, 2025).

MATERIJAL I METODE

Kako bi se teorijski koncepti digitalne diplomatije i meke moći sagledali u realnom društvenom kontekstu, u okviru ovog rada sprovedeno je, primarno, empirijsko istraživanje putem anketnog upitnika. Cilj istraživanja bio je ispitati na koji način publika doživljava rastuću prisutnost Kine na globalnoj sceni, ulogu njenih državnih medija i nezavisnih tzv. kontent kreatora (*content creators*), te ekonomske i tehnološke domete kineskog modela razvoja.

REZULTATI

Istraživanje je sprovedeno na manjem uzorku (N=25), putem dobrovoljnog onlajn upitnika. S obzirom na to da je fokus rada na kvalitativnom razumijevanju percepcije publike, a ne na masovnoj statističkoj reprezentativnosti, ovaj uzorak za primarni cilj ima da uoči trendove u stavovima i reakcijama mlađe populacije na digitalni sadržaj o Kini. U pogledu starosne strukture, uzorak pretežno obuhvata mlađu publiku, koja predstavlja najaktivniju demografsku grupu na onlajn platformama, posebno *TikTok*-u. Najveći udio

ispitanika čine oni u starosnoj kategoriji 18–24 godine (68%, odnosno 17 ispitanika), dok kategorija starosne dobi 25–34 godine obuhvata 24% (šest ispitanika), a zastupljene su i starije demografske kategorije sa manjim udjelom (35–44 godine sa 8% ili 2 ispitanika i 45–54 godine sa 4% ili jednim ispitanikom). Prikupljanje podataka realizovano je uz puno poštovanje etičkih principa, te su tako svi učesnici unaprijed upoznati sa dobrovoljnom prirodom ankete, transparentnosti što se tiče prikupljanja podataka, odnosno anonimnošću samog istraživanja i toga da se podaci dobijeni anketiranjem koriste isključivo u zbirnoj formi za potrebe istraživanja.

Analiza prikupljenih podataka pokazuje da su ispitanici izuzetno izloženi medijskim sadržajima u vezi sa Kinom. Na pitanje o učestalosti susretanja sa vijestima ili objavama o Kini na društvenim mrežama (poput *Facebook*-a, *Instagram*-a, *TikTok*-a i *X/Twitter*-a), čak 60% ispitanika (15 od 25) odgovorilo je da ih primjećuje gotovo svakodnevno, dok 28% (sedam ispitanika) sadržaj viđa nekoliko puta sedmično. Kada je riječ o tome kako percipiraju Kinu na globalnoj sceni, većina ispitanika (72%, 18 ispitanika) Kinu doživljava kao novodolazeću globalnu silu, dok 36% (devet ispitanika) ispitanih smatra da je Kina već dostigla određeni nivo gdje može da parira tradicionalnim zapadnim svjetskim silama.

Kada se poredi promjena u količini plasiranih informacija i toga koliko su ispitanici bili na meti istih, rezultati nam pokazuju da 84% (21 osoba) ispitanika smatra da je količina informacija koju plasiraju zvanični državni mediji znatno porasla u posljednje vrijeme. Još izraženiji trend primjetan je kod nezavisnih „kontent kreatora", odnosno korisnika društvenih mreža koji svojevoljno objavljuju materijal na internet platformama, obično propraćeni velikom publikom, gdje čak 88% (22 ispitanika) ispitanika tvrdi da je uvidjelo pojačan intenzitet plasiranog materijala. Istovremeno 76% (19 ispitanika) anketiranih se slaže da, u posljednje vrijeme, sve više običnih ljudi (turisti, student na razmjeni, radnici, stručnjaci) putuje u Kinu ili se čak sele, pa i sarađuju sa kineskim kolegama.

U pogledu ocjene medijske slike koju Kina gradi o sebi u poređenju sa zapadnim državama, dominantan stav (88%, 22 ispitanika) jeste da Kina uspješno koristi digitalne platforme da predstavi svoje vrijednosti i napredak.

Analizirajući šta to najviše privlači ljude ka Kini i stvara joj pozitivnu sliku u svijetu, ispitanici na prvo mjesto stavljaju tehnološki napredak poput vještačke inteligencije, 5G mreže, električnih vozila i *TikTok*-a (48%, 12 odgovora), a odmah potom slijede ekonomska ulaganja i infrastrukturni projekti poput Inicijative „Pojas i put")36%, devet odgovora), a 12% ispitanih je odgovorilo da je to tradicionalna kultura, umjetnost i jezik (tri odgovora). Značajan dio ispitanika (72%, 18 ispitanih) u potpunosti se slaže sa tezom da je „Zapad prošlost, a Istok budućnost".

Kada govorimo o povjerenju u izvore informisanja o geopolitičkim odnosima, uočava se raspodjela povjerenja među različitim izvorima informisanja, naime 36% ispitanika isključivo vjeruje nezavisnim analitičarima i stručnim izvorima na internetu ili društvenim mrežama, neznatno manje svoje povjerenje poklanja kineskim državnim medijima sa međunarodnim programom, kao što su CGTN i *Xinhua,* odnosno 28% (sedam odgovora), dok tradicionalnim zapadnim medijima (poput BBC-ja, CNN-a i *Reutersa*) povjerenje poklanja 20% ispitanika (pet odgovora), ostalih 16% (četiri odgovora) smatra da su svi medijski kanali pristrasni i da u nekom obliku šire propagandu. Konačno, na pitanje o ekonomskom prisustvu Kine, 60% (15 ispitanika) smatra da je ono izrazito korisno jer donosi investicije, radna mjesta i razvoj; dok 76% ispitanika (19 odgovora) razvoj sopstvenog ekosistema društvenih mreža, aplikacija i tehnologija zatvorenog tipa vidi kao pametan potez zaštite sopstvenog suvereniteta od zapadnog uticaja, a 12% (tri ispitanika) smatra da to u najvećoj mjeri predstavlja ekonomsku utakmicu na tržištu.

DISKUSIJA

Dobijeni rezultati empirijskog istraživanja pružaju jasan uvid u savremene trendove percepcije digitalne diplomatije i meke moći. Visok stepen prepoznavanja tehnološkog i ekonomskog napretka Kine, uz istovremeno oslanjanje mlađe publike na nezavisne digitalne kreatore i svakodnevne internet sadržaje, potvrđuje tezu da savremena moć država ne počiva više isključivo na tradicionalnim diplomatskim kanalima ili jednosmjernim državnim vijestima, već se uspješno širi kroz digitalne ekosisteme i vizuelnu privlačnost.

Kao glavno ograničenje ovog istraživanja nameće se veličina uzorka, od 25 ispitanika, zbog čega se dobijeni kvantitativni pokazatelji ne mogu generalizovati na cjelokupnu populaciju. Ipak, s obzirom na istraživački karakter i strukturu upitnika, ovi podaci predstavljaju dragocjenu empirijsku osnovu i jasan pokazatelj pravaca u kojima se kreće svijest mlađe generacije u digitalnom okruženju, ostavljajući prostor za obimnija buduća istraživanja.

Ovi rezultati jasno potvrđuju da mladi prepoznaju i prihvataju modernu sliku Kine, ali se postavlja ključno pitanje: *koji to vizuelni i medijski sadržaji sa „malih ekrana" oblikuju ovakve stavove?*

Razumijevanje načina na koji se savremeni mediji i digitalne platforme ophode prema kulturno-istorijskom naslijeđu i vizuelnoj reprezentaciji Kine zahtijeva vraćanje korak nazad u istoriju, do fenomena poznatog kao „šinoazerija"(*Chinoiserie*). Kao kulturološki i estetski hibrid koji je dominirao britanskom i evropskom umjetnošću tokom osamnaestog vijeka, šinoazerija je predstavljala jedinstvenu mješavinu uticaja sa Dalekog istoka, kontinentalne Evrope (pretežno Francuske) i Velike Britanije. Ovaj stil nije nastao pod dirigentskom palicom izvornih istočnjačkih standarda, već je njime suvereno vladao zapadni, evropski ukus. Umjetnici i zanatlije su se susretali sa egzotičnim motivima i uvoznom robom, ali su ih prilagođavali i redizajnirali tako da odgovaraju evropskoj estetskoj viziji, dok su i sami originalni predmeti iz Kine često bili dizajnirani ciljano za izvoz na Zapad, nerijetko oponašajući upravo evropske predstave o Orijentu (Sheng, 2019).

Prema „Britaniki", ovaj pokret nastao je kao zapadnjačka reinterpretacija istočnjačkih estetskih formi, pri čemu su evropski majstori u dizajnu enterijera, izradi namještaja, tekstila, keramičkih predmeta i pejzažnoj arhitekturi počeli slobodno da preuzimaju i preoblikuju motive sa uvezenih kineskih ormarića, porculana i tekstilnih vezova. Procvat ove mode uslijedio je nakon dvorskih projekata u Francuskoj, poput versajskog paviljona *Trianon de porcelaine* sagrađenog za Luja XIV, nakon čega su takozvane „kineske sobe" postale nezaobilazan statusni simbol u rezidencijama evropske aristokratije i vladarskih elita. Kao stilski pravac, šinoazerija se prirodno uklopila u postojeće okvire baroka i rokokoa, preuzimajući njihovu razigranost, asimetriju i dinamičnost. Karakterisala se bogatom upotrebom pozlate, tehnikama lakiranja, masovnom popularnošću plavo-bijelih keramičkih uzoraka, te svjesnim odstupanjem od klasične perspektive u korist maštovitih prikaza Orijenta. Ova estetika ubrzo je izvršila snažan uticaj i na likovnu umjetnost, ali i na pejzažnu arhitekturu gdje su pagode i čajni paviljoni postali ključni elementi evropskih parkova. U Engleskoj je spoj tradicije istočnjačkih motiva sa romantičnim shvatanjem prirode doveo do stvaranja svojevrsnog anglo-kineskog stila u uređenju vrtova.

Kao što možemo da primijetimo, ključna odlika šinoazerije nije bila vijerno prenošenje kineske stvarnosti, već njeno prilagođavanje zapadnom ukusu i potrošačkim potrebama. Kako istorijska istraživanja pokazuju, ovi predmeti i dekorativne šeme predstavljali su jedinstveni hibrid evropskih i azijskih uticaja. Proces njihove izrade zasnivao se na principu „sklapanja" i kombinovanja: dizajneri su pozajmljivali pojedinačne fragmente, poput likova u tradicionalnim odorama, sluga sa suncobranima, egzotičnih ptica ili arhitektonskih detalja i spajali ih u nove cjeline bez obzira na njihov izvorni kontekst (Sheng, 2019). Donošeni u evropske salone, ovi predmeti su gubili svoje prvobitno značenje

i funkcionalnost (što je bio slučaj i sa religijskim skulpturama), pretvarajući se u čisto dekorativne eksponate kojima je cilj bio da demonstriraju prestiž, luksuz i kosmopolitski ukus vlasnika (Sheng, 2019).

U tom smislu, šinoazerija nije bila autentičan prikaz Kine, već ogledalo zapadne fascinacije Dalekim istokom i estetski proizvod krojen prema mjerama evropske publike. Upravo u tom istorijskom mehanizmu rekontekstualizacije i vizuelnog „pakovanja" elemenata jedne kulture leži direktna analogna veza sa savremenim digitalnim dobom. Baš kao što su nekadašnji evropski saloni i radionice preoblikovali kineske motive u privlačne dekorativne oblike za tadašnju elitu, tako i današnji medijski ekosistem, predvođen platformama poput *TikTok-a* i Instagrama, selektuje i preraspoređuje vizuelne narative o svemu kineskom i za sebe uzima ono što odgovara trenutnoj estetskoj potrebi.

Analizom sadržaja plasiranog na digitalnim platformama, sa posebnim akcentom na *TikTok* kao dominantan medijski prostor, uočava se da gajenje afiniteta prema Kini i njenoj kulturi funkcionišu u simbiozi sa savremenim internet trendovima. Imajući u vidu da mladi provode značajan dio dana u aktivnom „skrolovanju", oni su neprekidno izloženi složenim narativima koji su ispreplitani komercijalnim proizvodima, zabavom i ideološkim uticajima. U takvom okruženju, predstavljanje Kine kroz sofisticirane strategije meke moći postaje izuzetno privlačno, jer se ne nameće kroz krutu političku formu, već se fluidno uklapa u svakodnevne digitalne navike i vizuelne ukuse mlađe generacije.

Baš kao što su nekadašnji evropski saloni birali fragmente kulture koje su donijeli sa Istoka, kako bi stvorili željenu iluziju, tako i savremeni digitalni ekosistem pakuje kinesku stvarnost kroz nekoliko ključnih vizuelnih stubova koja direktno oblikuju javnu percepciju digitalno aktivne publike.

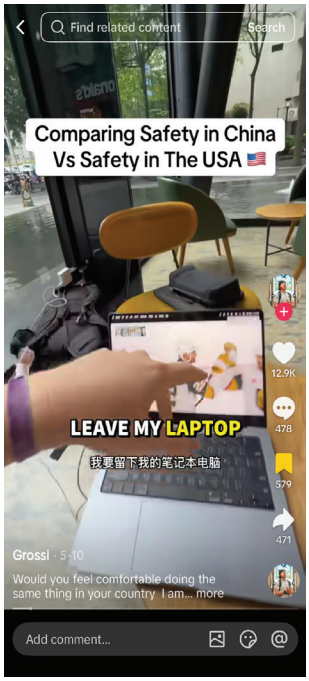
Kada se pomjeri fokus sa tradicionalnih geopolitičkih analiza na svakodnevni digitalni prostor, postaje očigledno da je Kina prestala da bude samo geografski pojam ili ekonomska vijest, te se pretvorila u sveprisutni kulturni fenomen. U savremenom modernom okruženju stvara se utisak da je Kina postala nezaobilazna destinacija, gdje gotovo da nema „influensera" ili „*travel vloggera*" koji je u jednom trenutku nije posjetio i o njoj izvještavao, da li kroz video zapise ili objave na društvenim mrežama, odnosno „China dump". Ova popularnost odavno je prerasla okvire klasičnog turizma i postala dio masovne kulture koja neprestano inspiriše savremeni dizajn. Od masovnih komercijalnih *fast-fashion* brendova do ekskluzivnih *high-end* modnih kuća, modna industrija neprekidno integriše istočne motive, tradicionalne vezove i futurističke elemente u svoje kolekcije, čineći kinesku estetiku poželjnim i novim statusnim simbolom.

Međutim, ono što savremene digitalne platforme čini specifičnim jeste širenje uticaja kroz bazu običnog, svakodnevnog života (*lifestyle*). *TikTok* i *Instagram* algoritam uspješno normalizuje i popularizuje specifične kulturološke obrasce koji privlače mladu publiku. Tako svjedočimo tome da se na mrežama glorifikuju naizgled obične, ali autentične scene, poput opuštenog sjedenja ispred lokalnih radnji uz pivo u stilu popularnog arhetipa „kineskog ujaka", ili odmaranje u „kineskom čučnju" dok čekamo *Didi*, zatim okretanja holističkim pristupima i tradicionalnoj kineskoj medicini, ili pak fascinacije njihovom radnom etikom i neumoljivom posvećenošću poslu i napretku.

Kroz ovakve sadržaje, Kina se mladima prestaje predstavljati kroz prizmu ideološke distance, već postaje privlačan „*lifestyle paket*" koji se želi iskusiti, oponašati i dijeliti. Upravo taj široki spektar vizuelnih i kulturoloških praksi služi kao temeljni uvod i polazna tačka za dublju analizu specifičnih objava i digitalnih narativa koji kroz strategije meke moći oblikuju savremenu svjetsku percepciju.

Kao centralne teme koje dominiraju virtuelnim prostorom i privlače pažnju miliona korisnika, izdvajaju se sigurnost, tehnološki futurizam, inovacije, te impresivna ljepota prirode i modernih gradova. Viralne objave redovno prikazuju korisnike kako u kasnim noćnim satima bez ikakve brige šetaju ulicama, parkiraju skutere bez zaključavanja ili

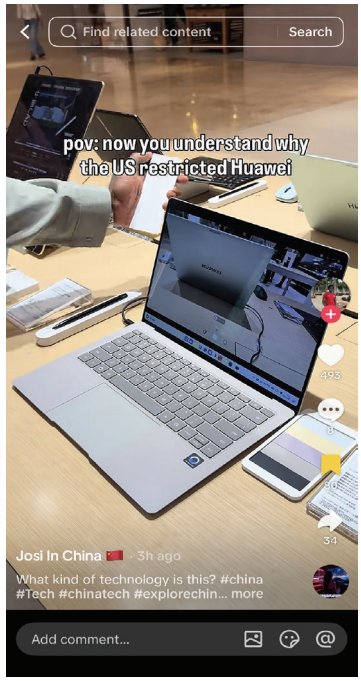
ostavljaju dragocjenu tehnologiju i lične dokumente, kao i novac na stolovima u kafićima, što izaziva lavinu komentara korisnika van Kine (Slika br. 2), (Slika br. 3). Fokus je takođe usmjeren na tehnološki futurizam i besprjekornu funkcionalnost svakodnevnog života. Kineski megapolisi se prikazuju kao prizori iz naučne fantastike, od blistavih nebodera, *dron show*-ova, preko taksija bez vozača i dronova dostavljača hrane do besprjekorno čistih stanica brzih vozova i potpuno digitalizovanog sistema u kojem je sve udaljeno na klik, kao i plaćanje. Još neke od stvari koje se plasiraju jesu zapanjujuće prirodne ljepote, prikazujući mistične planinske lance, tradicionalne riječne pejzaže i uređene parkove u kojima se harmonično prepliću tradicija duga hiljadama godina i najsavremenija arhitektura; kineska meka moć radi samostalno, te kroz prikazivanje ovakvog sadržaja prikazuje kontrast za zapadom, koji se sve češće suočava sa problemima poput nezadovoljstva građana, nečistoće, kriminala, te kaskanja u modernizaciji života, prema nekim shvatanjima. Upravo to kod mlade publike stvara snažan utisak da je Kina simbol uređenog, stabilnog i naprednog svijeta.

Slika br. 2

Autor/Profil: Grossi (@christian.grossi)

Sadržaj slike: Korisnik ostavlja otvoren laptop i lične stvari na stolu u javnom kafiću/tržnom centru i udaljava se, dok pokazuje rukom na opremu.
Tekst na ekranu: *Comparing Safety in China Vs Safety in The USA*
Opis: *Would you feel comfortable doing the same thing in your country?*

Slika br. 3

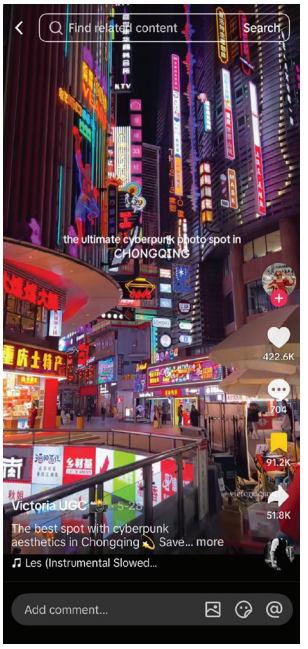
Autor/Profil: Josi In China (@josinchina)

Sadržaj slike: Prikaz naprednog Huawei laptopa i pametnih uređaja u prodavnici/izložbenom prostoru.
Tekst na ekranu: pov: now you understand why the US restricted Huawei
Opis: What kind of technology is this? #china #Tech #chinatech #explorechina #visitchina

ZAKLJUČCI

Savremena spoljna politika Narodne Republike Kine prolazi kroz duboku strukturnu evoluciju, napuštajući okvire tradicionalne, krute državne propagande i usmjeravajući se ka suptilnim, algoritamski strukturisanim oblicima meke moći. Kao što je ovo istraživanje imalo za cilj da objasni, ključni razlog ovog preokreta leži u činjenici da su dosadašnji modeli javne diplomatije sprovođeni uglavnom kroz velike državne medijske aparate i zvanične političke poruke, nailazili na otpor i skepticizam međunarodne javnosti, naročito u zapadnim demokratijama. U uslovima kada se globalni poredak suočava sa difuzijom moći, Kina je prepoznala da se dugoročni uticaj ne može nametati silom niti političkim dogmama, već se mora graditi na organskoj privlačnosti i kredibilitetu.

Analiza sprovedena u svrhu ovog istraživanja potvrđuje da depolitizovani sadržaji ostvaruju drastično veći uspjeh u odnosu na tradicionalne medije upravo zato što zaobilaze ideološke filtere i targetiraju mlađu generaciju kroz vizuelno privlačne formate na društvenim mrežama poput *TikTok*-a i *Instagram*-a. Kroz viralne trendove, poput *Chinamaxxing*-a i internet estetike inspirisane modernim megapolisima poput Čongćinga, Kina se globalnoj publici više ne predstavlja kroz prizmu apstraktne politike, već kao poželjan kompletni *lifestyle* paket. Fokusirajući se na univerzalno privlačne teme, od izuzetne lične sigurnosti i besprijekorne javne infrastrukture, preko napredne robotike i tehnološkog futurizma, do svakodnevne udobnosti življenja, nezavisni kontent kreatori uspijevaju da izgrade modernu, dinamičnu i široko prihvaćenu sliku nacije koja rezonuje sa potrebama savremenog korisnika (Slika br. 4).

Slika br. 4

Autor/Profil: Victoria UGC (@victoriachmel)

Sadržaj slike: Noćni prizor ulice u Čongćingu preplavljene neonskim reklamama, velikim svijetlećim ekranima i višeslojnom arhitekturom koja djeluje kao scenografija iz naučnofantastičnog filma.
Tekst na ekranu: the ultimate cyberpunk photo spot in CHONGQING
Opis: The best spot with cyberpunk aesthetics in Chongqing

Nagli priliv stranaca, turista, studenata i poslovnih ljudi u Kinu, koji svi uviđamo, nije slučajan. On je rezultat strateškog otvaranja zemlje ka biznisu, što vidimo kroz sve češće poslovne prilike koje odvode ljude upravo u samu Kinu, ali i one koje vrlo lako ostvaruju dugoročne saradnje i stvaraju mogućnosti na svim nivoima poslovanja, te tako i ogromnih povoljnosti u sektoru obrazovanja, kroz razne stipendije, programe razmjene, ali i takmičenja poput „Kineskog mosta", čime stvara savršenu alternativu zapadnjačkim ekvivalentima, uz izuzetno visoko kotiranje na globalnom nivou. Dok se Zapad danas nalazi u stanju duboke krize, sve više opterećen visokim stopama kriminala, finansijskom nestabilnošću, inflacijom i rastućim nezadovoljstvom građana u odnosu na period svoje nekadašnje vrhunske moći, Kina se pozicionira kao stabilna alternativa.

U konačnici, kineski uspjeh strategije meke moći se ogleda u mnogobrojnim sektorima, te s obzirom na to da je još uvijek u usponu, jasno je da njena buduća dominacija neće biti izgrađena na temelju klasične vojne ili političke sile, već na sposobnosti da ponudi privlačan, stabilan i napredan model budućnosti sa kojim se globalna publika želi poistovijetiti.

LITERATURA

Rao, Y. & Chateau, L. (2026). „You met me at a very Chinese time in my life": „China-maxxing" and the rise of intimate mediascapes. 10.33767/osf.io/c8f5r_v1.

Nye, J. (2023). Soft Power. 10.1007/978-981-99-0714-4_1.

Aydın, G. & Yüce, M. (2018). China's Hard Power versus Soft Power in Central Asia: An Analysis of the „One Belt-One Road Initiative" as a Soft Power Instrument.

The role of soft power in the digital age. (2025). The SAIS Review of International Affairs https://saisreview.sais.jhu.edu/the-role-of-soft-power-in-the-digital-age/

Yuan, S. (2023). Tracing China's diplomatic transition to wolf warrior diplomacy and its implications. Humanities and Social Sciences Communications. 10. 10.1057/s41599-023-02367-6.

Stevic, Lj. & Grujić, M. (2017). BOSNA I HERCEGOVINA NA NOVOM PUTU SVILE Strategija, stanje, perspektive i pozicioniranje u skladu sa novom kineskom strategijom u zemljama CIE.. ПОЛИТЕИА. 3. 339–94. 10.7251/POL1610053S.

Nye, J. S. (2015). The limits of Chinese soft power. Project Syndicate. https://www.project-syndicate.org/commentary/china-civil-society-nationalism-soft-power-by-joseph-s--nye-2015-07

Luo, A. J. (2015). Media system in China: a Chinese perspective. International Communication of Chinese Culture. 2. 49–67. 10.1007/s40636-015-0012-3.

Li, M. & Sligo, F. (2015). Internationalizing Chinese media. Global Media Worlds and China. ICUC International Series

Çakıcı, Z., Yıldız, D. & Karakayalı, A. (2025). TIKTOK DIPLOMACY: A STUDY ON THE GO TÜRKİYE CAMPAIGN. Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi. 8. 54-73. 10.51763/uid.1730711.

Damas, F. (2025). Tiktok's Algorithmic Influence and American Youth Support for U.S. Public Diplomacy. International Journal of Science and Research (IJSR). 716–725. 10.21275/SR251012173109.

Sheng, Xiao. (2019). Assembling and Displaying: Chinoiserie Imageries in Eighteenth-Century Britain. Southwest English Symposium on Borders and Cross-Cultural Encounters

Encyclopedia Britannica. (n.d.). *Chinoiserie*. Encyclopedia Britannica, inc. https://www.britannica.com/art/chinoiserie

„YOU MET ME AT A VERY CHINESE TIME IN MY LIFE"

Author: MARINA NEDELJKOVIĆ
E-mail: marina.nedeljkovic@student.flf.unibl.org

I**ntroduction:** Contemporary Chinese foreign policy is undergoing a significant strategic shift in which soft power takes a leading role in achieving global influence. By adapting Joseph Nye's theory to the modern digital context, a transition can be observed from traditional diplomacy to more subtle and, so to speak, innovative forms of global positioning.

The Aim: This research seeks to explain the reasons behind this structural shift in Chinese diplomacy and to analyze how depoliticized, visually appealing and lifestyle-oriented narratives achieve greater success in building a positive image of the nation compared to more traditional political messages.

Material and Methods: The methodology of the paper is based on a combined approach that includes a review of existing scientific literature, a qualitative analysis of digital content on digital platforms TikTok and Instagram, and an empirical survey conducted to assess the impact of these narratives on audience perception. The analysis encompasses the parallel action of official state media and independent creators, such as influencers and travel vloggers, focusing on content generated by social media creators.

Results: The research indicates that China's digital representation is dominated by four key themes: exceptional personal safety, widespread application of robotics in everyday life, advanced technological innovations, and the overall simplicity and convenience of living. It is shown that such depoliticized content bypasses audience resistance more effectively and builds a more favorable image of the country compared to direct state propaganda.

Conclusion: The strategic shift to a subtle, algorithmically shaped soft power enables China to redefine its global narrative. By navigating lifestyle discourses and modern technologies through independent creators, Chinese diplomacy successfully constructs a modern, appealing, and widely accepted international identity.

Keywords: Soft power; Chinese foreign policy; digital diplomacy; content creators; digital content; state media; algorithmic diplomacy; algorithms; social media.

https://doi.org/10.63356/stes.hum.2026.004 УДК 321.64:[159.9:305-055.2/.3

POL, GODINE STAROSTI I AKTIVNO OTVORENO MIŠLJENJE KAO PREDIKTORI DESNIČARSKOG AUTORITARIZMA

Autor: LUKA MIHAILO LAZIĆ; Tatjana Kraljević
e-mail: laziclukamihailo@gmail.com; kraljevic.tatjana03@gmail.com
Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu

Uvod: Aktivno otvoreno mišljenje predstavlja sklonost pojedinca da preispituje vlastita uvjerenja, razmatra alternativne perspektive i integriše nove informacije. Desničarski autoritarizam odnosi se na sklonost konvencionalnosti, poslušnosti autoritetu i prihvatanju društvenih normi. Iako istraživanja ukazuju na povezanost individualnih i sociodemografskih karakteristika s autoritarnim stavovima, odnos aktivnog otvorenog mišljenja i desničarskog autoritarizma relativno je nedovoljno istražen u kontekstu zemalja Zapadnog Balkana.

Cilj: Ispitati doprinos aktivnog otvorenog mišljenja, pola i dobi u predikciji desničarskog autoritarizma.

Materijal i metode: Istraživanje je sprovedeno online na uzorku od 415 ispitanika uzrasta od 18 do 70 godina, od čega je većina bila ženskog pola. Primijenjene su *AOT-13* skala aktivnog otvorenog mišljenja i *RWA-22* skala desničarskog autoritarizma.

Rezultati: Utvrđena je statistički značajna, umjereno jaka negativna povezanost između aktivnog otvorenog mišljenja i desničarskog autoritarizma, dok su ispitanici starije dobi pokazali statistički značajno niže rezultate na skali desničarskog autoritarizma. Takođe, muški pol je pokazao statistički značajno veće rezultate na skali desničarskog autoritarizma u odnosu na ženski pol, uz kontrolu dobi i AOT. Konačni regresioni model bio je statistički značajan, pri čemu se aktivno otvoreno mišljenje pokazalo kao snažan negativni prediktor desničarskog autoritarizma.

Zaključak: Viši nivo aktivnog otvorenog mišljenja povezan je s nižim nivoom desničarskog autoritarizma i predstavlja njegov najsnažniji negativni prediktor. Muški pol je povezan sa većim rezultatima na skali desničarskog autoritarizma, dok je veća dob bila povezana s nižim rezultatima na skali desničarskog autoritarizma, ali su njihovi prediktivni efekti bili slabiji u odnosu na aktivno otvoreno mišljenje. Ovi nalazi ukazuju na značaj aktivnog otvorenog mišljenja, uz doprinos sociodemografskih karakteristika, u razumijevanju autoritarnih stavova u prigodnom onlajn uzorku iz četiri zemlje Zapadnog Balkana.

Ključne riječi: aktivno otvoreno mišljenje; desničarski autoritarizam; pol; dob; autoritarni stavovi

UVOD

Kognitivni kapaciteti obuhvataju sposobnosti obrade informacija, dok se dispozicije za mišljenje odnose na karakteristične sklonosti u njihovoj upotrebi (Stanovich & West, 1997). Svedholm-Häkkinen i Lindeman (2018) došli su do zaključka da je aktivno otvoreno mišljenje (AOT) jedan od nekoliko stilova mišljenja ili dispozicija za mišljenje, za koje se smatra da igraju važnu ulogu u načinu na koji ljudi razmišljaju. Aktivno otvoreno mišljenje

je dispozicija mišljenja koja obuhvata kultiviranje refleksivnosti, a ne impulsivnosti; želju za djelovanjem iz dobrih razloga; toleranciju na dvosmislenost u kombinaciji sa spremnošću da se odgodi donošenje konačnog suda; te traženje i obradu informacija koje opovrgavaju nečija uvjerenja (Stanovich & West, 1997; Stanovich & Toplak, 2023).

Dekontekstualizirani stilovi mišljenja koji potiču tendenciju procjene argumenata i dokaza na način koji je nezavisan od prethodnih uvjerenja i ličnih predrasuda predstavljaju dispoziciju prema takvoj nepristrasnoj evaluaciji koja se gotovo univerzalno smatra karakteristikom dobrog kritičkog mišljenja (Stanovich & West, 1997). Aktivno otvoreno mišljenje zasniva se na teoriji racionalnog mišljenja i predstavlja preskriptivni model koji naglašava način razmišljanja, a ne isključivo tačnost konačnog odgovora (Baron, 2019). Dispozicije racionalnog mišljenja su one koje se posebno odnose na adekvatnost formiranja uvjerenja i donošenja odluka. Na primjer, tendencija prikupljanja informacija prije donošenja odluke, tendencija traženja različitih gledišta prije donošenja zaključka itd. (Stanovich, 2010; Stanovich et al., 2016; Stanovich & Toplak, 2023). U aktivnom otvorenom mišljenju posebna pažnja se posvećuje procesima koji su pod kontrolom samog pojedinca, kao što su način prikupljanja informacija, razmatranje alternativa i izvođenje zaključaka, a ne faktorima koji nisu unaprijed poznati, kao što je „tačan odgovor". U tom smislu, aktivno otvoreno mišljenje ne definiše kriterijume za uspjeh i neuspjeh, već pruža smjernice za bolje i racionalnije donošenje odluka. Proces mišljenja unutar ovog modela uključuje dvije osnovne komponente: traženje relevantnih informacija i izvođenje zaključaka na osnovu prikupljenih podataka, pri čemu se ove faze često smjenjuju. Ključni elementi ovog procesa uključuju opcije kao potencijalna rješenja, dokaze koji podržavaju ili osporavaju te opcije i ciljeve koji određuju kako se dokazi evaluiraju (Baron, 2019). Stanovich i Toplak (2023) navode da se aktivno otvoreno mišljenje sastoji od spremnosti da se razmotre alternativna mišljenja, osjetljivosti na dokaze koji protivrječe trenutnim uvjerenjima, spremnosti da se odgodi donošenje konačnog suda i refleksivnog razmišljanja.

Altemeyer (1981) predstavlja prvu temeljnu operacionalizaciju savremenog konstrukta desničarskog autoritarizma (RWA). Definiše ga kroz tri međusobno povezane komponente: autoritarno podređivanje, odnosno izraženu spremnost na poslušnost i prihvatanje autoriteta koji se doživljavaju kao legitimni; autoritarnu agresiju, koja se odnosi na spremnost da se osude ili kazne pojedinci i grupe koje se percipiraju kao prijetnja društvenim normama; te konvencionalizam, odnosno snažnu privrženost tradicionalnim vrijednostima i društvenim normama. Dalji doprinos razvoju i empirijskom utemeljenju konstrukta se sastoji iz razrade RWA kao stabilnog obrasca stavova i uvjerenja koja se odnose na odnos pojedinca prema autoritetu, društvenim normama i osobama ili grupama koje se percipiraju kao odstupajuće ili prijeteće za postojeći društveni poredak. Desničarski autoritarizam se posmatra kao skup međusobno povezanih stavova i predispozicija koje se manifestuju u različitim društvenim i političkim kontekstima (Altemeyer, 1988).

Duckitt (1989) je doveo u pitanje shvatanje autoritarnosti kao opšte dispozicije ličnosti, te je naglasio njenu socijalnu i grupnu dimenziju. Desničarski autoritarni stavovi povezani su s načinom na koji pojedinac doživljava pripadnost društvenim grupama, autoritete koji predstavljaju ili štite interese vlastite grupe, te društvene norme koje se smatraju važnim za očuvanje grupne kohezije i društvenog poretka. Prema dualno-procesnom kognitivno-motivacijskom modelu ideologije i predrasuda (Duckitt, 2001) opštije dispozicije ličnosti i iskustva u socijalnom okruženju doprinose formiranju specifičnih socijalnih opredjeljenja, koji zatim predstavljaju psihološku osnovu za razvoj ideoloških stavova. RWA je u ovom okviru posebno povezan s percepcijom socijalnog svijeta kao opasnog, nepredvidljivog i prijetećeg, pri čemu autoritarna orijentacija može predstavljati motivacijski odgovor na potrebu za sigurnošću, redom i društvenom stabilnošću. RWA nastaje pod uticajem porodice i vršnjaka, ali i pod uticajem nekih životnih okruženja i faktora (Altemeyer, 1988). Adorno i saradnici (1950) tvrde da se autoritarizam usvaja od ranog djetinjstva

kod pojedinaca koji su izloženi strogom, autoritarnom stilu roditeljstva.

Sinclair et al. (2020) povezuju viši nivo RWA sa zatvorenijim kognitivnim funkcionisanjem i manjom spremnošću na mijenjanje postojećih uvjerenja na osnovu novih dokaza. Iako postoji samo mali broj istraživanja koja su direktno pronašla negativnu korelaciju između aktivnog otvorenog mišljenja i desničarskog autoritarizma, pri čemu osobe s višim nivoima autoritarizma pokazuju manju spremnost da razmotre alternativne dokaze, manje ažuriraju uvjerenja i izraženiju kognitivnu rigidnost (Stanovich & Toplak, 2026), značajan broj istraživanja pokazao je veze između specifičnih indikatora i temeljnih dimenzija ovih konstrukata. Konkretno, ključne komponente AOT-a, kao što su otvorenost prema kontra-dokazima, spremnost na reviziju vlastitih uvjerenja, tolerancija na dvosmislenost i refleksivno mišljenje (Stanovich & West, 1997; Baron, 2019), konceptualno su i empirijski suprotstavljene centralnim dimenzijama RWA, uključujući autoritarnu podložnost, konvencionalizam, netoleranciju neizvjesnosti i oslanjanje na rigidne sisteme vjerovanja (Duckitt et al., 2010; Sinclair et al., 2020; Kossowska et al., 2023). Istraživanja su dalje pokazala da niža otvorenost prema iskustvu i veća potreba za kognitivnim zatvaranjem odluke, oboje usko povezano sa smanjenim AOT-om, predstavljaju značajne prediktore jačih autoritarnih stavova (Butler, 2000; Kossowska et al., 2023). Ovo preklapanje sugeriše da se odnos između AOT-a i RWA-a može razumjeti, ne samo na nivou globalnog konstrukta, već i kroz inverznu povezanost njihovih konstitutivnih kognitivnih i motivacijskih indikatora, gdje su veća epistemološka otvorenost i kognitivna fleksibilnost povezane s nižom autoritarnom rigidnošću, dogmatizmom i otporom prema reviziji uvjerenja. Prethodna istraživanja su pokazala da je visok nivo desničarskog autoritarizma povezan sa netolerancijom prema dvosmislenosti, dogmatizmom, rigidnošću, otporom promjeni mišljenja i konzervativizmom (Jost et al., 2003; Kossowska et al., 2023; Sinclair et al., 2020;). Osim toga, desničarski autoritarizam obuhvata tri seta stavova: autoritarnu submisivnost, autoritarnu agresiju i konvencionalizam (Altemeyer, 1981). Sve navedeno za desničarski autoritarizam ide protiv aktivnog otvorenog mišljenja.

Ljudi koji pokazuju visoke skorove na RWA skali imaju tendenciju da vjeruju u tradicionalnu podjelu muževnosti i ženstvenosti (Perez-Arche & Miller, 2021). Muškarci i žene se razlikuju u nivou izražavanja cjelokupnog desničarskog autoritarizma, konvencionalizma i autoritarne agresivnosti, dok se ne uočava razlika u nivou izražavanja autoritarne submisivnosti, to jeste muškarci su konvencionalniji i autoritarno agresivniji od žena (Nikolov, 2024). Povezanost između muškog pola i RWA potvrdila su mnogobrojna istraživanja (Altemeyer, 1988; Grahek, 2008; Perez-Arche & Miller, 2021). Muški pol se pokazao i kao prediktor desničarskog autoritarizma (Grahek, 2008; Perez-Arche & Miller, 2021; Nikolov, 2024).

Veza između RWA i stavova prema različitim grupama je jača među starijom populacijom (Duckitt, 2006). Dob se u prethodnim istraživanjima pokazala povezanom s desničarskim autoritarizmom, pri čemu nalazi ukazuju na razlike u izraženosti autoritarnih stavova u zavisnosti od dobi (Čorkalo i Stanković, 2000; Duckitt, 2006; Ruffman et al., 2016; Nikolov, 2024). Predikciju dobi sa desničarskim autoritarizmom potkrjepljuju istraživanja (Čorkalo i Stanković, 2000; Duckitt, 2006; Ruffman et al., 2016).

Iako se autoritarnost tradicionalno najčešće povezuje s desničarskom političkom orijentacijom, istraživanje de Regta i saradnika (2011) ukazuje na to da se autoritarne tendencije mogu javiti i u kontekstu ljevičarskih političkih opredjeljenja. Naime, na uzorku od 15.524 ispitanika iz 13 postkomunističkih zemalja viši autoritarizam u više zemalja bio je povezan s pozitivnijom ocjenom nekadašnjeg komunističkog režima i većom podrškom državnoj intervenciji, dok je veza s političkim samoopredjeljenjem varirala: u Bugarskoj, Bjelorusiji i Rusiji više ka ljevici, a u Poljskoj, Sloveniji i Slovačkoj više ka desnici. Uz to, u svih 13 zemalja autoritarizam je bio povezan s negativnijim stavovima prema demokratiji. Sve veći broj empirijskih nalaza ide u prilog tome da je nekoliko ključnih pokazatelja

autoritarnosti, uključujući dogmatizam, kognitivnu rigidnost, predrasude i ekstremnu stranačku pristrasnost u značajnoj mjeri simetrično zastupljen kako na ljevici, tako i na desnici (Crawford & Brandt, 2020; Ditto et al., 2019; Rollwage et al., 2018; Zmigrod et al., 2020).

Costello i saradnici (2022) utvrdili su da ljevičarska i desničarska autoritarnost dijele određene karakteristike poput dogmatizma, kognitivne rigidnosti, predrasuda i sklonosti kažnjavanju percipiranih protivnika. Ipak, između njih postoje i razlike u emocionalnim, kognitivnim i ideološkim obilježjima. Ljevičarska autoritarnost bila je povezana sa negativnom emocionalnošću, dok je desničarska autoritarnost pokazivala snažnu povezanost s konfirmatornim mišljenjem i kognitivnom rigidnošću. Nalazi ukazuju na to da se autoritarne tendencije mogu ispoljavati u različitim političkim orijentacijama, ali da ljevičarsku i desničarsku autoritarnost ne treba smatrati istovjetnim konstruktima (Costello et al., 2022). Jost (2017) u pregledu istraživanja o psihološkim osnovama političke ideologije ukazuje na postojanje određenih sličnosti i razlika između osoba lijeve i desne političke orijentacije. Kao zajedničke karakteristike izdvaja sklonost pristrasnoj obradi informacija, motivisanom rezonovanju i potvrđivanju prethodno formiranih uvjerenja, što ukazuje na to da kognitivne pristrasnosti nisu isključivo obilježje jedne ideološke strane. Međutim, određene psihološke karakteristike izraženije su među osobama desničarske političke orijentacije, uključujući dogmatizam, kognitivnu rigidnost, potrebu za redom i strukturom, potrebu za kognitivnim zatvaranjem i netoleranciju prema dvosmislenosti. Nasuprot tome, osobe lijeve političke orijentacije u većoj mjeri pokazuju integrativnu kompleksnost mišljenja, toleranciju prema neizvjesnosti i kognitivnu refleksivnost (Jost, 2017). Važno je, ipak, naglasiti da se navedeni nalazi odnose na šire razlike između lijeve i desničarske političke orijentacije, a ne na neposredno poređenje rezultata na mjerama lijevog i desničarskog autoritarizma.

Istraživanje je usmjereno isključivo na desničarsku autoritarnost, s ciljem ispitivanja uloge pola, starosti i aktivnog otvorenog mišljenja u njenom predviđanju. Ovakav pristup omogućuje fokusirano ispitivanje sociodemografskih i kognitivnih faktora povezanih s izraženošću desničarske autoritarnosti. Ljevičarska autoritarnost nije uključena, jer bi njeno ispitivanje proširilo istraživački problem izvan postavljenog cilja. Ova odluka ne podrazumijeva da je ljevičarska autoritarnost manje značajna, već proizlazi iz nastojanja da se zadrži u jasno definisanim teorijskim i metodološkim okvirima.

Hipoteze

H1 – Aktivno otvoreno mišljenje biće statistički značajno negativno povezano s desničarskim autoritarizmom. Prethodna istraživanja su pokazala da je visok nivo desničarskog autoritarizma povezan sa netolerancijom prema dvosmislenosti, dogmatizmom, rigidnošću, otporom promjeni mišljenja i konzervativizmom (Jost et al., 2003; Kossowska et al., 2023; Sinclair et al., 2020;).

H2 – Starija dob će biti statistički značajno povezana s desničarskim autoritarizmom i predstavljaće statistički značajan prediktor desničarskog autoritarizma, odnosno očekuje se da će stariji ispitanici ostvarivati više rezultate na mjeri desničarskog autoritarizma (Čorkalo i Stanković, 2000; Duckitt, 2006; Ruffman et al., 2016; Nikolov, 2024).

H3 – Očekuje se da će muškarci imati statistički značajno više rezultate na skali desničarskog autoritarizma u odnosu na žene. (Altemeyer, 1988; Grahek, 2008; Nikolov, 2024; Perez-Arche & Miller, 2021).

MATERIJAL I METODE

Procedura

Ispitanici su prikupljeni distribuiranjem online baterije testova čiji je sadržaj objedinjavao veći broj različitih upitnika, koji su pored navedenih, korišteni u svrhe drugih istraživanja. Baterija je oformljena u online formatu pomoću Google Forms aplikacije i distribuirana putem društvenih mreža, kao što su Facebook, Instagram, Reddit, WhatsApp i Viber. Prije popunjavanja upitnika, ispitanicima je izloženo osnovno uputstvo oko teme istraživanja, trajanja i načina popunjavanja baterije testova, ali isto tako su obaviješteni da je anketa anonimna, dobrovoljne prirode, te da mogu napustiti istraživanje u bilo kojem momentu bez bilo kakvih posljedica.

Uzorak

Prigodni uzorak se sastojao ukupno 415 ispitanika, iz četiri zemlje: Bosne i Hercegovine (56,39%), Srbije (30,60%), Hrvatske (10,36%) i Crne gore (2,65%). Prema polnoj strukturi, većinu su činili ispitanici ženskog pola sa 64,58%, dok su ispitanici muškog pola sačinjavali 34,70%. Ostatak od 0,72% činili su ispitanici koji nisu željeli da izjasne svoju polnu pripadnost. Pristup obrade podataka ispitanika koji se nisu izjasnili povodom svog pola je bio takav, da su isključivo izbačeni iz hijerarhijske regresione analize, zbog nedostatka podataka o njihovom polu, a koji su nužni za sam proces navedene analize. Što se tiče mjesta stanovanja, najviši procenat uzorka čine ispitanici iz gradova (67,47%), potom manjih mjesta (22,65%), pri čemu najniži procenat čine ispitanici iz sela (9,88%). Što se tiče godina starosti, prema kategorizaciji, najviše ima ispitanika u rasponu između 18–24 godine sa 50,36%, potom između 25–34 godine sa 27,95%, nakon koje slijede grupe, kao što su 35–44 (12,77%), 45–64 (8,19%) i 65+ (0,72%). Predstavljeni procenti su zaokružene verzije originalnih procenata na dvije decimale, te se zbog toga u procentima godina starosti pojavljuje zbir od 99,99%. Ukupno gledano, starost ispitanika se kretala od 18 do 70 godina starosti, sa prosjekom od 28,18 i standardnom devijacijom od 9,78 godina starosti.

Instrumenti

Prilikom sprovođenja ovog istraživanja, korištene su dvije skale AOT-13 *(Active Open-Minded Thinking Scale*) i RWA-22 (*Right-Wing Authoritarianism Scale*), ali i pitanja koja su se odnosila na socio-demografske karakteristike ispitanika, među kojima posebnu značajnost za ovo istraživanje imaju pol i godine starosti. Skale sa tvrdnjama su prvo prevedene, od strane stručnog lica (diplomiranog profesora engleskog jezika sa područja Bosne i Hercegovine, čime posjeduje jasnu obrazovanost i uvid u ispravnost upotrebe terminologije oba jezika) na jezik govornog područja Bosne i Hercegovine, te posredstvom trećeg lica, koje je ponovnim prevođenjem skala sa BHS jezika na engleski potvrdio razumljivost, ali i sadržajnu usklađenost zadatih tvrdnji. Takođe, bile su prisutne povremene provjere tvrdnji tokom sakupljanja uzorka, nakon kojih nije dolazilo do izmjena u tvrdnjama, ustanovljene su dobre karakteristike tvrdnji, i skala sveukupno.

Skale u ovom istraživanju su adaptirane na govorno područje Bosne i Hercegovine, radi potreba istraživanja, prilikom čega su provjerene i pouzdanosti zadatih skala, međutim sam proces ne predstavlja validaciju skala, već je za takav proces potrebno sprovesti potpunu validacionu studiju/e, što nije fokus ovog istraživanja.

Skala aktivno otvorenog mišljenja – AOT-13

Active Open-Minded Thinking Scale (AOT), korištena je za procjenu aktivno otvorenog mišljenja. Konkretnije, korištena je kraća verzija ove skale sa brojem od 13 tvrdnji (Stanovich & Toplak, 2023). Ova verzija skale predstavlja jednodimenzionalnu mjeru aktivno otvorenog mišljenja. Odgovori se daju na šestostepenoj skali slaganja, pri čemu kategorije odgovora idu od 1 – „Uopšte se ne slažem", do 6 – „U potpunosti se slažem". Kod pojedinih stavki potrebno je obrnuto bodovanje kako bi viši rezultat na svim stavkama označavao izraženije aktivno otvoreno mišljenje (Stanovich & Toplak, 2023). Šestostepeni format Likertove skale za odgovore je u skladu sa formatom koji je korišten u ranijim verzijama AOT-a (Stanovich & West, 2007).

Potrebno je napomenuti da AOT nije od početka predstavljao jedinstvenu, nepromjenjivu skalu od 13 stavki. Originalne verzije koje su razvijali Stanovich i West sadržavale su veći broj stavki i različite sadržajne komponente. S obzirom na obim baterije testova, korištena je verzija AOT skale sa 13 stavki, a ukupan rezultat tretiran je kao mjera aktivno otvorenog mišljenja (Stanovich & West, 2007).

Stanovich i Toplak (2023) navode da preporučena verzija skale obuhvata 13 ajtema, pri čemu je za 12 ajtema koji su prethodno činili CART AOT skalu utvrđena dobra interna konzistentnost (Cronbachov $\alpha = 0{,}84$), uz jednofaktorsku strukturu. Budući da je navedeni koeficijent pouzdanosti izračunat na 12 ajtema, a korištena verzija u ovom istraživanju sadrži svih 13 ajtema, ne treba direktno interpretirati kao koeficijent pouzdanosti AOT-13 verzije bez dodatnog empirijskog izračuna na korištenom uzorku. U ovom istraživanju unutrašnja konzistentnost AOT-13 skale iznosila je Cronbachov $\alpha = 0{,}81$.

Skala desničarskog autoritarizma – RWA-22

Za procjenu desničarskog autoritarizma korištena je Right-Wing Authoritarianism Scale (RWA-22), odnosno verzija od 22 tvrdnje (Altemeyer, 2006). Prve dvije stavke služe kao uvodne („zagrijavanje") stavke, te se one ne uključuju u konačno bodovanje. Ukupni rezultat formira se na osnovu 20 bodovanih stavki (Altemeyer, 2006). Odgovori se daju na devetostepenoj skali, od -4 – „Uopšte se ne slažem", do +4 – „U potpunosti se slažem", pri čemu je 0 neutralan odgovor. Potom se odgovori transformišu u vrijednosti od 1 do 9, te se rekodiraju one stavke koje su formulisane u suprotnom smjeru. Ukupni rezultat predstavlja zbir bodovanih stavki, pri čemu viši rezultat ukazuje na izraženiji desničarski autoritarizam (Altemeyer, 2006).

U ranijem istraživanju RWA skala pokazala je visoku unutrašnju konzistentnost, pri čemu Altemeyer (2006) navodi Cronbachov $\alpha = 0{,}90$ na uzorku od približno 1.000 američkih ispitanika. U ovom istraživanju, unutrašnja konzistentnost RWA-22 iznosila je Cronbachov $\alpha = 0{,}94$.

U teorijskom smislu, RWA obuhvata tri osnovne komponente: autoritarnu submisivnost, autoritarnu agresivnost i konvencionalizam (Altemeyer, 2006). Međutim, ove komponente ne treba automatski predstavljati kao tri nezavisne podskale RWA-22. Altemeyer (2006) u svom radu RWA prvenstveno tretira kao ukupnu mjeru desničarskog autoritarizma, pri čemu su sve komponente međusobno visoko povezane.

Kasnija istraživanja jesu problematizovala njenu jednodimenzionalnost i pokazala mogućnost izdvajanja tri faktora (Funke, 2005; Duckitt & Bizumic, 2013). Iako postoji problematizacija jednodimenzionalnosti, u istraživanju je primijenjena njena jednodimenzionalna verzija, zbog činjenice da je tradicionalna RWA skala upravo koncipirana i široko korištena kao mjera opšteg nivoa desničarskog autoritarizma, pri čemu objedinjuje međusobno povezane prethodno navedene komponente (Funke, 2005). Pored toga, multidimenzionalni pristupi predstavljaju alternativne operacionalizacije

autoritarnih stavova, a ne nužno zamjenu za tradicionalno shvaćeni ukupni RWA skor (Duckitt & Bizumic, 2013).

Socio-demografske karakteristike

Po pitanju socio-demografskih karakteristika, postavljana su pitanja za godine starosti, pol, mjesto stanovanja i država u kojoj žive. Sve navedene karakteristike su korištene prilikom opisa uzorka, dok pol i godine zauzimaju značajnije mjesto, s obzirom na teorijsku osnovu njihovog odnosa sa zavisnom varijablom. Bitno je za napomenuti da je varijabla pol, radi regresione analize, kodirana na način da muški pol ima vrijednost 1, a ženski vrijednost 2.

REZULTATI

Deskriptivna statistika

Prije korelacionih i regresionih analiza provjerene su deskriptivne karakteristike ispitivanih varijabli kako bi se ustanovilo ispunjenje uslova za primjenu parametrijskih tehnika za procjenu korelacionih odnosa između godina i aktivno otvorenog mišljenja sa desnim autoritarizmom. Deskriptivni pokazatelji ispitivanih varijabli prikazani su u Tabeli br. 1.

Varijable	***M***	***SD***	***Max***	***Min***	***zSk***	***zKu***
Desničarski autoritarizam	81,59	37,40	175	20	0,66	−3,94
Aktivno otvoreno mišljenje	56,64	9,62	78	34	0,23	−3,07
Godine starosti	28,18	9,78	70	18	11,90	7,01

Tabela br. 1. Deskriptivne karakteristike
Napomene: M – aritmetička sredina; SD – standardna devijacija; Max – maksimalna empirijska vrijednost; Min – minimalna empirijska vrijednost; zSk – standardizovana vrijednost skjunisa; zKu – standardizovana vrijednost kurtozisa

Na osnovu standardizovanih vrijednosti skjunisa i kurtozisa, može se zaključiti da raspodjele ispitivanih varijabli odstupaju od normalne raspodjele, pri čemu za procjenu povezanosti godina starosti i desničarskog autoritarizma korištena Spirmanova rang korelacija.

Korelacione analize

Spirmanovom rang-korelacijom ispitana je povezanost aktivnog otvorenog mišljenja i dobi s desničarskim autoritarizmom. Dobijena je statistički značajna povezanost između aktivnog otvorenog mišljenja i desničarskog autoritarizma ($\rho = -0{,}596$, $p < 0{,}01$). Potom je utvrđena značajna povezanost između godina starosti i desničarskog autoritarizma ($\rho = -0{,}218$, $p < 0{,}01$). Ovi rezultati ukazuju na to da su izraženije aktivno otvoreno mišljenje i veća starost povezani s nižim nivoima desničarskog autoritarizma. Povezanost aktivnog otvoreno mišljenja bila je izraženija, dok je povezanost godina starosti bila slaba.

Korelacioni nalazi podržavaju H1, dok je odnos dobi i desničarskog autoritarizma suprotan očekivanju iz H2. Svakako, kako bi se u potpunosti provjerile postavljene hipoteze, potrebno je sprovesti regresionu analizu, čime bi se provjerila pretpostavka o prediktorskim sposobnostima, godina starosti, aktivnog otvorenog mišljenja, ali i pola kao kategorijalne varijable.

Regresiona analiza

Prije sprovođenja hijerarhijske regresione analize provjerene su pretpostavke multiple linearne regresije. Pregledom dijagrama procijenjena je linearnost odnosa između prediktora i kriterijske varijable, kao i homoskedastičnosti reziduala. Distribucija standardizovanih reziduala procijenjena je kao prihvatljiva. Nezavisnost reziduala bila je zadovoljena (Durbin–Watson = 1,975). Nisu utvrđeni problemi multikolinearnosti, s obzirom na to da su vrijednosti faktora inflacije varijanse (VIF) bile između 1,000 i 1,027, dok su vrijednosti tolerancije iznosile od 0,973 do 1,000. Procjena uticajnih opažanja na osnovu Cookove udaljenosti nije ukazivala na prisustvo izrazito uticajnih opažanja (maksimalna vrijednost Cookove udaljenosti iznosila je 0,032). Standardizovani reziduali bili u rasponu od −2,293 do 3,023. Na osnovu navedenih pokazatelja, zaključeno je da su provjerene pretpostavke za sprovođenje hijerarhijske linearne regresione analize bile zadovoljene. Prije sprovođenja analize pol je kodiran tako da muški pol ima vrijednost 1, a ženski vrijednost 2. Ispitanici koji se nisu izjasnili na pitanje svog pola su izbačeni iz regresione analize što znači da je u regresionoj analizi korišteno 412 ispitanika.

Pokazatelj	**Model 1**	**Model 2**	**Model 3**
Prediktori (β)			
Dob	−0,166**	−0,166**	−0,091*
Pol	—	−0,039	−0,093*
Aktivno otvoreno mišljenje	—	—	−0,569**
Pokazatelji modela			
Analitički *N*	412	412	412
R^2	0,028	0,029	0,344
Korigovani R^2	0,025	0,024	0,339
F	11,598	6,114	71,291
df	(1, 410)	(2, 409)	(3, 408)
p	0,001	0,002	< 0,001
ΔR^2	—	0,002	0,315
Δ*F*	—	0,640	195,824
p (promjena modela)	—	0,424	< 0,001

Tabela br. 2. Hijerarhijska regresiona analiza
Napomene: β – standardizovani regresijski koeficijent; R^2 – koeficijent determinacije; korigovani R^2 – korigovani koeficijent determinacije; ΔR^2 – promjena koeficijenta determinacije u odnosu na prethodni model; ΔF – test statističke značajnosti promjene modela.* – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$.

Rezultati hijerarhijske regresione analize prikazani su u Tabeli br. 2. Hijerarhijskom regresijskom analizom ispitivani su prediktori desničarskog autoritarizma. Redoslijed uključivanja prediktora određen je njihovom ulogom u analizi: uzrast i pol uključeni su u prva dva koraka kao kontrolne demografske varijable, dok je aktivno otvoreno mišljenje

uključeno u trećem koraku kako bi se ispitao njegov dodatni doprinos predikciji desničarskog autoritarizma povrh demografskih karakteristika. Prvi model bio je statistički značajan, $F(1, 410) = 11{,}598$, $p = 0{,}001$, i objašnjavao je 2,8% varijanse desničarskog autoritarizma ($R^2 = 0{,}028$; korigovani $R^2 = 0{,}025$). Uvođenjem pola u drugi model, starost je zadržala statističku značajnost, dok pol nije predstavljao značajan prediktor. To znači da, nakon uzimanja u obzir starosti, pol nije pružio statistički značajan dodatni doprinos predikciji desničarskog autoritarizma u drugom modelu. Drugi model objašnjavao je 2,9% varijanse ($R^2 = 0{,}029$; korigovani $R^2 = 0{,}024$), a njegovo poboljšanje u odnosu na prvi model nije bilo statistički značajno, $\Delta R^2 = 0{,}002$, $\Delta F(1, 409) = 0{,}640$, $p = 0{,}424$.

U trećem modelu uključeno je aktivno otvoreno mišljenje, koje se pokazalo statistički značajnim negativnim prediktorom desničarskog autoritarizma. To jeste, izraženije aktivno otvoreno mišljenje bilo je povezano s nižim očekivanim rezultatima na skali desničarskog autoritarizma i nakon kontrole starosti i pola. Nakon njegovog uključivanja, statistički značajnim prediktorima postali su i uzrast i pol. Aktivno otvoreno mišljenje imalo je najveći standardizirani regresijski koeficijent u završnom modelu. Pojava statističke značajnosti pola tek nakon uključivanja aktivnog otvorenog mišljenja ukazuje na to da je odnos pola i desničarskog autoritarizma zavisio od skupa prediktora uključenih u model. Stoga se povezanost pola s desničarskim autoritarizmom u završnom modelu tumači uz kontrolu aktivnog otvorenog mišljenja i starosti, a ne kao opšta razlika između muškaraca i žena. Treći model je bio statistički značajan, $F(3, 408) = 71{,}291$, $p < 0{,}01$, te je objašnjavao 34,4% varijanse desničarskog autoritarizma ($R^2 = 0{,}344$; korigovani $R^2 = 0{,}339$). Sa uvođenjem aktivno otvorenog mišljenja, objašnjena varijansa povećala se s 2,9% na 34,4, odnosno za 31,5 procentnih poena, što predstavlja statistički značajno poboljšanje modela, $\Delta F(1, 408) = 195{,}824$, $p < 0{,}01$.

Nakon provedenih svih nužnih analiza, zaključuje se da prva hipoteza ima podršku u znaku i značajnosti nalaza, podrška trećoj hipotezi je zasnovana na značajnosti efekta pola u finalnom modelu, dok su rezultati studije uputili na suprotan rezultat od onog koji se pretpostavljao u drugoj hipotezi. Konkretnije, rezultati ukazuju na to da su izraženije aktivno otvoreno mišljenje i veća starost povezani s nižim očekivanim rezultatima na skali desničarskog autoritarizma. U završnom modelu, uz kontrolu starosti i AOT-a, žene su imale niže očekivane rezultate na skali desničarskog autoritarizma u odnosu na muškarce. Budući da je pol kodiran vrijednostima 1 za muškarce i 2 za žene, negativan regresioni koeficijent pola odgovara nižim predviđenim rezultatima kod žena. Takođe pol nije imao značajnost u odnosu na dob, te je tek u trećem modelu došlo do izražene značajnosti.

DISKUSIJA

Cilj istraživanja bio je ispitati u kojoj mjeri aktivno otvoreno mišljenje, dob i pol predviđaju izraženost desničarskog autoritarizma. Aktivno otvoreno mišljenje se pokazalo kao statistički značajan negativni korelat desničarskom autoritarizmu pri čemu je ova povezanost bila izraženija u odnosu na povezanost godina starosti i desničarskog autoritarizma. U regresijskoj analizi aktivno otvoreno mišljenje takođe se pokazalo statistički značajnim negativnim prediktorom desničarskog autoritarizma i imalo je najveći standardizovani regresijski koeficijent u završnom modelu. Dob je, takođe, predstavljala značajan negativan prediktor, dok je pol postao značajan negativan prediktor tek nakon uključivanja aktivno otvorenog mišljenja u završni model. Rezultati podržavaju prvoj i trećoj hipotezi (potonju u završnom regresionom modelu), dok druga hipoteza nije dobila podršku.

Prva hipoteza pretpostavljala je statistički značajnu negativnu povezanost aktivno otvorenog mišljenja i desničarskog autoritarizma. Dobijeni rezultat u potpunosti je

u skladu sa teorijskim određenjem oba konstrukta. Aktivno otvoreno mišljenje se odnosi na konkretnu spremnost pojedinca da razmatra različite perspektive, traži nove informacije koje mogu opovrgnuti postojeća uvjerenja, te odgađa donošenje zaključka kada dokazi nisu dovoljni (Stanovich & West, 1997; Baron, 2019; Stanovich & Toplak, 2023). Nasuprot tome, desničarski autoritarizam uključuje autoritarnu submisivnost, agresivnost i konvencionalizam, to jeste izraženiju orijentaciju prema autoritetu, društvenim normama i kažnjavanju onih koji prijete ili ruše poredak (Altemeyer, 1988, 2006). Budući da aktivno otvoreno mišljenje podstiče preispitivanje i evaluaciju različitih mogućnosti, dok autoritarne dispozicije mogu biti povezane sa većim oslanjanjem na postojeće norme, autoritete i stabilne sisteme uvjerenja, rezultati ukazuju na njihov smislen odnos i potvrđuju prethodno ustanovljene zaključke prethodnih autora (Altemeyer, 1988; Baron, 2019; Stanovich & Toplak, 2023; Stanovich & West, 1997).

Rezultati su u skladu i sa istraživanjima koja povezuju autoritarne stavove sa kognitivnom rigidnošću, dogmatizmom, netolerancijom prema dvosmislenosti i otporom prema promjeni postojećih uvjerenja (Jost et al., 2003; Kossowska et al., 2023; Sinclair et al., 2020;). Posebno je značajno što je aktivno otvoreno mišljenje u ovom istraživanju imalo najveći standardizovani regresijski koeficijent u završnom modelu. To sugeriše da je, kada se istovremeno uzmu u obzir dob i pol, upravo dispozicija ka aktivno otvorenom načinu razmišljanja bila najsnažnije povezana sa individualnim razlikama u desničarskom autoritarizmu.

Druga hipoteza predviđala je pozitivnu povezanost dobi s desničarskim autoritarizmom, ali je utvrđen statistički značajan odnos suprotnog smjera, zbog čega ona nije podržana. Nalaz nije u skladu sa ranijim istraživanjima koja su pokazala povezanost dobi sa različitim aspektima autoritarizma i političkih stavova, i prema kojima su starije osobe imale povišen skor na RWA (Čorkalo i Stanković, 2000; Duckitt, 2006; Ruffman et al., 2016; Nikolov, 2024). Mogući razlog ovakvom rezultatu jeste činjenica da su polovinu uzorka sačinjavale osobe uzrasta od 18 do 24 godine. Stoga, odnos dobi i autoritarizma u ovom istraživanju može biti određen karakteristikama konkretnog uzorka i ne mora se tako ispoljavati i u populaciji ravnomjernije raspoređenoj prema starosti. Takođe je moguće je da uočeni odnos odražava djelovanje generacijskih, socijalnih i životnih iskustava koja nisu obuhvaćena ovim istraživanjem.

Treća hipoteza predviđala je više rezultate na skali RWA kod muškaraca nego kod žena. Rezultati su pokazali da pol nije bio značajan prediktor u drugom modelu, nakon uključivanja dobi, ali je postao statistički značajan nakon uvođenja aktivno otvorenog mišljenja u završni model. Ovakav nalaz ukazuje da odnos pola i desničarskog autoritarizma nije jednostavan i da njegova statistička značajnost zavisi od drugih varijabli uključenih u model. Dobijeni rezultat djelimično je u skladu sa ranijim nalazima o razlikama između muškaraca i žena u ukupnom RWA, autoritarnoj agresivnosti i konvencionalizmu (Altemeyer, 2006; Grahek, 2008; Perez-Arche & Miller, 2021; Nikolov, 2024), ali se ne može tumačiti kao dokaz da je pol sam po sebi uzrok razlika u autoritarnim stavovima. Moguće je da se dio odnosa između pola i RWA prepliće sa kognitivnim dispozicijama, što dodatno opravdava uključivanje aktivno otvorenog mišljenja u regresioni model.

Posebno je značajan obrazac dobijen kroz hijerarhijsku regresiju. Dob je već u prvom modelu predstavljala značajan negativan prediktor, dok uključivanje pola nije dovelo do njegove eliminacije, a sam pol u drugom modelu nije bio statistički značajan. Međutim, nakon uključivanja aktivno otvorenog mišljenja, ono se izdvojilo kao značajan negativan prediktor sa najvećim standardizovanim koeficijentom, dok su dob i pol takođe postali značajni. Ovakav obrazac može ukazivati na to da se odnos između socio-demografskih karakteristika i autoritarnosti jasnije ispoljava kada se istovremeno uzme u obzir kognitivna dispozicija relevantna za način formiranja i preispitivanja uvjerenja. Drugim riječima, nalazi podržavaju širu perspektivu prema kojoj se desničarski autoritarizam ne

može razumjeti isključivo preko demografskih karakteristika, već i preko načina na koji pojedinac pristupa informacijama, alternativnim objašnjenjima i vlastitim uvjerenjima.

Istraživanja sa ovakvim varijablama jesu slabo sprovođena na nivou Bosne i Hercegovine i zemalja regiona, pritom je sprovedeno na velikom uzorku koji je omogućio različite tehnike procjene povezanosti i predikcija. Pouzdanosti i dobijene povezanosti i predikcije ukazuju na djelimično teorijski usklađene rezultate, čime mogu pružiti podršku budućim studijama na prostorima Bosne i Hercegovine i zemalja regiona sa sličnim jezičkim i kulturnim aspektima.

Rezultate je potrebno posmatrati i u kontekstu određenih ograničenja istraživanja. Cilj istraživanja se odnosi na uspostavljanje odnosa između nezavisnih varijabli i RWA kao zavisne, time u fokusu istraživanja nije primijenjena analiza odnosa zadatih varijabli sa LWA, što predstavlja jedno od ograničenja ove studije. Uzorak je prikupljen pomoću online baterije distribuirane društvenim mrežama na nivou četiri zemlje, zbog čega se radi o prigodnom uzorku i generalizacija rezultata na širu populaciju mora biti ograničena. Moguće je prisustvo selekcione pristrasnosti i mane presječnog nacrta. Pritom broj ispitanika iz zemalja, kao što su Hrvatska i Crna Gora, jesu veoma mali te nije moguće sprovoditi ozbiljnije analize u vidu poređenja rezultata ispitanika iz sve četiri zemlje, te je generalizacija rezultata na navedenim prostorima svojevrsno ograničena. Isto tako ima znatno više žena nego muškaraca, dok je najveći dio ispitanika pripadao mlađim starosnim grupama. Takva struktura može uticati na procjene odnosa pola i dobi sa desničarskim autoritarizmom. Kao mjerni instrument su korišteni testovi samoprocjene, te nije moguće isključiti uticaj socijalno poželjnog odgovaranja. Konačno, istraživanje je korelacionog karaktera i presječnog dizajna, zbog čega utvrđene statističke povezanosti ne treba interpretirati kao uzročno-posljedične odnose. Buduća istraživanja mogla bi koristiti reprezentativnije i demografski uravnoteženije uzorke, uključiti dodatne kognitivne i motivacijske varijable te primijeniti longitudinalne nacrte kako bi se preciznije ispitalo kako se odnosi između aktivno otvorenog mišljenja, dobi i autoritarnih stavova mijenjaju kroz vrijeme.

ZAKLJUČCI

Prema prethodno navedenom, može se zaključiti da su aktivno otvoreno mišljenje, dob i pol značajno povezani sa izraženošću desničarskog autoritarizma, pri čemu se aktivno otvoreno mišljenje izdvojilo kao najsnažniji prediktor u završnom regresionom modelu. Što ukazuje na to da su izraženija spremnost na razmatranje alternativnih perspektiva, preispitivanje vlastitih uvjerenja i prihvatanje kontraargumenata povezani sa nižim nivoom desničarskih autoritarnih stavova. Godine starosti su se takođe pokazale kao značajan negativan korelat i prediktor, dok je pol tek u završnom modelu predstavljao statistički značajan negativan prediktor, dok prije uključivanja AOT-a nije bio značajan prediktor. U završnom modelu, negativna predikcija ukazuje na to da su osobe muškog pola postizale više, dok su osobe ženskog pola dostizale niže rezultate na RWA skali. Navedenim rezultati pružaju podršku prvoj hipotezi, trećoj hipotezi tek u završnom modelu, dok druga hipoteza nije podržana. Navedene rezultate treba razumjeti kao pokazatelje statističkih odnosa, a ne kao dokaz uzročnosti. Potrebno je dobijene zaključke o potvrđenoj trećoj hipotezi uzeti sa oprezom s obzirom na promjenljivu prirodu značajnosti u modelima. Uglavnom, rezultati podržavaju, do sada stečeno, shvatanje desničarskog autoritarizma kao konstrukta koji, pored sociodemografskih karakteristika, ima važnu kognitivnu komponentu, pogotovo u pogledu otvorenosti prema informacijama, spremnosti na preispitivanje i promjenu postojećih uvjerenja u procesu zaključivanja. Bitnu napomenu predstavlja činjenica, da korištene skale nisu prošle potpuni proces validacije na prostorima na kojima su primijenjene, te da je njihova adaptacija uključivala isključivo prevod, njegovu provjeru

i pouzdanost, što predstavlja jedno od ključnih ograničenja ove studije. Ovo istraživanje time pruža dodatni doprinos razumijevanju odnosa između aktivno otvorenog mišljenja i desničarskog autoritarizma, kao i u proučavanju pouzdanosti skala za mjerenje istih konstrukata. Rezultati ukazuju na značaj ovih odnosa u prigodnom onlajn uzorku ispitanika iz Bosne i Hercegovine, Srbije, Crne Gore i Hrvatske.

LITERATURA

Adorno, T. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J., & Sanford, R. N. (1950). *The authoritarian personality*. Harper & Brothers.

Altemeyer, B. (1981). *Right-wing authoritarianism.* University of Manitoba Press.

Altemeyer, B. (1988). *Enemies of freedom: Understanding right-wing authoritarianism*. Jossey-Bass.

Altemeyer, B. (2006). *The authoritarians*. University of Manitoba.

Baron, J. (2019). Actively open-minded thinking in politics. *Cognition, 188*, 154–164. https://doi.org/10.1016/j.cognition.2018.10.004

Butler, J. C. (2000). Personality and emotional correlates of right-wing authoritarianism. *Social Behavior and Personality: An International Journal, 28*(1), 1–14. https://doi.org/10.2224/sbp.2000.28.1.1

Costello, T. H., Bowes, S. M., Stevens, S. T., Waldman, I. D., Tasimi, A., & Lilienfeld, S. O. (2022). Clarifying the structure and nature of left-wing authoritarianism. *Journal of Personality and Social Psychology, 122*(1), 135–170. https://doi.org/10.1037/pspp0000341

Crawford, J. T., & Brandt, M. J. (2020). Ideological (a) symmetries in prejudice and intergroup bias. *Current Opinion in Behavioral Sciences, 34*, 40–45. https://doi.org/10.1016/j.cobeha.2019.11.007

Čorkalo, D., i Stanković, N. (2000). Autoritarnost i percepcija ostvarene demokracije u Hrvatskoj: Analiza odnosa na uzorku studenata. *Društvena istraživanja: Časopis za opća društvena pitanja, 9*(1), 67–81. https://hrcak.srce.hr/20298

de Regt, S., Mortelmans, D., & Smits, T. (2011). Left-wing authoritarianism is not a myth, but a worrisome reality. Evidence from 13 Eastern European countries. *Communist and Post-Communist Studies, 44*(4), 299–308. https://doi.org/10.1016/j.postcomstud.2011.10.006

Ditto, P. H., Liu, B. S., Clark, C. J., Wojcik, S. P., Chen, E. E., Grady, R. H., Celniker, J. B., & Zinger, J. F. (2019). At least bias is bipartisan: A meta-analytic comparison of partisan bias in liberals and conservatives. *Perspectives on Psychological Science, 14*(2), 273–291. https://doi.org/10.1177/1745691617746796

Duckitt, J. (1989). Authoritarianism and group identification: A new view of an old construct. *Political Psychology, 10*(1), 63–82. https://doi.org/10.2307/3791588

Duckitt, J. (2001). A dual-process cognitive-motivational theory of ideology and prejudice. *Advances in Experimental Social Psychology, 33*, 41–113. https://doi.org/10.1016/S0065-2601(01)80004-6

Duckitt, J. (2006). Differential effects of right wing authoritarianism and social dominance orientation on outgroup attitudes and their mediation by threat from and competitiveness to outgroups. *Personality and Social Psychology Bulletin, 32*(5), 684–696. https://doi.org/10.1177/0146167205284282

Duckitt, J., & Bizumic, B. (2013). Multidimensionality of right-wing authoritarian attitudes: Authoritarianism-conservatism-traditionalism. *Political Psychology, 34*(6), 841–862. https://doi.org/10.1111/pops.12022

Duckitt, J., Bizumic, B., Krauss, S. W., & Heled, E. (2010). A tripartite approach to right-wing authoritarianism: The authoritarianism-conservatism-traditionalism model. *Political Psychology, 31*(5), 685–715. https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2010.00781.x

Funke, F. (2005). The dimensionality of right-wing authoritarianism: Lessons from the dilemma between theory and measurement. *Political Psychology, 26*(2), 195–218. https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2005.00415.x

Grahek, I. (2008). Promene u oblicima nacionalne vezanosti i autoritarnost kod srednjoškolaca u poslednjih 35 godina. *Petničke sveske, 64*, 417–431.

Jost, J. T. (2017). Ideological asymmetries and the essence of political psychology. *Political Psychology, 38*(2), 167–208. https://doi.org/10.1111/pops.12407

Jost, J. T., Glaser, J., Kruglanski, A. W., & Sulloway, F. J. (2003). Political conservatism as motivated social cognition. *Psychological Bulletin, 129*(3), 339–375. https://doi.org/10.1037/0033-2909.129.3.339

Kossowska, M., Szwed, P., & Czarnek, G. (2023). The role of political ideology and open-minded thinking style in the (in)accuracy of factual beliefs. *Political Behavior, 45*, 1837–1857. https://doi.org/10.1007/s11109-022-09789-z

Nikolov, J. (2024). Influence of sociodemographic characteristics on right-wing authoritarianism. *Specijalna edukacija i rehabilitacija, 23*, 145–160. https://doi.org/10.5937/specedreh23-43997

Perez-Arche, H., & Miller, D. J. (2021). What predicts attitudes toward transgender and nonbinary people? An exploration of gender, authoritarianism, social dominance, and gender ideology. *Sex Roles, 85*, 172–189. https://doi.org/10.1007/s11199-020-01212-3

Rollwage, M., Dolan, R. J., & Fleming, S. M. (2018). Metacognitive failure as a feature of those holding radical beliefs. *Current Biology, 28*(24), 4014–4021. https://doi.org/10.1016/j.cub.2018.10.053

Ruffman, T., Wilson, M., Henry, J. D., Dawson, A., Chen, Y., Kladnitski, N., Myftari, E., Murray, J., Halberstadt, J., & Hunter, J. A. (2016). Age differences in right-wing authoritarianism and their relation to emotion recognition. *Emotion, 16*(2), 226–236. https://doi.org/10.1037/emo0000107

Sinclair, A. H., Stanley, M. L., & Seli, P. (2020). Closed-minded cognition: Right-wing authoritarianism is negatively related to belief updating following prediction error. *Psychonomic Bulletin & Review, 27*(6), 1348–1361. https://doi.org/10.3758/s13423-020-01767-y

Stanovich, K. E. (2010). *Rationality and the reflective mind*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195341140.001.0001

Stanovich, K. E., & Toplak, M. E. (2023). Actively open-minded thinking and its measurement. *Journal of Intelligence, 11*(2), 27. https://doi.org/10.3390/jintelligence11020027

Stanovich, K. E., & Toplak, M. E. (2026). Actively open-minded thinking and liberal ideology: Associations and dissociations. *Thinking & Reasoning*, 1–26. https://doi.org/10.1080/13546783.2025.2520186

Stanovich, K. E., & West, R. F. (1997). Reasoning independently of prior belief and individual differences in actively open-minded thinking. *Journal of Educational Psychology, 89*(2), 342–357. https://doi.org/10.1037/0022-0663.89.2.342

Stanovich, K. E., & West, R. F. (2007). Natural myside bias is independent of cognitive ability. *Thinking & Reasoning*, 13(3), 225–247. https://doi.org/10.1080/13546780600780796

Stanovich, K. E., West, R. F., & Toplak, M. E. (2016). *The rationality quotient: Toward a test of rational thinking*. MIT Press. https://doi.org/10.7551/mitpress/9780262034845.001.0001

Svedholm-Häkkinen, A. M., & Lindeman, M. (2018). Actively open-minded thinking: Development of a shortened scale and disentangling attitudes towards knowledge and people. *Thinking & Reasoning, 24*(1), 21–40. https://doi.org/10.1080/13546783.2017.1378723

Zmigrod, L., Rentfrow, P. J., & Robbins, T. W. (2020). The partisan mind: Is extreme political partisanship related to cognitive inflexibility? *Journal of Experimental Psychology: General, 149*(3), 407–418. https://doi.org/10.1037/xge0000661

GENDER, AGE, AND ACTIVE OPEN-MINDED THINKING AS PREDICTORS OF RIGHT-WING AUTHORITARIANISM

Authors: LUKA MIHAILO LAZIĆ; Tatjana Kraljević
E-mail: laziclukamihailo@gmail.com; kraljevic.tatjana03@gmail.com
Faculty of Philosophy, University of East Sarajevo

Introduction: Active open-minded thinking refers to an individual's tendency to question their own beliefs, consider alternative perspectives, and integrate new information. Right-wing authoritarianism refers to a tendency toward conventionalism, submission to authority, and acceptance of social norms. Although research indicates that individual and sociodemographic characteristics are associated with authoritarian attitudes, the relationship between active open-minded thinking and right-wing authoritarianism remains relatively underexplored in the context of the Western Balkan countries.

Aim: To examine the contribution of active open-minded thinking, gender, and age to the prediction of right-wing authoritarianism.

Materials and Methods: The study was conducted online on a sample of 415 participants aged 18 to 70 years, the majority of whom were female. The AOT-13 scale was used to assess active open-minded thinking, while the RWA-22 scale was used to assess right-wing authoritarianism.

Results: A statistically significant, moderately strong negative association was found between active open-minded thinking and right-wing authoritarianism, while older respondents showed statistically significantly lower results on the scale of right-wing authoritarianism. Also, in the final regression model, men had higher predicted right-wing authoritarianism scores than women after controlling for age and AOT. The final regression model was statistically significant, with active open-minded thinking emerging as a strong negative predictor of right-wing authoritarianism.

Conclusion: Higher levels of active open-minded thinking were associated with lower levels of right-wing authoritarianism and represented its strongest negative predictor. Male gender was associated with higher scores on the right-wing authoritarianism scale, while older age was associated with lower scores on the right-wing authoritarianism scale, although their predictive effects were weaker than that of active open-minded thinking. These findings highlight the importance of active open-minded thinking, alongside sociodemographic characteristics, in understanding authoritarian attitudes in a convenience sample recruited online from four Western Balkan countries.

Keywords: active open-minded thinking; right-wing authoritarianism; gender; age; authoritarian attitudes

https://doi.org/10.63356/stes.hum.2026.005 УДК 930.85:811.412`373.21

„RECI MI SVOJE IME, JER KO MI KAŽE SVOJE IME ŽIVEĆE”: POJAM IMENA U DREVNOEGIPATSKOJ SOTERIOLOGIJI [1]

Autor: ŁUKASZ BYRSKI (LUKAŠ BIRSKI)
e-mail: lukasz.byrski.uj@gmail.com
Filološki fakultet i Istorijski fakultet Jagelonskog univerziteta

Uvod: Za drevne Egipćane, koncept imena *(rn)* bio je od dubokog značaja i u životu i u zagrobnom životu. Za razliku od modernog zapadnog shvatanja imena kao prvenstveno identifikatora, egipatsko *rn* (ran) je predstavljalo suštinsku komponentu identiteta i postojanja osobe.

Cilj: Ovaj rad ima za cilj da ispita koncept *rn* u drevnoegipatskoj misli, sa posebnim naglaskom na njegovu ulogu u egipatskoj soteriologiji i njegov značaj za lični identitet, preživljavanje nakon smrti i verska verovanja.

Materijal i metode: Studija se zasniva na analizi drevnih egipatskih verskih, pogrebnih i književnih tekstova, interpretiranih u širem kontekstu egipatske religije i kulture. Diskusija se, takođe oslanja na egiptološka istraživanja u vezi sa antropologijom, magijom i teologijom.

Rezultati: Analiza pokazuje da je koncept imena rn prožimao brojne aspekte drevne egipatske civilizacije. Bio je usko povezan sa magijom *(heka)*, egipatskim shvatanjem ljudske ličnosti, konceptom duše, stvaralačkom moći božanskog govora, političkom ideologijom, poslovima kraljevskog dvora, unutrašnjim sukobima i svakodnevnim životom. Ime *rn* imalo je dvostruki karakter: istovremeno je bilo javno i tajno, a pri tom je predstavljalo neodvojivi deo identiteta pojedinca. Očuvanje, poznavanje i prizivanje imena bili su fundamentalni za održavanje postojanja i postizanje večnog života.

Zaključak: Egipatski koncept imena *rn* bio je jedinstvena intelektualna i religiozna konstrukcija koja nema prave paralele među drugim drevnim civilizacijama. Njegova centralna uloga u definisanju identiteta, posredovanju božanske moći i obezbeđivanju posthumnog postojanja pokazuje da ime nije bilo samo oznaka već osnovni preduslov za spasenje i besmrtnost u drevnoegipatskoj religioznoj misli.

Ključne reči: Drevni Egipat; soteriologija; *rn* (ime); egipatska religija; zagrobni život; *heka*; lični identitet

UVOD

U drevnom Egiptu stvoren je jedan od najsofisticiranijih i najsloženijih koncepata antropologije u kojem je u osnovi devet elemenata ili delova ljudskog bića koegzistiralo i bilo odgovorno za određene funkcije. Oni su navedeni u mnogo različitih konfiguracija i redosleda, a neki naučnici navode manje od devet elemenata. Kazimjež Mihalovski skrenuo je pažnju na značaj broja devet u staroegipatskoj kulturi, budući da je broj

1 Učešće na konferenciji „StES 2026” i prezentacija istraživanja omogućeni su finansijskim sredstvima Fondacije studenata i diplomaca Jagielonskog univerziteta „BRATNIAK”.

devet trostruka vrednost broja tri, koji je između ostalog, bio povezan sa trijadama bogova [Michałowski, 1974, str. 105]. Kazimjež Banek i Vjeslav Bator takođe pominju iste elemente u malo drugačijem redosledu, ali ponekad sa ne baš istim tumačenjima njihovih funkcija [Bator, 2012, str. 235]. To su bili: (1) *akh* (*ah*; „sjajni oblik"), (2) *ba* („duša"), (3) *ka* („duhovna ličnost"), (4) *ran* („ime"), (5) *ib* / *hati* („srce"), (6) *sheut* / *khaibut* (šeut / *haibut*; „senka"), (7) *sekhem* (sehem; „moć"), (8) *sahu* („stvarno duhovno telo") i konačno (9) *khat* / *djet* / *sat* (*hat* / *džet* / *sat*; „fizičko telo")[1]. Fransoa Dima sužava ovaj broj na pet: „fizičko telo", *ka*, *ba*, *akh*, „senka", a Andžej Čvek ih deli u dve kategorije: „(fizičko) telo" uključujući *djet* („telo") i „srce", i „duhovni aspekti" kojima ubraja pet elemenata: *ka*, *ba*, *akh*, „senka" i „ime" [Dumas, 1973, str. 208; Ćwiek, 2015, str. 183–187].

U stvarnosti, ka je bila životna energija koja je održavala život u telu. Kada bi telo (*khat*) umrlo, mumija (*sah*) je morala da preuzme kontrolu. Pre nego što se to dogodilo, *ka* se odvojila od *khat* i, nakon izvršenja rituala „Otvaranja usta", mogla je da „naseli" mumiju [Ćwiek, 2008, str. 96–97]. Naravno, mumija je mogla biti oštećena, pa su statue postavljane u posebnu prostoriju u grobnicama kao zamena za telo/mumiju. Štaviše, sama duša se smatrala ličnošću osobe, zadržavajući sve svoje individualne karakteristike nakon što se odvoji od tela [Rachet, 2006, str. 88]. Nakon što bi telo umrlo, pokojnik bi se pojavljivao pred Ozirisovim dvorom, gde bi mu bilo mereno *ib* („srce"), za koje su Egipćani verovali da sadrži razum. Nakon uspešnog završetka procesa, duše *ka* i *ba* su nastojale da se spoje – proces koji je potpomognut ritualom zvanim *sah*, što znači „ono što uzrokuje nastanak *ah*" – u besmrtno svetlosno biće (savršeno duhovno biće) – *ah* (doslovno, „svetleće") [Ćwiek, 2008, str. 97–98; Rachet, 2006, str. 88]. Pa gde se „ime" uklapa u ovaj koncept? Ovaj rad će se baviti ovim pitanjem.

MATERIJAL I METODE

Materijali korišćeni za analizu potiču iz drevnih egipatskih izvora. U ovom radu biće analizirani fragmenti sa „Šabakine stele", Tekstova piramida, Torinskog papirusa br. 1993, Knjige mrtvih, egipatske priče „Dijalog slomljenog čoveka sa njegovom dušom" i Ehnatonove Granične stele S. Oni će biti upoređeni sa informacijama koje su prikupili drugi naučnici. Koristiće se analitička metoda.

REZULTATI I DISKUSIJA

Kanonizacija i idealizam egipatske umetnosti onemogućavaju prepoznavanje figura u reljefima i figurativnim prikazima isključivo na osnovu crta lica ili izgleda. Samo na osnovu imena kojim je slika potpisana može se pouzdano indentifikovati osoba. Fizičke karakteristike su bile manje važne Egipćanima zbog njihove promenljivosti, dok je „ime" trajno dodeljeno osobi. Pogrebna umetnost dobro ilustruje verovanja u vezi sa kultom mrtvih. Samo urezivanjem imena na grobnim predmetima , duše *ka* i *ba* mogle su pronaći svoju „tačku snabdevanja", što je bilo mesto na kojem se prinosila hrana [Wilson, 2004, str. 57–58].

Davanje imena stoga nije imalo samo indentifikacionu svrhu već je predstavljalo i magijski čin. Imenovanje, ili davanje imena „oživljavalo" je nežive predmete, slično stvaranju sveta prema memfitskoj teologiji od strane boga Ptaha, što je zabeleženo na takozvanoj „Šabakinoj steli" oko 710. godine pre nove ere, koji obuhvata tekst nastao najverovatnije tokom Treće dinastije: „Ptah Veliki, koji je srce i jezik Devet Bogova. On se

1 Elementi su ovde navedeni u fiksnom redosledu koji je izabrano prema njihovoj prirodi.

pojavio kao srce i pojavio se kao jezik – oblici Atuma. Pošto je Ptah Veliki i Moćan, on je taj koji je dao deo svoje moći svim bogovima i njihovim božanskim duhovima kroz srce i jezik. Horus i Tot su se pojavili kao Ptah. I dogodilo se da su srce i jezik zaposeli svaki ud, proglašavajući da je on [tj. Ptah] u svakom telu i u ustima svih bogova i ljudi, stoke, gmizavaca i svih živih bića; tako on misli i upravlja svim što želi. […] ali Devet Bogova [Ptaha] su zubi i usne njegovih usta, koji IZGOVARAJU IMENA svih stvari, i od kojih su došli Šu i Tefnut, i koji su stvorili Devet Bogova[2]" [Lipińska & Marciniak, 1986, str. 80–81]. Donekle, sličan koncept postojao je u Heliopolisu, gde se govorilo da je stvaranje sveta pokrenuto krikom ptice Benu, manifestacije boga Ra [Ćwiek, Dolińska & Kowalska et al., 2007, str. 127].

Stvaralačka moć „Božanske reči" pokrenuta je Stvoriteljevom svešću o sopstvenom „tajnom imenu" [Bator, 1996, str. 40]. Svako živo biće ga je posedovalo. Prema drevnim egipatskim verovanjima, novorođenčad su dobijala ovo „tajno ime" od Sedam Hatora. Tekst iz perioda Novog carstva, tačnije 19. dinastije (oko 1200. godine pre nove ere), sačuvan je, a objašnjava šta je zapravo bilo ovo „tajno ime". Priča postoji u dve verzije – jedna, fragmentarnija, nalazi se na „Papirusu Čester Biti XI" u Britanskom muzeju („Papirus br. 10691"), a druga, potpunija, na „Papirusu br. 1993" u Torinu [Hart, 1999, str. 53]. U literaturi se često naziva „Lukavost Izide" ili „Čarobnica Izida".

Radnja priče bavi se time kako je boginja Izida (egipatski: *Aset*) saznala „tajno ime" boga Ra. Ova priča ima za cilj da objasni poreklo Izidine magične moći. Početak priče pruža uvod u celu pripovijetku: „Priča o božanskom biću koje je stvorilo samog sebe, koje je stvorilo nebo i zemlju, dah života, vatru i vodu, bogove i ljude, divlje životinje i stoku, gmizavce, ptice i ribe; koje je vladar ljudi i bogova, jedina figura za koga je i 100 i 20 godina – jedna godina, čija su različita IMENA nepoznata čak i bogovima[3]" [Lipińska & Marciniak, 1986, str. 161]. Zatim sledi kratak opis boginje Izide: „Izida je bila mudra žena […] njena inteligencija je nadmašila inteligenciju bezbrojnih bogova […] ništa na nebu ili na zemlji nije joj bilo strano[4]" [Hart, 1999, str. 53]. „Gle, boginja Izida je živela u obliku žene koja je posedovala znanje magičnih reči. Njeno srce se odvratilo od miliona ljudi i okrenulo se ka bogovima, ali je više cenila milione duhova. Zar nije moguće biti kao Ra na nebu i iznad zemlje; postati Gospođa Zemlje i moćna boginja pomoću znanja IMENA svetog boga? Tako je mislila u svom srcu[5]" [Lipińska & Marciniak, 1986, str. 161].

Lukava boginja se dosetila ideje – napravila je otrovno stvorenje od pljuvačke boga Sunca pomešane sa zemljom. Postavila je zmiju na mesto pored kog je Ra svakodnevno prolazio. Ujeden od zmije, bog se požalio: „Ujela me je neka smrtonosna stvar, o kojoj moje srce ne zna ništa, koju moje oči nisu videle, niti su moje ruke stvorile. Ne znam šta je to moglo biti što me je ujelo. […] Ja sam vladar i sin vladara. Ja sam božanska manifestacija. Stvorio me je bog. Ja sam Veliki i sin Velikog, i moj otac mi je dao moje IME. Moja IMENA su mnoga, moji oblici su mnogobrojni, a moje postojanje je u svakom bogu. […] Moj otac i moja majka su izgovorili moje IME i sakrili ga u mom telu kada sam se rodio, tako da me niko od onih koji koriste magične reči protiv mene ne može začarati da vlada nada mnom[6]" [Lipińska & Marciniak, 1986, str. 163–164].

Ostali bogovi su bespomoćni protiv otrova Izidine zmije, ali boginja nudi svoju pomoć, govoreći: „O, božanski oče moj, reci mi svoje IME, jer ko god ti kaže tvoje IME, živeće." [Odgovori]: „Ja sam stvoritelj neba i zemlje. Ja sam stvorio planine i sve što je na njima. Ja sam stvoritelj voda. Ja sam stvorio Mehet uret, ja sam stvorio Kemutefa i radost ljubavi.

2 „Šabakina stela".
3 Torinski papirus br. 1993.
4 Torinski papirus br. 1993.
5 Torinski papirus br. 1993.
6 Torinski papirus br. 1993.

Ja sam stvoritelj nebesa. Ja sam učinio da se dva božanstva horizonta sakriju. Dao sam im njihove božanske duše. Ja sam Biće koje otvara oči i postaje svetlost. Ja sam Biće koje zatvara oči i postaje tama. Ja sam onaj koji zapoveda i vode Nila teku. Ja sam onaj čije IME bogovi ne znaju. Ja sam stvoritelj sati i stvoritelj dana. Ja otvaram svečanosti. Ja uzrokujem izlivanje. Ja sam stvoritelj plamena života, zahvaljujući kome se stvaraju proizvodi radionica. Ja sam Hepri – ujutru, Ra – u podne, Atum – uveče[7]" [Lipińska &, Marciniak, 1986, str. 164–165].

Reči koje je bog izgovorio nisu šala o Izidi, već stvarna „imena", ili kako bismo danas rekli, „nadimci" boga. Ne samo da se Ra hvalio mnoštvom epiteta. Termin *asha renu* (*aša renu*; „On sa mnogim imenima") primenjivao se i na Ozirisa: „Sveti bog, veliki u moći, sa mnogim IMENIMA u gradovima i nomama, božanski u inkarnacijama, čija su IMENA nepoznata[8]" [Niwiński, 1993, str. 206].

Amon-Ra je imao isti nadimak. Vredi napomenuti da samo ime „Amon" (verovatno egipatski oblik: *Imen*) znači „skriven", „nevidljiv", „tajan", „misteriozan". Stoga, to nije ime u strogom smislu, već odsustvo istog [Ćwiek, Dolińska, & Kowalska et al., 2007, str. 32; Niwiński, 1993, str. 205–206]. S jedne strane, ovo je u skladu sa egipatskim panenteističkim pogledom na svet — pošto je bog u svim stvarima, on nema jedno ime i njegovo ime je neopisivo. S druge strane, to je povezano sa diskutovanim konceptom „tajnog imena", koje se ne može znati. Kako je Izida to postigla, saznajemo iz kasnijeg dela mitološkog izveštaja o skrivenom imenu boga Ra: „Među rečima koje si mi rekao nije bilo tvog [pravog – napomena Ł.B.] IMENA. Otkrij mi svoje IME, i otrov će te napustiti, jer ko god otkrije svoje IME, živeće. […] Veličanstvo Ra je odgovorio: ‚Dozvoliću Izidi da potraži moje ime u meni i moje IME će preći iz mog tela u njeno.' I tako božanstvo se sakrilo od bogova, a presto u „Barki miliona godina" bio je prazan. I kada je došlo vreme da se pojavi srce boga, Izida je rekla Horu, svom sinu: ‚Veliki bog, vezan zakletvom, odrekao se svojih očiju [tj. Sunca i Meseca]. Tako je veliki bog bio naveden da uzvikne svoje IME'[9]" [Lipińska & Marciniak, 1986, str. 166].

Egipćani su verovali da je od najveće važnosti da mrtvi znaju imena demona — čuvara različitih regiona zagrobnog života sa kojima će se susresti nakon što se njihova dela procene na Ozirisovom dvoru. U 145. poglavlju „Knjige mrtvih" može se naći sledeća formula: „Napravi mi mesta, jer te poznajem, znam tvoje IME, znam IME boga koji te štiti[10]" [Lucarelli, 2009, str. 88]. Koliko su ova imena ponekad mogla biti čudna pokazuje jedna čarolija iz takozvanih „Zavera protiv zmija" u Tekstovima piramida: „Izgovoriti reči: ‚Kbbhjtjtjbjtjss, sine Hajfta, je tvoje IME!'[11]" [Sarwa, 2006, str. 41].

Najvažniji izvor, međutim, u vezi sa ovim problemom biće kraj 125. poglavlja Knjige mrtvih: „Ko si ti? Bogovi su mi rekli: ‚Kako se zoveš?', pitali su me. ‚Ja sam trn među trnjem, koji je pored njegove masline. To je moje IME.' ‚Proći', rekli su mi. […] ‚Neću te pustiti unutra', rekao je dovratnik, ‚dok mi ne kažeš moje IME.' ‚Jezik vage na mestu istine, to je tvoje IME.' ‚Neću te pustiti unutra', rekao je desni dovratnik, ‚dok mi ne kažeš moje IME.' ‚Neću te pustiti unutra', rekao je levi dovratnik, ‚dok mi ne kažeš moje IME.' ‚Vaga za vino, to je tvoje IME.' ‚Neću te pustiti unutra', rekao je prag, ‚dok mi ne kažeš moje IME.' ‚Bik Geba, to je tvoje IME.' ‚Neću ti otvoriti', rekla je brava na vratima, ‚dok mi ne kažeš moje IME.' ‚Prsti njegove majke, to je tvoje IME.' ‚Neću ti otvoriti', rekla je reza, ‚dok mi ne kažeš moje IME.' ‚Živo oko Sobeka, gospodara planine Bah, to je tvoje IME.' ‚Neću otvoriti vrata, niti pustiti unutra', rekao je vratar, ‚dok mi ne kažeš moje ime.' ‚Koleno boga Šova, koje je

7 Torinski papirus br. 1993.

8 Himna Ozirisu.

9 Torinski papirus br. 1993.

10 Knjiga mrtvih, 145.

11 Tekstovi piramida.

čuvalo Ozirisa, to je tvoje IME.' ‚Nećemo te pustiti unutra', rekle su prečke, ‚dok nam ne kažeš naše IME.' ‚Deco Urejaca, ovo je vaše IME.' ‚Neću ti otvoriti niti pustiti unutra', reče čuvar kapije, ‚dok mi ne kažeš moje IME.' ‚Geba bik, ovo je tvoje IME.' ‚Poznaješ nas, zato prođi.' [...][12]" [Andrzejewski, 1967, str. 137–138].

U ovom slučaju, kao i u mitološkoj priči o bogu Ra, reč je o „tajnim imenima", čije poznavanje omogućava kontrolu nad njihovim vlasnicima. Upravo tako treba shvatiti „ime" u verskim tekstovima iz drevnog Egipta. Šta je, dakle, sa ljudskim svetom?

Deci su – obično namerno – davana teoforska imena kako bi ih sledbenici popularnih božanstava često izgovarali, u slučaju uništenja njihovih pandana zabeleženih na predmetima [Ćwiek, 2008, str. 98]. Pored natpisa na zidovima grobnica, imena pokojnika su takođe ispisivana na stolovima za žrtve, slepim vratima, nakitu, posudama ili amajlijama stavljenim ispod zavoja mumija (ili ispisana na samim zavojima) [Wilson, 2004, str. 58].

Verovanje da imenovanje predmeta oživljava taj predmet izražavalo se i na druge načine. Pošto su hijeroglifi predstavljali minijaturisane slike stvarnih predmeta, mogli su se magijski oživeti. Ako je to slučaj, mogli su da uznemire pokojnika i naškode mu u zagrobnom životu. Stoga su, za svaki slučaj, „sveti graviri" bili „onemogućeni": životinje su prikazivane bez pojedinih udova, ptice sa odsečenim glavama, krokodili i zmije sa sečivima umetnutim u tela, a ljudske figure nedovršene. Ako simboli nisu mogli biti „onemogućeni" ni na koji način, namerno su zamenjivani drugima [Davies, 1998, str. 22; Byrski, 2014, str. 14–18].

Suprotno, tj. uništenje nečijeg imena, imalo je suprotan efekat, rezultirajući potpunim uništenjem – takozvanom „drugom smrću". Prema Egipćanima, ovo je bila najgora stvar koja se mogla dogoditi osobi nakon smrti. Egiptolozi takvu situaciju nazivaju latinskim terminom *damnatio memoriae* („prokletstvo sećanja"). Jedan drevni Egipćanin koji je pao u depresiju i želeo da izvrši samoubistvo, izrazio je ovo o svom imenu:

„Gledajte, moje IME smrdi,
gle, više od ptičjeg izmeta
u letnji dan kada nebo gori.

Gledajte, moje IME smrdi,
gle, više od korpe za ribu
u dan ulova kada nebo gori.

Gledajte, moje IME smrdi,
gle, više od ptičjeg izmeta,
više od šipražja na brdu sa pilićima.

Gledajte, moje IME smrdi,
gle, više od ribara,
više od plićaka močvara gde su pecali.

Gledajte, moje IME smrdi,
gle, više od krokodila,
više od jazbina ovih čudovišta.

Gledajte, moje IME smrdi,
gle, više od žene
protiv koje je bačen prekor zbog muškarca.

12 Knjiga mrtvih, 125.

Gledajte, moje IME smrdi,
gle, više od hrabrog dečaka,
koji je osuđen da bude predat omraženom čoveku.

Gledajte, moje IME smrdi,
gle, više od izdajničkog grada
koji planira pobunu i već se povlači[13]*"*
[Andrzejewski, 1958, str. 45–46].

Ovaj fragment, koji je interpretirao Tadeuš Andžejevski, potiče iz kratke priče „Slomljeni životom", poznate i kao „Dijalog slomljenog čoveka sa njegovom dušom (*Ba*)". Ponavljajuća fraza „Moje ime smrdi" ne označava gubitak dobrog imena. Ovaj primer pokazuje da je za Egipćane najvažniji deo osobe bilo njeno ime. Protagonista osuđuje svoje ime, prezire ga, ne želeći da nastavi da postoji u zagrobnom životu. Drugim rečima, želi da izvrši dvostruko samoubistvo – fizičko i duhovno.

Drugačiji primer *damnatio memoriae* je slučaj kraljice Hatšepsut, čije je ime namerno uništio njen pastorak Totmes III, umesto koga je ona vladala dok je on još bio maloletan. Kao rezultat toga, postoji značajna neizvesnost u vezi sa tačnom dužinom vladavine Hatšepsut. Slična situacija nastala je sa Ehnatonom, omraženim reformatorom i uništiteljem *maat*-a. Ovo je proisteklo iz verovanja da promene može uvesti samo budala ili ludak. Sve treba da ostane kako je bilo vekovima, jer ono što je ovde i sada je najbolje i u skladu sa *maat*-om. Šta je bio *maat*? Doslovno shvaćen, termin se može prevesti kao „pravda" ili „zakon", izveden od glagola *maa* - „istinito", „ispravno", ali to ne iscrpljuje njegovo značenje [Ćwiek, 2008, str. 80]. Egipćani su ga takođe shvatali kao „harmoniju" ili „kosmički poredak" [Rachet, 2006, str. 162]. Faraon je, u izvesnom smislu, vladao kosmičkom harmonijom koju mu je poverio bog sunca Ra, kao njegov namesnik u zemaljskom carstvu, a njegova smrt ili međuvladavanje tretirani su kao period haosa (*izefet*) – era u kojoj je *maat* poremećen [Byrski, 2025, str. 114–116]. Paradoksalno, sam Amenhotep IV Ehnaton je uništio sebe sopstvenim oružjem – nakon što je proglasio Atona jedinim bogom, naredio je da se imena drugih božanstava (prvenstveno Amona) uklone. Otišao je čak i dalje, naredivši uništenje reči „Amon" gde god se pojavljivala, uključujući i grobnice i pogrebne kapele, čime su na uništenje bili osuđeni i mrtvi koji su nosili imena povezana sa ovim bogom. [Ćwiek, 2008, str. 42]. Sam faraon je dobio ime Amenhotep, što znači „Amon je zadovoljan", koje je promenio u četvrtoj godini svoje vladavine u Ah-en-Aton (Ehnaton), što znači „Ugodni Atonu" ili „Sjaj Atona" [Rachet, 2006, str. 95].

Nakon Ehnatonove smrti i neuspeha reforme, situacija se obrnula, i on je sada bio progonjen pod svojim novim imenom. Na graničnoj steli kod Ahetatona, naredio je da se ukleše sledeći natpis: „Ne sme se izgrebati, ne sme se isprati, ne sme se ukloniti, ne sme se prelepiti malterisom. Ne sme se izgubiti, a ako se izgubi, nestaje, ili ako stela na kojoj se nalazi padne, obnoviću je kao novu stvar na istom mestu gde jeste[14]" [Wilson, 2004, str. 60]. Posle „Amarnskog perioda", promene imena su bile uobičajene. Tokom reforme, sva teoforska imena su promenjena kako bi se druga božanstva zamenila imenom Aton. Kasnije su vraćeni stari oblici imena, a ona koja su data deci rođenoj tokom ovog perioda su promenjena kako bi se izbrisalo sećanje na događaje za koje se smatralo da obeležavaju smrt *maat*. Primer je Ehnatonov sin, koji je u drugoj godini svoje vladavine promenio ime iz Tut-Ank-Aton — „Živa slika Atona" — u Tut-Ank-Amon — „Živa slika Amona".

13 „Dijalog slomljenog čoveka sa njegovom dušom".
14 Granična stela S, Ahetaton (Amarna).

Promene imena o kojima je gore bilo reči bile su uzrokovane političkim razlozima, ali u nekim slučajevima su bile i oblik kazne. To se dogodilo, na primer, tokom suđenja ubicama faraona Ramzesa III, koji je umro pre nego što je presuda izrečena [Hawass, Ismail, Selim, Saleem, Fathalla & Wasef et al., 2012][15]. Sa potencijalnim ubicama kralja postupalo se izuzetno surovo, jer je njihov zločin bio svetogrđe. Osuđeni su na smrt, ali članovima aristokratije data je mogućnost samoubistva, što im je omogućilo da nastave svoje postojanje u zagrobnom životu. Ostali su, međutim, spaljeni živi, a njihov pepeo rasut. Kao da to nije bilo dovoljno, njihova imena su uništena, pa čak i u sačuvanim fragmentima sudskog teksta pojavljuju se pod promenjenim imenima. Među optuženima na suđenju su Mesedsure – „Ra ga mrzi", Binemveze – „Gnusni u Tebama", Penhujbin – „Taj zli Huj", i princ, faraonov sin, koji je najverovatnije bio samo slučajna žrtva i nesvesno umešan u celu stvar – Pentevere [Breasted, 1906, str. 212, § 421; [Loktionov, 2015, str. 108–109][16]. Njegovo ime, međutim, ne prenosi osudu, ali je svakako promenjeno, kao što presuda jasno pokazuje: „Pentevere, koji nosi to DRUGO ime" [Breasted, 1906, str. 218, § 447][17].

ZAKLjUČAK

Nakon što predstavimo gore navedene fragmente, možemo pokušati da odgovorimo na pitanje postavljeno na samom početku: gde onda pripada „ime" u egipatskom konceptu ljudskog bića? Kao što primeri pokazuju, razumevanje „imena" kod drevnih Egipćana bilo je originalno i jedinstveno. Egipatski termin ran (ili ren) nije bio samo ekvivalent reči „ime". Prema Egipćanima, ran je predstavljao deo i ljudskog bića i njegove duše. „Ime" je ukazivalo na suštinu individualnih karakteristika pojedinca.

(1) S jedne strane, postojalo je „tajno ime" koje je trebalo da ostane nepoznato. Njegovo davanje je bilo kao „udisanje života" u telo osobe, a poznavanje istog od strane druge osobe rezultiralo je preuzimanjem kontrole nad njegovim vlasnikom (mit o tajnom imenu boga Ra). Egipćani su koristili ovu poslednju osobinu da bi zaštitili mrtve na njihovom putovanju u zagrobni život — verujući da će im poznavanje „tajnog imena" čuvara zagrobnog života omogućiti da steknu njihovu naklonost i prevaziđu sve prepreke na putu. Međutim, za svaki slučaj, „špargalke" su pisane sa ovim imenima, i zato su grobnice bile opremljene takozvanim „Knjigama mrtvih".

(2) Postojalo je i javno „ime", koje je trebalo izgovarati što je češće moguće i pamtiti što je duže moguće nakon smrti osobe. U suprotnom, duše pokojnika, nesposobne da se ujedine i postanu besmrtni entitet (*ah*), bi se rasule. Egipćani su praktikovali namerno uništavanje imena kako bi nekoga osudili na uništenje nakon smrti. To je mogla biti kazna (suđenje ubicama Ramzesa III), oblik osvete protiv političkih protivnika (npr. Ehnaton je želeo da se reši uticaja moćnih sveštenika boga Amona) ili rezultat napora da se iz sećanja izbrišu događaji koji su smatrani odvratnim i prezrenim (npr. događaji koji su usledili nakon neuspeha Ehnatonove reforme).

Međutim, „tajno ime" nije predstavljalo poseban element osobe, već je bilo sadržano u njenom „javnom imenu" , koje se smatralo delom duše odgovornim za individualne

15 Takođe je moguće da je preminuo na licu mesta, jer je obdukcija njegovih ostataka otkrila duboku posekotinu na grlu [Hawass, Ismail, Selim, Saleem, Fathalla & Wasef et al., 2012].

16 Obdukcija mumije takozvanog „nepoznatog čoveka E" (Pentevere?)sugeriše da je bio sin Ramzesa III. Njegovo telo nije mumificirano prema protokolu. Unutrašnji organi nisu odvojeno uklonjeni i mumificirani, a mozak nije uklonjen. Pored toga, telo je bilo prekriveno kozjom kožom koja se smatra nečistom, a naduveni grudni koš može ukazivati na gušenje kao uzrok smrti.

17 Dokumenti koji beleže ovo suđenje su takozvani „Torinski sudski papirus" i drugi koji se sastoji od dva dela, odvojeno nazvana „Papirus Rolin" (P. Rollin) i „Papirus Li" (P. Lee).

karakteristike. Verovalo se da će mrtvi postojati sve dok se njihova imena pišu i izgovaraju, stoga se može govoriti o duši ovekovečenoj u kamenu.

Slično razvijen koncept u vezi sa ovim pitanjem ne nalazi se u kasnijim civilizacijama. U civilizacijama Bliskog istoka savremenim egipatskoj kulturi, zaista postoji običaj da se nadgrobnim spomenicima dodeli uloga „prebivališta za dušu", ali to nije povezano sa samim imenom.

U Mesopotamiji su kraljevska imena ovekovečivana na sličan način, ugravirana na ciglama monumentalnih zigurata – prema obrascu: ime graditelja, ime grada i ime božanstva koje se tamo obožavalo (ponekad i ime hrama). Na primer, u Uru su to uključivali natpise kao što su „Ur-Namu, kralj Ura, koji je sagradio hram Nane", ali to se nije odražavalo na verovanja i koncept čovečanstva [Nissen, 1990, str. 190].

LITERATURA

Andrzejewski T. (1958). Opowiadania egipskie. Warszawa: PWN.

Andrzejewski T. (1967). Dusze boga Re. Wśród egipskich świętych ksiąg. Warszawa: PWN.

Bator W., Moc imienia Bożego w Starożytnym Egipcie, Przegląd Religioznawczy, 1996, 3 (181), 40–45.

Breasted J.H. (1906). Ancient Records of Egypt. Volume 4. Chicago: The University of Chicago Press, Luzac & Co., Otto Harrassowitz.

Byrski Ł., Identifying the Magical Function of Script in Ancient Cultures – a Comparative Perspective, The Polish Journal of the Arts and Culture, 2014, 9, 13–28.

Byrski Ł., Идеја „Божанског краља" у Фараонском Египту и Преколонијалној Африци у Упоредној Перспективи, StES 2025 Zbornik radova: Humanističke nauke, 2025, 18, 111–118.

Ćwiek A. (2008). Religia Egiptu U: K. Pilarczyk, J. Drabina (Eds.). Religie starożytnego Bliskiego Wschodu. Kraków: WAM. 27–110.

Ćwiek A. (2015). Hieroglify egipskie. Mowa bogów. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.

Ćwiek A., Dolińska M., Kowalska A. et al. (2007). Mitologie świata. Starożytni Egipcjanie. Warszawa: New Media Concept / Rzeczpospolita.

Davies W.V. (1998). Egipskie hieroglify. Warszawa: RTW.

Dumas, F. (1973). Od Narmera do Kleopatry: Cywilizacja starożytnego Egiptu. Warszawa: PWN.

Hart G. (1999). Mity egipskie. Warszawa: Prószyński i S-ka.

Hawass Z, Ismail S, Selim A, Saleem S N, Fathalla D, Wasef S et al., Revisiting the harem conspiracy and death of Ramesses III: anthropological, forensic, radiological, and genetic study, BMJ, 2012, 345, DOI: 10.1136/bmj.e8268.

Lipińska J., Marciniak M. (1986). Mitologia starożytnego Egiptu. Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe.

Loktionov, A., Convicting "Great Criminals" A New Look at Punishment in the Turin Judicial Papyrus, ENIM: Égypte Nilotique et Méditerranéen, 2015, 8, 103–111.

Lucarelli R., The guardian-demons of the Book of the Dead, British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan, 2009, 15, 85–102.

Michałowski K. (1974). Nie tylko piramidy…Sztuka dawnego Egiptu. Warszawa: Wiedza Powszechna.

Nissen H.J. (1990). The Early History of the Ancient Near East, 9000-2000 B.C. Chicago: University of Chicago Press.

Niwiński A. (1993). Bóstwa, kulty i rytuały starożytnego Egiptu. Warszawa: Pro-Egipt.

Rachet G. (2006). Słownik cywilizacji egipskiej. Katowice: Książnica.

Sarwa A. (2006). Teksty Piramid z piramidy Unisa. Sandomierz: Armoryka.

Wilson P. (2004). Hieroglyphs. A Very Short Introduction. New York: Oxford University Press.

"TELL ME YOUR NAME, BECAUSE WHOEVER TELLS ME HIS NAME WILL LIVE": THE CONCEPT OF THE NAME IN ANCIENT EGYPTIAN SOTERIOLOGY

Autor: ŁUKASZ BYRSKI (LUKAŠ BIRSKI)
E-mail: lukasz.byrski.uj@gmail.com
Faculty of Philology, Faculty of History, Jagiellonian University

Introduction: For the ancient Egyptians, the concept of the name (rn) was of profound importance in both life and the afterlife. Unlike the modern Western understanding of a name as primarily an identifier, the Egyptian rn represented an essential component of a person's identity and existence.

Aim: This paper aims to examine the concept of the rn in ancient Egyptian thought, with particular emphasis on its role in Egyptian soteriology and its significance for personal identity, survival after death, and religious beliefs.

Materials and methods: The study is based on an analysis of ancient Egyptian religious, funerary, and literary texts, interpreted within the broader context of Egyptian religion and culture. The discussion also draws upon Egyptological scholarship concerning anthropology, magic, and theology.

Results: The analysis demonstrates that the concept of the rn permeated numerous aspects of ancient Egyptian civilization. It was closely connected with magic (heka), the Egyptian understanding of the human person, the concept of the soul, the creative power of divine speech, political ideology, royal court affairs, internal conflicts, and everyday life. The rn possessed a dual character, existing simultaneously as a public and a secret name, while remaining an inseparable element of an individual's identity. The preservation, knowledge, and invocation of the name were fundamental for maintaining existence and attaining eternal life.

Conclusions: The Egyptian concept of the rn was a unique intellectual and religious construct that has no true parallel among other ancient civilizations. Its central role in defining identity, mediating divine power, and ensuring posthumous existence demonstrates that the name was not merely a designation but a fundamental prerequisite for salvation and immortality in ancient Egyptian religious thought.

Keywords: Ancient Egypt; soteriology; rn (name); Egyptian religion; afterlife; heka; personal identity.

https://doi.org/10.63356/stes.hum.2026.006 УДК 355.48(497.11):316.75„1912/1913”

JEDRENSKA OPERACIJA

Autor: MLADEN PAVLOVIĆ
e-mail: m.pavlovic-18326@filfak.ni.ac.rs
Mentor: prof. dr Dejan Antić
Departman za istoriju, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu

Uvod: Opsada i osvajanje Jedrena (1912–1913) predstavljaju jedan od najznačajnijih vojnih, strategijskih i geopolitičkih događaja Prvog balkanskog rata. Proboj jedne od najmodernijih osmanskih tvrđava tog doba zahtevao je dugotrajnu opsadu, visoku vojnu taktiku i zajedničko delovanje savezničkih vojski Kraljevine Bugarske i Kraljevine Srbije.

Cilj: Cilj ovog rada jeste da detaljno analizira pripremu, tok i posledice Jedrenske operacije, sa posebnim fokusom na savezničku saradnju bugarske i srpske vojske, ulogu srpske Druge armije pod komandom generala Stepe Stepanovića, kao i širi diplomatski kontekst i međunarodne reakcije velikih sila na pad tvrđave.

Materijal i metode: U radu je primenjen metod kritičke analize istorijske građe, objavljenih vojnih izveštaja, memoara neposrednih učesnika i relevantne domaće i strane istoriografije (radovi N. J. Aranđelovića, A. Barbija, M. Đurišića, R. Hala i J. Šurmana). Korišćeni su i postupci istorijsko-komparativne analize radi sagledavanja vojno-taktičkih i diplomatskih aspekata operacije.

Rezultati: Istraživanje je pokazalo da je učešće srpske Druge armije i njene teške artiljerije bilo od ključnog značaja za slamanje otpora osmanskog garnizona pod komandom Šukri-paše. Udruženo delovanje omogućilo je uspešan proboj linije forova u trodnevnoj bici (24–26. marta 1913). Međutim, pobeda kod Jedrena razotkrila je duboke antagonizme između saveznika oko podele teritorija, što je direktno vodilo prekidu Balkanskog saveza i izbijanju Drugog balkanskog rata.

Ključne reči: Jedrenska operacija; Prvi balkanski rat; Balkanski savez; opsada Jedrena; Stepa Stepanović; diplomatija

UVOD

Jedan od najznačajnijih i najdramatičnijih događaja Prvog balkanskog rata bila je opsada i osvajanje Jedrena, grada koji je imao izuzetan strateški, simbolički i politički značaj za Osmansko carstvo. Operativna dejstva koja su trajala od novembra 1912. godine do marta 1913. godine predstavljala su jedan od najduže i najteže izvođenih poduhvata na Balkanu, ali i ključnu prekretnicu u čitavom toku rata [Aranđelović, 1925]. U njoj su udružene vojne jedinice Kraljevine Bugarske i Kraljevine Srbije prvi put u savremenoj istoriji uspešno sprovele koordinisanu i tehnički zahtevnu opsadnu operaciju velikih razmera.

Istorijski kontekst u kom se odigrala Jedrenska operacija odlikuje se dubokim društveno-političkim promenama u jugoističnoj Evropi. Balkanske države iskoristile su oslabljenu poziciju Osmanskog carstva i kroz Balkanski savez nastojale da okončaju vekovnu tursku dominaciju [Schurman, 2008]. U tom kontekstu, Jedrene je za Bugarsku predstavljalo

istorijski važan cilj, dok je Srbija u ovoj operaciji učestvovala u znaku savezničke podrške, ali i radi sticanja prestižnog uticaja u savezničkim krugovima i ojačavanje svoje pozicije u pregovorima oko buduće podele teritorija [Barby, 1913].

Cilj ovog rada jeste da detaljno istraži tok, pripremu i ishod Jedrenske operacije, kao i njene šire vojne, političke i diplomatkse posledice. Posebna pažnja posvećena je analizi strategije i taktike savezničkih armija, interakciji bugarskih i srpskih trupa, kao i ulozi modernog ratovanja, uključujući upotrebu teške artiljerije i rovovske borbe. Rad takođe ima za cilj da prikaže međunarodne reakcije na pad Jedrena i njihovu ulogu u geopolitičkim pomeranjima koja su nagovestila izbijanje Prvog svetskog rata.

MATERIJAL I METODE

U metodološkom smislu, rad se oslanja na kritičku analizu i sintetičku obradu relevantne istorijske građe, vojnih izveštaja, ratnih dnevnika i memoarskih zapisa savremenika i učesnika samih događaja. Primenjena je komparativna metoda u analiziranju interpretacija srpskih i inostranih izvora i istorijskih radova.

Kao primarni materijal korišćena su svedočanstva učesnika operacije, pre svega obimna monografska građa čiji je autor Nikola J. Aranđelović (1925), inženjerijski pukovnik i komandir telegrafskog odeljenja II amrije Kraljevine Srbije pod Jedrenom. Od ključnog značaja za razmatranje vojno-političkih prilika jesu i spisi diplomate Džejkoba Gulda Šurmana [Schurman, 2008], koji je u vreme balkanskih ratova obavljao dužnost ambasadora Sjedinjenih Američkih Država u Grčkoj i Crnoj Gori. Pored toga, analizirani su ratni izveštaji i dnevnici Anrija Barbija [Barby, 1913], novinara i ratnog dopisnika pariskog lista Žurnal, koji je pratio dejstva srpske vojske na trakijskom bojištu. Za verifikaciju podataka o vojnim operacijama, formacijama i upotrebljenom naoružanju korišćena je i zvanična vojno-istorijska dokumentacija koju je publikovao Vojnoistorijski institut (1959).

REZULTATI I DISKUSIJA

Strateški značaj Jedrena pre opsade

Glavni gradski centar i tvrđava Jedrene, smešten na ušću reke Tundže u Maricu, imao je veliku stratešku vrednost u osmanskoj vojnoj i administrativnoj strukturi na Balkanu. Njegov geografski položaj činio ga je ključnim saobraćajnim čvorom za kontrolu komunikacija između Balkana i Male Azije, kao i za neposrednu odbranu Carigrada. Kao nekadašnja prestonica Osmanskog carstva do 1453. godine, Jedrene je nosilo i izuzetan simbolički značaj osmanske moći u Evropi. Uoči rata 1912. godine grad je brojao oko 80.000 stanovnika, od kojih su polovinu činili Turci, dok su drugu polovinu činili Grci, Jevreji, Jermeni i manji broj Bugara u okolnim selima [Đurišić, Ratković & Soko, 1998, str. 164].

Nakon proglasa nezavisnosti Bugarske i Mladoturske revolucije 1908. godine, Jedrene dobija zadatak da kao moderno utvrđenje zadrži mobilisanu armiju najmanje 20 dana, kako bi se omogućila mobilizacija osmanskih azijskih korpusa. Od 1908. do početka 1912. godine izvođeni su obimni radovi na rekonstrukciji i pretvaranju grada u utvrđeni logor radi zatvaranja pravaca koji vode dolinama Marice i Tundže [Hall, 2000, str. 38–39].

Sa vojne tačke gledišta, za podizanje tvrđave iskorišćene su pogodne topografske karakteristike zemljišta oko rečnih tokova Marice, Tundže i Arde. Utvrđenja su raspoređena u nekoliko koncentričnih pojaseva sa bunkerima, artiljerijskim položajima, rovovima I razvijenom komunikacionom mrežom. Turski garnizon pod komandom Šukri-paše brojao je oko 60.000 ljudi. Iako radovi na modernizaciji stalne fortifikacije, povereni nemačkim

inženjerima, nisu u potpunosti završeni do izbijanja rata, tvrđava je predstavljala izuzetno jak odbrambeni sistem, posebno spram skromnih opsadnih kapaciteta bugarske vojske [Aranđelović, 1925, str. 5–10].

Pored vojnog i psihološkog značaja za balkanske saveznike, opsada Jedrena imala je i širok međunarodni odjek. Velike sile (Rusija, Austrougarska i Velika Britanija) pažljivo su pratile operacije oko grada, svesne da bi njegov pad mogao izmeniti ravnotežu snaga na Balkanu i podstaći preispitivanje postojećih interesnih sfera [Potemkin, 1949, str. 198–200].

Prvi period (operacije do primirja i dolazak srpske vojske)

Pripreme za zauzimanje Jedrena započele su još pre izbijanja ratnih sukoba. Bugarski generalštab, na čelu sa generalom Ivanom Fičevim, izradio je detaljne planove za ofanzivu u Trakiji, izdvajajući godišnje veliku sumu novca za obaveštajni rad i prikupljanje podataka o tvrđavi [Aranđelović, 1925, str. 72]. Tokom 1911. godine izrađena je detaljna karta na osnovu koje su proučavane slabosti utvrđenja, ali su komandi nedostajali podaci o novim fortifikacijskim objektima sagrađenim neposredno pred rat [Aranđelović, 1925, str. 73].

Nakon uspeha u bici kod Lozengrada, bugarska 2. armija pod komandom Nikole Ivanova okružila je Jedrene krajem oktobra 1912. godine sa zapada, severoistoka i severozapada kako bi izolovala grad i presekla komunikacije [Đurišić, Ratković & Soko, 1972, str. 162]. Usled iznenadnih turskih ispada i izveštaja o napredovanju neprijateljskih trupa ka Sofiji, bugarsko rukovodstvo zatražilo je 23. oktobra hitnu pomoć od Srbije [Đurišić, Ratković & Soko, 1972, str. 163].

Posle pobede u Kumanovskoj bici, srpska Vrhovna komanda je 27. oktobra uputila Timočku diviziju i poziva preko Krive Palanke i Ćustendila na trakijsko bojište. Njenim dolaksom stvoreni su uslovi za obrazovanje istočnog sektora [Đurišić, Ratković & Soko, 1972, str. 169]. Pored nje 31. oktobra upućena je i Dunavska divizija II poziva, čije su glavne snage stigle u Mustafa-Pašu 8. novembra, preuzevši zapadni sektor između Arde i Marice [Barby, 1913, str. 19]. Zapovednik srpske II armije, general Stepa Stepanović, preuzeo je komandu nad zapadnim i severozapadnim sektorom. Dolazak srpskih trupa naišao je na topao doček bugarskog stanovništva i komande, što je zabeleženo i u zvaničnoj naredbi generala Ivanova [Đurišić, Ratković & Soko, 1972, str. 141–142].

Zajednička dejstva započela su borbama 8. i 9. novembra, kada su jedinice Timočke divizije izvele napad radi zauzimanja visova kod čiflika Ekmekčikeja, sa ciljem pomeranja artiljerijskih položaja napred. Uprkos teškim gubicima usled precizne vatre turske artiljerije, srpski pukovi su izvršili zadatak i povukli se na početne položaje [Đurišić, Ratković & Soko, 1972, str. 142]. Prvi period opsade obeležen je teškim borbama oko dobro utvrđenih turskih položaja koji su uspešno pružali otpor i primorali savezničku artiljeriju na dvostruko menjanje položaja [Aranđelović, 1925, str. 91].

Nakon neuspeha bugarskih armija kod Čataladže u novembru 1912. godine, prihvaćen je turski predlog o pregovorima, te je 3. decembra potpisano primirje kojim je predviđen početak mirovnih pregovora u Londonu [Đurišić, Ratković & Soko, 1972, str. 146].

Drugi period (primirje od 4. decembra do 3. februara)

Nakon obaveštenja o zaključenju primirja, komanda srpske II armije prekinula je borbena dejstva 4. decembra 1912. godine, što je među iscrpljenim trupama primljeno sa velikim olakšanjem [Đurišić, Ratković & Soko, 1998, str. 182]. Zapovešću generala Stepe Stepanovića regulisan je život i rad jedinica: održavana je visoka borbena gotovost, obnavljani su i dograđivani fortifikacijski objekti, zakloni i saobraćajnice, a sprovođena je i intenzivna obuka u noćnom posedanju položaja, bacanje bombi i savladavanju prepreka [Đurišić, Ratković & Soko, 1998, str. 183–184]. U znak priznanja za pokazanu hrabrost,

vrhovni komandant bugarske vojske odlikovao je vojničkim krstovima 830 vojnika Timočke divizije I poziva i 410 vojnika Dunavske divizije II poziva [Đurišić, Ratković & Soko, 1972, str. 147].

Posebna pažnja tokom primirja posvećena je zdravstvenoj zaštiti. Usled loših higijenskih uslova i nezdrave vode u rovovskim uslovima pojavio se trbušni tifus, dok je pretnja epidemije kolere, preneta sa frona kod Čataladža, uspešno suzbijena rigoroznim preventivnim merama, te je zabeleženo svega desetak smrtnih slučajeva [Barby, 1913, str. 20–21].

U istom periodu regulisan je železnički saobraćaj kroz Jedrene za snabdevanje bugarskih armija pred Čataladžom. Na zahtev bugarske Vrhovne komande, iz Srbije je isporučeno oko 10.000 džakova za izradu utvrđenja, čime su savezničke snage stvorile čvrst polazni položaj sa više odbrambrenih linija i zaštitnim zaklonima od šrapnela [Đurišić, Ratković & Soko, 1998, str. 185]. Sa druge strane, turski garnizon je takođe intenzivno utvrđivao položaje, postavljajući protivpešadijske mine i veštački plaveći pojedine sektore, uz prikrivanje prave vojne situacije radi očuvanja morala vojnika i civilnog stanovništva [Aranđelović, 1925, str. 99–100].

Zbog zastoja u londonskim pregovorima i izvesnog nastavka rata, novoimenovani glavni komandant bugarske vojske, general Mihail Savov, formirao je vojnu komisiju na čelu sa generalom Ivanovim (u čijem radu je učestvovao i general Stepa Stepanović) radi izrade plana napada na tvrđavu. Komisija je zaključila da najviše izgleda za uspeh pruža napad na istočni sektor [Đurišić, Ratković & Soko, 1998, str. 187–188]. Na osnovu toga, Vrhovna komanda je 26. decembra naredila obimne inženjerijske pripreme i tajno pregrupisanje celokupne teške opsadne artiljerije sa zapadnog i severozapadnog na istočni sektor pomoću volovske zaprege [Aranđelović, 1925, str. 102–104].

Treći period (od 3. februara do odlučujućeg napada)

Zbog neuspeha mirovnih pregovora u Londonu i državnog udara u Carigradu 23. januara 1913. godine, kada je na vlast došla ratoborna vlada Mahmud Ševket-paše, primirje je prekinuto 3. februara [Đurišić, Ratković & Soko, 1998, str. 189].

Nastavak ratnih dejstava u uslovima oštre zime dodatno je pogoršao položaj turskog garnizona, koji je trpeo stalno artiljerijsko bombardovanje. Ipak, turske snage su ubrzo pokušale ispad u rejonu Musubejlija radi neutralisanja bugarskih opsadnih baterija. Nakon početnog iznenađenja i prodora šest turskih bataljona, bugarske trupe su se pregrupisale i u teškim bliskim borbama odbile napad, nanevši protivniku teške gubitke [Hall, 2000, str. 87].

Saznavši za turske pokušaje da obnove pregovore pre pada utvrđenja, bugarska Vrhovna komanda zatražila je pomoć od Srbije u vidu teške artiljerije. U februaru na bojištu stiglo je 28 najsavremenijih francuskih haubica velikog razornog dejstva, koje su raspoređene na južnom sektoru, čime su stvoreni uslovi za prelazak u opšti napad [Aranđelović, 1925, str. 99].

Iako su usled nezapamćenih snežnih oluja i niskih temperatura pomerene prvobitne procene, poboljšanje vremena omogućilo je da Vrhovna komanda 23. marta izda direktivu za konačni napad na tvrđavu 24. marta [Hall, 2000, str. 88].

Plan operacije predviđao je težište napada na istočnom sektoru probojem u pravcu Maslaka i naknadnim širenjem uspeha, dok je na severozapadnom sektoru planirano ovladavanje masivom oko Ekmekčijeka [Đurišić, Ratković & Soko, 1972, str. 151]. Zapadni i južni sektor dobili su zadatak da vrše snažna demonstrativna i obuhvatna dejstva uz podršku novopridošle artiljerije. Zahvaljujući detaljnim promenama, usmerenom grupisanju artiljerije i visokom stepenu tajnosti pri pokretu jedinica, stvorene su sve pretpostavke za uspešno izvođenje završnog juriša [Aranđelović, 1925, str. 104].

Pad Jedrena (trodnevna bitka od 24. do 26. marta)

Konačni napad na Jedrene započeo je 24. marta u 13 časova snažnom artiljerijskom pripremom duž celog fronta. Težište napada izvedeno je na istočnom sektoru, gde su bugarske snage pod komandom generala Vazova osvojile turske prednje položaje na liniji Sofula Bair- Maslak – Halvadži Bekčeli [Đurišić, Ratković & Soko, 1998, str. 194]. Do ranih jutarnjih časova 25. marta, bugarske trupe na istočnom sektoru zauzele su ključne tačke i stvorile uslove za proboj glavne linije utvrđenja [Đurišić, Ratković & Soko, 1972, str. 152].

Na ostalim sektorima, srpske snage su 25. marta u tri časa ujutru prešle u napad sa primarnim ciljem da vežu turske snage i podrže glavni udar na istoku. Timočka divizija delovala je na najjače utvrđenjenom severozapadnom sektoru protiv Jedrenske redifske divizije [Đurišić, Ratković & Soko, 1998, str. 198–201]. Na zapadnom sektoru Dunavska divizija vodila je teške borbe na otvorenom terenu pod žestokom vatrom elitnih turskih jedinica na položaju Papaz Tepe, pretrpevši osetne gubitke bez većeg prostornog napredovanja, ali uspešno vezujući znatne neprijateljske snage [Đurišić, Ratković & Soko, 1998, str. 201–205].

Procenivši da je turska odbrana popustila, komandant opsade general Ivanov odobrio je noćni napad na liniju forova. Pod zaštitom artiljerije, bugarske trupe su na istočnom sektoru tokom noći i ranog jutra 26. marta zauzele utvrđenja Ajdži Jolu, Ajvaz Babu i Taštabiju, čime je u osam časova ujutru ceo istočni sektor bio oslobođen. Pukovnik Markolev je u foru Hadirlik izvestio komandanta odbrane Šukri-pašu da je zarobljen [Aranđelović, 1925, str. 116].

Uvidom u slom odbrane, turske trupe su počele da ističu bele zastave i na ostalim sektorima. Pre zvanične predaje, Šukri-paša je ponudio pregovore komandantu Timočke divizije, ali je general Stepa Stepanović to odbio, uputivši ga na glavnokomandujućeg generala Ivanova [Aranđelović, 1925, str. 117]. U međusobnoj čestitki, general Ivanov je naglasio da je proboj izveden zahvaljujući iskrenom i usklađenom delovanju svih savezničkih sektora [Đurišić, Ratković & Soko, 1972, str. 161–162].

Nakon pobede, pre ukrcavanja za povratak u Srbiju, obrazovane su počasne kombinovane jedinice srpske II Armije. Predvođene generalom Stepom Stepanovićem i komandantima divizija, srpske trupe su 29. marta u svečanom defileu proparadirale glavnom ulicom Jedrena uz vojne marševe i istaknute ratne zastave [Đurišić, Ratković & Soko, 1998, str. 215].

Posledice pada Jedrena

Pad Jedrena izazvao je snažne reakcije vodećih evropskih sila, koje su operacije na Balkanu pratile iz strateških, političkih i ekonomskih interesa.

Rusija je na samom početku podržala uspeh balkanskih saveznika, ali je nakon pada tvrđave zauzela uzdržan stav. Petrograd je strahovao da bi potencijalni prodor bugarske vojske prema Carigradu izazvao intervenciju ostalih velikih sila i ulazak njihovih flota u moreuze, čime bi bio ugrožen vekovni ruski cilj – izlaz na topla mora [Potemkin, 1949, str. 195].

Za Austrougarsku je angažovanje srpske vojske u Trakiji bilo alarmantno, jer je Beč učešće srpske artiljerije i jačanje njenog ugleda na Balkanu tumačio kao direktnu pretnju svojim interesima u Makedoniji i Albaniji, zbog čega je pojačao podršku nezavisnosti Albanije kako bi onemogućio Srbiji izlaz na Jadransko more [Schurman, 2008, 18–21].

Velika Britanija je težila očuvanju stabilnosti Osmanskog carstva kao protivteže ruskom uticaju. Kroz delovanje na Londonskoj konferenciji, London se zalagao da se spreči dolazak grada pod direktnu vlast neke balkanske države i onemogućе radikalne teritorijalne promene bez konsenzusa velikih sila [Potemkin, 1949, str. 197].

Kako se navodi u Opštoj enciklopediji *Larousse* [1967. str. 600], Francuska je, iako saveznik Rusije, podržavala podelu spornih teritorija uz posredovanje sila, pazeći da se ne naruši evropska ravnoteža i ne izazove reakcija Beča usled preteranog jačanja Srbije ili Bugarske.

Nemačka je, sa druge strane, oštro reagovala na pad utvrđenja, jer su njeni ekonomski interesi u Osmanskom carstvu, pre svega investicije u infrastrukturu i bagdadsku železnicu, bili direktno ugroženi, te je u svojim diplomatskim notama zahtevala da se Jedrene vrati pod osmansku vlast [Potemkin, 1949, str. 197].

Među balkanskim saveznicima, pad Jedrena je umesto jedinstva produbio predstojeće sukobe oko teritorijalnog razgraničenja u Makedoniji između Bugarske i Srbije i oko Soluna i Kavale između Bugarske i Grčke. Mirovnim ugovorom u Londonu 30. maja 1913. godine, Osmanskom carstvu je ostavljena samo teritorija istočno od linije Enos-Midija [Potemkin, 1949, str. 201]. Međutim, nezadovoljna podelom, Bugarska je u noći između 29. i 30. juna 1913. godine izvela iznenadni napad na srpske i grčke položaje u Makedoniji, čime je započeo Drugi balkanski rat. Iskoristivši vojni poraz Bugarske u tom sukobu, Osmansko carstvo je ponovo zauzelo i povratilo Jedrene pod svoju vlast, što je definitivno i potvrđeno Bukureštanskim mirovnim ugovorom 10. avgusta 1913. godine [Potemkin, 1949, str. 204].

ZAKLJUČAK

Jedrenska operacija predstavlja jedan od ključnih vojnih i političkih događaja u Prvom balkanskom ratu, kao i simbol konačnog sloma osmanske dominacije na Balkanu. Osvajanje ove utvrđene prestonice nije imalo samo presudan strateški značaj, već je predstavljalo i težak psihološki udarac za Osmansko carstvo, koje je time izgubilo jedno od svojih glavnih evropskih uporišta.

Zajednička operacija pokazala je sposobnost balkanskih država da sprovedu složenu i tehnički zahtevnu opsadnu operaciju. Iako su osnovicu opsadnih snaga činile bugarske trupe, ključni doprinos završnom jurišu pružila je srpska teška artiljerija, čije je prebacivanje na trakijsko bojište predstavljalo izuzetan podvig [Barby, 1913, str. 57–58]. Bez ove savezničke pomoći i koordinisanog dejstva, pad tvrđave bio bi znatno otežan.

Međutim, umesto da učvrsti saradnju i donese trajan mir, pobeda kod Jedrena dodatno je produbila suprotnosti i suprotstavljene teritorijalne ambicije balkanskih saveznika, pre svega Srbije i Bugarske, što je ubrzo dovelo da izbijanja Drugog balkanskog rata. U širem geopolitičkom kontekstu, Jedrenska operacija je poslužila kao uvertira za duboke političke potrese i nestabilnosti koji su ubrzo prerasli u izbijanje Prvog svetskog rata.

Jedrenska operacija ostaje svedočanstvo velike borbene moći i žrtava naroda u oslobodilačkim ratovima, ali i opomena o posledicama međusobnih antagonizama. Njeno istorijsko iskustvo ukazuje na to da se stabilna budućnost regiona ne može graditi pod uticajem spoljnih sila, već isključivo kroz međusobno uvažavanje i saradnju, u duhu načela „Balkan balkanskim narodima".

LITERATURA

Aranđelović, N. J. (1925). *Opsada Jedrena 1912–1913. godine.* Beograd: Štamparska Radionica Ministarstva Vojske i Mornarice.

Barby, H. (1913). *Srbi pod Jedrenom.* Beograd: Štamparija '„Dositej Obradović".

Đurišić, M., Ratković, B., & Skoko, S. (1972). *Srbija i Crna Gora u balkanskim ratovima 1912–1913.* Beogradski izdavačko-grafički zavod.

Đurišić, M., Ratković, B., & Skoko, S. (1998). *U bitkama kod Skadra, Jedrena i Bregalnice.* Beograd: Vojnoizdavački zavod.

Erickson, E. J. (2003). *Defeat in detail: The Ottoman Army in the Balkans, 1912–1913.* Bloomsbury: Praeger.

Hall, R. C. (2000). *The Balkan Wars 1912–1913: Prelaude to the First World War.* London: Routledge.

Jovanović, M. (1913). *XV pešadijski puk Stevan Sinđelić: U ratu protiv Turaka 1912–1913. godine: Kriva Palanka-Kratovo-Crni Vrh-Ekmekčikoj-Mogila 154-Šajtan Tarla-Fort Karađoz-Jedrene.* Beograd: Nova štamparija Davidović.

Monroe, W. S. (1914). *Bulgaria and her people: With an account of the Balkan wars, Macedoni, and the Macedonia Bulgars.* Boston: The Page Company.

Opšta enciklopedija Larousse (Tom 3). (1967). Beograd: Vuk Karadžić.

Potemkin, V. P. (ur.). (1949). *Istorija diplomatije: Sveska druga – Diplomatija novog doba (1872–1919).* Beograd: Arhiv za pravne i društvene nauke.

Schurman, J. G. (2008). *The Balkan Wars 1912–1913.* Auckland: The Floating Press.

Terzić, V. (gl. ur.). (1959). *Prvi balkanski rat 1912–1913. (Operacije srpske vojske) (Knj. 1–3).* Beograd: Vojnoistorijski institut.

Tomić, J. (1914). *Rat u Maćedoniji i Bugarskoj / Staroj Srbiji 1913. godine.* Novi Sad: Električna štamparija Dra Svetozara Miletića.

Vachkov, A. (2005). *The Balkan War, 1912–1913.* Sofia: Angela (Wars for the Unification of Bulgaria).

THE ADRIANOPLE OPERATION

Author: MLADEN PAVLOVIĆ
E-mail: m.pavlovic-18326@filfak.ni.ac.rs
Mentor: Full Prof. dr Dejan Antić
Department of History, Faculty of Philosophy, University of Niš

Introduction: The siege and capture of Adrianople (1912-1913) represent one of the most significant military, strategic and geopolitical events of the First Balkan War. The breach of one of the most modern Ottoman fortresses of that era required a prolonged siege, advanced military tactics and joint action by the allied armies of the Kingdom of Bulgaria and the Kingdom of Serbia.

The Aim: The aim of this paper is to analyze in detail the preparation, course and consequences of the Adrianople operation, with a special focus on the allied cooperation between the Bulgarian and Serbian armies, the role of the Serbian Second Army under the command of General Stepa Stepanović, as well as the broader diplomatic context and the international reactions of the Great Powers to the fall of the fortress.

Material and Methods: The paper applies the method of critical analysis of historical documents, published military reports, memoirs of direct participants and relevant domestic and foreign historiography (works by N. J. Aranđelović, A. Barbi, M. Đurišić, R. Hall and J. Schurman). Historical-comparative analysis methods were also used to examine the military-tactical and diplomatic aspects of the operation.

Results: The research demonstrated that the involvement of the Serbian Second Army and its heavy artillery was of crucial importance for breaking the resistance of the Ottoman garrison under the command of Shukri Pasha. Joint action enabled a successful breach of the fortress line during the three-day battle (March 24-26, 1913). However, the victory at Adrianople exposed deep antagonisms among the allies regarding territorial division, which directly led to the collapse of the Balkan League and the outbreak of the Second Balkan War.

Conclusion: The Adrianople operation reflects the peak of military cooperation and the liberating potential of the Balkan nations against the Ottoman Empire. Nevertheless, instead of lasting stabilization of the region, the fall of Adrianople accelerated geopolitical turmoil and conflicts that served as a prelude to World War I.

Keywords: Adrianople operation; First Balkan War; Balkan League; Siege of Adrianople; Stepa Stepanović; diplomacy.

https://doi.org/10.63356/stes.hum.2026.007 УДК 159.942.2:316.472.4

BOLEST KAO TEST PRAVDE: ODGOVORNOST I EMPATIJA PREMA OBOLJELIMA OD MALIGNIH BOLESTI

Autor: DRAGIŠA MILOVANOVIĆ, Zorana Prnjić
e-mail: dragisamilovanovic04@gmail.com
Mentor: doc. dr Dijana Đurić
Filozofski fakultet
Univerzitet u Banjoj Luci

Uvod: Vjerovanje u pravedan svijet odražava potrebu za doživljajem svijeta kao uređenog i pravednog. Imanentna pravda odnosi se na tendenciju da se bolest posmatra kao posljedica prethodnog ponašanja pojedinca, dok ultimativna pravda podrazumijeva vjerovanje u konačno ostvarenje pravde. Ova uvjerenja mogu oblikovati procjene oboljelih od karcinoma.

Cilj: Cilj ovog istraživanja jeste ispitati povezanost vjerovanja u imanentnu pravdu sa percipiranom odgovornošću za nastanak bolesti, kao i povezanost ultimativne pravde sa afektivnom empatijom prema oboljelim osobama. Takođe, cilj je ispitati postoje li razlike u izraženosti vjerovanja u imanentnu i ultimativnu pravdu s obzirom na pol ispitanika.

Materijal i metode: U istraživanju su učestvovala 144 punoljetna ispitanika sa teritorije Bosne i Hercegovine i Srbije. Ispitanici su putem online forme popunjavali upitnik koji je sadržavao demografske i individualne karakteristike, Skalu vjerovanja u pravedan svijet, vinjete o muškarcima i ženama oboljelim od akutne mijeloidne leukemije i adenokarcinoma debelog crijeva, te procjene percipirane odgovornosti i afektivne empatije.

Rezultati: Vjerovanje u imanentnu pravdu bilo je pozitivno povezano sa percipiranom odgovornošću prema svim kategorijama oboljelih. Ultimativna pravda bila je pozitivno povezana sa afektivnom empatijom prema ženama oboljelim od obje vrste bolesti, dok takve povezanosti nisu utvrđene prema muškarcima. Utvrđena je statistički značajna interakcija tipa pravde i pola ispitanika, pri čemu su muškarci u prosjeku imali viši skor na imanentnoj, a žene na ultimativnoj pravdi.

Zaključak: Nalazi ukazuju na značaj vjerovanja u pravedan svijet u oblikovanju procjena odgovornosti i afektivne empatije prema oboljelim osobama. Posebno se izdvajaju imanentna pravda u odnosu na pripisivanje odgovornosti i ultimativna pravda u odnosu na empatiju prema ženama, čime se naglašava značaj atribucijskih procesa u razumijevanju odnosa prema oboljelima.

Ključne riječi: vjerovanje u pravedan svijet; imanentna pravda; ultimativna pravda; odgovornost; empatija; karcinom

UVOD

Obolijevanje predstavlja složeno iskustvo koje, pored neposrednih zdravstvenih posljedica, može značajno uticati na psihološko funkcionisanje pojedinca i njegove odnose sa društvenom sredinom. Odnos društva prema oboljeloj osobi nije određen isključivo vrstom bolesti, već i načinom na koji se percipiraju njeni uzroci, mogućnost pojedinca da utiče na ponašanja koja se mogu dovesti u vezu sa nastankom bolesti, kao i njegove životne navike. Način na koji se oboljela osoba percipira i stepen odgovornosti koji joj se pripisuje mogu biti povezani i sa emocionalnim reakcijama prema njoj,

uključujući afektivnu empatiju i saosjećanje. Potreba za objašnjenjem patnje posebno dolazi do izražaja u situacijama koje predstavljaju prijetnju uvjerenju da je svijet uređen i pravedan. Suočavanje sa nepravdom može izazvati nelagodu jer narušava očekivanje da je svijet predvidljiv i da su životni ishodi na određeni način povezani sa postupcima pojedinca, odnosno da dobra djela bivaju nagrađena, a loša kažnjena. Religijske, filozofske i psihološke perspektive nude različita objašnjenja načina na koji ljudi razumiju odnos između postupaka pojedinca i posljedica koje ga zadese. U psihologiji se ovom pitanju posebno posvećuje koncept vjerovanja u pravedan svijet (*Belief in a Just World*), koji se temelji na pretpostavci da ljudi imaju potrebu vjerovati da je svijet u osnovi uređen tako da ljudi dobijaju ono što zaslužuju (Lerner, 1980). Istorijski gledano, bolest je u različitim društvenim i religijskim kontekstima često tumačena kao posljedica moralnog prestupa ili kazna za učinjena loša djela. Na taj način bolest je mogla biti uklopljena u logiku pravednog svijeta, prema kojoj loši postupci dovode do negativnih posljedica (Sontag, 2012). Na ovakve procjene mogu uticati i individualne karakteristike oboljele osobe, među kojima se izdvaja pol. Prethodna istraživanja ukazuju na to da odnos prema oboljelima može zavisiti od pola i kulturnog konteksta, iako nalazi o prirodi i dosljednosti ovih razlika nisu jednoznačni (Tickle-Degnen et al., 2011). Slična nedosljednost prisutna je i u nalazima o ulozi vjerovanja u pravedan svijet u oblikovanju percepcije oboljelih osoba, što ukazuje na potrebu za daljim ispitivanjem faktora koji mogu oblikovati odnos prema oboljelima.

Vjerovanje u pravedan svijet

Najjednostavnije rečeno, vjerovanje u pravedan svijet (*Belief in a Just World*) predstavlja ideju da se u svijetu u kome živimo dobre stvari dešavaju dobrim ljudima, dok se loše stvari dešavaju lošim ljudima, iako ne postoji naučno potvrđen sistem zakona koji bi ovo vjerovanje regulisao (Lerner & Miller, 1978; Lerner, 1980; Furnham, 2003). Furnham (2003) navodi da vjerovanje u pravedan svijet ima funkciju psihološkog bafera koji štiti od ružne realnosti, ali i daje osjećaj kontrole nad vlastitom sudbinom. Takođe, postoji potreba da osoba svijet u kome živi vidi kao stabilan i predvidljiv, gdje su nedopustive nepravilnosti kao što su nepravedan tretman dobrih ili loših ponašanja. Za potrebe ovog istraživanja, vjerovanje u pravedan svijet biće posmatran u kontekstu bolesti i uzroka bolesti. U okviru ovog konstrukta, negativni i pozitivni ishodi mogu se tumačiti kao posljedice prethodnog ponašanja pojedinca. Maes (1998) u psihologiji operacionalizuje konstrukte imanentne i ultimativne pravde koji pružaju dalji uvid u način na koji ljudi posmatraju pravdu i nepravdu.

Podskala imanentne pravde odnosi se na tendenciju da se bolest posmatra kao posljedica prethodnog ponašanja pojedinca, pri čemu se smatra da ona odražava određenu pravednu povezanost između onoga što je osoba činila i ishoda koji ju je zadesio. U tom smislu, ona predstavlja opštije uvjerenje o odnosu između ponašanja pojedinca i životnih ishoda, a ne neposrednu procjenu odgovornosti za konkretan događaj. Međutim, takvo uvjerenje potrebno je razlikovati od percipirane odgovornosti za nastanak bolesti, koja se odnosi na konkretnu procjenu stepena u kojem je određena osoba svojim postupcima mogla doprinijeti nastanku vlastitog zdravstvenog stanja. Prema tome, imanentna pravda predstavlja širi sistem uvjerenja koji može usmjeravati atribucije odgovornosti, dok percipirana odgovornost predstavlja procjenu koja se odnosi na konkretnu osobu i situaciju. Njihova konceptualna povezanost ne podrazumijeva nužno i njihovu istovjetnost. U prilog ovoj razlici govore i nalazi istraživanja Maesa (1998), prema kojima je vjerovanje u imanentnu pravdu bilo povezano sa tendencijom pripisivanja odgovornosti oboljelim osobama, ali je predstavljalo zaseban konstrukt koji je bio povezan i sa drugim kognitivnim i evaluativnim reakcijama prema oboljelima.

Podskala ultimativne pravde odnosi se na vjerovanje da će, čak i kada nepravda ne

može biti neposredno ispravljena, ona prije ili kasnije biti nadoknađena ili kompenzovana, čime će pravda u konačnici ipak biti zadovoljena (Maes, 1998; Maes & Schmitt, 1999). Za razliku od imanentne pravde, ovakav način razumijevanja negativnih životnih ishoda ne podrazumijeva da je osoba koja trpi nepravdu odgovorna za ono što joj se dogodilo. Prema Ćubela Adorić & Jurkin (2010), ovakvo uvjerenje može biti povezano sa pozitivnijom evaluacijom osoba koje su doživjele nepravdu, kao i sa prosocijalnim reakcijama, poput saosjećanja i spremnosti na pomaganje. Jedno od mogućih objašnjenja ovakvog odnosa jeste da vjerovanje u buduću kompenzaciju omogućava pojedincu da prihvati postojanje trenutne nepravde bez potrebe da je opravdava pripisivanjem krivice osobi koja je njome pogođena. Na taj način smanjuje se potreba za negativnim vrednovanjem žrtve, čime se može ostaviti više prostora za emocionalno reagovanje na njenu patnju. Sličan obrazac opisuju Harvey i Callan (2014), koji su pokazali da posmatrači češće pribjegavaju ultimativnom rezonovanju o pravdi kada procjenjuju osobe koje doživljavaju kao dobre, a čija nesreća onda nije zaslužena, dok se kod osoba koje se doživljavaju kao loše češće javlja imanentno rezonovanje. Budući da je u scenarijima ovog istraživanja naglašeno da uzrok bolesti nije poznat, oboljele osobe teško je opaziti kao osobe koje su svoju bolest zaslužile. Ukoliko vjerovanje u ultimativnu pravdu omogućava da se nepravda prizna bez okrivljavanja žrtve (Maes, 1998), opravdano je pretpostaviti da bi ono moglo biti povezano sa višim nivoom afektivne empatije prema oboljelim osobama, iako Harvey i Callan (2014) empatiju nisu direktno ispitivali.

Percipirana odgovornost

Percipirana odgovornost za nastanak bolesti odnosi se na procjenu pojedinca o tome u kojoj mjeri se zdravstveno stanje oboljelog smatra posljedicom njegovih vlastitih postupaka, ponašanja, životnih odluka i navika, odnosno drugih faktora koji se percipiraju da su pod njegovom kontrolom. Ljudi imaju prirodnu tendenciju da uočavaju pravilnosti i traže uzročno-posljedične veze, zbog čega i zdravstvena stanja često nastoje objasniti kroz određene uzroke i ponašanja. Način na koji se oboljela osoba doživljava i tretira može zavisiti od atribucija koje se formiraju o uzroku njenog zdravstvenog stanja. U zavisnosti od atribucione perspektive, reakcije prema oboljeloj osobi mogu se kretati od sažaljenja, empatije i spremnosti na pružanje pomoći do negativnijih emocionalnih i ponašajnih reakcija. Dok percepcija bolesti kao nekontrolabilne može podstaći sažaljenje, empatiju i prosocijalno ponašanje, pripisivanje veće odgovornosti za nastanak bolesti može biti praćeno osjećajem bijesa, straha i željom za izbjegavanjem oboljelog, čime se stvaraju uslovi za stigmatizaciju (Dijker & Koomen, 2003).

Afektivna empatija

Afektivna empatija se, prema Cassels i saradnicima (2010), odnosi na emocionalne reakcije osobe na emocije ili situacije druge osobe. U kontekstu bolesti, afektivna empatija može imati važnu ulogu u oblikovanju odnosa prema oboljeloj osobi jer omogućava emocionalno reagovanje na stanje i iskustvo druge osobe te može podstaći suosjećanje, spremnost na pružanje pomoći i podršku. U svrhu ovog istraživanja, razmatraće se značaj afektivne empatije u razumijevanju i odnosu prema osobama oboljelim od malignih bolesti. Dosadašnja istraživanja ukazuju na to da empatija predstavlja važnu komponentu kvalitetnog odnosa prema oboljelim osobama, posebno u kontekstu zdravstvene zaštite. Empatijsko reagovanje može doprinijeti kvalitetnijoj komunikaciji između pacijenta i zdravstvenih radnika, većem povjerenju i boljem razumijevanju potreba i iskustava oboljele osobe, što se dalje može odraziti i na povoljnije ishode tretmana (Derksen et al., 2013; Hojat, 2016).

Pregled dosadašnjih istraživanja

Dosadašnja istraživanja pružaju osnovu za razumijevanje odnosa između vjerovanja u pravedan svijet i reakcija prema osobama koje se suočavaju sa nepovoljnim životnim okolnostima. Posebno su značajni nalazi Maesa (1992, 1998) i Ćubela Adorić i Jurkin (2010), koji su u kontekstu obolijevanja od karcinoma ukazali na različite obrasce povezanosti imanentne i ultimativne pravde sa procjenama oboljelih osoba. Ipak, ovi nalazi prvenstveno se odnose na opštije evaluacije i atribucije odgovornosti, dok je povezanost ovih oblika vjerovanja sa konkretnim emocionalnim reakcijama, poput afektivne empatije, manje istražena. Novija istraživanja u ovoj oblasti uglavnom su bila usmjerena na imanentnu pravdu i procjenu zasluženosti bolesti, kao što je slučaj u istraživanju Murakamija i saradnika (2022), dok su ultimativna pravda i emocionalne reakcije prema oboljelima rjeđe razmatrane. Također, prethodna istraživanja polnih razlika u percepciji bolesti ukazuju na značaj pola u oblikovanju procjena oboljelih, ali ne pružaju jednoznačne zaključke o njegovoj ulozi (Murray & McMillan, 1993; Tickle-Degnen et al., 2011). Polazeći od navedenog, istraživački problem ovog rada odnosi se na ispitivanje povezanosti vjerovanja u imanentnu pravdu sa percipiranom odgovornošću za nastanak bolesti, kao i vjerovanja u ultimativnu pravdu sa afektivnom empatijom prema oboljelima od malignih bolesti, uz dodatno razmatranje pola hipotetički oboljele osobe. Pored toga, ispituju se razlike u izraženosti ova dva oblika vjerovanja u pravedan svijet s obzirom na pol ispitanika. Na ovaj način istraživanje nastoji dopuniti postojeća saznanja istovremenim razmatranjem kognitivnih i emocionalnih reakcija prema oboljelima, kao i individualnih i situacionih karakteristika koje mogu biti povezane sa tim reakcijama.

Hipoteze istraživanja

Cilj ovog istraživanja jeste ispitati povezanost vjerovanja u imanentnu pravdu sa percipiranom odgovornošću za nastanak bolesti, kao i povezanost ultimativne pravde sa afektivnom empatijom prema oboljelim osobama. Također, cilj je ispitati razlike u izraženosti vjerovanja u imanentnu i ultimativnu pravdu s obzirom na pol ispitanika. Prva hipoteza pretpostavlja da će izraženije vjerovanje u imanentnu pravdu biti pozitivno povezano sa percipiranom odgovornošću za nastanak bolesti kod svih kategorija oboljelih. Ovakva pretpostavka proizlazi iz same prirode konstrukta imanentne pravde, prema kojem se negativni događaji koji zadese pojedinca posmatraju kao direktna posljedica njegovog prethodnog ponašanja, naročito ukoliko se ono procjenjuje kao moralno nepoželjno. U tom kontekstu, bolest se može tumačiti kao posljedica vlastitih postupaka pojedinca, čime se povećava stepen odgovornosti koji mu se pripisuje za njegovo zdravstveno stanje. Iz navedenog razloga, vjerovanje u imanentnu pravdu konceptualno je povezano s tendencijom ka pripisivanju odgovornosti pojedincu za negativne ishode koji ga zadese (Maes & Schmitt, 1999). Druga hipoteza nalaže da će viši skorovi na skali ultimativne pravde pozitivno korelirati sa afektivnom empatijom izraženom prema oboljelim osobama predstavljenim u svim scenarijima bolesti. Ova hipoteza zasnovana je na pretpostavci da ultimativna pravda pruža oslobođenje trenutnog osjećaja nepravednosti, gdje takvo uvjerenje može ublažiti doživljaj nepravde i omogućiti pojedincu da, uprkos negativnom ishodu koji je zadesio oboljelu osobu, zadrži prostor za empatičko reagovanje prema njoj. Drugim riječima, visoki skorovi na dimenziji ultimativne pravde nalažu da bolesna osoba zaslužuje buduću kompenzaciju, što otvara put afektivnoj empatiji (Maes & Schmitt, 1999; Harvey & Callan, 2014). Treća hipoteza nalaže da će postojati interakcija pola ispitanika i tipa pravde, pri čemu će muškarci iskazivati više rezultate na skali imanentne pravde, a žene više rezultate na skali ultimativne pravde. U prethodnim istraživanjima pronađene su polne razlike u konstruktu vjerovanja u pravedan svijet, gdje su muškarci iskazivali

nešto viši stepen vjerovanja (O'Connor et al., 1996). Nadalje, Murakami i saradnici (2022) pronašli su dokaze koji govore u korist da muškarci imaju nešto izraženije sklonosti ka imanentnoj pravdi, dok ultimativna pravda nije ušla u obim tih istraživanja.

MATERIJAL I METODE

Uzorak

U ovom istraživanju uzorak ispitanika je bio prigodan, sačinjen od punoljetnih osoba sa teritorije Bosne i Hercegovine i Srbije. U istraživanju učestvovalo je ukupno 144 ispitanika (*n = 144*), od čega je 77,78% ispitanika izjasnilo pripadnost ženskom polu. Starosnom strukturom dominirao je uzrast ispitanika od 18 do 24 godine (75,69%), dok su ostale kategorije bile od 25 do 34 godine sa 15,97% ispitanika; od 35 do 45 godina sa 5,56% ispitanika i kategorija ispitanika starijih od 45 godina sa 2,78%. S obzirom na kategoričku prirodu podataka, ne mogu se prikazati mjere prosjeka i prosječnog odstupanja za demografske podatke (Tabela br. 4, Tabela br. 5).

Mjerni instrumenti

Demografski podaci

Prvi dio upitnika sastojao se od osnovnih demografskih podataka o ispitanicima (starost, pol, zemlja porijekla, stepen obrazovanja) te podataka relevantnih za istraživanje poput ličnog iskustva sa malignom bolesti ili iskustva bliske osobe, kao i statusa pušača.

Scenariji bolesti

Za potrebe ovog istraživanja konstruisane su četiri kratke vinjete koje opisuju zdravstveno stanje hipotetički oboljele osobe, pri čemu su obuhvaćene dvije vrste bolesti: akutna mijeloidna leukemija i adenokarcinom debelog crijeva. Za svaku od navedenih bolesti konstruisana su po dva scenarija. Svi scenariji bili su ujednačeni u pogledu dužine, sadržaja i forme. Pol pacijenta predstavljao je sistematski variranu karakteristiku, dok su dob, zanimanje, trajanje bolesti, dijagnostički proces i terapijske karakteristike unutar parova scenarija bili zadržani konstantnim (Prilog br. 1).

Skale vjerovanja u pravedan svijet

Za procjenu vjerovanja u pravedan svijet korištene su *Skale vjerovanja u pravedan svijet* (Maes, 1992; Maes, 1998), koje su preveli i prilagodili Ćubela Adorić i Jurkin (2010). Instrument se sastoji od dvije podskale, odnosno Skale imanentne pravde i Skale ultimativne pravde (Prilog br. 4). Stepen slaganja ispitanika s pojedinačnim tvrdnjama procjenjivan je na petostepenoj Likertovoj skali, pri čemu je vrijednost 1 označavala „uopšte se ne slažem", dok je vrijednost 5 označavala „u potpunosti se slažem". Za svaku podskalu izračunat je konačni skor kao prosječna vrijednost odgovora na pripadajućim tvrdnjama, pri čemu su skorovi formirani zasebno za imanentnu i ultimativnu pravdu (Prilog br. 4). Provjerene su mjere interne konzistentnosti za obe subskale, za skalu imanentna pravda $\alpha = .80$ $(\omega = .81)$, a za Skalu ultimativne pravde $\alpha = .75$ $(\omega = .76)$ (Tabela br. 7)

Percipirana odgovornost

Percipirana odgovornost za nastanak bolesti ispitivana je putem pet tvrdnji konstruisanih za potrebe ovog istraživanja, od čega je četvrta tvrdnja bila obrnuto kodirana

prije izračunavanja prosječnog skora. Tvrdnje su nastale na osnovu koncepta pripisivanja odgovornosti i prethodnih istraživanja kontrolabilnosti bolesti (Prilog br. 2). Ispitanici su stepen slaganja sa navedenim tvrdnjama procjenjivali na petostepenoj Likertovoj skali, pri čemu je 1 označavalo „uopšte se ne slažem", a 5 „u potpunosti se slažem". Viši prosječni skor na skali ukazivao je na viši stepen percipirane odgovornosti za nastanak bolesti.

Koeficijenti interne konzistentnostii, koji se odnose na percipirane odgovornosti za pojedinačne scenarije kretali su se od $\alpha = .86$ do $\alpha = .88$ ($\omega = .87–.88$; Tabela br. 7), što ukazuje na dobru pouzdanost skale. S obzirom na to da je riječ o novokonstruisanoj mjeri, dobijeni koeficijent interne konzistentnosti predstavlja preliminarni pokazatelj pouzdanosti.

Afektivna empatija

Za potrebe ovog istraživanja adaptirane su stavke podskale *Empathic Concern* iz instrumenta *Interpersonal Reactivity Index* (IRI), čiji je autor Mark H. Davis (Davis, 1980). S obzirom na to da je cilj istraživanja bio ispitati emocionalnu reakciju ispitanika prema konkretnoj osobi opisanoj u scenariju, originalne tvrdnje podskale prilagođene su tako da se odnose na oboljelu osobu predstavljenu u scenariju (Prilog br. 3). Skala se sastoji od sedam tvrdnji kojima se procjenjuju suosjećanje, zabrinutost i emocionalna uključenost prema oboljeloj osobi, od čega su tvrdnje 2, 4 i 5 bile obrnuto kodirane prije izračunavanja prosječnog skora. Ispitanici su stepen u kojem se pojedina tvrdnja odnosi na njih procjenjivali na petostepenoj Likertovoj skali, pri čemu je 1 označavalo „uopšte me ne opisuje dobro", a 5 „potpuno me opisuje". Viši prosječni skorovi ukazivali su na viši nivo afektivne empatije prema oboljeloj osobi. Koeficijenti interne konzistentnosti skala afektivne empatije za pojedinačne scenarije kretali su se od $\alpha = .87$ do $\alpha = .92$ ($\omega = .87–.91$; Tabela br. 7), navedeni koeficijenti svjedoče dobroj internoj valjanosti skale.

Procedura

Podaci za istraživanje prikupljeni su putem Google Forms platforme, dok su ispitanici regrutovani putem društvenih mreža. Nakon početnog informisanja i pristanka na učešće, ispitanici su popunjavali odjeljak sa demografskim i relevantnim podacima za istraživanje. Potom, ispitanicima su predstavljeni scenariji koji opisuju osobe oboljele od adenokarcinoma debelog crijeva i akutne mijeloidne leukemije. Ispitanici su pročitali svaki predstavljeni scenario, nakon čega su procjenjivali percipiranu odgovornost za nastanak bolesti i nivo afektivne empatije prema opisanoj osobi. Redoslijed prikazivanja scenarija bio je randomizovan kako bi se umanjio mogući uticaj redoslijeda na odgovore ispitanika.

Statistička analiza

Za obradu podataka i testiranje postavljenih hipoteza korišten je statistički program JASP. Nivo statističke značajnosti određen je na $p < 0,05$. Prije sprovođenja glavnih analiza, obrnuto formulisane stavke su rekodirane, a kompozitni skorovi izračunati u skladu sa uputstvima za primjenu korištenih instrumenata. Izuzetak predstavlja analiza prikazana u Tabeli br. 7, u kojoj su korišteni pojedinačni ajtemi radi procjene interne konzistentnosti skala. Pouzdanost, odnosno interna konzistentnost instrumenata, procijenjena je pomoću Cronbachovog alfa koeficijenta i McDonaldovog omega koeficijenta. S obzirom na odstupanja distribucija od normalne raspodjele, za ispitivanje povezanosti među varijablama korišten je Spearmanov koeficijent korelacije ranga. Prva i druga hipoteza testirane su izračunavanjem korelacija između odgovarajućih varijabli. Kako bi se ispitalo da li se utvrđene korelacije razlikuju u zavisnosti od pola oboljele osobe, primijenjen je

Steigerov *Z*-test za poređenje zavisnih korelacija (Steiger, 1980). Treća hipoteza testirana je primjenom analize varijanse za ponovljena mjerenja (*Repeated Measures ANOVA*). U ovoj analizi tip pravde predstavljao je unutarispitanički faktor sa dva nivoa (imanentna i ultimativna pravda), dok je pol ispitanika predstavljao međuispitanički faktor. Homogenost varijansi provjerena je Leveneovim testom.

Etika

Učesnici su prije popunjavanja upitnika bili informisani o svrsi istraživanja, dobrovoljnosti učešća i anonimnosti podataka, uz mogućnost odustajanja od učešća u bilo kojem trenutku bez posljedica. Prikupljeni podaci korišteni su isključivo u istraživačke svrhe.

REZULTATI

Za obradu podataka korišten je statistički softver JASP, dok je pri analizi korelacija korišten Spearmanov koeficijent korelacije (ρ) zbog odstupanja od normalne distribucije. Rezultati korelacione analize između vjerovanja u imanentnu pravdu i percipirane odgovornosti za nastanak bolesti pokazali su statistički značajne pozitivne povezanosti za sve ispitivane kategorije oboljelih. Imanentna pravda pokazala je umjerenu pozitivnu povezanost sa percipiranom odgovornošću prema ženama oboljelim od karcinoma debelog crijeva ($\rho = ,52, p < ,001$), kao i slabu pozitivnu povezanost prema muškarcima oboljelim od iste bolesti ($\rho = ,30, p < ,001$). Nadalje, utvrđene su umjerene, statistički značajne, pozitivne povezanosti između imanentne pravde i percipirane odgovornosti prema muškarcima oboljelim od leukemije ($\rho = ,45, p < ,001$) i umjereno pozitivne korelacije prema ženama oboljelim od leukemije ($\rho = ,47, p < ,001$) (Tabela br. 1). Kada je riječ o povezanosti vjerovanja u ultimativnu pravdu i afektivne empatije prema oboljelim osobama, rezultati su pokazali da je ultimativna pravda statistički značajno pozitivno povezana sa afektivnom empatijom prema ženama oboljelim od karcinoma debelog crijeva ($\rho = ,20, p = ,019$), kao i sa afektivnom empatijom prema ženama oboljelim od leukemije ($\rho = ,20, p = ,018$), iako je u oba slučaja korelacija bila slaba. Međutim, povezanost između ultimativne pravde i afektivne empatije prema muškarcima oboljelim od karcinoma debelog crijeva nije dostigla statističku značajnost ($\rho = ,15, p = ,067$), kao ni povezanost sa afektivnom empatijom prema muškarcima oboljelim od leukemije ($\rho = ,12, p = ,167$) (Tabela 2). Steigerov Z test pokazao je značajno jaču povezanost imanentne pravde i percipirane odgovornosti kod vinjete karcinoma debelog crijeva oboljele žene ($Z = 2,69, p = ,007$) (Tabela 1). U drugim scenarijima ovakve razlike nisu bile statistički značajne (Tabela 1, Tabela 2). Nadalje, ANOVA za ponovljena mjerenja pokazala je statistički značajan glavni efekat tipa pravde ($F = 298,12, p < ,001, \eta^2 = ,43$), što ukazuje na statistički značajnu razliku između prosječnih rezultata na skalama imanentne i ultimativne pravde. Takođe je utvrđena statistički značajna interakcija tipa pravde i pola ($F = 28,78, p < ,001, \eta^2 = ,04$) pri čemu je veličina efekta bila mala (Tabela br. 3). Nalazi sugerišu da su u prosjeku, na ovom uzorku, muškarci postizali više prosječne skorove na dimenziji imanentne pravde, dok su žene postizale više prosječne skorove na dimenziji ultimativne pravde. (Grafikon br. 1). Ovi nalazi dalje su potkovani Welchovim t-testom za nezavisne uzorke (Tabela br. 6) koji je pokazao da su muškarci u prosjeku imali značajno više rezultate na skali imanentne pravde ($M=2,04$) nego žene ($M=1,51$) ($t= -3,92, p < ,001, d = -0,85$). Leveneov test varijanse pokazao da muškaraci i žene značajno odstupaju na skali imanentne pravde ($F(1, 142) = 11,03, p = ,001$), a ne odstupaju na skali ultimativne pravde ($F(1, 142) = 1,43, p = ,234$). Statistički značajnim se pokazao i prosječni skor žena na skali ultimativne pravde (3,31) u odnosu na prosječan rezultat muškaraca na istoj skali (2,99) ($t= 2,70, p = ,01,$

d = 0,50). Dodatno ispitivane varijable nisu ostvarile statistički značajne povezanosti sa varijablama obuhvaćenim istraživanjem.

DISKUSIJA

Prva hipoteza ovog istraživanja odnosila se na pretpostavku o pozitivnoj povezanosti između percipirane odgovornosti za nastanak bolesti i vjerovanja u imanentnu pravdu (Maes, 1992; Maes, 1998). Dobijeni rezultati podržali su prvu hipotezu, budući da je imanentna pravda pokazala značajnu pozitivnu povezanost sa percipiranom odgovornošću u svim kombinacijama pola oboljele osobe i vrste bolesti, što je komplementarno ranijim nalazima da veća pripisana odgovornost može biti praćena negativnim emocionalnim odgovorom (Dijker & Koomen, 2003). Ovakav obrazac nalaza može se razumjeti u kontekstu prirode konstrukta imanentne pravde. Ukoliko se životni ishodi posmatraju kao direktna posljedica prethodnog ponašanja pojedinca, vjerovatnije je da će osobe sa izraženijim vjerovanjem u imanentnu pravdu i pojavu bolesti tumačiti kroz prizmu lične odgovornosti oboljelog, jer takvo objašnjenje može biti u skladu sa njihovim uvjerenjem o pravednosti svijeta (Lerner & Miller, 1978; Furnham, 2003). Istovremeno, nalazi se nadovezuju na Lernerovu (1980) pretpostavku o potrebi pojedinca da svijet doživljava kao pravedan, gdje se pozitivno i negativno ponašanje povezuju sa odgovarajućim posljedicama. S obzirom na to da je ova povezanost bila prisutna u svim kombinacijama pola oboljele osobe i vrste bolesti, rezultati ukazuju na dosljednu povezanost vjerovanja u imanentnu pravdu sa načinom na koji se oboljelima pripisuje odgovornost za nastanak bolesti. Pri tome, za scenario sa karcinomom debelog crijeva ova veza bila je značajno jača kada se radilo o oboljeloj ženi, dok kod leukemije ta razlika nije uočena. Ovakav nalaz je u skladu sa ranijim istraživanjima koja su ukazala na postojanje polnih razlika u pripisivanju uzročnosti i kontrolabilnosti bolesti (Murray & McMillan, 1993).

Druga hipoteza odnosila se na pretpostavku da će izraženije vjerovanje u ultimativnu pravdu biti povezano sa višim nivoom afektivne empatije prema oboljelim osobama u svim scenarijima. Dobijeni rezultati pružaju samo djelimičnu podršku ovoj pretpostavci. Značajna pozitivna povezanost između ultimativne pravde i afektivne empatije utvrđena je u scenarijima u kojima je oboljela osoba bila ženskog pola, dok takva povezanost nije postigla statističku značajnost u scenarijima sa oboljelim osobama muškog pola. Dobijeni obrazac ostavlja mogućnost da se jačina korelacija razlikuje između scenarija. Međutim, statistička značajnost korelacije u jednom scenariju, uz njenu neznačajnost u drugom, sama po sebi ne znači da se te dvije korelacije međusobno statistički značajno razlikuju. Poređenje korelacija nije pronašlo značajne razlike ni u scenariju sa leukemijom ni u scenariju sa karcinomom debelog crijeva. Stoga, treba biti pažljiv u tvrdnji da su ultimativna pravda i afektivna empatija specifično povezane u scenarijima sa oboljelim ženama. Ranija istraživanja ukazuju na mogućnost da vjerovanje u ultimativnu pravdu može biti povezano sa pozitivnijim emocionalnim odnosom prema osobama koje se doživljavaju kao žrtve nepovoljnih okolnosti (Maes & Schmitt, 1999; Harvey & Callan, 2014). Ovo je posebno važno u kontekstu zdravstvene zaštite jer empatijsko reagovanje doprinosi kvalitetnijoj komunikaciji, većem povjerenju i boljem razumijevanju oboljele osobe i njenih potreba (Derksen et al., 2013; Hojat, 2016). U tom kontekstu, jedno moguće objašnjenje dobijenog obrasca jeste uloga polnih i rodnih normi i očekivanja karakterističnih za određeni kulturni kontekst, prema kojima se žene češće percipiraju kao ranjivije i kao osobe kojima je potrebna veća zaštita (Tickle-Degnen et al., 2011). Ukoliko se žene percipiraju kao ranjivije i u većoj potrebi za zaštitom, vjerovanje da će „pravda na kraju biti zadovoljena" može biti povezano sa izraženijom saosjećajnošću i zaštitničkim odnosom prema oboljelim osobama ženskog pola. Ipak, ovakvo tumačenje

treba posmatrati oprezno, budući da istraživanje nije direktno ispitivalo polne i rodne norme niti mehanizme koji bi mogli objasniti utvrđeni obrazac.

Treća hipoteza odnosila se na razlike u izraženosti vjerovanja u imanentnu i ultimativnu pravdu s obzirom na pol ispitanika. Razlike povezane sa polom utvrđene su u više istraživanja, ali nalazi o dosljednosti i smjeru tih razlika nisu jednoznačni (Khan et al., 2015; Karim et al., 2007; Pascucci et al., 2017; Davies et al., 2016; Erkal et al., 2024). Dobijeni rezultati ukazuju na to da su muškarci u prosjeku iskazivali izraženije vjerovanje u imanentnu pravdu, dok je kod žena bilo izraženije vjerovanje u ultimativnu pravdu. Pored toga, utvrđena je statistički značajna razlika između prosječnih skorova na ove dvije dimenzije, pri čemu su ispitanici u cjelini postizali više skorove na ultimativnoj nego na imanentnoj pravdi. Ove nalaze, međutim, treba tumačiti oprezno, jer oni ne ukazuju na to da su muškarci ili žene pravedniji jedni od drugih, već na razlike u izraženosti različitih oblika vjerovanja u pravdu. Nalaz o imanentnoj pravdi u skladu je sa rezultatima Murakamija i saradnika (2022), koji su utvrdili izraženije vjerovanje muškaraca u ovaj oblik pravde, dok se izraženije opšte vjerovanje muškaraca u pravedan svijet navodi i u istraživanju O'Connora i saradnika (1996). Iako je interakcija između pola ispitanika i tipa pravde bila statistički značajna, njena veličina efekta bila je mala, što ukazuje na to da ove dvije varijable zajedno objašnjavaju relativno mali dio varijabiliteta rezultata. Pri interpretaciji dobijenih nalaza potrebno je uzeti u obzir nekoliko metodoloških ograničenja. Prije svega, neuravnotežen odnos polova u uzorku, u kojem su muškarci činili 22% ispitanika, može ograničiti mogućnost uopštavanja dobijenih rezultata. Utvrđene razlike ukazuju na to da su se muškarci i žene razlikovali u izraženosti dva specifična oblika vjerovanja u pravedan svijet, odnosno u uvjerenjima o povezanosti ponašanja pojedinca i životnih ishoda, kao i o mogućnosti da nepravda bude ispravljena u budućnosti. Ove razlike ne treba tumačiti kao pokazatelj stepena pravednosti ili moralnosti ispitanika, već kao razlike u njihovim uvjerenjima o prirodi i ostvarivanju pravde.

Takođe, prilikom razmatranja povezanosti između vjerovanja u imanentnu pravdu i percipirane odgovornosti potrebno je uzeti u obzir moguće sadržinsko preklapanje ovih dimenzija. Naime, pojedine tvrdnje iz Skale imanentne pravde i Skale percipirane odgovornosti dovode u vezu nastanak bolesti s ponašanjem oboljele osobe. Ipak, ove dimenzije razlikuju se prema nivou opštosti: vjerovanje u imanentnu pravdu odnosi se na opštije uvjerenje pojedinca o povezanosti ponašanja i bolesti, dok se percipirana odgovornost odnosi na procjenu odgovornosti konkretne osobe u određenoj situaciji. Pored toga, u svim scenarijima naglašeno je da uzrok bolesti nije poznat, zbog čega se pripisivanje odgovornosti oboljeloj osobi može razumjeti kao moguća posljedica opštijih uvjerenja o odnosu ponašanja i bolesti, a ne nužno kao ponovno mjerenje istog sadržaja.

Konačno, imajući u vidu rezultate korelacionih analiza, povezanosti čije su p-vrijednosti bliske konvencionalnom nivou statističke značajnosti potrebno je tumačiti oprezno, bez donošenja čvrstih zaključaka o postojanju odnosa između ispitivanih varijabli.

ZAKLJUČCI

Cilj ovog istraživanja bio je ispitati odnos između imanentne i ultimativne pravde, percipirane odgovornosti za nastanak bolesti i afektivne empatije prema oboljelima, uz razmatranje pola oboljelog i pola ispitanika. Rezultati su pokazali dosljednu i statistički značajnu povezanost između percipirane odgovornosti i imanentne pravde u svim ispitanim kombinacijama pola oboljelog i vrste maligne bolesti. S druge strane, utvrđene su male, ali statistički značajne pozitivne povezanosti između ultimativne pravde i afektivne empatije, pri čemu je povezanost postigla dostigla statističku značajnost u scenarijima koji su prikazivali pacijente ženskog pola. Nadalje, utvrđena je statistički

značajna interakcija između tipa pravde i pola ispitanika, pri čemu su muškarci postizali više skorove na dimenziji imanentne pravde, dok su žene imale više skorove na dimenziji ultimativne pravde. Ovi nalazi ukazuju na to da se razlike između muškaraca i žena ispoljavaju različito u zavisnosti od dimenzije vjerovanja u pravedan svijet koja se posmatra. U cjelini, rezultati sugerišu da na procjene odgovornosti i afektivno reagovanje prema oboljelima, pored karakteristika zdravstvenog stanja, mogu uticati i individualne karakteristike ispitanika. Dobijeni nalazi mogu se tumačiti u okviru Weinerove teorije atribucije, prema kojoj procjena odgovornosti za određeni ishod ima važne posljedice po emocionalne reakcije prema osobi, kao i u okviru koncepta vjerovanja u pravedan svijet (Lerner, 1980; Maes & Schmitt, 1999; Weiner, 1985). Međutim, potrebno je uzeti u obzir određena metodološka ograničenja. Uzorak je bio prigodan i relativno mali, neujednačen s obzirom na uzrast i polnu pripadnost što ograničava mogućnost generalizacije na širu populaciju, kao i korištenje samo dva tipa maligne bolesti. Takođe, korištene metode u ovom radu ne dopuštaju donošenje suda o kauzalnim odnosima između varijabli nego samo o korelacijskim odnosima, a više zasebnih korelacionih analiza povećava mogućnost pojavljivanja greške tipa I. Buduća istraživanja trebalo bi da uključe veće i demografski uravnoteženije uzorke, kao i da detaljnije ispitaju ulogu pola oboljele osobe i ispitanika u odnosu između različitih oblika vjerovanja u pravdu i emocionalnog reagovanja prema oboljelima. Pored toga, bilo bi poželjno uključivanje mjere socijalne poželjnosti ili indirektnije metode procjene stavova.

LITERATURA

Cassels, T. G., Chan, S., & Chung, W. (2010). The role of culture in affective empathy: Cultural and bicultural differences. *Journal of Cognition and Culture, 10*(3–4), 309–326. https://doi.org/10.1163/156853710X531203

Davies, E. B., Wardlaw, J., Morriss, R., & Glazebrook, C. (2016). An experimental study exploring the impact of vignette gender on the quality of university students' mental health first aid for peers with symptoms of depression. *BMC public health*, *16*(1), 187. https://doi.org/10.1186/s12889-016-2887-2

Davis, M. H. (1980). *A multidimensional approach to individual differences in empathy*. *JSAS Catalog of Selected Documents in Psychology, 10*, 85.

Derksen, F., Bensing, J., & Lagro-Janssen, A. (2013). Effectiveness of empathy in general practice: A systematic review. *The British Journal of General Practice, 63*(606), e76–e84. https://doi.org/10.3399/bjgp13X660814

Dijker, A. J., & Koomen, W. (2003). Extending Weiner's attribution-emotion model of stigmatization of ill persons. *Basic and Applied Social Psychology, 25*(1), 51–68. https://doi.org/10.1207/S15324834BASP2501_4

Erkal, N., Gangadharan, L., & Koh, B. H. (2024). Gender Differences in Attribution of Others' Outcomes. *Available at SSRN 4924485*. http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4924485

Furnham, A. (2003). Belief in a just world: Research progress over the past decade. *Personality and individual differences*, *34*(5), 795-817. https://doi.org/10.1016/S0191-8869(02)00072-7

Harvey, A. J., & Callan, M. J. (2014). Getting "just deserts" or seeing the "silver lining": The relation between judgments of immanent and ultimate justice. *PloS one*, *9*(7), e101803. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0101803

Hojat, M. (2016). *Empathy in health professions education and patient care* (Vol. 80). Springer.

Karim, F., Chowdhury, A. M. R., Islam, A., & Weiss, M. G. (2007). Stigma, Gender, and their Impact on Patients with Tuberculosis in Rural Bangladesh. *Anthropology & Medicine*, *14*(2), 139–151. https://doi.org/10.1080/13648470701381440

Khan, N., Kausar, R., Khalid, A., & Farooq, A. (2015). Gender differences among discrimination & stigma experienced by depressive patients in Pakistan. *Pakistan journal of medical sciences*, *31*(6), 1432. https://doi.org/10.12669/pjms.316.8454

Lerner, M. J. (1980). The belief in a just world. In *The belief in a just world: A fundamental delusion* (pp. 9-30). Boston, MA: Springer US. https://doi.org/10.1007/978-1-4899-0448-5_2

Lerner, M. J., & Miller, D. T. (1978). Just world research and the attribution process: Looking back and ahead. *Psychological Bulletin, 85*(5), 1030–1051. https://doi.org/10.1037/0033-2909.85.5.1030

Maes, J. (1992). Konstruktion und Analyse eines mehrdimensionalen Gerechte-Welt-Fragebogens.

Berichte aus der Arbeitsgruppe" Verantwortung, Gerechtigkeit, Moral"; 064. https://doi.org/10.23668/psycharchives.9128
Maes, J. (1998). Immanent Justice and Ultimate Justice. In: Montada, L., Lerner, M.J. (eds) Responses to Victimizations and Belief in a Just World. Critical Issues in Social Justice. Springer, Boston, MA. https://doi.org/10.1007/978-1-4757-6418-5_2
Maes, J., & Schmitt, M. (1999). More on ultimate and immanent justice: Results from the research project "Justice as a problem within reunified Germany". *Social Justice Research*, *12*(2), 65-78. https://doi.org/10.1023/A:1022039624976
Murakami, M., Hiraishi, K., Yamagata, M., Nakanishi, D., & Miura, A. (2022). Belief in just deserts regarding individuals infected with COVID-19 in Japan and its associations with demographic factors and infection-related and socio-psychological characteristics: a cross-sectional study. *PeerJ*, *10*, e14545. https://doi.org/10.7717/peerj.14545
Murray, M., & McMillan, C. L. (1993). Gender differences in perceptions of cancer. *Journal of Cancer Education*, *8*(1), 53-62. https://doi.org/10.1080/08858199309528208
O'Connor, W. E., Morrison, T. G., McLeod, L. D., & Anderson, D. (1996). A meta-analytic review of the relationship between gender and belief in a just world. *Journal of Social Behavior and Personality*, *11*(1), 141-148.
Pascucci, M., La Montagna, M., Di Sabatino, D., Stella, E., Nicastro, R., Grandinetti, P., ... & Bellomo, A. (2017). Stigma and attitudes towards mental illness: Gender differences in a sample of Italian medical students. *European Psychiatry*, *41*(S1), S739-S739. https://doi.org/10.1016/j.eurpsy.2017.01.1359
Sontag, S. (2012). *Illness as metaphor and AIDS and its metaphors*. Farrar, Straus and Giroux.
Steiger, J. H. (1980). Tests for comparing elements of a correlation matrix. *Psychological Bulletin, 87*(2), 245–251. https://doi.org/10.1037/0033-2909.87.2.245
Tickle-Degnen, L., Zebrowitz, L. A., & Ma, H. I. (2011). Culture, gender and health care stigma: Practitioners' response to facial masking experienced by people with Parkinson's disease. *Social Science & Medicine*, *73*(1), 95-102. https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2011.05.008
Ćubela Adorić, V., & Jurkin, M. (2010). Skala imanentne i ultimativne pravde. U I. Tucak Junaković, V. Ćubela Adorić, Z. Penezić, & A. Proroković (Ur.), *Zbirka psihologijskih skala i upitnika* (Sv. 5, str. 12–23). Sveučilište u Zadru.
Weiner, B. (1985). An attributional theory of achievement motivation and emotion. *Psychological Review, 92*(4), 548–573. https://doi.org/10.1037/0033-295X.92.4.548

PRILOZI

Prilog br. 1
Scenariji za karcinom debelog crijeva

Ženski pol:

Jana ima 57 godina i radi kao administrativna radnica u opštinskom uredu u svom gradu. Prije dva mjeseca dijagnostikovan joj je agresivan oblik adenokarcinoma debelog crijeva. Nakon iscrpnih analiza, onkološki konzilijum predložio je terapiju koja uključuje citostatike, zračenje i operativni zahvat. Sama dijagnoza ju je iznenadila i Jana nema ideju šta je moglo dovesti do njenog zdravstvenog stanja. Dijagnoza je teško pala njoj i njenoj porodici.

Muški pol:

Luka ima 57 godina i radi kao administrativni radnik u opštinskom uredu u svom gradu. Prije dva mjeseca dijagnostikovan mu je agresivan oblik adenokarcinoma debelog crijeva. Nakon iscrpnih analiza, onkološki konzilijum predložio je terapiju koja uključuje citostatike, zračenje i operativni zahvat. Sama dijagnoza ga je iznenadila i Luka nema ideju šta je moglo dovesti do njegovog zdravstvenog stanja. Dijagnoza je teško pala njemu i njegovoj porodici.

Scenariji za leukemiju

Ženski pol:

Tijana ima 34 godine i prije nego što se razboljela radila je kao farmaceutkinja. Prije šest mjeseci dijagnostikovana joj je akutna mijeloidna leukemija (AML). Nakon što je prošla sve dijagnostičke procedure, doktori nisu uspjeli utvrditi šta je dovelo do njene bolesti. Tijanin vjerenik je uz nju, ali se oboje teško nose sa bolešću koja zahtijeva iscrpne terapije poput hemoterapije, radioterapije i transplantacije matičnih ćelija.

Muški pol:

Marko ima 34 godine i prije nego što se razbolio radio je kao farmaceut. Prije šest mjeseci dijagnostikovana mu je akutna mijeloidna leukemija (AML). Nakon što je prošao sve dijagnostičke procedure, doktori nisu uspjeli utvrditi šta je dovelo do njegove bolesti. Markova vjerenica je uz njega, ali se oboje teško nose sa bolešću koja zahtijeva iscrpne terapije poput hemoterapije, radioterapije i transplantacije matičnih ćelija.

Prilog br. 2
Skala percipirane odgovornosti

1. Smatram da je navedena osoba odgovorna za nastanak svoje bolesti.
2. Smatram da je navedena osoba svojim ponašanjem doprinijela nastanku bolesti.
3. Navedena osoba je mogla učiniti više kako bi spriječila nastanak svoje bolesti.
4. Smatram da navedena osoba nije mogla učiniti ništa kako bi spriječila nastanak svoje bolesti. (R)
5. Nastanak bolesti bio je pod kontrolom navedene osobe.

Prilog br. 3
Adaptirana podskala IRI

1. Osjećam potrebu da budem nježan/nježna i da se suosjećam sa osobom u priči.
2. Ne osjećam mnogo sažaljenja prema osobi opisanoj u priči zbog problema kroz koje prolazi. (R)
3. Osjećam potrebu da pomognem osobi opisanoj u priči.
4. Situacija osobe opisane u priči me ne pogađa mnogo. (R)
5. Ne osjećam mnogo sažaljenja prema osobi opisanoj u priči. (R)
6. Emotivno me pogađaju situacije kao što je ova.
7. Opisao/la bih sebe kao prilično nježnu i saosjećajnu osobu prema osobi iz priče.

Prilog br. 4
Skala imanentne pravde

1. Rijetke bolesti obično su kazna za neuredan način života.
2. Gotovo se niko ozbiljno ne razboli a da to nije zaslužio.
3. Ljudi koji se razbole mogu samo sebe kriviti za svoju patnju.
4. Dobri ljudi se vrlo rijetko ozbiljno razbole.
5. Bolesti obično slijede nakon neprimjerenog načina života

Skala ultimativne pravde

1. I osobe koje nisu imale sreće u životu mogu očekivati da će se na kraju nešto dobro dogoditi.
2. I u najvećoj nevolji čovjek ne smije gubiti vjeru da će na kraju pravda prevladati.
3. Dugoročno gledano, nepravda nanijeta bolešću kasnije se ispravi na najbolji mogući način.
4. Nakon ozbiljnih bolesti uvijek se nešto lijepo dogodi.

Tabela br. 1 Povezanost vjerovanja u imanentnu pravdu i percipirane odgovornosti za nastanak bolesti

Varijable		**IMANENTNA PRAVDA**
1. IMANENTNA PRAVDA	Spearman's rho	—
	p	—
2. Odgovornost KDC – žena	Spearman's rho	0.52
	p	< .001
3. Odgovornost leukemija – muškarac	Spearman's rho	0.45
	p	< .001
4. Odgovornost za KDC – muškarac	Spearman's rho	0.30
	p	< .001
5. Odgovornost leukemija – žena	Spearman's rho	0.47
	p	< .001
Razlika korelacija (žena vs. muškarac)		
KDC	Steigerov Z	2.69
	p	0.007
Leukemija	Steigerov Z	0.5
	p	0.619

**Napomena* – KDC = Karcinom debelog crijeva

Tabela br. 2 Povezanost vjerovanja u ultimativnu pravdu i empatije prema oboljelim osobama

Varijable		ULTIMATIVNA PRAVDA
1. ULTIMATIVNA PRAVDA	Spearman's rho	—
	p	—
2. Empatija KDC – žena	Spearman's rho	0.20
	p	0.019
3. Empatija leukemija – muškarac	Spearman's rho	0.12
	p	0.167
4. Empatija za KDC – muškarac	Spearman's rho	0.15
	p	0.067
5. Empatija leukemija – žena	Spearman's rho	0.20
	p	0.018
Razlika korelacija (žena vs. muškarac)		
KDC	Steigerov Z	1.1
	p	0.271
Leukemija	Steigerov Z	1.83
	p	0.067
*Napomena – KDC = Karcinom debelog crijeva		

Tabela br. 3 Rezultati ANOVA-e za ponovljena mjerenja tipa pravde i pola ispitanika

Izvor varijanse	Suma kvadrata	df	MS	F	p	η^2
Tip pravde	93.72	1.00	93.72	298.12	< .001	0.43
Tip pravde x Pol ispitanika	9.05	1.00	9.05	28.78	< .001	0.04
Reziduali	44.64	142.00	0.31			

Leveneov test jednakosti varijanse

	F	df1	df2	p
IMANENTNA PRAVDA	11.029	1	142	0.001
ULTIMATIVNA PRAVDA	1.43	1	142	0.234

Tabela br. 4 Deskriptivna statistika za varijable pol, uzrast i stepen obrazovanja

Varijabla	**Kategorije**	**Frekvencija**	**%**
Pol	Žensko	112	77.78
	Muško	32	22.22
	Ukupno	144	100
Uzrast	18–24 godine	109	75.69
	25–34 godine	23	15.97
	35–44 godine	8	5.56
	45 + godina	4	2.78
	Ukupno	144	100
Najviši završeni stepen obrazovanja	Doktorske studije	1	0.69
	Fakultet (osnovne studije)	43	29.86
	Master studije	7	4.86
	Viša škola	2	1.39
	Završena osnovna škola	5	3.47
	Završena srednja škola	86	59.72
	Ukupno	144	100

Tabela br. 5 Deskriptivna statistika za varijable status konzumiranja cigareta, lično iskustvo sa karcinomom i iskustvo bliske osobe sa karcinomom, zemlja porijekla

Varijabla	Kategorije	Frekvencija	%
Status konzumiranja cigareta	Bivši pušač	12	8.33
	Nikada nisam pušio/la	78	54.17
	Povremeni pušač	28	19.44
	Svakodnevni pušač	26	18.06
	Ukupno	144	100
Lično iskustvo sa karcinomom	Ne	144	100
	Ukupno	144	100
Porodično/prijateljsko iskustvo sa karcinomom	Da	92	63.89
	Ne	52	36.11
	Ukupno	144	100
Zemlja porijekla	Bosna i Hercegovina	135	93.75
	Srbija	9	6.25
	Ukupno	144	100

Tabela br. 6 Rezultati Welchovog t-testa za nezavisne uzorke: razlike između muškaraca i žena u izraženosti skorova na imanentnoj i ultimativnoj pravdi

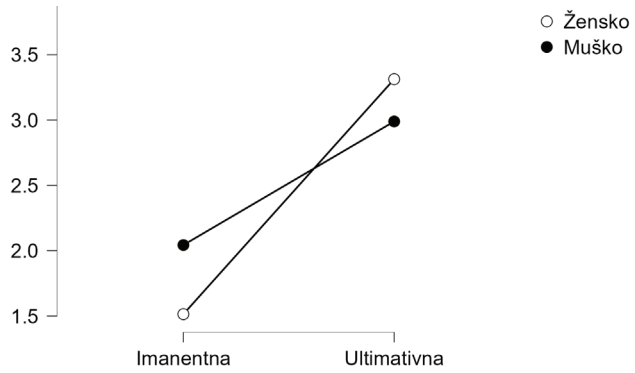
Welchov t-test za nezavisne uzorke

Skala	Muškarci M	Žene M	t	df	p	Cohen's d
IMANENTNA PRAVDA	2.04	1.51	-3.92	40.30	< .001	-0.85
ULTIMATIVNA PRAVDA	2.99	3.31	2.70	66.23	0.01	0.50

Tabela br. 7 Tabela sa pokazateljima pouzdanosti korištenih skala

Skala	Broj stavki	n	α	95% CI lower bound α	95% CI upper bound α	ω	95% CI lower bound ω	95% CI upper bound ω
Imanentna pravda	5	144	0.8	0.74	0.85	0.81	0.72	0.86
Ultimativna pravda	4	144	0.75	0.68	0.81	0.76	0.68	0.82
Odgovornost: KDC, žena	5	144	0.86	0.82	0.89	0.87	0.82	0.9
Odgovornost: KDC, muškarac	5	144	0.88	0.84	0.91	0.88	0.84	0.91
Odgovornost: leukemija, žena	5	144	0.88	0.84	0.91	0.88	0.83	0.92
Odgovornost: leukemija, muškarac	5	144	0.87	0.84	0.9	0.88	0.83	0.91
Empatija: KDC, žena	7	144	0.89	0.86	0.91	0.89	0.84	0.92
Empatija: KDC, muškarac	7	144	0.91	0.89	0.93	0.91	0.87	0.94
Empatija: leukemija, žena	7	144	0.92	0.89	0.93	0.91	0.86	0.94
Empatija: leukemija, muškarac	7	144	0.87	0.84	0.9	0.87	0.81	0.92

**Napomena* – KDC = Karcinom debelog crijeva

Grafikon br. 1 Prosječni nivoi vjerovanja u imanentnu i ultimativnu pravdu prema polu ispitanika

ILLNESS AS A TEST OF JUSTICE: RESPONSIBILITY AND EMPATHY TOWARD THOSE SUFFERING FROM MALIGNANT DISEASES

Author: DRAGIŠA MILOVANOVIĆ, Zorana Prnjić
E-mail: dragisamilovanovic04@gmail.com
Mentor: Assist. Prof. Dijana Đurić, PhD
Faculty of Philosophy, University of Banja Luka

Introduction: Belief in a just world reflects the need to perceive the world as orderly and fair. Immanent justice refers to the tendency to view illness as a consequence of an individual's prior behaviour, whereas ultimate justice involves the belief that justice will eventually prevail. These beliefs may shape evaluations of people with cancer.

Aim: To examine the relationship between belief in immanent justice and perceived responsibility for illness onset, and between belief in ultimate justice and affective empathy towards patients. A further aim was to examine gender differences in belief in immanent and ultimate justice.

Material and Methods: The study included 144 adult participants from Bosnia and Herzegovina and Serbia. Participants completed an online questionnaire covering demographic and individual characteristics, the Belief in a Just World Scale, vignettes describing men and women with acute myeloid leukaemia and colorectal adenocarcinoma, and ratings of perceived responsibility and affective empathy.

Results: Belief in immanent justice was positively associated with perceived responsibility across all patient categories. Belief in ultimate justice was positively associated with affective empathy towards women with either illness, but not towards men. A significant interaction between justice type and participant gender was found: men scored higher on immanent justice, while women scored higher on ultimate justice.

Conclusion: The findings highlight the role of belief in a just world in shaping judgements of responsibility and affective empathy towards patients. Immanent justice stands out in attributing responsibility, and ultimate justice in empathy towards women, underscoring the importance of attributional processes in understanding attitudes towards people who are ill.

Keywords: belief in a just world, immanent justice, ultimate justice, responsibility, empathy, cancer

https://doi.org/10.63356/stes.hum.2026.008 УДК 618.19-006.6:616.24-006.6

KADA BOLEST POSTAJE ODGOVORNOST? ULOGA PERCIPIRANE ODGOVORNOSTI U EMPATIJI PREMA OBOLJELIMA OD KARCINOMA DOJKE I PLUĆA

Autor: ZORANA PRNJIĆ, Dragiša Milovanović
e-mail: zorana.prnjic@student.ff.unibl.org, dragisamilovanovic04@gmail.com
Mentor: doc. dr Dijana Đurić
Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: Percepcija bolesti i odnos prema pacijentu nisu određeni isključivo medicinskim osobinama bolesti. Značajno su oblikovane atribucijama koje posmatrač pripisuje oboljelom što dalje utiče na ophođenje prema njemu.

Cilj: Cilj istraživanja bio je ispitati razlike u percipiranoj odgovornosti i afektivnoj empatiji prema osobama oboljelim od karcinoma pluća i karcinoma dojke, kao i ispitati medijacijsku ulogu percipirane odgovornosti u odnosu između vrste karcinoma i afektivne empatije.

Materijal i metode: U istraživanju su učestvovala 144 punoljetna ispitanika sa teritorije Bosne i Hercegovine i Srbije. Ispitanici su putem online forme popunjavali upitnik koji je sadržavao opšte demografske podatke, individualne karakteristike ispitanika, vinjete o osobama oboljelim od karcinoma pluća i karcinoma dojke, procjenu percipirane odgovornosti i afektivne empatije prema oboljelim osobama.

Rezultati: Osobe oboljele od karcinoma pluća procijenjene su kao odgovornije za svoju bolest u odnosu na osobe oboljele od karcinoma dojke. Veća percipirana odgovornost bila je povezana sa nižim nivoom afektivne empatije, a medijacijska analiza dodatno je ukazala na značajnu posredničku ulogu percipirane odgovornosti u odnosu između vrste karcinoma i afektivne empatije.

Zaključak: Percipirana odgovornost pokazala se kao jedan od faktora koji može biti relevantan za razumijevanje odnosa između vrste karcinoma i afektivne empatije prema oboljeloj osobi. Ovi nalazi ukazuju na moguću ulogu atribucijskih procesa u oblikovanju reakcija prema oboljelima, ali ovu povezanost treba dodatno ispitati u budućim istraživanjima.

Ključne riječi: odgovornost; empatija; karcinom pluća; karcinom dojke; teorija atribucija

UVOD

Susan Sontag u svom djelu „*Bolest kao metafora*" opisuje sve ljude kao nosioce dvojnog državljanstva, državljanstva kraljevstva zdravih i državljanstva kraljevstva bolesnih. Premda većina nas preferira koristiti pasoš kraljevstva zdravih, neminovno je da ćemo u jednom trenutku života biti u kraljevstvu bolesnih (Sontag, 2012). Iako je razvoj savremene medicine doveo do značajnog napretka u razumijevanju uzroka i mehanizama nastanka bolesti, određeni obrasci atribuiranja odgovornosti oboljelima i dalje su prisutni. Način na koji se bolest razumije i tumači nije određen isključivo njenim medicinskim karakteristikama, već je oblikovan i širim društvenim i psihološkim značenjima koja joj se pripisuju. Kroz istoriju, bolest je nerijetko posmatrana kao posljedica moralnog prestupa, ličnog neuspjeha ili kazna više sile za grijehe pojedinca ili zajednice. Takva shvatanja bila su naročito izražena u odnosu prema oboljelima od lepre i kuge tokom srednjeg vijeka,

sifilisa u 19. vijeku, kao i HIV/AIDS-a tokom 1980-ih godina (Herek, 1999; Sermrittirong & Van Brakel, 2014). Savremena istraživanja pokazuju da ljudi oboljelim osobama pripisuju različit stepen odgovornosti za nastanak bolesti, u zavisnosti od toga u kojoj mjeri uzrok bolesti smatraju kontrolabilnim. Kada se bolest povezuje sa faktorima koji su percipirani kao podložni ličnoj kontroli, veća je vjerovatnoća pripisivanja odgovornosti samoj oboljeloj osobi. Takve atribucije mogu dalje oblikovati emocionalne reakcije, stavove i način na koji se oboljeli tretiraju u društvenom okruženju (Weiner et al., 1988; Weiner, 1995). U savremenom kontekstu, važno je razlikovati istorijska shvatanja bolesti kao posljedice moralno neprihvatljivih postupaka od koncepta zdravstvenih rizičnih ponašanja. Zdravstvena rizična ponašanja odnose se na postupke i životne navike koje su povezane sa povećanom vjerovatnoćom nastanka određenih zdravstvenih problema, poput pušenja, konzumiranja alkohola i nedovoljne fizičke aktivnosti. Iako njihovo povezivanje sa određenim bolestima može imati empirijsko utemeljenje, sama činjenica da je neko bio izložen određenom zdravstvenom riziku ne podrazumijeva nužno da snosi odgovornost za nastanak bolesti. Međutim, kada se takva ponašanja percipiraju kao dobrovoljna i podložna ličnoj kontroli, ona mogu postati osnova za pripisivanje odgovornosti oboljeloj osobi i negativnije reakcije prema njoj. Ovakav način procjenjivanja zdravstvenih stanja posebno je značajan kada je riječ o malignim oboljenjima, jer se različite vrste karcinoma ne povezuju u jednakoj mjeri sa faktorima koje pojedinci mogu percipirati kao podložne ličnoj kontroli (Marlow et al., 2010). U skladu s tim, kada se bolest doživljava kao posljedica ponašanja koje je osoba mogla kontrolisati, može doći do izraženijeg pripisivanja odgovornosti i negativnijih reakcija prema oboljeloj osobi. Stoga, ispitivanje percipirane odgovornosti može doprinijeti boljem razumijevanju načina na koji nastaju razlike u reakcijama prema osobama oboljelim od različitih vrsta karcinoma.

Weinerova teorija atribucije bolesti

Teorija atribucije bolesti predstavlja primjenu i proširenje klasične Weinerove teorije atribucije na domen zdravlja i bolesti. Polazište ovog pristupa jeste pretpostavka da ljudi nastoje razumjeti uzroke različitih životnih događaja i stanja, uključujući i pojavu bolesti, pri čemu formiraju određena objašnjenja o tome zbog čega je do nekog ishoda došlo. Takva objašnjenja ne moraju nužno odgovarati stvarnim uzrocima događaja, već predstavljaju subjektivne procjene pojedinaca koje mogu oblikovati njihove stavove, emocionalne reakcije i ponašanje prema osobama koje se nalaze u određenim životnim okolnostima. Weiner (1985) razlikuje tri dimenzije atribucije uzroka: lokus, stabilnost i kontrolabilnost. Dimenzija lokusa odnosi se na porijeklo uzroka, odnosno na to da li se uzrok određenog ishoda nalazi unutar same osobe ili izvan nje. Stabilnost označava vremensku postojanost uzroka, odnosno procjenjuje da li se on može mijenjati ili ostaje relativno nepromijenjen. Kontrolabilnost se odnosi na procjenu stepena u kojem pojedinac može uticati na određeni uzrok, odnosno na mogućnost da ga kontroliše ili spriječi. U kontekstu bolesti, ove dimenzije omogućavaju razumijevanje načina na koji pojedinci tumače okolnosti nastanka zdravstvenih problema. Na primjer, ukoliko se bolest povezuje sa ponašanjima poput pušenja, nezdrave ishrane ili nedovoljne fizičke aktivnosti, posmatrači mogu takve uzroke procjenjivati kao unutrašnje i potencijalno kontrolabilne. Nasuprot tome, kada se bolest povezuje sa genetskim predispozicijama ili drugim faktorima na koje pojedinac nema neposredan uticaj, uzroci se mogu doživljavati kao manje kontrolabilni. Značaj ovakvih atribucija ne ogleda se samo u načinu na koji pojedinci objašnjavaju nastanak bolesti već i u emocionalnim reakcijama koje takva objašnjenja mogu izazvati. Prema Weinerovom modelu, procjena uzroka i stepena njegove kontrolabilnosti povezana je sa emocionalnim reakcijama i načinom na koji ljudi reaguju na osobe koje se suočavaju sa određenim negativnim ishodima. Kada se smatra da je pojedinac mogao kontrolisati

ponašanje koje je doprinijelo nastanku nepovoljnog ishoda, mogu se javiti emocije poput ljutnje i zamjeranja, dok se u slučajevima kada se uzrok procjenjuje kao nekontrolabilan češće javljaju saosjećanje i spremnost na pružanje pomoći. Na taj način, procjena odgovornosti za nastanak bolesti može predstavljati važan činilac u oblikovanju emocionalnog odnosa prema oboljeloj osobi.

Percipirana odgovornost

Percipirana odgovornost za nastanak bolesti odnosi se na stepen u kojem ispitanici procjenjuju da je zdravstveno stanje oboljele osobe posljedica njenih vlastitih ponašanja, životnih navika ili drugih faktora koji su bili pod njenom kontrolom i kojima se potencijalno moglo upravljati. Takve procjene predstavljaju važan aspekt atribucionih procesa, budući da ljudi nastoje objasniti uzroke zdravstvenih stanja i procijeniti da li su ona bila pod kontrolom oboljele osobe. Istraživanja pokazuju da se osobe čije se bolesti pripisuju ponašanjima koja su bila pod njihovom kontrolom češće smatraju odgovornim za svoje zdravstveno stanje nego osobe čije se bolesti objašnjavaju genetskim, biološkim ili drugim nekontrolabilnim faktorima (Gulyn & Youssef, 2010). Ovakve atribucije odgovornosti imaju značajne posljedice na način na koji se oboljele osobe percipiraju i tretiraju, budući da mogu dovesti do izraženije moralne osude, nižeg nivoa empatije i manje spremnosti na pružanje pomoći (Decety & Li, 2025). Iako se pojmovi kontrolabilnosti i percipirane odgovornosti mogu činiti sličnim, potrebno ih je konceptualno razgraničiti. Prema Weineru (1985), kontrolabilnost predstavlja jednu od dimenzija uzročnih atribucija i odnosi se na procjenu mogućnosti osobe da utiče na uzrok određenog ishoda. Percipirana odgovornost, s druge strane, odnosi se na pripisivanje odgovornosti konkretnoj osobi za određeni ishod, pri čemu se njeno ponašanje ili postupci procjenjuju kao relevantni za njegovo nastajanje. Prema tome, procjena da je određeni uzrok bio pod kontrolom osobe može predstavljati osnovu za pripisivanje odgovornosti, ali ne podrazumijeva nužno da će joj odgovornost biti pripisana.

Afektivna empatija

Empatija predstavlja sposobnost razumijevanja i dijeljenja emocionalnog iskustva druge osobe, pri čemu obuhvata kognitivnu komponentu, koja se odnosi na razumijevanje perspektive druge osobe, i afektivnu komponentu, koja podrazumijeva emocionalno saosjećanje i brigu za njenu dobrobit (Halpern, 2003; Hojat, 2016). U ovom istraživanju fokus je na značaju afektivne komponente empatije za razumijevanje osoba oboljelih od raka.

Pregled dosadašnjih istraživanja

Istraživanja ukazuju na različite percepcije odgovornosti i društvene stavove prema oboljelima od karcinoma pluća u odnosu na oboljele od karcinoma dojke. Nalazi pokazuju da se karcinom pluća češće povezuje s ličnim ponašanjem, posebno pušenjem, te se oboljelima u većoj mjeri pripisuje odgovornost nego u slučaju karcinoma dojke (Marlow et al., 2010; Gulyn & Youssef, 2010). Ove razlike prate i izraženiji negativni stavovi, veća socijalna distanca i veća stigmatizacija oboljelih od karcinoma pluća u poređenju sa karcinomom dojke (Sriram et al., 2015). Takođe, kvalitativna istraživanja ukazuju na to da pacijenti sa karcinomom pluća često doživljavaju osjećaj okrivljavanja i stigme u društvu (Chapple et al., 2004). U zdravstvenoj psihologiji empatija se smatra jednim od ključnih faktora kvalitetnog odnosa prema oboljelim osobama, budući da doprinosi boljoj komunikaciji, većem povjerenju pacijenata i povoljnijim ishodima liječenja (Derksen et al., 2013; Hojat, 2016). Nadalje, Marlow i saradnici (2010) pronašli su razlike u pripisivanju krivnje pacijentima, ovisno o vrsti karcinoma od koje su bolovali, gdje je najmanje okrivljavanja

pronađeno prema oboljelima od leukemije i karcinoma dojke (oko 9% i 15%), nešto više krivnje pronađeno je kod karcinoma grlića materice (37%), dok je kod karcinoma pluća okrivljavanje išlo i do 70%. Takođe, pronađene su razlike u procjenama u zavisnosti od nivoa obrazovanja, pri čemu su obrazovanije žene iskazivale veći stepen okrivljavanja oboljelih od karcinoma grlića materice i karcinoma pluća. Sličan obrazac pronašli su istraživači na novozelandskom uzorku gdje su ispitanici bili skloniji da osobu oboljelu od karcinoma pluća smatraju odgovornijom za svoje stanje u odnosu na osobe oboljele od drugih vrsta karcinoma (Godward et al., 2022). Iako prethodna istraživanja pokazuju da se oboljelima od karcinoma pluća pripisuje veća odgovornost za nastanak bolesti nego oboljelima od karcinoma dojke (Marlow et al., 2010; Godward et al., 2022), manje je istraženo da li su ove razlike praćene razlikama u afektivnoj empatiji prema oboljelima, kao i da li percipirana odgovornost može objasniti dio povezanosti između vrste karcinoma i empatijskih reakcija.

Hipoteze istraživanja

Cilj ovog istraživanja jeste ispitati odnos između vrste karcinoma, percipirane odgovornosti za nastanak bolesti i afektivne empatije prema oboljelim osobama. Preciznije, cilj je utvrditi da li se osobe oboljele od karcinoma pluća i karcinoma dojke razlikuju u stepenu percipirane odgovornosti koja im se pripisuje, kao i ispitati da li percipirana odgovornost predstavlja medijatorski mehanizam u odnosu između vrste karcinoma i afektivne empatije koju posmatrači iskazuju prema oboljelima. Prva hipoteza ovog istraživanja polazi od pretpostavke da će vrsta karcinoma (karcinom pluća ili karcinom dojke) biti povezana sa stepenom percipirane odgovornosti za nastanak bolesti. Očekuje se da će oboljelima od karcinoma dojke biti pripisan niži stepen odgovornosti u odnosu na oboljele od karcinoma pluća. Ovakva pretpostavka zasniva se na nalazima prethodnih istraživanja koja dosljedno pokazuju da se karcinom pluća procjenjuje kao bolest za koju oboljeli, percipirano od strane drugih, snose veću odgovornost nego osobe oboljele od karcinoma dojke (Marlow et al., 2010; Gulyn & Youssef, 2010; Chapple et al., 2004). Druga hipoteza pretpostavlja postojanje negativne povezanosti između percipirane odgovornosti za nastanak bolesti i stepena afektivne empatije prema oboljeloj osobi, gdje se očekuje da će viši stepen percipirane odgovornosti biti povezan sa nižim nivoom empatije, dok će niža percipirana odgovornost biti povezana sa višim stepenom empatije. Ova pretpostavka proizlazi iz istraživanja koja ukazuju da procjena bolesti ili stanja kao kontrolabilnog dovodi do izraženijih negativnih emocionalnih reakcija i manje saosjećanja prema oboljelima (Crandall & Moriarty, 1995; Herek, 1999; Sermrittirong & Van Brakel, 2014, Hamann et al., 2018). Treća hipoteza pretpostavlja da će percipirana odgovornost predstavljati medijatorski mehanizam u odnosu između vrste karcinoma i afektivne empatije prema oboljeloj osobi. Drugim riječima, očekuje se da će vrsta karcinoma biti povezana sa nivoom empatije posredno, putem razlika u percipiranoj odgovornosti za nastanak bolesti (Weiner, 1995; Alicke, 2000).

MATERIJAL I METODE

Uzorak

Uzorak istraživanja po svojim karakteristikama bio je prigodan i činile su ga punoljetne osobe sa teritorije Bosne i Hercegovine i Srbije. U istraživanju su učestvovala ukupno 144 ispitanika (*n = 144*). U odnosu na pol, većinu ispitanika činile su osobe ženskog pola (77,78%), dok je 22,22% ispitanika bilo muškog pola. Prema starosnoj strukturi, najveći broj ispitanika pripadao je kategoriji od 18 do 24 godine (75,69%). Kategoriji od 25 do 34 godine pripadalo je 15,97% ispitanika, dok je 5,56% ispitanika bilo u dobi od 35 do 45

godina. Najmanji udio činili su ispitanici stariji od 45 godina (2,78%). S obzirom na kategoričku prirodu mjerenja demografskim podataka, mjere prosječnosti poput aritmetičke sredine i standardne devijacije nije moguće prikazati (Tabela br. 4, Tabela br. 5).

Mjerni instrumenti

Demografski podaci

U prvom dijelu upitnika prikupljeni su osnovni podaci o ispitanicima, koji su obuhvatali pol, starost, zemlju porijekla i stepen obrazovanja, kao i individualne karakteristike ispitanika, uključujući status pušača, nivo religioznosti, lično iskustvo sa dijagnozom karcinoma i iskustvo bliske osobe sa dijagnozom karcinoma.

Scenariji bolesti

Za potrebe istraživanja konstruisana su dva kratka scenarija (vinjete) kojima se opisuju osobe oboljele od karcinoma dojke i karcinoma pluća (Prilog br. 1). Scenariji su bili identični po sadržaju, dužini i karakteristikama opisane osobe, a razlikuju se isključivo u vrsti karcinoma. Na taj način nastojalo se kontrolisati uticaj drugih karakteristika scenarija, kako bi se razlike u procjenama prvenstveno mogle povezati sa razlikom u vrsti karcinoma.

Skala percipirane odgovornosti

Skala percipirane odgovornosti za nastanak bolesti je autorski konstruisana za potrebe ovog istraživanja na osnovu teorijskog određenja percipirane odgovornosti (Prilog br. 2). Na tvrdnje je odgovarano petostepenom Likertovom skalom (1 = uopšte se ne slažem, 5 = u potpunosti se slažem). Viša prosječna vrijednost stavki ukazuje na viši nivo percipirane odgovornosti za nastanak bolesti. Koeficijent Cronbachove alfe iznosio je $\alpha = 0{,}818$, što ukazuje na dobru internu konzistentnost instrumenta. Jedna stavka bila je reverzna (Stavka br. 4) te je prije računanja skora ona adekvatno rekodirana.

Afektivna empatija

Afektivna empatija prema oboljeloj osobi mjerena je adaptiranom podskalom *Empathic Concern* iz *Interpersonal Reactivity Index-a (IRI)* autora Mark H. Davisa (Davis, 1980). Budući da je cilj istraživanja procjena emocionalne reakcije prema konkretnoj osobi prikazanoj u scenariju, originalne stavke prilagođene su tako da se odnose na opisanu osobu (Prilog br. 3). Skala sadrži sedam tvrdnji kojima se procjenjuju osjećaji saosjećanja, zabrinutosti i emocionalne uključenosti prema oboljeloj osobi. Odgovarano je petostepenom Likertovom skalom (1 = Uopšte me ne opisuje dobro, 5 = Potpuno me opisuje), pri čemu viša prosječna vrijednost stavki ukazuje na viši nivo empatije prema oboljeloj osobi. Od sedam stavki, tri su bile reverzno kodirane (stavke 2, 4 i 5). Koeficijent Cronbachove alfe iznosio je $\alpha = 0{,}807$, što ukazuje na dobru internu konzistentnost instrumenta. S obzirom na to da je za potrebe ovog istraživanja korištena prilagođena verzija podskale, rezultati se interpretiraju u okviru konkretne istraživačke primjene, a ne kao rezultati zasebno validiranog instrumenta za populaciju Bosne i Hercegovine i Srbije.

Procedura

Ispitanici su regrutovani putem društvenih mreža gdje su istraživanju pristupali online putem platforme Google Forms. Po pristupanju upitniku, ispitanicima je prikazano uputstvo koje je sadržavalo osnovne informacije o istraživanju, načinu popunjavanja upitnika, kao i objašnjenju istraživačkog zadatka. Nakon upoznavanja sa uputstvom, ispitanici su

dali osnovne demografske podatke relevantne za istraživanje. U nastavku istraživanja, svaki ispitanik pročitao je prvi scenario koji je opisivao osobu oboljelu od karcinoma pluća, nakon čega je ispunio upitnike kojima su procjenjivane percipirana odgovornost za nastanak bolesti i afektivna empatija prema oboljeloj osobi. Potom je svim ispitanicima prikazan drugi scenario koji je opisivao osobu oboljelu od karcinoma dojke, nakon čega su ponovo ispunili iste upitnike. Svi učesnici su scenarije dobijali istim redoslijedom.

Statistička analiza

Statistička obrada podataka sprovedena je u statističkom softveru JASP, pri čemu je nivo statističke značajnosti postavljen na $p < ,05$. Prije testiranja istraživačkih hipoteza prikazana je deskriptivna statistika za ispitivane varijable, a interna konzistentnost mjernih instrumenata procijenjena je pomoću Cronbachovog alfa koeficijenta (α). Normalnost distribucije ispitana je Shapiro-Wilkovim testom, na osnovu čijih rezultata razmotren je izbor odgovarajućih statističkih postupaka. Prva hipoteza testirana je primjenom t-testa za zavisne uzorke, s obzirom na to da su isti ispitanici procjenjivali obje opisane osobe, odnosno oba scenarija bolesti. Veličina efekta izražena je Cohenovim *d* koeficijentom. Druga hipoteza testirana je ispitivanjem povezanosti između percipirane odgovornosti i afektivne empatije primjenom Pearsonovog i Spearmanovog koeficijenta korelacije. Spearmanov koeficijent uključen je kao neparametrijska mjera povezanosti, imajući u vidu odstupanja distribucija od normalne raspodjele. Treća hipoteza testirana je primjenom analize medijacije u programu JASP. U postavljenom modelu vrsta karcinoma predstavljala je prediktorsku varijablu (0 = karcinom dojke, 1 = karcinom pluća), percipirana odgovornost medijatorsku varijablu, dok je afektivna empatija predstavljala kriterijumsku varijablu. Procijenjeni su direktni, indirektni i ukupni efekat, a značajnost indirektnog efekta ispitana je primjenom *bootstrap* postupka sa 1000 ponavljanja i 95% intervalom pouzdanosti.

Etika

Istraživanje je provedeno u skladu sa etičkim načelima psiholoških istraživanja. Učešće ispitanika bilo je dobrovoljno i anonimno uz prethodno informisanje o svrsi istraživanja, načinu učešća i pravu na odustajanje u bilo kojem trenutku bez posljedica. Prikupljeni podaci korišteni su isključivo u naučnoistraživačke svrhe i obrađivani su na grupnom nivou, čime je osigurana povjerljivost podataka.

REZULTATI

Rezultati korelacione analize između percipirane odgovornosti i afektivne empatije prema osobama oboljelim od karcinoma pluća i karcinoma dojke pokazali su statistički značajne negativne korelacije između navedenih varijabli. Kada je riječ o karcinomu pluća, percipirana odgovornost značajno je negativno korelirala sa afektivnom empatijom *($r = -0,251$, $p = 0,002$)*. Radi provjere robusnosti nalaza, pored Pearsonovog koeficijenta izračunat je i Spearmanov koeficijent korelacije koji je takođe pokazao statistički značajnu negativnu povezanost *($\rho = -0,284$, $p < ,001$)*, što znači da su ispitanici koji su osobama oboljelim od karcinoma pluća pripisivali veću odgovornost istovremeno pokazivali niži nivo afektivne empatije prema njima. Sličan obrazac dobijen je i kod karcinoma dojke, gdje je utvrđena statistički značajna negativna korelacija između percipirane odgovornosti i afektivne empatije *($r = -0,285$, $p < ,001$)*, dok je Spearmanov koeficijent takođe pokazao značajnu negativnu povezanost *($\rho = -0,307$, $p < ,001$)*, što pokazuje da je i u slučaju karcinoma dojke, veće pripisivanje odgovornosti bilo povezano sa nižim nivoom afektivne empatije prema oboljeloj osobi (Tabela br. 1). U poređenju nivoa percipirane odgovornosti

između karcinoma pluća i karcinoma dojke, rezultati t-testa za zavisne uzorke pokazali su statistički značajnu razliku *(t = 5,843, p < ,001)*, pri čemu je veličina efekta bila umjerena *(d = 0,487)* (Tabela br. 2). Ispitanici su u prosjeku veću odgovornost pripisivali osobama oboljelim od karcinoma pluća *(M = 2,268, SD = 0,862)* u odnosu na osobe oboljele od karcinoma dojke *(M = 1,921, SD = 0,757)*. Kada je riječ o afektivnoj empatiji, rezultati t-testa pokazali su takođe statistički značajnu razliku između procjena afektivne empatije prema osobama oboljelim od karcinoma pluća i karcinoma dojke *(t = -2,439, p = 0,016)*, iako je veličina efekta bila mala *(d = -0,203)* (Tabela br. 2). Ispitanici su pokazali nešto viši nivo afektivne empatije prema osobama oboljelim od karcinoma dojke *(M = 4,238, SD = 0,749)* nego prema osobama oboljelim od karcinoma pluća *(M = 4,145, SD = 0,755)*. Rezultati analize medijacije pokazali su statistički značajan indirektni efekat vrste karcinoma na afektivnu empatiju putem percipirane odgovornosti za nastanak bolesti (*β = −0,09, 95% CI [−0,14, −0,03], p = ,004*), iako je njegova veličina mala. S druge strane, direktni efekat vrste karcinoma na afektivnu empatiju nije bio statistički značajan *(β = −0,01, p = ,94)*, kao ni totalni efekat (*β = −0,09, p = ,29*) (Tabela br. 3). Nadalje, vrsta karcinoma statistički je značajno predviđala percipiranu odgovornost za nastanak bolesti, uz efekat srednje jačine (*β = ,35*), dok je percipirana odgovornost za nastanak bolesti imala negativan efekat na afektivnu empatiju prema pacijentu (*β = −,25*). Efekat vrste karcinoma na afektivnu empatiju bio je zanemarljiv *(β = −,01)* (Grafikon 1). Nijedna od dodatno ispitivanih varijabli nije pokazala statistički značajnu povezanost sa ispitivanim varijablama.

DISKUSIJA

Prva hipoteza pretpostavljala je da će vrsta karcinoma biti povezana sa stepenom percipirane odgovornosti za nastanak bolesti, odnosno da će osobama oboljelim od karcinoma pluća biti pripisana veća odgovornost nego osobama oboljelim od karcinoma dojke. Dobijeni rezultati potvrdili su ovu pretpostavku, gdje su ispitanici značajno veću odgovornost pripisivali osobama oboljelim od karcinoma pluća nego osobama oboljelim od karcinoma dojke, pri čemu je utvrđena umjerena veličina efekta. Ovakav nalaz u skladu je sa prethodnim istraživanjima koja ukazuju na to da se karcinom pluća češće percipira kao bolest koja je povezana sa lično kontrolabilnim ponašanjem zbog čega se oboljelima pripisuje veći stepen odgovornosti za nastanak bolesti (Marlow et al., 2010; Gulyn & Youssef, 2010; Chapple et al., 2004; Sriram et al., 2015). Upravo jedno moguće objašnjenje jeste postojanje prethodno formiranih društvenih asocijacija između karcinoma pluća i pušenja. Kada se bolest povezuje sa ponašanjem koje se smatra dobrovoljnim i podložnim ličnoj kontroli, što je čest slučaj kod karcinoma pluća, posmatrači su skloniji zaključivati da je osoba mogla spriječiti njen nastanak. Nasuprot tome, karcinom dojke se u manjoj mjeri povezuje sa jasno identifikovanim ponašanjem pojedinca, zbog čega se bolest vjerovatnije doživljava kao stanje koje je izvan neposredne kontrole oboljele osobe. Zbog toga, moguće da sama informacija o vrsti bolesti aktivira postojeća uvjerenja o kontrolabilnosti ponašanja povezanih sa njenim nastankom, koja zatim mogu uticati na stepen odgovornosti pripisan oboljeloj osobi. Međutim, dobijena razlika ne mora nužno odražavati isključivo procjenu kontrolabilnosti ponašanja povezanih sa nastankom bolesti. Moguće je da su na procjene ispitanika uticali i društveni stereotipi o osobama oboljelim od različitih vrsta karcinoma, odnosno ranije formirani stavovi o tome kako se bolest razvija i ko je za nju odgovoran. U tom slučaju, ispitanici možda nisu procjenjivali odgovornost konkretne osobe na osnovu informacija o njenim životnim navikama, koje u vinjeti nisu ni bile navedene, već su se oslanjali na opšta uvjerenja povezana sa samom dijagnozom. Prema tome, dobijeni rezultat može odražavati ne samo procjenu lične kontrolabilnosti već i uticaj prethodnih znanja, uvjerenja i društvenih predstava o različitim vrstama karcinoma.

Druga hipoteza odnosila se na očekivanje negativne povezanosti između percipirane odgovornosti za nastanak bolesti i afektivne empatije prema oboljeloj osobi. Rezultati su podržali ovu pretpostavku, gdje su kod obje vrste karcinoma utvrđene statistički značajne negativne korelacije između percipirane odgovornosti i afektivne empatije. Dakle, ispitanici koji su oboljeloj osobi pripisivali veću odgovornost za nastanak bolesti istovremeno su pokazivali niži nivo afektivne empatije prema njoj. Dobijeni rezultati mogu se tumačiti u skladu sa atribucionim pristupom emocionalnim reakcijama prema osobama koje se suočavaju sa negativnim životnim ishodima. Kada se negativan ishod pripisuje uzrocima koji su pod kontrolom same osobe, posmatrač može imati manje potrebe da reaguje sa saosjećanjem jer se osoba doživljava kao odgovornija za vlastitu situaciju (Decety & Li, 2025). Nasuprot tome, kada se bolest procjenjuje kao manje kontrolabilna, veća je vjerovatnoća da će oboljela osoba biti percipirana kao neko ko je suočen sa okolnostima koje nije mogao u potpunosti kontrolisati, što može podstaći empatiju i prosocijalno ponašanje (Derksen et al., 2013; Hojat, 2016; Halpern, 2003). Navedeni nalazi podržavaju ranija istraživanja koja pokazuju da procjena kontrolabilnosti stanja može biti povezana sa različitim emocionalnim reakcijama prema osobama koje se suočavaju sa tim stanjem (Crandall & Moriarty, 1995; Herek, 1999; Sermrittirong & Van Brakel, 2014). Nadalje, jedno od alternativnih objašnjenja jeste da obje procjene mogu biti povezane sa opštim stavom koji ispitanik formira prema oboljeloj osobi. Na primjer, ukoliko ispitanik osobu doživljava negativnije zbog pretpostavke da je svojim ponašanjem doprinijela nastanku bolesti, takav utisak može istovremeno biti praćen većim pripisivanjem odgovornosti i manjom spremnošću da se prema njoj ispolji empatija. Takođe, moguće je da na obje procjene utiču prethodni stavovi ispitanika prema određenim zdravstvenim ponašanjima, posebno pušenju, kao i njihova uvjerenja o ličnoj odgovornosti za očuvanje zdravlja. Budući da ovi faktori nisu neposredno ispitivani, ne može se utvrditi u kojoj mjeri su doprinijeli dobijenim povezanostima.

Treća hipoteza, kojom je pretpostavljeno da percipirana odgovornost ima medijatorsku ulogu u odnosu između vrste karcinoma i stepena afektivne empatije prema oboljeloj osobi, takođe je podržana. Rezultati medijacijske analize ukazuju na statistički značajan indirektni odnos između vrste karcinoma i afektivne empatije putem percipirane odgovornosti. Istovremeno, direktni efekat vrste karcinoma na afektivnu empatiju, nakon uključivanja percipirane odgovornosti u model, nije bio statistički značajan. Potrebno je, međutim, osvrnuti se na činjenicu da totalni efekat vrste karcinoma nije dostigao statističku značajnost u medijacijskom modelu, iako su u t-testu utvrđene statistički značajne razlike u afektivnoj empatiji između dva scenarija. Ova razlika može se djelimično objasniti metodološkim karakteristikama primijenjene analize, gdje medijacijski model nije uzimao u obzir zavisnost ponovljenih mjerenja, zbog čega je mali efekat ostao neotkriven. Pored toga, moguće je da razlike u afektivnoj empatiji između scenarija sa različitim vrstama karcinoma nisu neposredno povezane samo sa vrstom bolesti, već i sa načinom na koji ispitanici interpretiraju okolnosti njenog nastanka. Ipak, na afektivnu empatiju mogu uticati i drugi faktori koji nisu obuhvaćeni postavljenim modelom. Stoga, moguće je da odnos između vrste karcinoma i afektivne empatije zavisi od kombinacije atribucijskih i drugih psiholoških procesa.

Dobijeni obrazac rezultata ukazuje na postojanje indirektnog odnosa između vrste karcinoma i afektivne empatije putem percipirane odgovornosti, ali ne omogućava zaključivanje da se ovaj odnos u potpunosti ostvaruje isključivo putem ovog mehanizma. Prethodno navedeni rezultati u skladu su sa pretpostavkama atribucijskog pristupa u okviru Weinerove teorije, prema kojoj procjena odgovornosti za nastanak može predstavljati važan mehanizam u formiranju afektivnih reakcija prema osobi koja se nalazi u nepovoljnoj situaciji (Weiner, 1985; Weiner, 1995; Weiner et al., 1988; Alicke, 2000).

ZAKLJUČCI

Cilj ovog istraživanja bio je ispitati razlike u reakcijama prema osobama oboljelim od karcinoma pluća i karcinoma dojke, sa posebnim fokusom na ulogu percipirane odgovornosti u doživljaju afektivne empatije prema oboljelima. Rezultati su pokazali da su osobe oboljele od karcinoma pluća percipirane kao odgovornije za svoju bolest u odnosu na osobe oboljele od karcinoma dojke, dok je veća percipirana odgovornost bila povezana sa nižim nivoom afektivne empatije. Medijacijska analiza dodatno je ukazala na statistički značajan indirektni odnos između vrste karcinoma i afektivne empatije putem percipirane odgovornosti. Ovi nalazi pružaju podršku pretpostavkama Weinerove teorije atribucije, prema kojoj procjena odgovornosti i kontrolabilnosti uzroka nekog stanja može oblikovati emocionalne i socijalne reakcije prema osobi koja se u tom stanju nalazi. Dobijeni rezultati ukazuju da reakcije prema oboljelima nisu određene isključivo vrstom bolesti, već i načinom na koji se njen nastanak pripisuje samoj osobi, čime se ukazuje na značaj atribucijskih procesa u razumijevanju empatije i potencijalno stigmatizirajućih reakcija prema oboljelima. Teorijski značaj ovog istraživanja ogleda se u proširivanju dosadašnjih nalaza zasnovanih na teorijama atribucije, kao i u uvođenju dodatne istraživačke dimenzije kroz ispitivanje medijacijskog odnosa između istraživanih varijabli. U praktičnom smislu, rezultati istraživanja mogu doprinijeti edukaciji zdravstvenih radnika, kao i kreiranju javnozdravstvenih kampanja usmjerenih na smanjenje stigmatizacije osoba oboljelih od malignih bolesti. Nadalje, nalazi mogu pružiti podršku osobama koje se suočavaju sa pripisivanjem odgovornosti i okrivljavanjem od strane šire zajednice. Među glavnim ograničenjima istraživanja izdvajaju se prigodan i polno neuravnotežen uzorak, fiksni redoslijed izlaganja scenarijima bolesti, izostanak manipulacije polom pacijenta, kao i hipotetička priroda scenarija koja predstavlja kompenzaciju za nemogućnost ispitivanja reakcija na stvarne slučajeve oboljenja od karcinoma. Dodatno ograničenje predstavlja činjenica da je skala percipirane odgovornosti konstruisana za potrebe ovog istraživanja. Iako je pokazala zadovoljavajuću internu konzistentnost, njene druge psihometrijske karakteristike nisu sistematski provjeravane. Pored navedenog, potrebno je ukazati na metodološko ograničenje primijenjene medijacijske analize. Budući da su iste osobe procjenjivale obje vrste karcinoma, njihovi odgovori predstavljali su zavisna, a ne nezavisna opažanja. Međutim, primijenjeni medijacijski model nije uzeo u obzir ovu zavisnost ponovljenih mjerenja, što je moglo uticati na dobijene procjene. Buduća istraživanja trebala bi nastojati uključiti polno uravnoteženije uzorke, inkorporirati manipulaciju polom pacijenta i randomizovati redoslijed izlaganja scenarijima. Takođe, bilo bi značajno sprovesti kros-kulturalne replikacije istraživanja, kao i detaljnije ispitati različite dimenzije religioznosti i njihov odnos sa empatijom prema oboljelima.

LITERATURA

Alicke, M. D. (2000). Culpable control and the psychology of blame. *Psychological Bulletin, 126*(4), 556–574. https://doi.org/10.1037/0033-2909.126.4.556

Chapple, A., Ziebland, S., & McPherson, A. (2004). Stigma, shame, and blame experienced by patients with lung cancer: Qualitative study. *BMJ, 328*, 1470. https://doi.org/10.1136/bmj.38111.639734.7C

Crandall, C. S., & Moriarty, D. (1995). Physical illness stigma and social rejection. *British Journal of Social Psychology, 34*(1), 67–83. https://doi.org/10.1111/j.2044-8309.1995.tb01049.x

Davis, M. H. (1980). *A multidimensional approach to individual differences in empathy*. *JSAS Catalog of Selected Documents in Psychology, 10*, 85.

Decety, J., & Li, J. (2025). The value of empathy in medical practice: A neurobehavioral perspective. *Social Sciences & Humanities Open, 12*, 101956. https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2025.101956

Derksen, F., Bensing, J., & Lagro-Janssen, A. (2013). Effectiveness of empathy in general practice: A systematic review. *The British Journal of General Practice, 63*(606), e76–e84. https://doi.org/10.3399/bjgp13X660814

Godward, J., Riordan, B. C., Winter, T., Ashton, J. C., Hunter, J., & Scarf, D. (2022). Lung cancer attracts greater stigma than other cancer types in Aotearoa New Zealand. *Journal of oncology*, *2022*(1), 2183055. https://doi.org/10.1155/2022/2183055

Gulyn, L. M., & Youssef, F. (2010). Attribution of blame for breast and lung cancers in women. *Journal of Psychosocial Oncology, 28*(3), 291–301. https://doi.org/10.1080/07347331003689052

Halpern, J. (2003). What is clinical empathy? *Journal of General Internal Medicine, 18*, 670–674. https://doi.org/10.1046/j.1525-1497.2003.21017.x

Hamann, H. A., Ver Hoeve, E. S., Carter-Harris, L., Studts, J. L., & Ostroff, J. S. (2018). Multilevel Opportunities to Address Lung Cancer Stigma across the Cancer Control Continuum. *Journal of thoracic oncology : official publication of the International Association for the Study of Lung Cancer*, *13*(8), 1062–1075. https://doi.org/10.1016/j.jtho.2018.05.014

Herek, G. M. (1999). AIDS and stigma. *American Behavioral Scientist, 42*(7), 1106–1116. https://doi.org/10.1177/0002764299042007004

Hojat, M. (2016). *Empathy in health professions education and patient care* (Vol. 80). Springer.

Marlow, L. A. V., Waller, J., & Wardle, J. (2010). Variation in blame attributions across different cancer types. *Cancer Epidemiology, Biomarkers & Prevention, 19*(7), 1799–1805. https://doi.org/10.1158/1055-9965.EPI-09-1298

Sermrittirong, S., & Van Brakel, W. H. (2014). Stigma in leprosy: Concepts, causes and determinants. *Leprosy Review, 85*(1), 36–47. https://doi.org/10.47276/lr.85.1.36

Sontag, S. (2012). *Illness as metaphor and AIDS and its metaphors*. Farrar, Straus and Giroux.

Sriram, N., Mills, J., Lang, E., Dickson, H. K., Hamann, H. A., Nosek, B. A., & Schiller, J. H. (2015). Attitudes and stereotypes in lung cancer versus breast cancer. *PLOS ONE, 10*(12), e0145715. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0145715

Weiner, B. (1985). An attributional theory of achievement motivation and emotion. *Psychological Review, 92*(4), 548–573. https://doi.org/10.1037/0033-295X.92.4.548

Weiner, B. (1995). *Judgments of responsibility: A foundation for a theory of social conduct*. Guilford Press.

Weiner, B., Perry, R. P., & Magnusson, J. (1988). An attributional analysis of reactions to stigmas. *Journal of Personality and Social Psychology, 55*(5), 738–748. https://doi.org/10.1037/0022-3514.55.5.738

PRILOZI

Prilog br. 1
Scenariji oboljelih od karcinoma dojke i karcinoma pluća

Marija ima 46 godina i zaposlena je kao administrativna radnica. Prije nekoliko sedmica dijagnostikovan joj je *karcinom dojke*. Tokom ljekarskih pregleda nije bilo moguće sa sigurnošću utvrditi šta je dovelo do razvoja bolesti. Nakon postavljanja dijagnoze započela je liječenje prema preporuci onkološkog tima. Dijagnoza i proces liječenja predstavljaju značajan izazov za Mariju i njenu porodicu te su doveli do brojnih promjena u njenom svakodnevnom životu.

Marija ima 46 godina i zaposlena je kao administrativna radnica. Prije nekoliko sedmica dijagnostikovan joj je *karcinom pluća*. Tokom ljekarskih pregleda nije bilo moguće sa sigurnošću utvrditi šta je dovelo do razvoja bolesti. Nakon postavljanja dijagnoze započela je liječenje prema preporuci onkološkog tima. Dijagnoza i proces liječenja predstavljaju značajan izazov za Mariju i njenu porodicu te su doveli do brojnih promjena u njenom svakodnevnom životu.

Prilog br. 2
Skala percipirane odgovornosti

1. Smatram da je osoba odgovorna za nastanak svoje bolesti.
2. Smatram da je navedena osoba svojim ponašanjem doprinijela nastanku bolesti.
3. Navedena osoba je mogla učiniti više kako bi spriječila nastanak svoje bolesti.
4. Smatram da navedena osoba nije mogla učiniti ništa kako bi spriječila nastanak svoje bolesti. (R)

5. Nastanak bolesti bio je pod kontrolom navedene osobe.

Prilog br. 3
Adaptirana podskala Empathic Concern iz IRI-ja

1. Osjećam potrebu da budem nježan/nježna i da se suosjećam sa osobom u priči.
2. Ne osjećam mnogo sažaljenja prema osobi opisanoj u priči zbog problema kroz koje prolazi. (R)
3. Osjećam potrebu da pomognem osobi opisanoj u priči.
4. Situacija osobe opisane u priči me ne pogađa mnogo. (R)
5. Ne osjećam mnogo sažaljenja prema osobi opisanoj u priči. (R)
6. Emotivno me pogađaju situacije kao što je ova.
7. Opisao/la bih sebe kao prilično nježnu i saosjećajnu osobu prema osobi iz priče.

Tabela br. 1 Korelacione analize između percipirane odgovornosti i afektivne empatije

Varijable		Odgovornost za karcinom pluća	Empatija za karcinom pluća
Odgovornost za karcinom pluća	Pearson's r	—	
	p-value	—	
	Spearman's rho	—	
	p-value	—	
Empatija za karcinom pluća	Pearson's r	-0.251	—
	p-value	0.002	—
	Spearman's rho	-0.284	—
	p-value	< .001	—

Varijable		Odgovornost za karcinom dojke	Empatija za karcinom dojke
Odgovornost za karcinom dojke	Pearson's r	—	
	p-value	—	
	Spearman's rho	—	
	p-value	—	
Empatija za karcinom dojke	Pearson's r	-0.285	—
	p-value	< .001	—
	Spearman's rho	-0.307	—
	p-value	< .001	—

Tabela br. 2 Razlike u percipiranoj odgovornosti i afektivnoj empatiji prema osobama oboljelim od karcinoma pluća i karcinoma dojke

Varijabla 1	Varijabla 2	t	df	p	Cohen's d	SE Cohen's d
Odgovornost za karcinom pluća	**Odgovornost za karcinom dojke**	5.843	143	< .001	0.487	0.077

	N	Mean	SD	SE	Coefficient of variation
Odgovornost za karcinom pluća	144	2.268	0.862	0.072	0.38
Odgovornost za karcinom dojke	144	1.921	0.757	0.063	0.394

Varijabla 1	Varijabla 2	t	df	p	Cohen's d	SE Cohen's d
Empatija za karcinom pluća	**Empatija za karcinom dojke**	-2.439	143	0.016	-0.203	0.051

	N	Mean	SD	SE	Coefficient of variation
Empatija za karcinom pluća	**144**	**4.145**	**0.755**	**0.063**	**0.182**
Empatija za karcinom dojke	**144**	**4.238**	**0.749**	**0.062**	**0.177**

Tabela br. 3 Rezultati analize medijacije percipirane odgovornosti u odnosu između vrste karcinoma i afektivne empatije

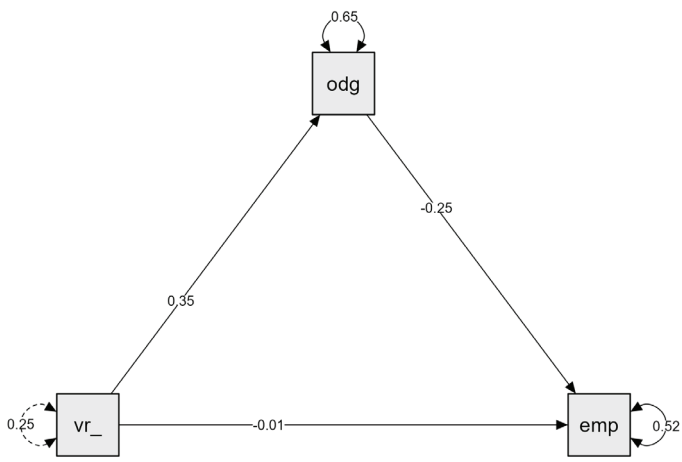
				95% CI			
Efekat		**β**	**SE**	**Gornji**	**Donji**	**z**	**p**
Direktan	Vrsta karcinoma → Empatija	-0.01	0.09	-0.18	0.16	-0.08	0.94
Indirektan	Vrsta karcinoma → Percipirana odgovornost → Empatija	-0.09	0.03	-0.14	-0.03	-2.88	0.004
Totalni	Vrsta karcinoma → Empatija	-0.09	0.09	-0.27	0.08	-1.05	0.29

Tabela br. 4 Deskriptivna statistika za varijable pol, uzrast, stepen obrazovanja i status religioznosti

Varijabla	Kategorije	Frekvencija	%
Pol	Žensko	112	77.78
	Muško	32	22.22
	Ukupno	144	100
Uzrast	18–24 godine	109	75.69
	25–34 godine	23	15.97
	35–44 godine	8	5.56
	45+ godina	4	2.78
	Ukupno	144	100
Najviši završeni stepen obrazovanja	Doktorske studije	1	0.69
	Fakultet (osnovne studije)	43	29.86
	Master studije	7	4.86
	Viša škola	2	1.39
	Završena osnovna škola	5	3.47
	Završena srednja škola	86	59.72
	Ukupno	144	100
Status religioznosti	Nisam religiozan/religiozna	15	10.42
	Niti jesam niti nisam religiozan/religiozna	30	20.83
	Religiozan/religiozna sam	63	43.75
	Uopšte nisam religiozan/religiozna	11	7.64
	Veoma sam religiozan/religiozna	25	17.36
	Ukupno	144	100

Tabela br. 5 Deskriptivna statistika za varijable status konzumiranja cigareta, lično iskustvo sa karcinomom i iskustvo bliske osobe sa karcinomom, zemlja porijekla

Varijabla	Kategorije	Frekvencija	%
Status konzumiranja cigareta	Bivši pušač	12	8.33
	Nikada nisam pušio/la	78	54.17
	Povremeni pušač	28	19.44
	Svakodnevni pušač	26	18.06
	Ukupno	144	100
Lično iskustvo sa karcinomom	Ne	144	100
	Ukupno	144	100
Porodično/prijateljsko iskustvo sa karcinomom	Da	92	63.89
	Ne	52	36.11
	Ukupno	144	100
Zemlja porijekla	Bosna i Hercegovina	135	93.75
	Srbija	9	6.25
	Ukupno	144	100

Grafikon br. 1 Medijacijski model odnosa između vrste karcinoma, percipirane odgovornosti i afektivne empatije

Napomena. *emp* – afektivna empatija prema pacijentima; *odg* – percipirana odgovornost za nastanak bolesti; *vr_* – vrsta karcinoma.

WHEN DOES ILLNESS BECOME A RESPONSIBILITY? THE ROLE OF PERCEIVED RESPONSIBILITY IN EMPATHY TOWARD INDIVIDUALS WITH BREAST AND LUNG CANCER

Authors: ZORANA PRNJIĆ, Dragiša Milovanović
e-mail: zorana.prnjic@student.ff.unibl.org, dragisamilovanovic04@gmail.com
Mentor: Assist. Prof. Dijana Đurić, PhD
Faculty of Philosophy, University of Banja Luka

Introduction: The perception of illness and attitudes toward a patient are not determined solely by the medical characteristics of the disease. They are significantly shaped by the attributions an observer makes about the ill person, which in turn influence how that person is treated.

Aim: The aim of the study was to examine differences in perceived responsibility and affective empathy toward individuals with lung cancer and breast cancer, and to examine the mediating role of perceived responsibility in the relationship between cancer type and affective empathy.

Material and methods: The study included 144 adult participants from Bosnia and Herzegovina and Serbia. Participants completed an online questionnaire containing general demographic data, individual characteristics, vignettes describing individuals with lung cancer and breast cancer, and measures of perceived responsibility and affective empathy toward the ill individuals.

Results: Individuals with lung cancer were rated as more responsible for their illness than individuals with breast cancer. Greater perceived responsibility was associated with lower affective empathy. Mediation analysis further indicated a significant mediating role of perceived responsibility in the relationship between cancer type and affective empathy.

Conclusion: Perceived responsibility emerged as one of the factors that may be relevant for understanding the relationship between cancer type and affective empathy toward the ill person. These findings point to a possible role of attributional processes in shaping reactions toward the ill, but this relationship should be further examined in future research.

Keywords: responsibility; empathy; lung cancer; breast cancer; attribution theory

https://doi.org/10.63356/stes.hum.2026.009 УДК 316.774:[811.112.1`25:659.1

STILSKE FUNKCIJE I TVORBENE TRANSFORMACIJE NAZIVA *MOZZART* U REKLAMNOM DISKURSU

Autor: SANDRA BOSANČIĆ
e-mail: sandra.bosancic@student.flf.unibl.org
Mentor: doc. dr Goran Milašin
Univerzitet u Banjoj Luci, Filološki fakultet

Uvod: Rad se bavi jezičko-stilskim funkcijama i transformacijama naziva *Mozzart* u reklamnom diskursu, sa posebnim osvrtom na odnos između izvornog kulturnog i asocijativnog potencijala imena *Mocart* (*Mozart*) i njegovih novih vrijednosti u reklamnom kontekstu.

Cilj: Cilj rada jeste da se pokaže na koji način reklamni kontekst omogućava aktiviranje novih asocijativnih i stilskih mehanizama postojeće lekseme, kao i stvaranje novih jezičkih oblika, te da se ukaže na ulogu reklamnog diskursa u procesima jezičke kreativnosti i nastanku individualizovanih izraza.

Materijal i metode: Analiziraju se načini na koje se naziv brenda uključuje u različite jezičke konstrukcije, kao i tvorbene, grafičke i semantičke transformacije koje doprinose njegovoj reklamnoj funkciji. Posebna pažnja posvećuje se primjerima poput „Mozzartuj 20% više" i „Umetnost klađenja!", ali i drugim kreativnim rješenjima iz internetskog korpusa reklamnih poruka. U glavnom dijelu rada razmatra se odnos primarnih i sekundarnih asocijativnih vrijednosti imena *Mocart*, pri čemu se kao dopunski izvori koriste *Asocijativni rečnik srpskog jezika* i tekstovi u okviru odrednice „Mocart" na platformi *Vukajlija*. Analiza reklamnih primjera zasniva se na tvorbenom i stilističkom pristupu, uz osvrt na ulogu multimodalnosti u oblikovanju njihovog značenja.

Rezultati: Analiza pokazuje da se naziv brenda *Mozzart* u reklamnom diskursu ne ostvaruje samo kao oznaka brenda već postaje osnova za različite tvorbene, semantičke i grafičke inovacije. Istovremeno, kulturne i asocijativne vrijednosti povezane s imenom *Mocart* preusmjeravaju se iz domena umjetnosti ka semantičkom polju klađenja, čime se ostvaruje efekat oneobičavanja i pojačava konativna funkcija reklamne poruke.

Zaključak: Reklamni diskurs transformiše kulturne i asocijativne vrijednosti povezane s imenom *Mocart* i uključuje ih u semantičko-stilski okvir klađenja, pri čemu grafičke, tvorbene i metaforičke intervencije na nazivu brenda dodatno pojačavaju njegovu reklamnu funkciju.

Ključne riječi: reklamni diskurs; lingvostilistika; jezička kreativnost; oneobičavanje; tvorbene transformacije; asocijativnost; *Mozzart*

UVOD

Uporedo s razvojem ljudskog društva i proširivanjem domena njegovog djelovanja, razvijali su se i odgovarajući načini izražavanja, uključujući reklamni diskurs, koji se naročito intenzivno razvija posljednjih decenija, prevashodno zahvaljujući napretku tehnologije. Neke njegove karakteristike, među kojima se ističe veoma često preplitanje prirodnojezičkog, vizuelnog i auditivnog koda, čine, istovremeno, i ključ za njegovo raščitavanje,

pošto je reklamni diskurs (s tehnikom koja ga prati), „popularniji" među posmatračima utoliko prije ako više krši već stečene komunikacione norme (Katnić Bakaršić, 1999: 75). „Kako bi pobudila interesovanje potrošača i određenom proizvodu dala pozitivne konotacije, reklama se služi svim jezičkim, parajezičkim i vanjezičkim sredstvima koja su joj, zahvaljujući novim, sofisticiranim medijima na raspolaganju" (Milašin, 2020: 60). Na tom tragu, tj. usmjerenosti poruke na adresate, reklamni diskurs[1] svoje utemeljenje pronalazi u konativnoj funkciji.

U redovima koji slijede bavićemo se jezičko-stilskim funkcijama i transformacijama, odnosno preoblikovanjima u strukturi i značenju naziva *Mozzart* u reklamnom diskursu, sa posebnim osvrtom na odnos između izvornog kulturnog i asocijativnog potencijala imena *Mocart* (*Mozart*) i njegovih novih vrijednosti u reklamnom kontekstu. Osnovni cilj rada jeste da se pokaže na koji način reklamni kontekst omogućava aktiviranje novih asocijativnih i stilskih mehanizama postojeće lekseme, kao i stvaranje novih jezičkih oblika, te da se ukaže na ulogu reklamnog diskursa u procesima jezičke kreativnosti i nastanku individualizovanih izraza.

Zanimalo nas je kako se u jezičkoj svijesti govornika srpskog jezika transformisalo lično ime kompozitora i „vunderkinda" porijeklom iz današnje Austrije, Volfganga Amadeusa Mocarta, u lično ime poznatog brenda *Mozzart*, koji trenutno podrazumijeva jedan od najvećih lanaca sportskih kladionica u našoj, ali i susjednim zemljama (Jugoistočne) Evrope.

MATERIJAL I METODE

Pošli smo od pretpostavke da mlađe generacije ime *Mocart* prije povezuju sa poznatim lancem kladionica nego sa čuvenim kompozitorom. Na razmišljanje nas je dodatno podstakao članak Tamare Raković pod nazivom „Mocart – kompozitor ili kladionica" (2015). Da bismo objasnili postojanost pojmovne transformacije između imena kompozitora i naziva lanca kladionica, poslužili smo se *Obratnim asocijativnim rečnikom srpskoga jezika* (Dragićević et al., 2011: 581), kao i platformom *Vukajlija*. Vodili smo se mišlju da ćemo na osnovu pretrage ova dva korpusa dobiti jasniji uvid u proces transformacije sadržaja koji se obuhvata imenom *Mocart*. Na samom početku imali smo suprotstavljena dva različita domena, umjetnost i igre na sreću, kojima smo ključ za raščitavanje pokušali pronaći na razgovornom nivou jezika – putem asocijacija, ali i primjera koje nam nudi najpoznatiji srpski neformalni onlajn-rječnik slenga, odnosno žargona. Imajući u vidu sporost procesa u okviru kojih jedan jezik mijenja svoje zakonitosti, uzeli smo za shodno da ova dva korpusa tumačimo kao relativno savremena i aktuelna.

Na grafičkom planu, naziv brenda *Mozzart* privlači pažnju zbog udvojenog slova *z*, pošto se ime kompozitora izvorno piše svega s jednim ovim slovom. U literaturi je utvrđeno kako su u reklamnom diskursu veoma česte grafičke onomatopeje (v. npr. Milašin, 2020), pa smo, polazeći od te činjenice, pokušali da provjerimo postoji li mogućnost da se i u slučaju imena *Mozzart* radi o istoj stilskoj figuri[2].

Istražujući zastupljenost brenda *Mozzart* u reklamnom diskursu, naišli smo na primjere „Mozzartuj 20% više" i „Umetnost klađenja". Oni su nas ponukali da posebnu pažnju posvetimo analizi ovih konstrukcija, uz osvrt na ulogu multimodalnosti u oblikovanju njihovog značenja.

---

1 Zbog svoje specifične semiotičke prirode i sfere upotrebe, reklamni diskurs različito se posmatra u klasifikacijama tzv. funkcionalnih stilova. Tako Marina Katnić Bakaršić (1999: 75) svrstava reklamni stil među sekundarne stilove, dok ga Branko Tošović (2002: 76–77) smješta u međustilove, budući da se, prema njegovom mišljenju, tu radi o jezičkom izrazu koji stoji na graničnom području funkcionalnih stilova.

2 O grafičkim onomatopejama v. Vuković, 2000: 86.

REZULTATI

Kako bismo dokazali pretpostavku o postojanju transformacije koja se ostvarila na semantičkom planu, poslužili smo se, prije svega, uvidima u *Obratni asocijativni rečnik srpskoga jezika* (Dragićević et al., 2011). Prilikom pretrage asocijacije *Mocart*, u rezultatima smo imali 21 odgovor, to jest stimulus: pojam *muzika* pojavljuje se kao stimulus najviše puta (deset), zatim slijede *melodija* (sedam), *genijalan* (dva), dok se po jednom pojavljuju *genijalni* i *tetka*. Kako možemo primijetiti, asocijacija *Mocart* u *Obratnom asocijativnom rečniku* reakcija je na isključivo one stimuluse koji su povezani s njegovim primarnim značenjem, odnosno stimuluse koji su povezani sa poznatim kompozitorom, ali i muzikom, kao oblasti po kojoj je postao poznat, pa tek onda s prizvucima genijalnosti koju su mu savremenici pripisali.

S druge strane, na platformi *Vukajlija* bilježimo nešto drukčije stanje. Iako u svijesti korisnika ove platforme postoji, u tragovima, saznanje o Volfgangu Amadeusu Mocartu, ono za njih više nije primarno, nego se pažnja usmjerava na druge, njima (pojmovno) bliže odrednice, poput dvije najaktuelnije koje donosimo u nastavku: 1. slatkiš poznat pod nazivom Mocart kugle; 2. čuveni lanac kladionica na Balkanu *Mozzart*. Na tom tragu javiće se i niz nekih drugih, sekundarnih značenja, nastalih u žargonu[3]: 1. *Najveći kompliment koji jedan sportista može da dobije. Reći za nekog igrača da je mocart je privilegija. Svaki igrački mocart podiže igru na novi nivo. Nivo genija, gde se potezi pamte godinama, utakmice prepričavaju unucima, a sam način igre ostaje večan. Postoji nešto u takvim igračima da ne traju dugo. Bljesnu kao zvezda ali se na isti način ugase. Njihov genij, premašuje njih same. A mesto u legendama ostaje večno;* 2. *Neko ko voli da se oblači ko pička. Voli volančiće, svilu, pink boju, Kristijana Ronalda,...;* 3. *potrgati kao mocart kajdanku (Izraz koji koristimo kada vidimo dobru ribu,a moze se koristiti i kad nas neko nervira (sa tim da poderati u ta dva slucaja ima razlicito znacenje). Imamo i slicnih izraza tipa: „poderati ko krmaca masnu vreću".....);* 4. *Poderati kao Mocart kajdanku (Izraz koji se koristi za apsolutni trijumf nad protivnikom);* 5. *K'o Mocart na Exit-u (Vrhunac smora jednog ljudskog bića);* 6. *MOCart (išvrljan i izrezbaren zid, iskrivljene stolice, izlomljena vrata, wc šolje i druge vrste oštećenog školskog inventara u Tehničkim i Mašinskim školama poznatijim pod opštim nazivom MOC. Kritičari umetnosti ovo smatraju vidom savremene umetnosti jer slični eksponati postoje u istoimenom muzeju u Beogradu. Toliko nezavisan i originalan izraz da su čak svrstani i u poseban umetnički pravac koji je naslov ove definicije);* 7. *Mocart kugle (Loto igra u Mozzartovim kladionicama)*, i veliki niz sličnih pojmovnih relacija, među kojima su i one šaljivog karaktera: *Mocart, Rafaelo i Ferero (Ekipa sa kuglanja)* ili *Ajnštajn, Mocart i Mona Liza (Deo uvodne špice za sve kulturno-obrazovne emisije)*, koje pronalaze nazivu *Mocart* zajedničku komponentu u sistemu drugih pojmova, zavisno od toga koja vrijednost (da li je Mocart naziv za slatkiš ili poznato lice) uzima se kao osnovna. Ukoliko bismo pokušali da objedinimo rezultate pretraga pojma *Mocart* (*Mozart*, *Mozzart*) na platformi *Vukajlija*, mogli bismo iskoristiti jedno, na pojmovnom planu kompresovano, objašnjenje: *Volfgang Amadeus Mozart – Ako vas neko pita ko je bio Mocart slobodno mu odgovorite – Poslastičar koji je voleo da se kladi*.

Kako pokazuju ekscerpirani primjeri sa platforme *Vukajlija*, prije naziva za kladionice, u jezičkoj svijesti ustalio se naziv za slatkiš – *Mocart kugle*. U tom slučaju ime kompozitora aktivira asocijacije na tradiciju, austrijsku kulturu, vrhunsku umjetnost, eleganciju, elitizam itd, što se stilski projektuje na proizvod, s ciljem da mu se dodijeli vrijednost posebnosti i prepoznatljivosti. Stoga, kada se pojavljuje ime *Mocart* za naziv lanca kladionica, ono već biva podržano stabilnim modelom, odnosno jedna od asocijacija sa pozitivnom konota-

3 Definicije se prenose u izvornom obliku, onako kako su napisane na platformi Vukajlija, sa svim ogrešenjima o jezičku normu.

cijom (Mocart kugle) postaje, uz naziv kompozitora, podloga stvaranju nove pozitivno konotirane asocijacije – naziva za lanac kladionica.

Ivan Klajn u svom članku pod nazivom *Nepristojni Mocart* (2023) osvrće se na problematiku udvajanja u nazivu *Mozzart*, ali i svakom drugom *z* koje ovaj brend koristi u reklamnom diskursu, poput onog u *cazzino* i *ekipizza*, koje smo do sada uspjeli naći. Ovakvi primjeri (poput *Cazzino Mozzart*) suprotstavljeni su normama ne samo srpskog jezika nego i jezika iz kog su izvorne riječi (u ovom slučaju – italijanski za *casino*), pa čak u nekom trenutku premašuju nivo oneobičavanja (ruski: *остранение*), dovodeći do apsurda i groteske. Upravo zbog toga došli smo do pretpostavke da se, uz oneobičavanje, kako bi se naziv brenda odvojio značenjski od imena kompozitora, udvojeno *z* u nazivu *Mozzart* može tumačiti i kao podražavanje karakterističnog zvuka, u ovom slučaju aparata za klađenje, odnosno podražavanje zvuka koji proizvodi metalni novac dok izlazi iz aparata za klađenje pošto igrač osvoji određeni iznos/nagradu. Iako je efekat slabiji jer se ovdje pojavljuju samo dvije grafeme *z*, ipak bismo mogli govoriti i o realizaciji grafičke onomatopeje, čija je funkcija da se u svijesti recipijenata aktivira asocijacija na zujanje, brzinu, pa i napetost, što u reklamama za klađenje može da sugeriše vizuelno i auditivno uzbuđenje. Primjetno je kako se u primjerima *ekipizza* i *cazzino* nastavilo s tradicijom udvojenog slova *z*, iako mu tu primarno nije mjesto. S obzirom na to da su govornici srpskog jezika već navikli na izvorno pisanje riječi iz drugih jezika, kako je to u primjerima kao što su *pizza*, za naziv jela, ili *pizzeria*, za naziv ugostiteljskog objekta u kojem se pripremaju i poslužuju pice, udvajanja koja su korištena u primjerima mogla su poslužiti kao dobra podloga za oneobičavanje i u slučaju imena *Mozzart*.

Inovativnost u okviru izabranog korpusa potvrđuje se na osnovu analize konkretnih primjera. Posebnu pažnju privukli su nam sljedeći primjeri: „Mozzartuj 20% više", te „Umetnost klađenja". Svakako da bi se mogli pronaći i brojni drugi, ali nama su se upravo ovi primjeri učinili pogodnim za jezičku analizu. Prvo ćemo krenuti od primjera „Umetnost klađenja", koji nam je, prije svega, potvrda da postoji etimološka povezanost između postavljene hipoteze o međusobnoj motivisanosti naziva kompozitora i lanca kladionica. Pretpostavljamo da se prilikom biranja naziva brenda kladionica računalo na (manju ili veću) opštu poznatost kompozitora u okviru svih društvenih nivoa, što svakako utiče na lakše dopiranje do potencijalnih budućih „klijenata". U osnovi poruke „Umetnost klađenja" nalazi nam se zavisna sintagma u kojoj je *umetnost* glavni, a *klađenja* njegov zavisni član, koji se nalazi u funkciji nekongruentnog atributa. Uz to, cjelokupna konstrukcija zasnovana je na metaforičkom odnosu, gdje se postavlja paralela između osobe koja se zanima umjetnošću, s jedne, i osobe koja je odlučila da se bavi klađenjem, s druge strane. Postavljajući ove pojmove u istu značenjsku ravan, ispostavlja se kako je klađenje, zapravo, umjetnost, odnosno kako je kladioničar umjetnik, čime se klađenje predstavlja kao nešto uzvišeno, plemenito, a, u kontekstu naziva brenda, i svima znano, gdje svako ima priliku da postane umjetnik/slavan, baš poput samog kompozitora, s čijim imenom se ime lanca kladionica i dovodi u korelaciju.

Upravo ovakva motivisanost prvog primjera neizostavno nas navodi da nešto podrobnije protumačimo i poruku „Mozzartuj 20% više". Na grafičkom planu zadržana je specifičnost udvojenog slova, dok je naziv brenda uslovio nastanak novih riječi, koje bismo mogli, zbog ciljane ekspresivnosti koju izazivaju, po tumačenju koje donosi Rajna Dragićević (2020: 164), potencijalno nazvati individualizmima. A baš kao i ostali, i ovaj individualizam ima svoje tvorbeno-stilske specifičnosti u domenu značenja i upotrebe. Glagolski oblik upotrijebljen u primjeru jeste drugo lice jednine imperativa, kojim se očituje, za reklamni diskurs karakteristična, konativna funkcija, odakle se direktnom usmjerenošću na recipijenta utiče na porast ubjedljivosti same poruke koja se tim putem prenosi. Nadalje, radi se o glagolskom obliku za koji nemamo potvrđen njegov osnovni oblik, odnosno infinitiv,

ali u našoj jezičkoj svijesti, posredstvom analogije s glagolima koji znače obavljanje neke profesije, ili tipično ponašanje, radnju ili aktivnost, kao što su, na primjer, glagoli šefovati, *srbovati*, *hrvatovati* (v. Klajn, 2003: 350), njega je moguće rekonstruisati. Stoga, ovdje pretpostavljamo *mozzartovati* za njegov osnovni oblik, čije značenje bismo mogli definisati kao „iskazivati tipično ponašanje korisnika usluga kladionica Mocart". Riječ je o okazionalizmu koji ima izrazitu ekspresivnu funkciju, a njegova neobičnost krije se u tome što je lično ime uzeto za motivnu riječ. Drugim riječima, sam tvorbeni model ne predstavlja novinu, jer u srpskom jeziku već postoje glagoli nastali dodavanjem sufiksa *-ova-* na imeničku osnovu. Ekspresivnost ove tvorenice proizlazi, zapravo, iz činjenice da je njen motivator antroponim, odnosno da se radi o deantroponimnoj tvorenici. Broj tvorenica ovakvog tipa, koje su po pravilu stilski markirane i ekspresivne, sve je veći u posljednje vrijeme i one, kako pokazuju istraživanja, odražavaju socijalne, političke, kulturne, institucionalne i istorijske promene u društvu (o tome više u Otašević, 2023b: 293–303; Lazić Konjik, 2023: 40–60; Nikolić, 2023: 105–115).

Analizom smo utvrdili kako se naziv brenda *Mozzart* u reklamnom diskursu ne ostvaruje samo kao oznaka tog brenda već postaje osnova za različite tvorbene, semantičke i grafičke inovacije. Uz to, istovremeno, kulturne i asocijativne vrijednosti povezane s imenom *Mozart* preusmjeravaju se iz domena umjetnosti ka semantičkom polju klađenja, čime se ostvaruje efekat oneobičavanja i pojačava konativna funkcija reklamne poruke.

DISKUSIJA

Reklamni diskurs u cijelosti predstavlja plodno tle za veliki broj zanimljivih jezičko-stilskih istraživanja, na čijem tragu se nalazi i ovaj rad. Zbog svoje savremenosti i aktuelnosti, ovakvi primjeri čine bogatu riznicu za svakog istraživača.

Kao veoma važan faktor ovakvih istraživanja smatramo upravo aktuelnost analiziranih poruka, ali i mogućnost da se objedine dva veoma važna domena – umjetnost i savremeno stanje. Imali smo, na osnovu takvih relacija, priliku da se osvjedočimo kako opšta poznatost jednog umjetnika može dovesti do prodiranja u sve slojeve društva jedne nove, „umjetnosti" modernog doba, suprotno upravljenih struja vrijednosti, čemu nam posebno svjedoči Raković (2015). Mogli smo primijetiti kako poznatost jednog imena utiče na popularnost drugog, ali i kako pojmovi jednog i drugog kalibra mogu da se nađu, iako suprotstavljeni, ipak u paralelnom odnosu (umjetnost = klađenje). Ovo, ali i sva druga oneobičavanja, potkrijepili smo konkretnim primjerima iz *Obratnog asocijativnog rečnika* (2006: 581), *Vukajlije*, ali i internet korpusa, gdje smo pronašli primjere iz reklamnog diskursa („Mocartuj 20% više", „Umetnost klađenja"). Od imena proslavljenog kompozitora razvijaju se u jezičkoj svijesti recipijenata dvije asocijacije: jedna se tiče slatkiša poznatog kao Mocart kugla, dok druga podrazumijeva naziv za lanac kladionica, obje sa pozitivnom konotacijom. U reklamnom diskursu lanac kladionica *Mozzart* predstavlja se inventivno i interesantno preko deantroponimne tvorenice *mozzartovati*, nastale po ugledu na glagole koji znače obavljanje neke profesije, ili tipično ponašanje, radnju ili aktivnost, kao što su, na primjer, glagoli šefovati, *srbovati*, *hrvatovati* (Klajn, 2003: 350).

Uprkos tome što istraživanja u domenu reklamnog diskursa temeljimo na sličnim teorijskim polazištima, upravo specifičnosti pojedinačnih primjera otvaraju prostor za sagledavanje novih jezičko-stilskih pojava iz nekog drugog, savremenijeg ugla. Novo vrijeme donosi sa sobom realizacije nekih modernijih ideja, zbog kojih će reklamni diskurs, kako s velikom sigurnošću možemo pretpostaviti, poprimiti neke drugačije obrise. Sprovedeno istraživanje zbog toga zahvata samo mali segment reklamnog diskursa.

ZAKLJUČCI

Analiza naziva i reklamnih poruka brenda *Mozzart* i odabranih primjera iz reklamnog diskursa pružila nam je uvid u pojmovnu utemeljenost brenda *Mozzart* na „reputaciji" koju je imao poznati kompozitor austrijskog porijekla. Iako smo pošli od činjenice da je mlađim generacijama prva asocijacija – kladionica, ipak su nam rezultati istraživanja bili dvojaki. *Obrnuti asocijativni rečnik srpskoga jezika* (2011) dao nam je podatke o stimulusima koji su uglavnom bili u vezi sa primarnim značenjem asocijacije, povezujući tako na primjer muziku i melodiju s Mocartom, dok smo na platformi *Vukajlija* dobili različite rezultate. Uz određena izuzeća, veliki broj odrednica podrazumijevao je usmjerenost na sekundarna značenja pojma *Mocart* – slatkiš ili lanac kladionica. Otud smo se odlučili pozabaviti samim nazivom, otkrivši tako na konkretnim primjerima postupke oneobičavanja i grafičke onomatopeje, uz naglašavanje konativne funkcije imperativom, što je karakteristično upravo za reklamni diskurs. I upravo je značaj reklamnog diskursa u transformaciji kulturnih i asocijativnih vrijednosti povezanih, u ovom slučaju, s imenom *Mocart*, koja ih uključuje u semantičko-stilski okvir klađenja, pri čemu grafičke, tvorbene i metaforičke intervencije na nazivu brenda dodatno pojačavaju njegovu reklamnu funkciju. Ovdje je značajno primijetiti da nije došlo samo do pojmovne već i do jezičko-stilske transformacije koje su dovele do oneobičavanja ličnog imena na njegovom, već pomenutom, pojmovnom, ali i vizuelnom planu, kako bi se postigao značajniji efekat kod primalaca poruka u okviru reklamnog diskursa. Korpus ovakvog tipa izuzetno je zanimljiv i značajan za istraživanja, ali naglasak ovdje stavljamo na spoznaju da su analizirani primjeri, zajedno sa svim specifičnostima nastanka i namjene, veoma rijetki u sferi upotrebe van reklamnog diskursa u okviru koga su postali, te da je svaka njihova sekundarna primjena, pogotovo u oblasti svakodnevnog ili književnog govora, teško zamisliva i izvodiva. Istraživanje čiji su rezultati predstavljeni u ovom radu obuhvata samo mali dio reklamnih poruka koje promovišu klađenje. U budućim istraživanjima trebalo bi iz različitih perspektiva analizirati sve reklamne poruke kladionice Mozzart, ali i ostalih kladionica, čime bi se dao još veći doprinos proučavanju reklamnog diskursa i njegovih funkcija.

LITERATURA

Vukajlija, na sajtu: https://vukajlija.com/pretraga/izraz?s=Mocart&strana=1. Očitano: 25. 9. 2026.

Vuković, N. (2000). *Putevi stilističke ideje*. Podgorica – Nikšić: Univerzitet Crne Gore, Jasen.

Dragićević, R. (2020). *Ciljano građenje novih reči u novinskim kolumnama*. *Novorečje, br. 11*, str. 164–172.

Katnić-Bakaršić, M. (1999). *Lingvistička stilistika*. Budapest: Open Society Institute, Center for Publishing Development, Electronic Publishing Program.

Klajn, I. (2003). *Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku. Deo dva: Sufiksacija i konverzija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Matica srpska, Institut za srpski jezik SANU.

Klajn, I. (2023). *Nepristojni Mocart*. Na sajtu: https://www.nin.rs/arhiva/vesti/32660/nepristojni-mocart. Očitano: 25. 9. 2026.

Lazić Konjik, I. (2023). *Tvorba reči od prezimena i ličnih imena političkih ličnosti u srpskom jeziku (semantički, derivacioni i kognitivni aspekti)*. *Novorečje* 5/8, str. 40–60.

Milašin, G. (2020). *O odlikama reklamnog stila*. Актуальные проблемы стилистики *No. 6,* str. 58–66.

Mocart, V. A., na sajtu: https://kristinazdravkovic.wordpress.com/. Očitano: 25. 9. 2026.

Mozzart.bih, na sajtu: https://bih.mozzart.org/o-mozzartu/informacije-o-kompaniji. Očitano: 25. 9. 2026.

Nikolić, V. (2023). *Deantroponimne tvorenice iz ugla lingvokulturologije*. *Novorečje* 5/8, str. 105–115.

OARSJ 2011: Dragićević R., Piper P., i Stefanović, M. (2011). Obratni asocijativni rečniksrpskoga jezika: Od reakcije ka stimulusu. Beograd: Službeni glasnik – Beogradska knjiga.

Otašević, Đ. (2023b). *Deantroponimni neologizmi u savremenom srpskom jeziku. Naučni sastanak slavista u Vukove dane* 52/1, str. 293–303.

Raković, T. (2015). *Mocart – kompozitor ili kladionica*. Na sajtu: https://www.presstiz.rs/kolumna/mocart-

kompozitor-ili-kladionica/. Očitano: 25. 9. 2026.
Tošović, B. (2002). *Funkcionalni stilovi / Funktionale Stile*. Graz: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz.

STYLISTIC FUNCTIONS AND DERIVATIONAL TRANSFORMATIONS OF THE NAME MOZZART IN ADVERTISING DISCOURSE

Author: Sandra Bosančić
E-mail: sandra.bosancic@student.flf.unibl.org
Mentor: Assist. Prof. Goran Milašin, PhD
University of Banja Luka, Faculty of Philology

Introduction: The paper focuses on linguistic and stylistic functions and transformations of the name *Mozzart* in the advertising discourse, with special reference to the relationship between the original cultural and associative potential of the name *Mozzart* and its new values in the advertising context.

The Aim: The aim of the paper is to show how the advertising context enables the activation of new associative and stylistic mechanisms of the existing lexeme, as well as the creation of new linguistic forms, and to point out the role of advertising discourse in the processes of linguistic creativity and the emergence of individualized expressions.

Material and Methods: The ways in which the brand name is included in various linguistic constructions, as well as creative, graphic and semantic transformations that contribute to its advertising function are analyzed. Examples such as "Mozzartuj 20% više" and "Umetnost klađenja!" are examined, but also other creative examples from the Internet corpus of advertising messages. In the main body of the paper, the relationship between the primary and secondary associative values of the name *Mocart* is considered, whereby the *Asocijativni rečnik srpskog jezika* and texts within the "Mocart" designation on the *Vukajlija* platform are used as supplementary sources. The analysis of advertising examples is based on a derivational and stylistic approach, with remark to the role of multimodality in shaping their meaning.

Results: The analysis shows that the *Mozzart* brand name in the advertising discourse is not only realized as a brand mark, but becomes the basis for various creative, semantic and graphic innovations. At the same time, the cultural and associative values associated with the name *Mozart* are redirected from the domain of art to the semantic field of betting, which achieves the defamiliarization effect and reinforces the conative function of the advertising message.

Conclusion: The advertising discourse transforms the cultural and associative values associated with the name *Mocart* and includes them in the semantic-stylistic framework of betting, whereby graphic, derivational and metaphorical interventions on the brand name further strengthen its advertising function.

Keywords: advertising discourse; linguistic stylistics; linguistic creativity; defamiliarization; derivational transformations; associativity; *Mozzart*

https://doi.org/10.63356/stes.hum.2026.010 УДК 811.163.41`373.2:641.5(497.11)

KULINARSKA LEKSIKA JUGOISTOČNE SRBIJE I VOJVODINE

Autor: TEODORA VUČKOVIĆ
e-mail: t.vuckovic-21973@filfak.ni.ac.rs
Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu

Uvod: U radu se analizira kulinarska leksika jugoistočne Srbije i Vojvodine na osnovu građe ekscerpirane iz „Malog rečnika sela Bučuma" Nedeljka Bogdanovića i „Rečnika srpskih govora Vojvodine" u izdanju Matice srpske.

Cilj: Cilj istraživanja jeste utvrđivanje sličnosti i razlika u kulinarskoj leksici ova dva područja, kao i sagledavanje istorijskih i kulturnih uticaja na njeno formiranje.

Materijal i metode: Građu čine ukupno 132 lekseme, razvrstane u deset leksičko-semantičkih grupa: jelo, testo, mesne prerađevine, salata, mlečni proizvodi, supa, sos, začin, poslastica i piće. U istraživanju su primenjene korpusna, analitička i sintetička metoda. Analizirani su zastupljenost pojedinih grupa, njihove sličnosti i razlike, kao i tragovi istorijskih i kulturnih uticaja Osmanskog carstva i Austrougarske.

Rezultati: Najznačajnije razlike uočene su u grupama piće i poslastica, kao i u grupi testo, posebno u podgrupi koja se odnosi na hleb. U grupi piće u „Rečniku srpskih govora Vojvodine" zabeleženo je 16 leksema, od kojih se 12 odnosi na alkoholna pića, dok su u „Malom rečniku sela Bučuma" zabeležene tri lekseme. U vojvođanskoj građi izdvajaju se lekseme poput bermeta i aspruka, povezane sa razvijenom vinogradarskom tradicijom ovog područja. Istovremeno, zabeležene su i lekseme za voćne rakije, poput breskovače i višnjevače, kojih nema u građi „Malog rečnika sela Bučuma".

Zaključak: Rezultati pokazuju da kulinarska leksika odražava regionalne, istorijske i kulturne osobenosti posmatranih područja i predstavlja značajan deo njihovog jezičkog i kulturnog nasleđa.

Ključne reči: srpski jezik; leksikologija; kulinarska leksika; jugoistočna Srbija; Vojvodina; kultura

UVOD

Hrana je oduvek predstavljala značajno obeležje različitih kultura. Iako ona prvenstveno ima ulogu da održi čovekov život, nazivi jela kazuju nam o kulturološkim, etnografskim i socijalnim odlikama nekog naroda. Tokom istorije dolazilo je do seoba naroda, pa su tako različiti etnici ostavljali tragove na onim prostorima na kojima su se kretali, a pogotovo tamo gde su se nastanili duži period.

Predmet našeg rada je kulinarska leksika na području jugoistočne Srbije i Vojvodine, a cilj istraživanja je da ispitamo sličnosti i razlike kulinarske leksike na ta dva područja. Kako ističe Radojičić, „ishrana, jednako kao što može biti pokazatelj razlika ili sredstvo zbližavanja, takođe biva i čuvar prošlosti, ali i polje kreativnosti i inovacija" (2016: 596).

Osmansko carstvo počelo je da okupira teritoriju današnje Srbije krajem XIV veka. Nakon Velikog bečkog rata (1683–1699) Habzburška monarhija počela je da pripaja Srem svojim teritorijama (Fotić, 2023: 130), dok su južni krajevi ostali pod vlašću Osmanlija do 1878. godine. Zbog duže vladavine Osmanskog carstva, pogotovo u južnoj Srbiji, i danas zapažamo tragove turskog uticaja, što se ogleda u leksici, građevinama, običajima i kulinarstvu.

Kao što smo pomenuli, Vojvodina je najpre bila u sastavu Habzburške monarhije od 1699, a zatim i Austrougarske od 1867, pa sve do 1918. godine (Gavrilović, 2023). Kako je Vojvodina bila preko 200 godina pod njihovom upravom, danas i te kako možemo zapaziti uticaje severnih teritorija u kulinarskoj leksici.

Vojvodinu još uvek naseljavaju različite etničke grupe, pa možemo reći da je teško odrediti poreklo mnogih jela koja su karakteristična za taj deo Srbije. Grubor (2023: 17) upravo to naglašava kao otežavajuću okolnost kada je reč o gastronomiji: „Posmatrajući gastronomiju, to znatno otežava određivanje pravog porekla pojedinih kulturoloških karakteristika i naravno hrane kao i razumevanje njihovih navika u načinima konzumiranja i pripreme".

PRETHODNA ISTRAŽIVANJA

Kulinarska leksika sve je češće predmet interesovanja istraživača, pa se može konstatovati da je ova tematika tokom poslednjih nekoliko decenija obrađivana u većem broju radova na našim prostorima. Radojičić (2009: 94) ističe da je hrana oduvek imala značajan uticaj na čoveka, ali i na njegovo stvaralaštvo i kulturu u celini, pri čemu se njen značaj naročito uočava u periodima oskudice. Budući da se u analiziranoj građi nalaze i lekseme koje pripadaju leksičko-semantičkoj grupi *piće*, značajno je osvrnuti se i na vinogradarstvo. Na području Vojvodine danas se nalazi veliki broj vinograda i vinarija, a ovo područje odlikuje se i autohtonim vinskim sortama. Fotić (2023: 130) bavio se istorijom vinogradarstva u Vojvodini i ukazao na njegov razvoj nakon uključivanja ovog područja u sastav Austrougarske, kada su vinogradi, prema kvalitetu, bili razvrstavani u tri kategorije. Kada je reč o ishrani u jugoistočnoj Srbiji, značajan doprinos dao je Dinić (2020), koji je zabeležio kulinarsku leksiku sa područja Knjaževca i okoline. Njegova građa obuhvata lekseme koje se odnose na jela, namirnice, posuđe, pribor, radnje, odnos prema jelu, ponašanje pri jelu, kao i na izgled čoveka u vezi sa ishranom.

Vojvođanskom kuhinjom bavile su se Radovanović i Makišova (2021), pri čemu su posebnu pažnju posvetile multikulturalnosti stanovništva Vojvodine. Istraživanje je sprovedeno putem dva upitnika, a prikupljene lekseme razvrstane su u tematske grupe (Radovanović–Makišova, 2021). Autorke su analizirale kulinarsku leksiku i njeno poreklo, te su došle do zaključka da se u vojvođanskoj kuhinji prepliću najmanje četiri kulture: „srpske, rumunske, nemačke, mađarske i posredovanjem neke od njih turske" (Radovanović–Makišova, 2021: 260). Kulinarska leksika povezana je i sa običajima i obrednom praksom. Mirilov (2016: 15–16) navodi različite vrste jela koje se konzumiraju u Vojvodini. Hleb je jedno od jela koje se najčešće konzumira u našem narodu, a može biti u posnoj ili mrsnoj varijanti (Mirilov 2016: 15). Kada su u pitanju jela, povrće se priprema na više načina, a najčešće su u ishrani krompir, pasulj, kupus, boranija i grašak (Mirilov 2016: 15).

Aksić (2021) istraživala je obrednu hranu povezanu sa krsnom slavom, ukazujući na značaj obrednog hleba, vina i žita. Savremena kulinarska leksika pokazuje i izražen uticaj stranih jezika, posebno engleskog. To se može uočiti u emisijama posvećenim kulinarstvu, na internetu, kao i u restoranskim jelovnicima. Božić Sinčuk (2024) analizirala je noviju kulinarsku leksiku i ukazala na to da su novi kulinarski termini najčešće engleskog porekla, poput *kapkejka* i *kejkpopa*, dok su prisutni i termini romanskog porekla, kao što je *ćuros*.

MATERIJAL I METODE

Građu za naš rad ekscerpirali smo iz dva dijalekatska rečnika – „Malog rečnika sela Bučuma" (dalje u tekstu *MRSB* 2023) Nedeljka Bogdanovića i „Rečnika srpskih govora Vojvodine" iz prve knjige (*A–Ž*) (dalje u tekstu *RSGV* 2019). Građu čine ukupno 132 lekseme: 50 iz *MRSB* i 82 iz *RSGV*. U radu se koristi samo prvi tom *RSGV* od A do Ž zbog toga što bi ekscerpiranjem svih leksema koje označavaju jela iz ovog rečnika građa bila veoma nesrazmerna[1] u odnosu na drugi korišćeni rečnik. Kriterijum koji smo imali je da je hrana obrađena i spremna za jelo, te lekseme poput *zajčetine* – zečje meso (*MRSB*, 2023: 73), neobrađeno voće i povrće: *bjelica* – sorta šljive (*RSGV* 2019: 123), kao i one koje označavaju način na koji se hrana konzumira: *krka* – obilno jede (*MRSB*, 2023: 131) ili vrstu obroka: *auflag* – prilog uz glavno jelo (*RSGV*, 2019: 76) nismo svrstali u građu. Razlog zbog koga smo primenili ovakav kriterijum je taj što nas zanimaju konkretne vrste jela i njihovi nazivi, te bi sorte voća i vrste mesa izašle iz okvira našeg istraživanja. Leksička značenja koja smo preuzeli odnose se samo na vrste jela, tj. navodimo samo ona koja su deo našeg istraživanja.

Nakon ekscerpiranja građe, ona je podeljena na leksičko-semantičke grupe na osnovu značenja i definicija koje smo prikupili iz rečnika: 1. *jelo*; 2. *testo*; 3. *mesne prerađevine*; 4. *salata*; 5. *mlečni proizvodi*; 6. *supa*; 7. *sos*; 8. *začin*; 9. *poslastica*; 10. *piće*. U nekim leksičko-semantičkim grupama možemo dati i uža određenja, te smo to i učinili gde je bilo moguće. Tokom analize posmatraćemo navedena značenja iz rečnika i na osnovu njih klasifikujemo lekseme. U analizi primenjujemo analitičku i sintetičku metodu. Analitička metoda odnosi se na analizu leksema u grupama za svaki rečnik posebno, a sintetičku metodu primenjujemo u zaključku. Neke od ekscerpiranih leksema imaju više navedenih značenja, te je veći broj značenja u odnosu na broj leksema.

MRSB (2023) Nedeljka Bogdanovića uzeli smo za građu jer popisuje lekseme iz dela jugoistočne Srbije, oko Svrljiga. U ovom rečniku Bogdanović je zabeležio lekseme iz svog rodnog kraja, sa prizrensko-timočkog dijalekta.

RSGV (2019) je izdanje Matice srpske, a čine ga četiri knjige. Lekseme u njemu pripadaju šumadijsko-vojvođanskom i smederevsko-vršačkom dijalektu. Tokom eskcerpiranja građe primetili smo veliki broj jela čiji su nazivi austrougarskog porekla, što potvrđuje da je uticaj te države ostavio tragove u kulinarskoj leksici.

ANALIZA GRAĐE

Prvu i najbrojniju grupu čine jela, u kojoj smo odredili i uža semantička polja: 1. *jelo* (*neodređeno*); 2. *jelo od brašna*; 3. *jelo sa mesom*; 4. *jelo sa povrćem*; 5. *jelo od hleba*.

JELO

MRSB:

1. *Jelo (neodređeno)*: *mandža* – jelo (kuvano) – „Kakvu si toj *mandžu* zgotvila"; *varivo* – 2. svako kuvano jelo – „Za leb i *varivo* mora da ima".
2. *Jelo od brašna*: *belmuž* – jelo od topljenog mladog sira i kukuruznog brašna, cicvara. – „*Belmuž* se lьko praji"; *jajčenik* – jelo od kukuruznog brašna i jaja, proja s jajima – „Ima brašnenik, ima *jajčenik*".
3. *Jelo sa mesom*: *gužvica* – sarma – „Prajimo *gužvice* za slavu"; *đuveč* – jelo od krompira, luka i mesa – „*Đuveč* smo prajili, a đuvek je sud"; *zelje* – kupus – „*Zelje* je nabolje s ovičinu, el sa suva svinjska rebra"; *janija* – kuvano jelo od mesa sa

1 Smatramo da bi u nekom od narednih istraživanja analiza celokupnog *RSGV* dala značajan doprinos oblasti leksikologije.

raznim dodacima (slično gulašu), sa dosta luka – „*Janiju* najviše praje Lukovci"; *mućkalica* – vrsta jela od komada mesa i luka – „*Mućkalica* u kavanu, a mi si ga zovemo prženo meso, sьmo da je sьs luk i piper"; *čalama* – čarlama, *ajmokac* – „Lazini su prajili *čalamu* od zajka".

4. *Jelo sa povrćem*: *pretrno* – jelo od isitnjenog i zgnječenog luka i paprike – „*Pretrno* je dobra podeva (meze koje izaziva jaču želju za jelom)"; *prženo* – jelo od luka, paprike, jaja ili sira, preženija – „Voli *prženo*, al ne voli da čuva kokošće"; *varivo* – pasulj. – „*Varivo* više volim od kompir i zelje"; *gruvano zelje* – kiseli kupus nasečkan, poliven zejtinom i posut sitnom alevom paprikom, pa izmešan snažnijim potresima činije ‑ „*Gruvano se* zelje najbolje izmeša"; *džitka* – jelo od rasonice u koju se ubaci prljena suva paprika, pa se jede sa vrućom projom. – „Kad je pos, jeli smo *džitku*".
5. *Jelo od hleba*: *golovar* – posna popara od suvog hleba s nešto malo aleve paprike – „Nadrobiš leb u studenu vodu, kad nema žeška, i to je *golovar*"; *drobenje* – komadi izdrobljenog hleba – „Uzneš onija *drobenje* pa sasipeš u ćipelu vodu, a može i da se popare"; *skrob* – retka kaša u koju se udrobi suv hleb i tako kusa – „*Skrob* je najprosto jedenje".

RSGV:

1. *Jelo (neodređeno)*: *bobaljka* – vrsta jela [zn?] – „Jeli smo *boba* za ručak"; *varivo/ vara kuvano jelo* – „Svaki dan jem suvo, uželeo sam se malo *variva*"; *đakonija* – raznovrsna jela, slatkiši, začini i sl. – „Izneli su pred nas svakojake *đakonije*".
2. *Jelo od brašna*: *gomboc* – 1. valjušak, knedla od krompira i brašna – „Kuva se čorba sa valjušcima, *gombocima*, ili nekim drugim testom; 2. nokla; granatirmarš – testo s krompirom (grenadirmarš); *gris-knedla* – kuvano testo od griza, vađeno kašikom – „Mama napravi *gris-knedle*"; *žmara* – vrsta jela od prženog kukuruznog brašna – „*Žmara* od pšeničnog brašna je takođe dobra, a sa dodatkom sirćeta onda je to sos".
3. *Jelo sa mesom*: *buraga* – škembići – „Onda je to bilo kao pravljena *buraga*"; *đuveč* – jelo od pirinča, paradajza, paprike, luka, krompira i mesa – „Imali smo *đuveč* za ručak"; *grojzle* – paprikaš koji se priprema posle klanja svinja – „Uzmi *grojzle* iz velike šerpe i nosi da imaš, da ne kuvaš sutra"; *gomboc*[2] – faširana šnicla; *gulaš* – jelo od mesa (obično goveđeg), dinstano sa dosta luka i paprike, paprikaš – „Ja bi tako jela jedan dobar *gulaš*, znaš kako, ne bi smela".
4. *Jelo sa povrćem*: *bećar-paprikaš* – jelo od paradajza i paprike – „Ja metnem i malko pirindža u *bećar-paprikaš*, moji tako volu"; *gemišt* – jelo sastavljeno od dve ili više vrsta povrća – „Žena će danas da namesti *gemišt*: kupus, paradajz, pirinadž, lukac, paprika i digdi koje meso"; *grah* – pasulj [zn?]; *grašak* – jelo od zrnastog ploda te biljke – „Bijo ti je čušpajz od *graška*, od buranije, mi smo to pravili".
5. 5. *Jelo od hleba*: *bundaškinjer* – moča – „Kako se zove lebac u jajima kad pečeš? *Bundaškinjer*, je l?"; *dvopek* – prženica – „Pa na platni se peče ti *dvopek*"; drobljenje – iskidani parčići hleba koji se stave u kuvano čorbasto jelo – „Ženo, kuvaj čorbasto jelo, da sa njime jedemo *drobljenja*"; *drobac* – a) suvi hleb pržen na masti; b) upržene mrvice tvrdog hleba – „Danas sam mesila gibanicu s *dropcem*".

Broj leksema koje označavaju jelo je 17 za *MRSB* i 20 za *RSGV*. Na grafikonu (Grafikon br. 1: Sastav jela – str. 19) možemo videti da je broj leksema u podgrupama veoma sličan. Najviše jela svrstano je u grupu koja označava *jelo sa mesom* (*MRSB* 6, *RSGV* 6).

Primećujemo da se *đuveč* javlja i u *MRSB* i u *RSGV*. Ovo jelo poreklom je iz Turske (tur. *Güveç*), što znači da je ostalo kao trag osmanske kuhinje. Sastojci ovog jela u *MRSB*

2 Leksema *gomboc* ima više značenja. Može označavati slatko jelo, ali i faširanu šniclu.

su krompir, luk i meso, a u *RSGV* pirinač, paradajz, paprika, luk, krompir i meso, što ga čini bogatijim u Vojvodini. Tačni sastojci za đuveč ne postoje, te se u zavisnosti od recepta mogu pronaći različiti sastojci, međutim, u svaku varijantu idu različite vrste mesa i povrća.

Varivo se u oba rečnika ne definiše precizno i označava „kuvano jelo". U *MRSB* ima i drugo značenje – pasulj.

Česta pojava je da postoje jela koja su slična po sastojcima, ali su poreklom iz različitih zemalja. *Janija* (*MRSB*) i *gulaš* (*RSGV*) dva su skoro ista jela čiji su glavni sastojci meso i luk. *Janija* (tur. *Yahni*) jelo je karakteristično za jugoistočnu Srbiju i trag je osmanske kuhinje, dok se *gulaš* (mađ. *Gulyás*) vezuje za mađarsku kuhinju.

Drobenje (*MRSB*) i *drobljenje* (*RSGV*) imaju slične nazive, a oba predstavljaju komade hleba. U *MRSB* pominje se da se „hleb popari". Popara je jednostavno jelo čiji su osnovni sastojci hleb i voda, a najčešće se spremala u području koje je dugo bilo pod Osmanskim carstvom. U *RSGV* se komadi hleba udrobe u drugu čorbastu hranu, te iz toga vidimo da je njihova varijanta jela bogatija.

Pojedina jela vezuju se samo za određeno područje, pa bismo kao autentično jelo iz *MRSB* i jugoistočne Srbije i okoline Svrljiga izdvojili *belmuž*, a svake godine održava se i manifestacija Belmužijada, na kojoj se tradicionalno priprema i konzumira ovaj specijalitet.

TESTO

Drugu najbrojniju leksičko-semantičku grupu čini *testo*, ukupno 31 leksema (19 *MRSB*, 12 *RSGV*). Hrana od testa je veoma česta u oba rečnika, te smo i u ovoj grupi imali materijala da napravimo uže podele: 1. *hleb*; 2. *pecivo*; 3. *pita*.

MRSB:

1. *Hleb*: *kovržanjak* – božićni hlepčić mešen u obliku latiničnog slova S. – „Baba namesi *kovržanjci*, pa kad se donese bьdnjak, ona ni podeli"; *kolovrtnjak* – veliki hleb kao vodenični točak (šalj.) – „Kad uvati *kolovrtnjak* pa do pupak vudne britva"; kravaj – 1. mali hleb u obredu povojnica – „Kod porodilju se nosi kravaj i povojnica"; 2. mali hleb obično pečen u pepelu – „Dok se leb omesi, ja za decu ispečem *kravaj* u žar"; *krsnik* – hlepčić u obliku krsta, koji stoji na krstači i na kraju podušja se izlomi – „Na četeres dьna mesi se i *krsnik*"; *mladenjak* – obredni hlepčić, lepinjica koja se mesi o Mladencima, maže medom i razmenjuje sa komšijama i među rodbinom – „Dva *mladenka* dosta za vruštuk; „Namesimo *mladenci* pa razmenjujemo"; *momurznica* – hleb od kukuruznog brašna – „Da ni ne odvaja Bog od *momurznicu*"; *pogača* – hleb od pšeničkog brašna, često se mesi kao obredni hleb [Postoji: presna, kisela, strugana, iz pepela, pod vršnjikom, na plotni, sve do svadbarske, pletene i klečane] – „Omesi *pogaču* pa otidi kod ćerku"; *priturnjak* – hleb kome je dodavano drugo testo – „Ako nema vajda od leb, nema ni od priturnjak"; *pupak* – sredina hleba pečenog u crepulji, onaj deo hleba koji upadne u rupicu crepulje i ispeče se kao bradavica – „Kad vudne britva do pupak (a to je sredina crepulje u kojoj se hleb u selu peče!), nazovu ga i urubnjak!"; *sabornjak* – jedan od obrednih hlebova na svadbi - „Sabornjak mese i na momkov i na devojćin dom"; *tričnik* – hleb od nesejanog brašna, ili od trica, za pse – „Kad nema leb, za kučiči mesimo tričnik"; *trulnica* – naziv za loš hleb, u kletvi: „Trulnica te otrula, dabogda"; *crepnjar* – 1. hleb ispečen u crepulji – „Kakьv komat, leb crepnjar mu je malko";
2. *Pecivo*: *gologlavnik* – proja s koprivama – „Kad u *gologlavnik* turiš jajca, naprajiš jajčenik".
3. *Pita*: *gužvara* – vrsta pite – „Od nove obđe može *gužvara*, a od pečene sьmo redena"; *đibanica* – gibanica, pita – „*Đibanica* za čьs, za gosta kad ti dojde"; *zeljanik* – pita od livadskog zelja, zeljanica – „*Zeljanik* je mlogo dobar za creva"; *lenjivka*

– lenja pita – „*Lenjivka* može i s dve obđe, pa u sredinu turaš kakvo misliš"; *obga* – kora za gibanicu – „Da imam *obđe* redila bi đibanicu za večeru".

RSGV:

1. *Hleb*: *badnjača* – pogača (kolač) koji se peče i jede na Badnji dan – „A *badnjača* se ovako preklopila"; *bakarov* – mala pogača napravljena od ostataka testa koje se nahvatalo na posudu za mešenje; *vekna* – hleb ili kolač duguljastog oblika – „Uzme deda pet *vekni* pa u zamrzivač".
2. *Pecivo*: *bunar-kifla* – kifle vrsta nadevenog kolača u obliku kifle – „Od kvasnog testa pripremaju se kifle (kiflice „iz vode" ili popularno nazvane „*bunar-kifle*", na primer) filovane pekmezom ili nekim drugim nadevom"; *grizara* – rastezano testo punjeno grizom; *đevrek* – vrsta peciva u obliku venca.
3. *Pita*: *bundevara* – pita nadevena bundevama – „Rastezalo se gibanica, *bundevara*"; *gibanica* – vrsta pite od razvučenih listova testa sa sirom ili nekim drugim nadevom – „Rastezalo se *gibanica*, bundevara"; *gibanjak* – gibanica – „*Gibanjak* može biti i sa sirom, s tim što se onda presavije preko polovine jer je na jednoj polovini sir pa da ne bi ispao"; *gužvara* – pita sa raznim nadevima od tankog i zgužvanog testa – „Volem slane *gužvare* sa sirom"; *dulekara* – bundevara – „Ta Lukina vala i ne zna ništa drugo da namesti neg svaki put *dulekara*, pa dulekara, a on ćuti i je"; *dulečnica* – bundevara – „Pa *dulečnice* je bilo onda, pa krofne".

U grupi leksema koje označavaju *testo* najbrojnije su one koje spadaju u podgrupu *hleb*. U *MRSB* čak 13 od ukupno 19 leksema iz grupe *testo* spadaju pod *hleb*. O vrstama hleba u jugoistočnoj Srbiji pisale su Bojović Joksimović i Savić-Grujić na materijalu tematskih rečnika Nedeljka Bogdanovića:

„Pored opštih naziva koji se odnose na hleb koji se ritualno mesi o nekim praznicima ili koristi u liturgiji, posebnu pažnju zavređuju obredni hlebovi koji se odnose na različite praznike kalendarskog ciklusa (krsne slave, Božić i Badnje veče, Uskrs, Todorovu subotu, Mladence, Svetog Ignjata i dr.), kao i na običaje životnog ciklusa – svadbu, porođaj i obredno gošćenje u spomen na pokojnika" (Bojović Joksimović i Savić-Grujić, 2024: 100).

O hlebu u prizrensko-timočkom dijalektu pisala je i Milosavljević:

„U središtu koncepta hrane nalazi se mikrokoncept hleb, sa slojevitom verbalnom interpretacijom na prizrenskoj jezičkoj slici sveta koja manifestuje tradicionalno poimanje hleba kao osnovne životne namirnice, što se potvrđuje nizom jedinica za označavanje različitih vrsta hleba koji su se koristili u svakodnevnoj ishrani starih Prizrenaca [...]" (Milosavljević, 2020: 206).

Kako i deo naše građe čine lekseme iz Bogdanovićevog *MRSB*, primećujemo vrste hleba vezane za određeni praznik (*sabornjak*, *mladenjak*), ali i one koji su se pripremali u svakodnevici (*crepnjar*, *momuruznica*, *pogača*). U *RSGV*, iako je mnogo manji broj leskema za hleb, primećujemo prisustvo lekseme za hleb koji se priprema na praznik – *badnjača*.

Različite vrste pita javljaju se u oba rečnika, s tim što su slane pite češće u *MRSB*, a slatke u *RSGV*. U oba rečnika postoje varijacije naziva za slanu pitu, u današnjem jeziku najrasprostranjenija kao *gibanica* – *MRSB*: *đibanica*, *RSGV*: *gibanica*, *gibanjak*. *Gužvara* se javlja u oba rečnika – pita pripremljena od gužvanih kora. U *RSGV* postoje tri naziva za pitu sa bundevom: *bundevara*, *dulekara* i *dulečnica*, dok u *MRSB* nema zabeleženo postojanje takve pite. U ovu grupu svrstali smo i leksemu *obga* (MRSB), što je kora od koje se pravi gibanica (Grafikon br. 2: Testo, str. 20).

MESNE PRERAĐEVINE

Mesne prerađevine javljaju se svega četiri puta. Pronašli smo lekseme koje označavaju sveže meso koje je namenjeno sušenju (*kaiš slanina*), međutim, one su izvan našeg istraživanja. Suhomesnati proizvodi u vidu suvog mesa i kobasica izuzetno su česti u Vojvodini (Grubor i dr. 2022: 6), ali nismo pronašli mnogo takvih leksema u prvoj knjizi *RSGV*.

MRSB: *kavrma* – jelo od svinjske džigerice (droba) i čvaraka, kavurma – „Zimi je dobro da se *kavrma* isprži sas turšiju".

RSGV: *vuršt* – mesne prerađevine; gembec – švargla – „A gembec ili *švargla*, gembeci se kaževdu po starim, gembec onaj želudac njegov"; *gronik* – svinjski podvaljak i meso i slanina sa toga dela – „Najfinija je slaninica od *gronika*".

SALATA

U leksičko-semantičkoj grupi u kojoj se nalaze *salate* primećujemo da je češća salata u vidu zimnice u odnosu na svežu salatu. Grupu čini pet leksema, četiri u *MRSB* i jedna u *RSGV*.

MRSB: *ljutenica* – salata od luka i paprike ‑ „*Ljutenicu* jedemo s leb, a koj ima, on uz pečenje"; *pretrnica* – salata od luka i paprike – „*Pretrnica* mlogo blaga s mlad piper pečen u pepel, i zeleni luk, sol, оcьt, a kad je bez оcьt, može i sirenje da se dodade"; *trkanica* – salata od luka i paprike – „*Trkanicu* jedemo ko salatu, ali i sas leb kad nema drugo"; *trljenica* – v. trljanica –„Kad ima pečenje može da projde i trljenica".

RSGV: *dunst*[3] – a) ukuvano voće u staklenom sudu za zimnicu – „Kompot, il *dunst* smo mi nekad kazli". b) povrće u staklenom sudu za zimnicu – „Onda imam tu i ovi sitni [krastavaca] za dunst"; v) ukuvan sok od paradajza za zimnicu.

U *MRSB* svi nazivi salata upućuju na iste sastojke, luk i papriku. U narodu je *ljutenica* češće poznata kao zimska salata u tegli, dok se *trljanica* i druge leksičke varijante vezuju za svežu salatu. U *RSGV* postoji samo jedna leksema za salatu, ali ima tri različita značenja, a sve su salate zimske salate u tegli.

MLEČNI PROIZVODI

Grupu leksema *mlečni proizvodi* čini ukupno sedam leksema, tri u *MRSB* i četiri u *RSGV*. Najčešće su to vrste sireva ili mleka.

MRSB: *površnjina* – sir sa vrha čabra – „Sirenje miriše na *površnjinu*"; *provara* – 1. grušavina, prvo mleko posle mlađenja – „Prvo mleko mi zovemo *provara*, ono je gusto i odma se provari"; 2. mleko koje se prokuvalo – „*Provara* se sasiri čim se turi na oganj"; *smetana* – kajmak na vrhu mleka – „Kad se uvati *smetana*, ja ju oberem pa dadem detetu".

RSGV: *brnsa* – vrsta sira; *varenika* – prokuvalo mleko; *vurda* – 1. progrušano mleko; *urda* 2. sir dobijen kuvanjem surutke – „Neki surutku prokuvaju i gustu masu koja se prilikom kuvanja digne na površinu – *vurda* – jedu sa hlebom onako toplu"; *ženkica* – prokuvano i ukiseljeno mleko.

POSLASTICE

Leksičko-semantička grupa koju čine *poslastice* izuzetno je zanimljiva. U ovoj grupi uočen je najveći konstrast u broju ekscerpiranih primera. Ukupan broj primera je 21, od čega je samo jedna leksema u *MRSB*, a 20 u *RSGV*.

MRSB: *ćerace* – liciderski kolač – „*Ćerace* najviše imale u Palanku na Svetiliju".

---

3 Pod *salatom* smatramo svežu salatu i salatu koja se stavlja kao zimnica. Leksema *dunst* ima više značenja, a značenje a) može označavati i *poslasticu*.

RSGV: *alva* – poslastica od meda, šećera i brašna – „Oni pravili *alve*"; *bombica* – gomboca – „Mi smo nekada *bombice* pravili, mećali šljivu"; *bućkanica* – vrsta kolača; *vanilica* – sitni kolači sa pekmezom – „O Svetom Nikoli sam mesila i *vanilice*"; *vasilica* – kolač koji se pravi na dan Svetog Vasilija – „Za proslavljanje Malog Božića, odnosno Nove godine, spreman je posebni obredni kolač poznatiji pod nazivom *vasilica*, jer se tog dana proslavlja i hrišćanski praznik Sv. Vasilje"; *vaser-kifla* – kolač od testa koje se stavlja u vodu da naraste [zn?] – „Ranije nije bilo frižidera i ondak smo pravili *vaser-kifle* i tako smo i[h] ladili"; *višnjara* – kolač od rastezanog testa punjen višnjama; *vuršle* – vrsta kolača od kiselog testa; *gibančica* – vrsta kolača od tanko razvijenog testa u obhama koja se peče na masti – „U *gibančicu* ima brašno, so, jaja, mast i voda"; *glazura* – preliv (od čokolade ili šećera) preko kolača ili torte; *klazura* – „Samo malko da se oladi, pa da metnemo *klazuri* gotovi kolači"; *glajgeviht* – vrsta kolača – „Vrsta kolača „*glajgeviht*" (masna torta ili mesčići) mesi se odmeravanjem sastojaka prema težini upotrebljenih jaja"; *gomboca* – knedle sa šljivama, popularno nazvane „*gomboce*", spremaju se od osoljenog brašna, penasto umućenog jajeta i pirea od obarenog krompira; *grožđara* – kolač sa suvim grožđem; *grofna* – krofna; *gurabija* – vrsta tvrđeg istnog kolača – „Moja nana je pravila *gurabije*"; *grontulje* – liciderški kolač posebnog oblika; *damen-kapric* – vrsta kolača s pekmezom – „Nedeljom i svecem se kao poslastice od kvasnog testa pripremaju i kolači zvani *damen-kapric*"; *doboš-torta* – vrsta torte sa staklastim prelivom; *drvić* – vrsta kolača – „Kao oni kolači što se pravili neki put, oni, *drvići* što se zvali"; *žerbo-pita* – vrsta kolača sa pekmezom i orasima – „Ko tvoj vole *žerbo-pite*... znam da ti praviš".

Posmatrajući ove primere, možemo uočiti da je veliki broj kolača iz Austrougarske (*vaser-kifla*, *doboš-torta*, *damen-kapric*), što ukazuje na čestu konzumaciju poslastica u periodu dok je Vojvodina bila pod njenom upravom. Iako nije pronađen veliki broj leksema koje označavaju poslastice za područje jugoistočne Srbije, to ne znači da ova podgrupa izostaje u toj oblasti, već je potrebno uraditi analizu na više rečnika.

SUPA

Leksičko-semantičku grupu *supa* čine svega četiri lekseme, a sve su ekserpirane iz *RSGV*, dok u *MRSB* nije zabeležena nijedna leksema koja bi se mogla svrstati u ovu grupu.

RSGV: *ajgemaht-supa* – supa od pileće sitneži i zeleni – „*Ajgemaht-supa* [...] pod ovim nazivom bila je poznata u onim selima Srema koja su bila nastanjena nemačkim življem. To je čorba, odnosno supa koja se brzo spravlja od pileće sitneži i zeleni; kuva se s knedlama od pileće džigerice, rezancima ili flekicama"; *ajprem-supa* – jednostavno jelo od zaprške i vode – „Friško sam skuvala jednu *ajmper supu* (ajprem-supa, amper-supa, ampren-supa, amper-čorba)"; *buranija-čorba* – čorba od boranije – „*Buranija-čorba* se pravi, to je bilo uvek"; *gulaš-leveš* – čorba od ovčijeg mesa sa jakim začinima – „A mama je moja čorbu kuvala od ovčijeg mesa, zapaženu i peršuna i šargarepe: *gulaš-leveš*, to je mađarski, a kako na srpski, ne znam".

SOS

Grubor (2023: 11) vrši eksperimentalnu metodu putem upitnika kako bi ispitala vrste jela u Vojvodini, a ispitanici su naveli da su „najmanje autentična" jela hladna predjela i sosovi. S tim u vezi, u našoj građi nalaze se samo dve lekseme koje označavaju *sos*.

RSGV: *ajdemok* – vrsta sosa; *ajmokac* – sos od belog luka.

Ajmokac se javlja i u *MRSB*, ali sa drugim značenjem – *jelo od mesa*.

ZAČIN

U grupi *začina* nalaze se svega tri lekseme. U oba rečnika javlja se začin koji označava mlevenu ili tucanu papriku, poznatu kao *aleva*.

MRSB: *alev* (*piper*) – suva tucana ili mlevena paprika koja služi kao začin – „*Alev* se *piper* tura u svaku zaprŝku".

RSGV: *aleva* – samo u izr.: paprika 'sitno tucana crvena paprika'; aleva paprika – „Doda se i *aleve paprike*, pa se nalije vodom"; *biber* – prah koji se dobija tucanjem ploda biljke *Piper* i upotrebljava se kao začin – „Di mi je taj biber da obiberim supu?"

PIĆE

Pića smo podelili na *bezalkoholna* (*MRSB* 1, *RSGV* 4) i *alkoholna* (*MRSB* 2, *RSGV* 12).

MRSB:

1. *Bezalkoholna pića*: *sok* – rasonica, rasol. – „Zime kad mesimo momurznicu, donesemo *sok*, pa u njega malko ćiselo zelje i prljen piper, pa se sve puši – jedno od žeško, jedno od ljuto".
2. *Alkoholna pića*: *zaborljiva rećija* – rakija koja hoće da ošamuti onoga ko pije, rakija sa dosta metil-alkohola – „*Zaborljiva rećija* je sve dok ne prećipi, dok se ne ukrti"; *kominjak* – vino koje se ne otoči nego prevri u komini – „Zime pijemo *kominjak* i jedemo slaninu".

RSGV:

1. *Bezalkoholna pića*: *bermet*[4] – sladak bezalkoholni napitak; *boza* – bezalkoholni napitak od kukuruznog brašna i šećera; *vodnjika* – vrsta osvežavajućeg napitka od divljih jabuka – „Od divljih jabuka je pravljena vrsta osvežavajućeg napitka – jabukovača (*vodnjika*), koja je donedavno (do Drugog svetskog rata) mnogo trošena"; *divka*[5] – samleveni prženi koren biljke *Cichorium intybus* koji se služni kao dodatak kafi – „Bela kafa pripremana sa cikorijom ili sa *divkom* konsumirana je u mnogim seoskim domaćinstvima za doručak, naročito u slučajevima kada je u kući viđeniji gost".
2. *Alkoholna pića*: *aptovača* – rakija od apte; *aspruk* – vrta vina, suvarak; *bermet* – aromatično, desertno vino; *boza* – alkoholno piće lošeg kvaliteta, slabo – „Jes probo onu rakiju? – Pa to je *boza*"; *breskovača* – rakija od bresaka; *varenik* – crno vino kuvano sa začinima, koje se pije pred božićni ručak – „*Varenik* je zaslađeno crveno vino začinjeno cimetom ili karanfilićem (klinčićima) koje se pije ritualno prilikom proslavljanja Hristovog rođenja, za Božić"; *varenika* – kuvana rakija; *višnjevača* – 1. rakija od višanja – „Ima puno višanja, biće dobre *višnjevače*"; 2. liker od višanja, rakija u koju su ubačene višnje i šećer; *votka* – prva rakija koja izađe iz kazana prilikom pečenja – Onda se posle ta *votka* sipa natrag, i ondak se peče rakija; gemišt – 1. špricer – „Daj *gemišt* da se ne mislim šta pijem"; 2. piće sastavljeno od dve ili više vrsta pića, koktel; *dinjara* – rakija od dinja – „I od dinja se kuvala rakija, *dinjara*"; *dudara* – rakija od dudovog ploda – „Naždero se *dudare*".

Primećujemo da postoji značajna razlika u broju leksema za alkoholno piće u *RSGV* u odnosu na *MRSB* (12 : 2). Kao što smo već pomenuli, u Vojvodini postoji veliki broj vinograda, te i nije čudo da postoji velika raznolikost alkoholnih pića, pa tako imamo vina: *aspruk*, *bermet*, *varenik*, ali i rakije: *dinjara*, *višnjevača*, *breskovača*.

---

4 U *RSGV* se navodi da postoji *bermet* kao alkoholno i kao bezalkoholno piće.

5 *Divka* je vrsta biljke koja se priprema na sličan način kao kafa.

Tokom analize ove leksičko-semantičke grupe uočeno je da u *MRSB* nije zabeležena nijedna leksema koja označava kafu. U teorijskom delu objasnili smo da je Osmansko carstvo okupiralo područje današnje južne Srbije, te smatramo neobičnim izostanak ove vrste pića u Rečniku, kako je karakteristično da navedenu geografsku oblast.

DISKUSIJA

U okviru Diskusije grafički ćemo prikazati pojavu leksema u *MRSB* i *RSGV* u svih deset leksičko-semantičkih grupa, nakon čega ćemo prokomentarisati našu građu u odnosu na prethno rađena istraživanja.

Ukoliko pogledamo Grafikon br. 3 (str. 21), vidimo da postoje kontrasti u broju leksema među leksičko-semantičkim grupama. Najbrojnije leksičko-semantičke grupe čine *jelo* (37), *testo* (31), *poslastica* (21) i *piće* (19), a značajno manji broj leksema imamo u grupama *mlečni proizvodi* (7), *salata* (5), *mesne prerađevine* (4), *supa* (4), *začin* (3) i *sos* (2). Prema Grubor (2023), u Vojvodini je velika zastupljenost mesnih prerađevina, što analizom naše građe ne možemo potvrditi, ali lekseme u grupi *sos* zaista nisu zastupljene u *RSGV*, u prvoj knjizi.

Najznačajnije razlike primećujemo u grupama *piće*, *poslastica* i u grupi *testo*, a u podgrupi *hleb*. U grupi *piće* postoji značajna razlika u broju ekscripanih leksema u *RSGV* (16, od čega je 12 alkohol), prema *MRSB* (3). U građi su zabeležene lekseme koje označavaju vino, a koje su karakteristične za Vojvodinu (*bermet*, *aspruk*). Fotić (2023) navodi da postoji veliki broj vinograda u Vojvodini, pa samim tim i vina, što objašnjava zbog čega postoji više leksema koje imenuju različite vrste ovog pića. Ipak, za Srbiju je karakteristična rakija od različitih vrsta voća. U *RSGV* pronalazimo lekseme za rakiju (*breskovača*, *višnjevača*), dok u *MRSB* nema zabeleženih leksema. Ipak, to ne znači da se rakija ne pije u jugoistočnoj Srbiji. Naprotiv, smatramo da bismo se u nekom od narednih istraživanja mogli posvetiti nazivima za alkoholna pića u Srbiji.

O hlebu i njegovom značaju u južnoj Srbiji pisale su Bojović Joksimović (2024) i Milosavljević (2020). Analizom građe možemo potvrditi da je zaista velika zastupljenost ove vrste hrane i da je obavezan kako u svakodnenoj ishrani, tako i u posebnim prilikama poput praznika.

Grupa u kojoj se nalaze *poslastice* prikazuje veliku razliku u *MRSB* i *RSGV*. Nismo pronašli prethodna istraživanja koja bi bila u direktnoj vezi sa zastupljenošću poslastica u Vojvodini, ali kako dosta leksema upućuje na austrougarsku kuhinju, svakako možemo reći da je ostavila trag u tom delu gastronomije.

Rezultati koje smo dobili odnose se samo na građu ekscerpiranu u ovom radu. Iako postoje velike razlike među grupama u *MRSB* i *RSGV*, napominjemo da je za preciznije zaključke potrebno uvrstiti veći broj leksema, ali i uskladiti veličinu geografskih područja koja se upoređuju. Ovim istraživanjem dali smo uvid u deo kulinarske leksike, te ne tvrdimo da su određene grupe jela zasigurno frekventne/nefrekventne na određenom području. Analizom naše građe prikazali smo uticaj Austrougarske, odnosno Osmanskog carstva na kulinarsku leksiku i dali uvid u deo jela koja se konzumiraju u jugoistočnoj Srbiji i Vojvodini.

ZAKLJUČAK

U radu je analizirana kulinarska leksika sa dva područja današnje Srbije: jugoistočna Srbija (*MRSB*)i Vojvodina (*RSGV*). Kako ekscerpirana građa čini veoma mali deo leksike koja obuhvata oblast kulinarstva, rezultati koje smo dobili ograničavaju se samo na lekseme koje se nalaze u radu. Analiza je pokazala da postoje izvesne sličnosti, ali i dosta razlika u

leksici koja se koristi u navedenim područjima.

Kako je Osmansko carstvo upravljalo nekoliko vekova područjem cele današnje Srbije, tragovi u gastronomiji ostali su i danas, te *đuveč* postoji i u *MRSB* i u *RSGV*. Naravno, to što je južna Srbija bila gotovo 200 godina duže pod upravom Osmanskog carstva, primećuje se u nazivima jela koja su mnogo češće turskog porekla (*mandža*). Isti kulturološki uticaj zapažamo i u Vojvodini, pa tako mnoga jela koja se tamo konzumiraju jesu austrougarskog porekla, a slična se i ne pojavljuju u *MRSB* (*damen-kapric*). Uočili smo prisustvo jela sa različitim nazivima, ali sličnim sastojcima (*MRSB*: *janija*, *RSGV*: *gulaš*) , kao i ona sa istim nazivom ili definicijom, ali prave se od drugačijih sastojaka i ne čine istu grupu (*ajmokac*). Neke grupe posebno se izdvajaju u Vojvodini (*poslastice*, *pića*), dok se značaj *hleba* primećuje naročito u jugoistočnoj Srbiji.

Kao pravac budućeg istraživanja navodimo da bi bilo dobro istražiti različite oblasti južne Srbije. Kako u *RSGV* postoji veći broj mesta na kojima su reči prikupljane, verujemo da je potrebno uvrstiti više rečnika koji se vezuju za leksiku južne Srbije. Takođe, kako smo kao kriterijum u metodologiji naveli da lekseme ne označavaju vrste jela koje su spremne za konzumiranje nismo uvrstili u građu, u nekom od narednih istraživanja posvetili bismo se nazivima za sorte voća i povrća na području južne Srbije i Vojvodine.

LITERATURA

Izvori

Bogdanović, N. (2023). *Мали речник села Бучума*. Београд: Српски дијалектолошки зборник, књига LXX/1.

Varenika, S., Miloradov, D., Sunajko, K., Ćelić, I., & Petrović, Lj. (2019). Нови Сад: *Речник српских говора Војводине*. Књ. 1, А-Ж. Матица српска. Тиски цвет.

Citirana literatura

Aksić, N. (2021). „Терминологија исхране у обредној пракси везаној за крсну славу код Срба у Дунавској Клисури (Румунија)". *Исходиша* 7. Темишвар/Ниш: Савез Срба у Румунији, Центар за научна истраживања и културу Срба у Румунији. Филозофски факултет Универзитета у Нишу. Филолошки, историјски и теолошки факултет Западног универзитета у Темишвару.

Gavrilović, V. (2023). „Делатност Саве Текелије на Темишварском сабору". *Срби у Хабзбуршкој монархији и Османском царству XVIII–XX век*. Зборник радова. Нови Сад: Филозофски факултет.

Grubor, B. (2023). *Аутентичност гастрономије етничких група Војводине као фактор развоја туризма хране*. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду. Природно-математички факултет. Докторска дисертација.

Grubor, B. Kalenjuk Pivarski, B., Đerčan, B., Tešanović, D., Banjac, M., Lukić, T., ... Ćirić, I. (2022). „Traditional and Authentic Food of Ethnic Groups of Vojvodina (Northern Serbia)—Preservation and Potential for Tourism Development". Sustainability.

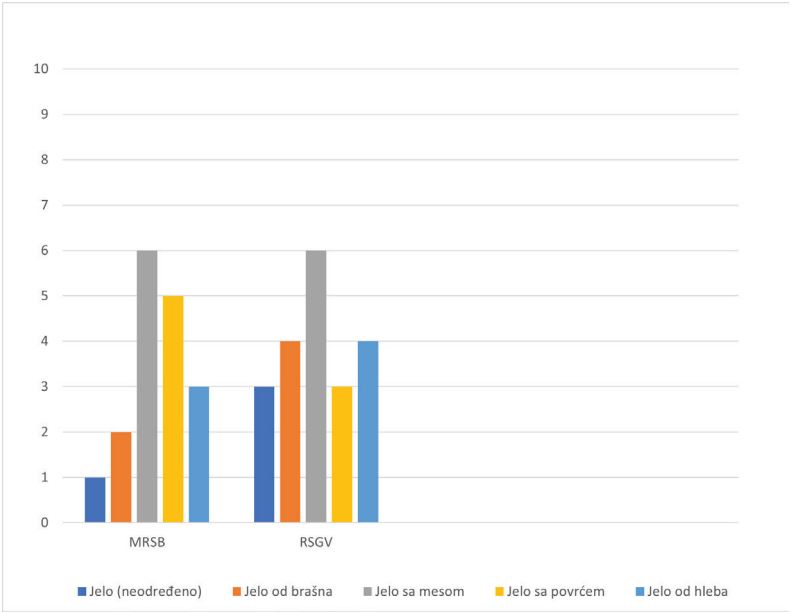
Dinić, J. (2020). „Речи и изрази традиционалне исхране становништва књажевачког краја". Београд: *Српски дијалектолошки зборник*, књига LXVII. Српска академија наука и уметности.

Joksimović Bojović, J. Grujić-Savić A. (2024). „Именовања обредних хлебова у говорима југоистичне Србије". Сврљиг: *Етно-културолошки зборник за проучавање културе источне Србије и суседних области*, књига XXVII.

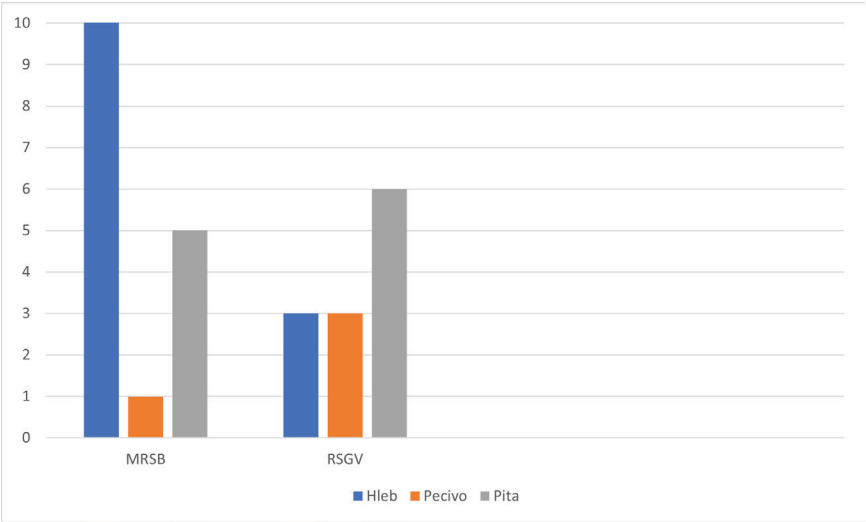
Milosavljević, T. (2020). „Вербална репрезентација концепта хране у српском призренском говору". *Исходиша* 6. Темишвар/Ниш: Савез Срба у Румунији, Центар за научна истраживања и културу Срба у Румунији. Филозофски факултет Универзитета у Нишу. Филолошки, историјски и теолошки факултет Западног универзитета у Темишвару. Radovanović, D. Makišova A. (2021). „Прилог истраживању традиционалне војвођанске кухиње на примеру мултикултуралности". Bratislava: Slavica Slovaca. Slovenská akadémia vied.

Mirilov, R. (2016). „Кулинарска терминологија Војводине". Универзитет у Новом Саду: Филозофски факултет. Докторска дисертација.

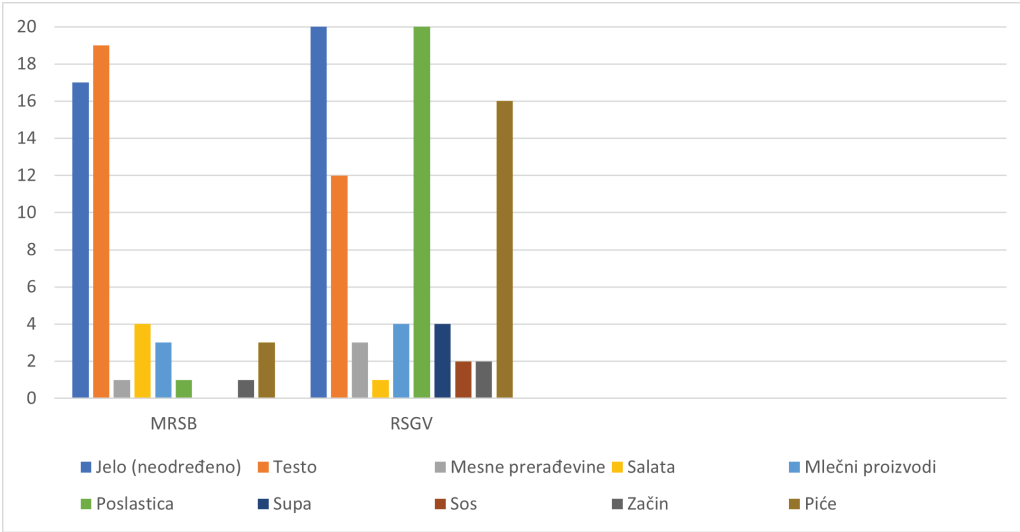
Radojičić, D. (2009). „Кулинарско умеће у медијима". *Гласник Етнографског института* LVII. Београд: Етнографски институт САНУ.
Radojičić, D. (2016). „Нова критичка разматрања о исхрани у социјализму – пример из Словачке" *Гласник Етнографског института* LXIV, свеска 3. Београд: Етнографски институт САНУ.
Sinčuk Božić, M. (2024). „Кулинарска лексика у речницима нових речи". *Новоречје*, година 6, бр. 11. Београд: Алма.
Fotić, A. (2023). „Виноградарство на тлу данашње Србије у доба Османског царства и Хабзбуршке монархије (XV–XIX век)". *Вински летопис Србије. Српска академија наука и уметности*. Београд: Галерија науке и технике.

Grafikon br. 1: Sastav jela

Grafikon br. 2: Testo

Grafikon br. 3: Prikaz leksičko-semantičkih grupa

CULINARY LEXIS OF SOUTHEASTERN SERBIA AND VOJVODINA

Autor: TEODORA VUČKOVIĆ
E-mail: t.vuckovic-21973@filfak.ni.ac.rs
Faculty of Philosophy University of Niš

Introduction: This paper analyzes the culinary lexis of southeastern Serbia and Vojvodina based on material excerpted from "A Small Dictionary of the Village of Bučum" by Nedeljko Bogdanović and "Dictionary of Serbian Dialects of Vojvodina", published by Matica Srpska.

Aim: The aim of the study is to identify similarities and differences in the culinary lexis of these two regions and to examine the historical and cultural influences that have shaped it.

Material and Methods: The corpus comprises 132 lexemes classified into ten lexical-semantic groups: dishes, dough and dough products, meat products, salads, dairy products, soups, sauces, spices, desserts, and beverages. Corpus, analytical, and synthetic methods were applied. The analysis focused on the distribution of individual lexical-semantic groups, their similarities and differences, and traces of the historical and cultural influences of the Ottoman Empire and the Austro-Hungarian Empire.

Results: The most significant differences were observed in the groups beverages and desserts, as well as in the group dough and dough products, particularly in the subgroup referring to bread. In the beverages group, 16 lexemes were recorded in the "Dictionary of Serbian Dialects of Vojvodina", 12 of which refer to alcoholic beverages, compared with only three lexemes in "A Small Dictionary of the Village of Bučum". The Vojvodina corpus includes regionally characteristic terms such as bermet and aspruk, associated with the region's developed viticultural tradition. It also contains terms for fruit brandies, such as breskovača and višnjevača, which are not recorded in the "Small Dictionary of the Village of Bučum".

Conclusion: The results indicate that culinary lexis reflects the regional, historical, and cultural characteristics of the areas under study and represents an important part of their linguistic and cultural heritage.

Keywords: "Serbian language"; "lexicology"; "culinary lexis"; "southeastern Serbia"; "Vojvodina"; "culture".

https://doi.org/10.63356/stes.hum.2026.011 УДК 821.163.41.09-1

DIJALOGIČNOST ISTINE: SKEPSA I/ILI VERA – PITANJE DUHOVNE IZOLACIJE I SAMOOBNOVE ČOVEKA U KARANTINU RAŠE LIVADE I LAZAREVIM LESTVAMA ZLATE KOCIĆ

Autori: MINA A. KOMADINA, Bojana G. Miljković
e-mail: m.komadina-18913@filfak.ni.ac.rs, b.miljkovic-18906@filfak.ni.ac.rs
Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu

Uvod: Komparacija dveju pesničkih knjiga, speva Lazareve lestve Zlate Kocić i zbirke Karantin Raše Livade, otvara prostor za uspostavljanje dijaloga između dve samo naizgled udaljene poetike. Manirski, one se možda i mogu okarakterisati kao antipodne, ali svojom permanentnom zapitanošću nad ljudskom egzistencijom u svetu potpune dezintegracije, i te kako argumentuju tezu o sopstvenoj komplementarnosti.

Cilj: Rad nastoji da sistematično osvetli i ustanovi očigledne poetičke spone između pomenutih zbirki, posebno problematizujući pitanje položaja čoveka u vremenu duboke duhovne i moralne krize. Interesantno je pokazati kako autori posežu za potpuno različitim metodama u traganju za istinom kao poetskom činjenicom.

Materijal i metode: Istraživanje je zasnovano na komparativnoj, intertekstualnoj i hermeneutičkoj analizi ovih tekstova s biblijskog, istorijskog, folklornog i mitološkog aspekta.

Rezultati: Analiza pokazuje da oba autora formiraju kompleksnu viziju današnjice kao „prostora" egzistencijalne ugroženosti i narušenog vrednosnog poretka. Livadina poetika počiva na ironizaciji, parodiranju, revalorizaciji i kritici kolektivnih zabluda i istorijskog nasleđa; s druge strane, Zlata Kocić gradi simbolički sistem duboko ukorenjen u hrišćanskoj i narodnoj tradiciji.

Zaključak: Iako polaze iz različitih uporišnih tačaka, zbirke Lazareve lestve i Karantin okupirane su fundamentalnim pitanjem čovekovog odnosa prema sopstvenom identitetu, njegovim raspršenim idealima, stradanjem, ali i mogućnošću unutrašnjeg preobražaja.

Ključne reči: Raša Livada, Karantin, Zlata Kocić, Lazareve lestve, duhovna izolacija, pitanje samoobnove

UVOD

U trećoj pesmi ciklusa „Zavojnica. Sirinu – skala" speva *Lazareve lestve*, Zlata Kocić ipisuje stih: „Bila sam livada. Zašto sam sada karantin?" (Kocić, 2003, str. 18)[1]. Naravno, bilo bi tendenciozno smatrati da je ovo direktna aluzija ili referisanje na pesnika Rašu Livadu i njegovu zbirku *Karantin*[2]; pouzdanih izvora o takvoj intenciji autorke nema, iako se zna da je reč o savremenicima koji su u istom vremenskom razdoblju stvarali i u sličnim se literarnim kružocima kretali. Međutim, već samo pominjanje *karantina* značajno je u

1 Svi stihovi preuzeti su iz izdanja navedenog u bibliografiji (Kocić, 2003), te će u daljem tekstu biti obeležavani samo brojem strane sa koje su preuzeti.

2 Ovakva premisa, iako nepouzdana, oslanja se i na činjenicu da su oba pesnička prosedea zasnovana na ludičkom pomeranju granica jezika i ovoj sličnim lucidnim aluzijama.

kontekstu tumačenja šireg semantičkog i idejnog niza koji ovaj pojam pokreće, a koji se na tematskom planu očitava kao stožerni. U izdvojenom stihu *livada* i *karantin* upostavljaju odnos kontrapunkta, dveju oponentnih misaonih predstava, gde *livada* kao prostrana zaravan nosi simboličko obeležje neomeđene slobode, upravo kontrastno postavljene prema *karantinu*, prostoru izolacije, bilo da je reč o mentalnoj ili fizičkoj ograđenosti. Glas pesničkog subjekta (ispostaviće se jedan od mnogih glasova u razgranatoj polifoniji zbirke) žali za prominulim duševnim prostranstvom.

Pitanje izolacije, u prvom redu one moralne i duhovne, postavlja se kao fundamentalno i biva *conditio sine qua non* u otključavanju dveju poetika pomenutih zbirki. Ono što Zlata Kocić imenuje *lazaretom*, za Livadu je nesumnjivo *karantin* – stanje svesti savremenog čoveka zadešenog u svetu istorijskih i sudbinskih lomova, hegemonije materijalizma, idolopoklonstva i *mržnje koja traje*. Posmatrano i u vantekstualnom domenu, pojmovne odrednice *lazareta* i *karantina* imaju gotovo sinonimno značenje, istorijski osvedočeno. U paratekstualnom dodatku zbirci *Lazareve lestve* nalazi se autorski sačinjen pojmovnik „Sa pisarevih listića", a u sklopu te agende Zlata Kocić *lazaret* tumači na sledeći način: „Karantin za zaražene; vojnička bolnica blizu bojišta. Za naših dana metafora (meta KFOR-a) za grudvicu–otadžbinu, grudvicu–Zemlju." (Kocić, 2003, str. 82). Već se iz ponuđene definicije ocrtava važno svojstvo stvaralačkog manira pesnikinje, ono koje se tiče jezičkog poigravanja, neretko i u funkciji ironizacije, naročito na morfološkom planu. Dakle, *lazaret* se u svom osnovnom semantičkom kodu odnosi na *karantin*, ali čini se da je još važnije ukazati na eklatantnu vezu ova dva fenomena preko njihove poetske i umetnički oblikovane srodnosti. Stiče se utisak da prilikom osvetljavanja entiteta *lazareta*, odnosno *karantina*, tumači ove dve knjige stihova gotovo da jedni druge parafraziraju:

„Lazaret je mesto bolesti, ugroženog, oštećenog, svelog ili unakaženog života, životarenja u poslednjim, pretposlednjim i poslednjim proplamsajima vitalnih potencijala, na ivici konačnog zgasnuća, kada se čovek, izolovan, otima smrti — ili se, oslabljen i zaboravivši sebe, više i ne otima." (Stojanović, 2009, str. 709).

Ovakav opis i sliku apsolutne rezignacije i životne promašenosti pronalazimo i u Antonijevićevom tekstu o Livadinom *Karantinu*, naročito o njegovom središnjem ciklusu naslovljenom „Smole":

„[...] situacije pojedinačnih ljudi, u sadašnjem vremenu, dovedenih do dna trajanja ili ekstrema pomerenosti, do klopke svakodnevice, u presnoj sirovoj stvarnosti [...] sudbine onih koji su osuđeni da nikad ne uđu u totalitet, osuđenih da se kuvaju u sopstvenoj smoli opsesije, samoće, neispunjenja, osuđenih da ne ostvare ni sebe ni svoj ideal [...] To je jedinstvo istorijskih i ličnih sudbina i promašaja." (Antonijević, 1978, str. 138).

Predstava ovozemaljskog sveta današnjice kao mesta apokaliptičkog stecišta ljudi poharanih ideala i pervertiranih sistema vrednosti, jeste tematska dominanta i okosnica obe zbirke. Valjalo bi, međutim, ne zaustiviti se ovde, jer se upravo prodiranjem u dublje etimološke slojeve *lazareta* otključavaju motivski temelji speva *Lazareve lestve*; slično je i sa *Karantinom* Raše Livade, prvenstveno njegovim snažnim istoriografskim uporištem[3], koje će (d)oživeti bravurozno mitološko transponovanje. S istorijskog aspekta polemišu oba autora, i to često duboko ironičnim reminiscencijama – pesmu „Ratno Ostrvo" Livada započinje stihovima: „Ko se mlati, ko kolje po njemu: / Gradovi se izmirili, / Vojnici odleteli

3 Zemunski kontumac (karantin) bio je sanitarni kompleks osnovan na prostoru Zemuna sredinom 18. veka, na granici između Austrougarske monarhije i Osmanskog carstva, sa ciljem sprečavanja širenja epidemija zaraznih bolesti, prvenstveno kuge. Kroz karantin su prolazili putnici, trgovci i roba iz Osmanskog carstva, koji su morali da provedu određeno vreme u izolaciji pod strogim zdravstvenim i carinskim nadzorom. Kao jedan od najvažnijih kordona na austrougarsko-osmanskoj granici, imao je značajnu ulogu u kontroli trgovine, migracija i zaštiti javnog zdravlja u jugoistočnoj Evropi.

u vazduh" (Livada, 2017, str. 190)[4]; a Kocić u prvoj pesmi ciklusa „Vrbica: magnolija, dub" kaže: „Pelin raspršen, sumpor / iz trube gromove, iz slavine kaplju / metali. Ili da prespavamo? / Sudnju udahnuli pomrčinu, / nadaleko, nadugo obogaćeni / osiromašenim uranom: / *udešeni za Vrbicu.*"(str. 51). Besmisao i stravično iskustvo rata i ratnih stradanja opevano je, primećuje se, gorkim sarkazmom, i tako je u većini slučajeva kada se pesnici kosnu teme burne istorije ovdašnjih prostora. Međutim, za glavni izvor napajanja i pesničkog nadahnuća Zlata Kocić uzima motive iz jevanđelja i narodne, folklorne, osobito lazaričke tradicije; nasuprot ovakvom prosedeu, Livadina poezija, iako često oslonjena na starozavetne i novozavetne tekstove, pretenduje da ih u naletu vešte i suptilne pesničke blasfemije prevrednuje i prikaže kao dotrajale, istrošene i prazne doktrine, ne toliko zbog ateističke ili agnostičke prirode svog pesničkog bića, koliko zbog svesti o današnjem čoveku koji ne razume i svojom neutaživom pohlepom sakati izvorni smisao vere: „Ko je izmislio lice-Gospodnje: / A presvisne kad ga vidi?" (str. 233).

Da bi se stekao celovit, plenaran uvid u dva ponuđena pesnička ključa, dva rešenja istog zadatka – pronalaska Čoveka pod *teškom senkom* bremenite i obolele prošlosti, naherene i na sadašnjicu, neophodno je ukazati gde se oni ukrštaju, a u kojim se pogledima možda i drastično razilaze. Zarad primarnog cilja da odgovorimo na problemski postavljeno pitanje o dijalogičnosti istine, kao katerogije na večitoj međi skepse i vere, neophodno je podrobnije se posvetiti obema knjigama zasebno.

MATERIJAL I METODE

Počećemo od *Lazarevih lestvi* Zlate Kocić „[...] radi istine koja ostaje u nama i biće s nama doveka." (2 Jn 1, 2). Već je bilo reči o derivacionom potencijalu koji pesnikinja crpi iz reči, odnosno imenice *lazaret* i na taj širi spektar označitelja združenih oko zajedničkog korena: Lazar, lazur, lazarećanin, lazarica, lazaron, lazarke itd. Van konteksta speva, nezavisno jedna od druge, ove leksičke jedinice ne formiraju semantički ulančan niz i ponašaju se kao denotativno upotrebljene lekseme; njihova konvergencija aktivira se tek dubokim uranjanjem u idejno i simboličko jezgro teksta. Trebalo bi promisliti da li se na početku niza nalazi ime Lazar (od esencijalne važnosti u kontekstu čitavog speva) ili, uslovno rečeno, lokalitet lazareta, budući da on ne označava samo prostornu odrednicu, već i stanje uma, odnosno duha čovekovog; između ostalog, i Livada kaže: „Karantina više nema (U-NAMA-JE)" (str. 199). Ista konstatacija mogla bi se pripisati i svetu *lazareta*. U intervjuu koji je za list *Politika* dala 2007. godine, Zlata Kocić govori i o genezi i komponovanju zbirke. Na pitanje kako je kroz lik Lazara povezala junake naše tradicije i biblijskog predanja sa slikama koje asociraju na bombardovanje Srbije 1999. godine, odgovorila je: „Jednostavno. Imenovala sam naš udes, naše okruženje, i svet danas, kao lazaret. Povezala, po kontrastu, lazaret sa pramatricom Nazaret. Ostalo se složilo samo." (Stojaković, 2007)[5].

Da li i kako korespondiraju Lazar i lazaret? U *Lestvama* Zlate Kocić i više je nego očigledno da spona postoji, međutim, postoji li ona i u ekstratekstualnoj stvarnosti? Odgovor je: Da. Pesnikinja je tu i takvu genealogiju uočila, virtuozno uvezala i prečagu po prečagu sazdala svoje lestve. Lazaret potiče od lat. *lazaretum*, simbola zaraze, oskudice i izolacije, što se u hrišćanskoj tradiciji dovodi u vezu sa biblijskim Lazarom, odnosno parabolom o bogatašu i Lazaru iz Jevanđelja po Luki (Lk 16, 19–31). Zlata Kocić na nekoliko mesta u zbirci diskretno referiše na ubogog Lazara: „Koji go i bos je, u čirevima,

4 I u slučaju ove zbirke će svi stihovi preuzeti iz izdanja navedenog u bibliografiji (Livada, 2017) u daljem tekstu biti obeležavani samo brojem strane sa koje su preuzeti.

5 Stojaković, B. (2007, 10. decembar). *Ljubav održava svet*. *Politika*. Pristupljeno 10. oktobra 2026, sa https://www.politika.rs/sr/clanak/8845/ljubav-odrzava-svet

u bunilu" (str. 12); „– Zdravo, slavuju! U nečas: / otežale mrvice Ubogog / ukraj strukova bosioka" (str. 51). Pored ubogog Lazara, u knjizi figuriraju još dva Lazara, kao piloni pesničke konstrukcije: jedan je Lazar iz Vitanije, odnosno Lazar Četvorodnevni koga je Hristos nakon četiri dana u grobu vaskrsao (Jn 11, 1–44), a drugi je srpski knez Lazar Hrebeljanović, čije je podvižničko stradanje i kult narodni kolektiv opevao u epskoj pesmi „Obretenije glave kneza Lazara". Dvojica Lazara umreženi su čudom (biblijskim i narodnim), ključnim momentom vaskrsnuća – obojica, dakle, bivaju oživljeni. Ovakav postupak umrežavanja transsvetovnih identiteta i intertekstualnih veza, Aleksandar Kostadinović naziva interfiguralnošću: „[...] identitet, priroda i poreklo poetskih likova na koje ovo ime upućuje: oba Lazara predstavljaju složen interfiguralni konstrukt, nastao 'kombinacijom' likova preuzetih sa različitih izvora." (Kostadinović, 2018, str. 193–194).

Pored motiva čuda, kao centralnog, Zlata Kocić u okviru odeljka „Sa pisarevih listića", govoreći o poreklu i značaju imena Lazar u nacionalnoj, ali i hrišćanskoj baštini i upućuje na još nekolike važne motivske punktove i idejna čvorišta, među kojima se posebno izdvajaju: susret, poziv i naravno – lestve:

„*Lazar* (hebr. – *Bog pomaže*) – Kad te pozdravim, kad otpozdraviš (Pomaže Bog – Bog ti pomogao!) – susreli smo se, dakle, u Lazaru. Četvorodnevnom, iz Vitanije, Marijinom i Martinom bratu ('Lazare! iziđi napolje. I iziđe mrtvac obavit platnom...' – po Jovanu, 11. 11–45). Ubogom – u večnosti bogatom (po Luki, 16. 19–31). Knezu, svetom, kosovsko-ravaničkom. Lestvičniku našem, takođe, do kojeg je došao Domentijanov zapis o Svetom Savi u Vitaniji: 'Satvori časno poklonjenje na mestu gde stojahu prečiste noge Slova Božjeg i Boga od Boga, zovući Lazara od preispodnjih (...) poklonjenje tome presvetom mestu gde se izli bezdna mislosrđa čovekoljublja Božja radi našega spasenja.'" (Kocić, 2003, str. 82).

Valjalo bi se u nastavku bar delimično kosnuti pitanja pomenutih motiva i tako dublje uroniti u slojevito i kompleksno simboličko područje ove zbirke, koja i te kako ima dodirnih tačaka i pokazuje asocijativne veze, pa makar i po načelu suprotnosti, s Livadinom poezijom u *Karantinu*. U jednom se, ipak, zasigurno slažu – treba se dozvati, dozvati u dan: „– Da, čestni oče. Lazarko. El azar. / Ja sam, Lazar. Dozvan u dan: u dom." (str. 77), a Raša Livada kao da aminuje: „Ako si od dana: Idi u dan" (str. 170).

Čudo se kod Zlate Kocić vezuje za jedan novi i drugačiji „prostor" – prostor izbavljenja imenovan kao *lazur*:

„[...] imenica 'lazur', tj. pridev 'lazuran' (lat. lazurium, arap. lazvard), sa značenjem 'svetloplav', 'plav kao nebo', predstavlja eufonijskim (i paragramatskim) metodom proizvedenu varijantu hrišćanske, ali i nacionalne ideologeme 'nebeskog carstva', čime postaje reminiscencija na kosovsku legendu i na poznato kneževo opredeljenje." (Kostadinović, 2018, str. 200).

U tom kontekstu, pored folklorne, naročito je izražena religijska ravan njene poezije, ali nikada kao dogma ili propovedna preskripcija. Pesnikinja veruje, i tom je poverenju u sakralno bezuslovno predana, ali ne i zaslepljena; ona pomno posmatra teren lazareta i u njemu sva trpljenja i stradanja, zato i uvodi mitsku priču o Atlantu koji od strane bogova biva prokažen i osuđen da čitav svet ponese na svojim plećima. Mit o Atlantu integriše se u tekst i uspostavlja paralelu s trojicom Lazara: kopula je ostvarena po principu očigledne srodnosti sa ova tri antroponima, kao velikim podvižnicima koji ne uzmiču pod bremenom, sudbinski ili, još bolje rečeno, po Božjoj volji dodeljenom. U ciklusu „Lazarećaninu – samar, tuč" objavljuje se nada kao izlaz i spasenje, nada u svrhu i opravdanost težine zadatka, a zulum (paronomazijom preobražen u zumbul) snosi se zahvaljujući apsolutnoj veri u sveto slovo jevanđeljsko: „– Tu smo gde smo – ramena otpadaju. / Ali trpaj, rode – u nerazumlju, u nehaju, / u ćorsokaku gneva rugajući se trpljenju / magarećem. A ono, trpljenje, / brže od bremena da bi raslo, / kakvu da zamišlja hranu? Loj – / bezdušniku da je kao po loju? / Kakav prostor da sanja? Besteżinski – / gde

vreća-planina uzbledi?" (str. 29). Odgonetka je data u narednoj, sedmoj pesmi ciklusa: „ovo breme – je li moje? zar zaslužih ovaj tuč? / Car – šta u knjizi piše? / *Nosite moje breme jer je lako.*" Hristove reči zabeležene kod jevanđeliste Mateja daruju konačnu i spasonosnu utehu. S tim u vezi, većina naslova ciklusa u zbirci zaista stvara predstavu o darivanju ili poveravanju, izvesnoj (za)datosti ili predodređenom sledovanju:

„Naslovima, naime, nedostaje jasna predikacija: imenice u dativu stoje nasuprot imenica ili imenice u akuzativu, u svojstvu gramatičkog objekta, ali nepovezane glagolom. Njega čitalac mora sam da 'doda', pretpostavi ili domisli. *Martamariji*... šta *tuč, jelej*: dati su? Dosuđeni? Pripadaju? Slično je i u ostalim slučajevima. *Zavojnica. Sirinu – skala*: (to) je (kao najopštija predikacija)? Ovde gotovo da je nemoguće dodati neki drugi glagol koji bi bliže precizirao smisao naslova. *Božjaku – lokva*, *pisaru – divit*: data je? Dat je? Neka budu dati? Potrebni su? *Lazarećaninu – samar, tuč*: svet je? Sve je? Život je? Natovareni su? *Strašilu – udlaga, miro*: nađeni su? Neophodni su? Sleduju? Evo, daju se? Moraju se suprotstaviti?" (Stojanović, 2009, str. 712–713).

Apropo ove opservacije o naslovima kao izvesnim presudama ili udeljivanjima, postoji stih Zlate Kocić iz pete pesme uvodnog ciklusa koji kao da aludira na dublji smisao koji se ostvaruje tim minus-postupkom pri beleženju naslova: „i na stopalu talant nađoh, stigmu!" (str. 13). Novozavetna parabola o talantima (Mt 25, 14–30) suštinski nosi poruku o čovekovoj odgovornosti pred onim što mu je od Boga dato. Bilo da je to dar ili iskušenje, ne smemo se tužiti – poručuje i glas pesničkog subjekta, onaj glas koji je o *magarećem trpljenju* svedočio kao o lekovitoj osobini. Istrajnost u svojim vitalnim ubeđenjima i nepokolebljivo poverenje u čovekovu misiju na ovozemaljskom svetu lazareta potkrepljuje se i narednim stihovima: „Ko nad zadatkom sagao se, odraz svoj / kao novčić da odigne sa dna" (str. 64). Primećujemo da se motiv stopala pojavljuje iznova: „dovoljno je za nadu da će stopalo / uzverati se na prvu od sedam prečaga / predstojeće stradalne sedmice." (str. 59). Ova tri stiha sa svojom jakom simboličkom dimenzijom kao da su u neprekidnom dijalogu, u stalnom dosluhu sa Livadinom sentencom: „Pomeri nogu, lek je pod cipelom." (str. 238). Mogućnost tumačenja ovde je, ipak, dvojaka, jer reči kao da su zasićene izvesnom dozom skepse koja dalje rađa ambigvitet na relaciji epifanija – apokalipsa: da li je nada tu, nadomak, u neposrednoj blizini, a noga se podiže s namerom da se na prvu prečagu uzvere ili je čovečanstvo davno pogazilo svaku priliku da se iskupi i oslobodi terora beznađa i letargije? To pitanje ostavićemo otvorenim kao jednu hamletovski postavljenu dilemu, s tihom verom u pobedu i prevagu prve mogućnosti, uzdajući se u utopijski karakter Livadine poezije koji je „[...] sazdan na nadi i poverenju da će budućnost uspeti da ponudi nove i nepoznate mogućnosti koje će otvoriti put za izlazak iz začaranog kruga istorije i doneti promenu postojećem svetu." (Živanović, 2024, str. 44).

Prethodno ukazavši na areale *lazereta* i *lazura*, ostalo je da se demistifikuje da li je i kako moguće među nijma ostvariti poveznicu. Postojanje i najmanje zapitanosti pesnikinja otklanja već samim naslovom svog speva. Potrebno je lestvama *Lazarevih povoja* uspeti se, izdići ili *usprhnuti*. Slika lestvi je starozavetna, potiče iz Prve knjige Mojsijeve (1 Moj 28, 10–22) i kazuje o dobro poznatom Jakovljevom snu – božjim anđelima koji silaze i uspinju se lestvicama na čijem se vrhu nalazi Gospod. Simbolika je jasna: lestve, ali lestve vrlina su jedina spona čoveka sa Bogom.

„Središnji simbol speva jeste ranovizantijski motiv *Lestvice što vodi na nebo* sinajskog monaha Jovana Lestvičnika, uzet kao moto u verziji njegovog savremenika Isaka Sirina: 'Siđi u svoje srce i naći ćeš u njemu lestvicu za penjanje u carstvo Božije.' Kao što se već vidi iz navedenih reči, moralistička ideja Jovanovog didaktičkog spisa kod religioznih pesnika doživljava radikalnu dopunu u vidu dvosmernosti putanje izbavljenja, to jest oživotvorenja dublje religiozne istine i razrešenja soteriološke drame pokajničkim i uopšte bogospoznajnim silaskom u sopstveno srce." (Paovica, 2011, str. 145).

Ovakvo viđenje dvosmernosti otvara više prostora za razmišljanje o silasku kao vrlini

smernosti i poniznosti pred najvišom duhovnom instancom vernika, jer Bog se u srcu javlja i spoznaje. Problem samospoznaje konačno se rešava bogospoznajom kao sigurnim putem ka duhovnom preporodu čoveka. Ponovo smo u situaciji da se pesme dvaju autora dozivaju, izgleda da su prepoznale i čule onaj nasušni poziv i na njega se odazvale. Zlata Kocić poziva: „Siđi, uspni se. Siđi, uspni se, / *Siđi u svoje srce*." (str. 19), a Livada u svojoj „Sinagogi" potvrđuje stav da se do bogospoznaje mora spustiti: „tu vrbu[6] u dvorištu / koja se jedina / može / toliko nisko sagnuti / da bi videla lice božije" (str. 177). Na ovom mestu je moguće otvoriti diskusiju o dva oprečna ali i uzajamna teološka koncepta – transcendencije i imanencije, koje su, odvažićemo se da konstatujemo, svojim poetikama pomirili i uslaglasili Zlata Kocić i Raša Livada. „Podrivanje stvarnosti moguće je samo iz same stvarnosti, jer se transcendencija realizuje iz imanentnosti [...]" (Medan, 2013, str. 163). Transcendencija podrazumeva dimenziju sakralnog kao ono što prevazilazi granice iskustvenog i materijalnog, i u tom smislu Bog je eksternalizovan; s druge strane, stanovište imanencije zastupa tezu prisutnosti i božanskog delovanja unutar granica pojavnog sveta – Bog se smatra prisutnim u svojoj tvorevini, o čemu svedoči i ovaploćenje Hristovo[7]. Ipak, ovde poezija ima poslednju reč, a njen zaključak je da transcendentni Bog može i mora biti imanentno prisutan u svemu. Silaskom u sopstveno srce ova hipoteza postaje aksiom. Antidogmatizam, ali i antinihilističko viđenje sveta Zlate Kocić lapidarno objašnjava Dragan Stojanović rekavši da njene pesme ne dopuštaju da se u ime onostranosti obescenjuje zemni život (Stojanović, 2009, str. 692). Apostol Pavle u Drugoj poslanici Korićanima govori o „zemljanim sudovima", odnosno blagodatima koje Bog na ovom plotskom svetu ljudima namenjuje (2 Kor 4, 7), i kao da je u tim rečima odzvonilo ono osnovno geslo speva u celini.

Svoje pesničko zaveštanje Zlata Kocić objavljuje pozivom, a već je bilo reči o tome kolika je snaga glasa koji doziva jer: „Budi se, ustaj. Koji poziva – ljubi, / a koji ljubi – poziva. / Ja sam poziv, glas, vaskrsna misao: / krošnja, previsoka za tvoje oko i ruku. / No ako ikad osetiš da si u klonulome / probudio volju da se uspravi – / to ste oboje okusili moj plod. / Kojim čudom – ne pitaj, već svoju reč Hvale / podaj nekom trećem kao da mu prinosiš / lestvice." (str. 19); „Svak da odgovori na vozglas, lazarećani, / svak da uveže barem po prečagu – / eto nam, eto lestvi." (str. 57). Sebi svojstven umetnički kredo ulančavanja motiva, pesama, ciklusa, pa i zbirki, posebno je izražen u ovoj knjizi. Čudo, poziv i lestve nemoguće je smisaono odvojiti, a da se pritom osnovna nit ne prekine. Lazar je čuo poziv i, tako uzevši i sam udela u Hristovom čudu, od svojih povoja načinio lestve. Čitalac se navodi na zaključak da verujući čovek u svoje bezrezervno pouzdanje mora uložiti i celo svoje biće založiti, ne bi li se ono zaista ovaplotilo; u tom smislu ne može se računati na intervenciju *deus ex machina*.

REZULTATI

S obzirom na to da se nalazimo na terenu zaveštavanja, smatramo prikladnim i opravdanim da Livadinu testamentarnu zbirku *Karantin*[8] raščitavamo s kraja, počevši od poslednje pesme „Filipika gordih" koja se i nalazi u ciklusu pod naslovom „Zaveštanje", kao jedina pesma ovog epiloškog ciklusa. Već kod dvaju naslova (ciklusa i pesme) nazire

6 Vrba se u hrišćanskom tumačenju vezuje za praznik Cveti, koji neposredno prethodi Stradalnoj sedmici i Uskrsu. Osveštene vrbove grančice predstavljaju ulazak u ciklus Hristovog stradanja i vaskrsenja.

7 „Boga niko nije vidio nikad: jedinorodni sin koji je u naručju očinom, on ga javi." (Jn 1, 18)

8 Zbirka je prvi put objavljena 1977. godine i ispostaviće da do svoje smrt 2007. godine Livada neće više objavljivati poeziju, iako se do kraja života aktivno bavio uređivačkim i prevodilačkim radom.

se prvi ironijski sloj – prividno neusaglasivi punktovi zaveštanja i tirade postižu sinergiju na semantičkom planu. Akutna kritika usmerena na idolopoklonstvo pseudohramovima istovremeno ostvaruje funkciju pesničkog testamenta i oporuke adresirane, kako intertekstualnom, tako i ekstratekstualnom recipijentu.

Ko se to gordi i čime? Šta prekorevaju? I kome zaveštavaju svoj *ex voto*? – Možda početnu fazu demistifikacije najpre treba uspostaviti u strukturnom ključu. Poznavaoci poetike Raše Livade (ili je bolje reći – zaljubljenici, kako je Lorka insistirao) dakako su svesni u kojoj meri je grafički lik pesme uslovljavao i tvorio značenjski aspekt kroz celokupan Livadin opus:

„Većina od petnaest pesama koje čine ciklus 'Čistilište' već svojim vizuelnim izgledom podsećaju na građevine o kojima se piše. Takav je slučaj sa 'Kapetanijom', 'Sinagogom', 'Milenijumskom kulom', 'Stolovima'. Ako se u obzir uzme i antropomorfizacija pojedinih prostora, možemo čak govoriti i o eponimu." (Jovanović, 2021, str. 204).

U tom pogledu, poezija Raše Livade odlikuje se lomom jezika, stihovnom i strofičnom fisijom, ludičkom predstavom sintakse, koja je samo naoko stihijska, jer dubinska struktura svedoči o i te kako diskurzivnom, strategijskom i nadasve promišljenom pesničkom postupku. Nema govora o pukoj grafostilematičnosti, ni pretenziji da se bude revolucionarno inovativan po svaku cenu i usiljeno. Kod Livade je i sintaksičko i kompoziciono oneobičavanje inherentno svojstvo autorskog poetskog izraza, i u neraskidivoj je simbiozi sa sedimentom sadržine. Za „Filipiku gordih" važiće maksima *exceptio firmat regulam*, budući da su strofe gotovo tradicionalno ustrojene (s jednim malim, ali ne i malo važnim odstupanjem). Vizuelno rešenje pesme, njena geometrijska konstrukcija mogla bi se, dakle, okarakterisati kao kanonska, ali ovde je ipak reč o pesniku bunta, pesniku revolta čiji je rušilački poriv prevashodno orijentisan ka dotrajalim metričkim konvencijama. Takav otpor kalupljenju se preslikava i na semantičkom polju, kao odbijanje svakog vida rezignacije. Zato je kolektivni glas pesničkog subjekta gord, i zato je grafički izdvojen u prvom stihu svake strofe[9]. Taj glas disidenata „štrči", otima se bukagijama idola-tirana, usuđuje se da sumnja i prevrednuje sklerotične nazore utisnute u kamene blokove negdašnjeg kordona; ali se guši u otrovima sopstvene skepse, u nemoći da kontumac istisne iz čoveka. Ostali stihovi strofa predočavaju upravo tu hermetičnost, suženu svest čoveka koji od drugog čoveka zazire, a povinuje se lažnim svetilištima i nakaznim, patvorenim božanstvima. Sadašnjica duboko ponire u dehumanizaciju[10], ogrezla je u apatiju i doživela konačni aksiološki slom, i to je neuralgična tačka, okidač pesničkog duhoklonuća. Prva strofa počinje stihovima: „Pre nego što ispijemo sve otrove i obesimo se: / U GRADSKOM PARKU, još ovo da ti kažemo" (str. 237). Neumitnost tragične konačnice najavljuje se već u prvom stihu, ali s jasnim prezirom patetike i otklonom od prenaglašenog sentimenta. Pesnički subjekat se ne oprašta, samo vapi da u amanet ostavi sublimiranu misao o rani koja u njemu zjapi otvorena. Skončaće u Gradskom parku, u Zemunu, na tom Parnasu – čvorištu svog pesničkog krvotoka. Inkorporirani narater ovde je u funkciji onoga kome se ispoveda, kome se zaveštavaju *piljevine*, ali i *smole* jednog minulog vremena, razorene ljudskosti; to može biti i empirijski čitalac koji kao svedok nastavlja da živi u tokovima današnjice, u *zagrljaju bez ruku*[11], *tamo gde drugi crkavaju*. Kolektivni glas pesničkog subjekta eksplicitno poručuje: „pa da nas nema, pa da nas kao oblutke / prostranog svetla, zavitlaju niz reku, da / potonemo sporo, kao kap krvave žive, niz / ono rebro, nazvano mnogim imenima, u / mulj: Da budemo sedefno uvo, tvrdo uvo / na sve što će se zbiti." (str. 17). Uho je tvrdo, ne čuje spasonosni poziv. Osvrnimo se još jednom na stihove *Lazarevih lestvi*: „– Lazarevo uho da beše kotarica / koja otrovne gljive

9 Videti strukturu i telo teksta pesme u originalnom izdanju.

10 „A kapetani su postali savršeni šrafovi brodskih motora" (stih iz „Kapetanije", str. 169)

11 Kod Zlate Kocić se pojavljuje sintagma *bezruk kod ruku*.

skuplja – zar dočulo bi poziv? / [...] Za bezuhoga nemo, / ali ti imaš uši? Ne zvone li / talanti, ne ječi li dubrava: / Ustani, usta-niii!?" (str. 38). Evo odsudne distinkcije između vernika i skeptika – verujući čuje, negator je *bezuh*.

Dakle, stari odlaze niz Dunav, tonu u njegovim malstromima i neće čuti krike sutrašnjice natovarene istorijom – prošlošću koju treba minirati upravo ironijom jer „teže je sazdati srušene hromine, / nego novu kuću." (str. 238). U narednim strofama blasfemični prekor doživljava svoj zenit, razočaranje uzrokovano moralnim padom je eskaliralo: pesma je gnjila, liman mutan, a nebo nisko; glorifikuju se porušeni slavoluci – danas čatrlje i spomeni praznoverja; glasovi su zalajali odajući poštu tobožnjem bogu, a zarežali na prostodušne gorštake što jedino još poljupcima trguju (jer tako starina nalaže). Livadini glasovi-laveži evociraju stihove šeste pesme ciklusa „Vrbica: magnolija, dub": „odsvud opet rugaće se usta / koja, zinuvši, odižu poklop zla. / Ruke koje monetama kužnim zveckaju". (Kocić, 2003, str. 54). Razume se da je kritička žaoka oba autora u prvom redu uperena ka gramzivom nagonu koji se ispoljava prema materijalnom profitu: „Pa ko su onda naša braća i sinovi, i ko smo svi mi, / ovde, u lovu na sadašnjost? Skupa: Samo / da otimamo novce jedni od drugih, ugalj, / žuč, grobnice" (Livada, 2017, str. 238). Postavlja se pitanje: šta je i da li je u čoveku ičega ljudskog ostalo; ima li protivotrova ovom cijanidu besmisla, i nade da se kolektivno izlečimo, da porušimo bedeme karantina u kojem tako opasani tavorimo? Da ne lovimo i ne otimamo braći i sinovima, da se mesto oko profanog teleksa okupimo oko čoveka, čoveka u nama i onog do nas. I ponovo se vraćamo stihovima: „A Livada kaže: / Pomeri nogu, lek je pod cipelom." (str. 238). Oni nisu samo grafički izolovani od ostatka tela pesme, ovaj sentenciozni nukleus emituje glas implicitnog autora, postupak primenjen i u svim pesmama ciklusa „Piljevine". Prostor beline je sada rastojanje između stvarnosno posvedočenog pesnika i njegovog poetskog pandana. Iskoračenjem iz sveta teksta postiže se efekat pojačanog objektiviteta, shodno pesniku kritičkog verizma. Ta distanca je važna jer ostvaruje komunikacijsku spregu između prošlog i sadašnjeg, činjeničnog i fiktivnog, empirijskog i intertekstualnog *ja*. Buntarski duh i ovde dolazi do izražaja suprotstavljajući se vladajućem književnoteorijskom uzusu o „smrti autora".

„Nepravedno bi bilo ne izdvojiti neke od petnaest Livadinih promišljanja. Ironično-sarkastično intonirani su: 'Predugačka proviđenja zamute pogled' 'Lišće opada, horizonti se šire', 'Učitelj nikada ne otkriva sve / svojim učenicima. Ako ih voli', 'To što nema hleba, / samo je znak da ima soli' i 'Klica proklija, / samo na ugašenoj zvezdi.'" (Laković, 2007, str. 201).

U ovim gnomskim refleksijama se, pored aforističkog diskursa i višestruke ironije[12], snažno oseća jedan profetski ton, kao da pesnik po svojoj vokaciji, po svom usudu mora biti i svojevrsni prorok, a to vidimo i u stihovima Zlate Kocić: „– Ja sam pisar. Bio sam potukač i begunac. / I sad sam. Ali – prorokujem. / Ne znam, po kazni ili milosti." (str. 17).

DISKUSIJA

Jedan od suštinskih poetičkih nazora zbirke *Karantin*, načelno sa „Filipikom gordih" jeste izražavanje skepse u indoktrinirane ideale, odnosno konačna detronizacija kvazirepera posredstvom oštre ironije: „Još samo ovo o precima, što se hvale potomcima[13], / da je ovuda mnogi prošao i kule zidao: A / ko je, a šta je ostalo? Deset crkava, znak / lojalnosti

12 Prvi nivo ironije je već u samoj formulaciji koja neposredno implicira na one iz Svetog pisma kada se Bog obraća.

13 O trošnom nasleđu koje ostaje potomstvu, na sličan način, s istim prekornim glasom govori i Zlata Kocić u prvoj pesmi ciklusa „O, skrb": „Kojoj u nedra jabuke turaš trulne / daljinskim upravljačem: darove za potomstvo, / zloćudne buzdovane – svoje utrobe ježolike / vekovima da rasprskavaju, zametke da sakate: / nevoljne naslednike obesti." (str. 61).

pobožnim ambasadorima, / gomila pustih kuća bez svrhe i namene, / banke, teleksi, i stotine glasova / preobraženih u laveže koji skitaju i / laju u oluke: Poštujući, i prizivajući, / a ne znajući ni koga, ni šta." (str. 237). Raša Livada je pesnik-negator, istina; onaj koji se ne libi da zarad poricanja trulih patrona podnese anatemu, na šta je donkle i svoj čitalački krug ovom pesmom obavezao. Moglo bi se i u poetskom tonu rezimirati: Livade više nema, u nama je.

Borislav Radović, citirajući pesnikove reči iz predgovora zborniku *Svetska poezija danas* (čiji je Livada bio i priređivač), zapisuje: „'Apokalipsa', veli on dalje u predgovoru ovom zborniku, 'može da označi predviđanje skorog svršetka sveta, može da označi sam proces raspadanja svih vrednosti, i, najzad, može da bude vizija novog, savršeno uređenog sveta.'" (Radović, 2017, str. 267). Sada, izgleda, još jasnije razumemo šta nam se to onim stihovima poručivalo: „teže je sazdati srušene hromine, / nego novu kuću." (str. 238). Ne ruši se rušenja već ponovnog zidanja radi. U pomenutom predgovoru Livada polemiše o pesnicima kao onim društvenim i umetničkim akterima čija je primarna dužnost da saopštavaju o „malim ljudskim istinama". Ovakvo svoje uverenje odbranio je ciklusom „Smole", govoreći o ljudima (više groteskним senkama) koji nas svakodnevno okružuju, a čijih patnji, strmljenja, bola i praznine često nismo svesni ili na njih olako zaboravljamo. Pesnik ne zaboravlja.

„Na mojoj si usni niko, / moja ti reč: Zavičaj." (str. 193). Oseća se u ovim stihovima nešto od nastasijevićevske „maternje melodije", istina, mnogo izraženije kod Zlate Kocić. Ipak, zavičaj kao jezgro, kao ono *materom u krug*[14] ima povlašćenu poziciju u *Karantinu*, koji bi se s punim pravom mogao zvati i *Lament nad Zemunom*. Lament nad očevima[15] čiji prsti postaju rešetke; nad onima koji prete da ne bi bili zaboravljeni; nad svetilištima davno ostalim bez svoje pastve i svim drugim *piljevinama*, nevešto *smolama* lepljenim. Medijalni ciklus „Smole" tako izrasta u vezivni element i na planu kompozicije; sličnim postupkom služi se i pesnikinja: cikluse „Lazeret" i „Lazur" povezuje ciklus „Glas, uže"[16] koji metaforički preuzima ulogu lestvi.

ZAKLJUČCI

Nastojali smo da komparativnim sagledavanjem zbirke *Karantin* (1977) Raše Livade i speva *Lazareve lestve* (2003) Zlate Kocić, kao dvaju raznorodnih poetičkih senzibiliteta i modusa, ukažemo na suštinski istovetan umetnički nazor – arhetipsko traganje za identitetom i duhovnom samoobnovom čoveka u svetu i, još važnije, sveta u čoveku. Dominantna idejna perspektiva (jednako na istorijskom, mitološkom, biblijskom, folklornom i metafizičkom fonu) razgranava načelno pitanje moralne disolucije i aksiološkog sloma čovečanstva koje ponire u materijalizam, idolopoklonstvo i apsolutnu reziganciju. Slika eshatona, ali kao ovozemnog i svakodnevnog, ocrtava se kroz *karantin*, odnosno *lazaret*, dimenzije koje nije moguće pojmiti prostorno ni vremenski, jer one su unutarnji zapt i kontumac duhovno izolovanih. Namera nam je bila da pokažemo kako dva naizgled antipodna poetska rešenja teže istom cilju, da demistifikuju i detronizuju „zlatno tele" svoje i naše epohe, a koje se umnogome ne razlikuje od predačkih himera i

14 I Zlata Kocić na jednom mestu kaže kako njače lazaretom u krug.

15 Komparacije radi, ovog puta po suprotnosti, u *Lazarevim lestvama* se otac izjednačava sa svicem, a svitac dalje sa svecem. Figura oca tako biva sakralizovana, za razliku od Livadinh „Očeva" čije se bronzane glave seku i uši od lovora modre vezuju za tramvaje da kao konzerve u magli tandrču.

16 U hebrejskom jeziku reč tikva (תִּקְוָה) istovremeno označava uže, nit, konopac, ali i nadu, što upućuje na duboku semantičku i simboličku povezanost ovih pojmova u jevrejskoj kulturnoj i religijskoj tradiciji; od iste reči izveden je i naziv izraelske himne „Hatikva" (הַתִּקְוָה, „Nada").

pseudoslavoluka. Livada je pesnik bunta koji se usuđuje da sumnja, revalorizuje i negira dotrajale zablude, da svojom sentencioznom ironijom raskriljuje istinu koja dugo tavori pod sedimentima profanih svetilišta. S druge strane, Zlata Kocić čovekov put ka (samo) spoznaji drukčije objavljuje – bezuslovno verujući u čudo kao izbavljenje, ali ne i u izbavljenje kao čudo, pogotovo ako se ono shvata kao puka transcendencija bez našeg potpunog i svesnog angažmana. Istraživanje je nastojalo da ponudi višestran uvid u poetike među kojima dosad retko ili nikada nije uspostavljena očigledna i za njihovo tumačenje važna paralela. Konačno, postavili smo esencijalno pitanje: Je li istina tek u dijalogičnosti skepse i vere? Ako bismo se i tim povodom vratili Momčilu Nastasijeviću, nesumnjivo bismo konstatovali da *vera stvara*, a *skepsa razorava*.

LITERATURA

Antonijević, D. (1978). „Buntom ironije". *Letopis Matice srpske*, god. 154, knj. 421, sv.1: str. 137–142.

Bošković, D. (2024). „AND LIVADA SAYS: Toliko što se pesništva tiče! AND BOSKOVIC SAYS: A šta je s one strane pesništva Raše Livade?". *Nova misao: časopis za savremenu kulturu Vojvodine*, br. 65 (novembar–decembar): str. 36.

Damjanov, S. (2024). „Okrugli sto „A Livada kaže" – uvodna reč". *Nova misao: časopis za savremenu kulturu Vojvodine*, br. 65 (novembar–decembar): str. 15.

Jelenković, S. (2024). „Živa knjiga poezije". *Nova misao: časopis za savremenu kulturu Vojvodine*, br. 65 (novembar–decembar): str. 33.

Jovanović, J. (2021). „Naratološki pristup poeziji: za i/ili protiv na primeru tumačenja Karantina Raše Livade". U: Suvajdžić, Boško (ur.). *Srpski jezik i književnost danas: teorijsko-metodološki aspekti proučavanja, recepcije i prevođenja. 2. Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, knj. 50, sv. 2. Beograd: Međunarodni slavistički centar: str. 199–208.

Kocić, Z. (2019). „Ono što jesmo je od duha". U: Milenković, Žarko i Vladušić, Slobodan (ur.). *Zlata Kocić: slavuji, ljiljani, lestve: zbornik radova*. Gračanica: Dom kulture „Gračanica": str. 101–107.

Kocić, Z. (2007). „Preobraženje i stvaranje". U: Hamović, Dragan (ur.). *Zlata Kocić, pesnikinja*. Kraljevo: Narodna biblioteka „Stefan Prvovenčani": str. 29–34.

Korunović, G. (2025). „Ideološke perspektive pesničkih zbirki Karantin Raše Livade i Nevrijeme i drugo Danijela Dragojevića". *Književna istorija*, god. 57, br. 185: str. 109–125.

Korunović, G. (2017). „Ironična mudrost Karantina". *Treći trg: časopis za književnost*, god. XIII, sv. 57–58: str. 27–30.

Kostadinović, A. (2018). „Dve knjige o dva Lazara". *Gradina*, br. 82–83: str. 192–213.

Livada, R. (prir.). *Svetska poezija danas*. Gradac: časopis za književnost, umetnost i kulturu, god. 8, br. 39–40. Čačak: Dom kulture, mart–jun 1981.

Medan, M. (2013). „Livadin kraj pesme". *Zbornik za jezike i književnosti Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, god. 3, br. 3: str. 161–172.

Milićević Balać, J. (2019). „Reči-bića Zlate Kocić". U: Milenković, Žarko i Vladušić, Slobodan (ur.). *Zlata Kocić: slavuji, ljiljani, lestve: zbornik radova*. Gračanica: Dom kulture „Gračanica": str. 9–23.

Mladenović, J. (2025). „Raša Livada u vremenu horoskopa". *Književna istorija*, god. 57, br. 185: str. 93–107.

Nikolić, S. (2024). „Kritički verizam Raše Livade u Karantinu". *Nova misao: časopis za savremenu kulturu Vojvodine*, br. 65 (novembar–decembar): str. 22.

Pantić, M. (2017). „Slovo o Livadi". *Treći trg: časopis za književnost*, god. XIII, sv. 57–58: str. 19–23.

Paripović Krčmar, S. (2025). „Esencija lirske naracije: Poema „O pravljenju soneta / Rađanje soneta" Raše Livade". *Književna istorija*, god. 57, br. 185: str. 81–92.

Paripović Krčmar, S. (2026). „Poezija kao zavojnica – posao pesme Zlate Kocić". U: Šeatović, Svetlana i Sekulić, Aleksandra (ur.). *Poetika Zlate Kocić: zbornik radova*. Beograd: Institut za književnost i umetnost; Trebinje: Dučićeve večeri poezije: str. 97–115.

Paovica, M. (2011). „Polifonijski priziv izbavljenja: Povodom *Lazarevih lestvi* Zlate Kocić". U: *Orfej na stolu: ogledi o savremenim srpskim pesnicima*. Beograd: Službeni glasnik: str. 141–152.

Paunović, A. (2020). „Jevreji u poeziji Raše Livade: koliko nisko do Boga?". U: Bošković, Dragan i Nikolić, Časlav (ur.). *Srpski jezik, književnost, umetnost: Zbornik radova sa XV međunarodnog naučnog skupa održanog na Filološko-umetničkom fakultetu u Kragujevcu (30–31. X 2020). Knj. II/2: Jevreji*. Kragujevac:

Filološko-umetnički fakultet: str. 309–325.
Pavlović, M. (2006). „Verujmo lestvama Zlate Kocić". *Povelja*, sv. 3: str. 105–106.
Radović, B. (2017) „Šta Livada kaže". U: R. Livada, *Poprskan znojem kazaljki. Atlantida. Karantin*, Beograd: Treći trg, Čigoja Štampa: str. 267–271.
Radojčić, S. (2017). „Zaokružena knjiga". *Treći trg: časopis za književnost*, god. XIII, sv. 57–58: str. 24–26.
Radulović, S. (2024). „I pesnik i čovek." *Nova misao: časopis za savremenu kulturu Vojvodine*, br. 65 (novembar–decembar): str. 29.
Stojanović, D. (2009). „Lazaret i lazur". *Letopis Matice srpske*, knj. 484, sv. 5: str. 691–732.
Tešić, M. (2006). „Duhovne lestvice Zlate Kocić u vertikali od Lazarica do dvojice Lazara". *Povelja*, sv. 3: str. 107–110.
Tutuš, N. (2019). „Floralni motivi u Lazarevim lestvama Zlate Kocić". U: Milenković, Žarko i Vladušić, Slobodan (ur.). *Zlata Kocić: slavuji, ljiljani, lestve: zbornik radova*. Gračanica: Dom kulture „Gračanica": str. 51–69.
Zaharijević, D. (2019). „Prevrednovanje u neprekinutom dijalogu". U: Milenković, Žarko i Vladušić, Slobodan (ur.). *Zlata Kocić: slavuji, ljiljani, lestve: zbornik radova*. Gračanica: Dom kulture „Gračanica": str. 23–35.
Zorić, P. (2019). „Originalan, snažan spev". U: Milenković, Žarko i Vladušić, Slobodan (ur.). *Zlata Kocić: slavuji, ljiljani, lestve: zbornik radova*. Gračanica: Dom kulture „Gračanica": str. 115–121.
Živanović, B. (2024). „Utopijski i distopijski elementi u pesništvu Raše Livade". *Nova misao: časopis za savremenu kulturu Vojvodine*, br. 65 (novembar–decembar): str. 43.

Izvori

Biblija ili Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta. Prev. Đ. Daničić, V. Karadžić. Beograd: Jugoslovensko biblijsko društvo, 1998.
Kocić, Z. (2003). *Lazareve lestve*, Beograd: Gutenbergova Galaksija.
Livada R. (2017). *Poprskan znojem kazaljki. Atlantida. Karantin*, Beograd: Treći trg, Čigoja Štampa.

Internet izvori

Stojaković, B. (2007, 10. decembar). *Ljubav održava svet. Politika*. Pristupljeno 10. oktobra 2026, sa https://www.politika.rs/sr/clanak/8845/ljubav-odrzava-svet

DIALOGICITY OF TRUTH: SKEPTICISM AND/OR FAITH – THE QUESTION OF SPIRITUAL ISOLATION AND HUMAN SELF-RENEWAL IN QUARANTINE BY RAŠA LIVADA AND LAZAR'S LADDERS BY ZLATA KOCIĆ

Authors: MINA A. KOMADINA, Bojana G. Miljković
e-mail: m.komadina-18913@filfak.ni.ac.rs, b.miljkovic-18906@filfak.ni.ac.rs
Faculty of Philosophy, University of Niš

Introduction: A comparison of two books of poetry - the long poem Lazar's Ladders by Zlata Kocić and the poetry collection Quarantine by Raša Livada - opens up the possibility of establishing a dialogue between two poetics that are only seemingly distant. In terms of manner, they may indeed be characterized as antithetical, yet through their permanent questioning of human existence in a world of complete disintegration, they strongly substantiate the thesis of their own complementarity.

The Aim: The paper seeks to systematically illuminate and establish the evident poetic connections between the aforementioned books, paying particular attention to the question of the position of human beings in a time of profound spiritual and moral crisis. It is interesting to demonstrate how the authors resort to completely different methods in their search for truth as a poetic fact.

Materials and Methods: The research is based on a comparative, intertextual, and hermeneutic analysis of these texts from biblical, historical, folkloric, and mythological perspectives.

Results: The analysis shows that both authors construct a complex vision of the present day as a "space" of existential vulnerability and a disrupted value system. Livada's poetics is grounded in the ironization, parodying, revaluation, and criticism of collective misconceptions and historical heritage; on the other hand, Zlata Kocić builds a symbolic system deeply rooted in Christian and folk tradition.

Conclusion: Although they proceed from different points of departure, Lazar's Ladders and Quarantine are preoccupied with the fundamental question of humanity's relationship to its own identity, its fragmented ideals, suffering, and the possibility of inner transformation.

Keywords: Raša Livada, Quarantine, Zlata Kocić, Lazar's Ladders, spiritual isolation, the question of self-renewal.

https://doi.org/10.63356/stes.hum.2026.012 УДК 811.163.41`373.2`366.54

ORGANIZACIJA NASTAVE SRPSKOG KAO STRANOG JEZIKA SA UČENICIMA IZ RUSIJE

Autor: MILENA STOJANOVIĆ
e-mail: m.stojanović-21393@filfak.ni.ac.rs
Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu

Uvod: Predmet rada jeste analiza izazova u nastavi srpskog kao stranog jezika sa učenicima čiji je maternji jezik ruski. Rad se bavi klasifikacijom najčešćih nedoumica nastavnika u organizaciji i realizaciji nastave srpskog kao stranog jezika.

Cilj: Cilj rada jeste da se sagledaju organizacija, realizacija i ključna pitanja nastave srpskog kao stranog jezika u kontekstu rada sa učenicima iz Rusije, kao i da se identifikuju najčešći izazovi sa kojima se nastavnici susreću u nastavnoj praksi.

Materijal i metode: Na osnovu predmeta, cilja i postavljenih istraživačkih zadataka, u radu su primenjene deskriptivna metoda i metoda teorijske analize, uz tehniku anketiranja. Sprovedeno je kvalitativno i kvantitativno istraživanje radi utvrđivanja ključnih pitanja u organizaciji nastave srpskog kao stranog jezika sa učenicima čiji je maternji jezik ruski. Građu za istraživanje činili su odgovori nastavnika srpskog kao stranog jezika, članova specijalizovane grupe na Fejsbuku „Srpski jezik za strance: grupa za predavače", koji imaju iskustvo u radu sa učenicima čiji je maternji jezik ruski.

Rezultati: Istraživanje je pokazalo da se nastavnici suočavaju sa nizom specifičnih izazova u organizaciji i realizaciji nastave srpskog kao stranog jezika sa učenicima iz Rusije. Identifikovane su najčešće nedoumice nastavnika, a u radu su sagledana potencijalna rešenja i mogući odgovori na izazove koji se javljaju u nastavnoj praksi.

Zaključak: Rezultati istraživanja ukazuju na potrebu za sistematičnijim pristupom organizaciji nastave srpskog kao stranog jezika sa učenicima čiji je maternji jezik ruski. Uočeni izazovi i predložena potencijalna rešenja mogu doprineti unapređivanju nastavne prakse i efikasnijem odgovoru na specifične potrebe ove grupe učenika.

Ključne riječi: metodika nastave srpskog kao stranog jezika; srpski kao strani jezik; metodika nastave; učenici iz Rusije; organizacija nastave

UVOD

Razvoj metodike nastave srpskog kao stranog jezika intenzivnije započinje posle Drugog svetskog rata, u periodu kada Jugoslavija uspostavlja šire odnose sa brojnim zemljama Evrope, Azije i Afrike. Kako navodi Bondžić (2014: 639), „uspostavljanje političke i ekonomske saradnje sa zemljama Azije i Afrike praćeno je i razvojem kulturnih veza, uzajamnim upoznavanjem naroda i država, kao i razmenom stručnjaka i studenata".

Osnovni preduslov za uključivanje stranaca u društveni i obrazovni život bio je poznavanje srpskog jezika. Zbog toga je rasla potreba za učenjem srpskog kao stranog jezika, koji je strancima bio neophodan za svakodnevnu i profesionalnu komunikaciju sa lokalnim stanovništvom. U tom kontekstu, pokrenuti su prvi kursevi srpskog jezika za strance, koji su organizovani pri visokoškolskim ustanovama, institutima i narodnim univerzitetima. Prema Brboriću (2018: 22), nakon Drugog svetskog rata, slavistika je izazivala veliko interesovanje u vodećim svetskim lingvističkim centrima, a srpskohrvatski jezik je u okviru tih studija zauzimao istaknuto mesto – često odmah iza ruskog. Od tog perioda pa sve do danas, interesovanje stranaca za učenje srpskog jezika nije opalo.

Vesna Krajišnik (2016: 16) navodi da se motivi učenika za učenje srpskog razlikuju – od želje za školovanjem, preko poslovnih potreba, do integracije u novu sredinu. Često je jedan učenik motivisan iz više razloga. U novije vreme, rat u Ukrajini uticao je na povećan priliv stranaca, pre svega iz Rusije, koji su u Srbiji potražili sigurnost i stabilnost, bežeći od konflikta, mobilizacije i političkih pritisaka. Rat Rusije i Ukrajine, započet 24. februara 2022. godine, pokrenuo je talas migracija i iz Ukrajine, i iz same Rusije. Srbija je postala privlačna destinacija za Ruse zbog povoljnih uslova života, kulturne i jezičke bliskosti, kao i političkih okolnosti. Migracioni talas, posebno tokom 2022. i 2023. godine, doprineo je promenama u demografskoj i ekonomskoj strukturi zemlje, kao i u obrazovnom sistemu. Posledice društveno-političkih dešavanja uticale su na porast broja ruskih građana koji traže nove mogućnosti van svoje zemlje. Porast interesovanja za učenje srpskog jezika u velikoj meri je povezan s ovim okolnostima. Iako je teško tačno odrediti broj Rusa koji uče srpski, poznato je da broj varira, ali ukupni trend pokazuje rastuću zainteresovanost.

Srpski jezik, iako ne spada u najrasprostranjenije svetske jezike, postaje sve značajniji za strane državljane koji dolaze u Srbiju radi boravka, rada, školovanja ili porodičnih razloga. Otašević (2014: 21) ističe da je izučavanje srpskog kao stranog jezika dugo bilo ograničeno, između ostalog i zbog toga što srpski nije imao status svetskog jezika. Međutim, savremene migracije i intenzivniji međunarodni kontakti doprinose povećanju interesovanja za njegovo učenje. Motivi za učenje razlikuju se od učenika do učenika i obuhvataju svakodnevnu komunikaciju, profesionalno angažovanje, obrazovanje i lakšu integraciju u novu sredinu. Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku (2025)[1], tokom 2023. godine u Republiku Srbiju imigriralo je 22.937 državljana Ruske Federacije, što potvrđuje intenziviranje migracionih kretanja iz ove zemlje. Mnogi Rusi su odabrali Srbiju kao mesto boravka zbog kulturne bliskosti i povoljnih uslova za obrazovanje, što je dodatno uticalo na povećano interesovanje za učenje srpskog jezika.

Posebnu pažnju u nastavi srpskog kao stranog jezika za govornike ruskog jezika potrebno je posvetiti kontrastivnom proučavanju ova dva jezika. Iako srpski i ruski pripadaju slovenskoj jezičkoj porodici i imaju određene zajedničke osobine, njihove leksičke, gramatičke, fonetske i sintaksičke razlike mogu predstavljati izvor teškoća tokom usvajanja srpskog jezika. Srodnost jezika učenicima često olakšava početno razumevanje, ali istovremeno može dovesti do negativnog transfera, odnosno prenošenja obrazaca iz maternjeg jezika u jezik koji se uči. Posebno su značajni problemi povezani sa međujezičkom interferencijom, upotrebom gramatičkih oblika i pojavom tzv. „lažnih prijatelja". Zbog toga je poznavanje karakterističnih razlika između srpskog i ruskog jezika važno za planiranje nastavnih sadržaja, predviđanje mogućih grešaka i prilagođavanje nastavnih postupaka potrebama učenika (Milošević, 2016; Novaković i Jović, 2022; Šapić, 2025).

Ministarstvo prosvete, na inicijativu Društva za srpski jezik, uvelo je nastavni predmet „Srpski kao strani jezik" u osnovne škole, kao izborni predmet u oba ciklusa obrazovanja

1 https://data.stat.gov.rs/Home/Result/1811010104?languageCode=sr-Cyrl#

za učenike koji dolaze iz drugih zemalja[2]. Ipak, time su rešeni samo neki od izazova. Nastavnici koji predaju srpski kao strani jezik često se susreću sa brojnim teškoćama u radu sa učenicima iz Rusije. Upravo zato je ovaj rad usmeren na analizu navedenih izazova, sa ciljem boljeg razumevanja organizacije i realizacije nastave srpskog kao stranog jezika u radu sa učenicima čiji je maternji jezik ruski.

U savremenoj nastavi stranih jezika posebno mesto zauzima komunikativni pristup, koji je usmeren na razvijanje sposobnosti učenika da jezik koriste u različitim svakodnevnim i društvenim situacijama. Za razliku od pristupa koji su prvenstveno usmereni na usvajanje gramatičkih pravila, komunikativna nastava podstiče aktivno učešće učenika, međusobnu interakciju i praktičnu primenu jezičkog znanja. U nastavi srpskog kao stranog jezika za govornike ruskog jezika ovaj pristup posebno je značajan, jer učenicima omogućava da stečena znanja primenjuju u neposrednom okruženju, kroz razgovor, razmenu informacija i rešavanje svakodnevnih komunikativnih zadataka. Zbog toga je važno da se gramatički sadržaji povezuju sa konkretnim komunikativnim situacijama, čime se doprinosi razvoju funkcionalne upotrebe srpskog jezika (Council of Europe, 2001).

Posebno metodičko pitanje u nastavi stranih jezika odnosi se na upotrebu maternjeg jezika učenika ili jezika posrednika. U radu sa govornicima ruskog jezika, ruski može predstavljati značajnu podršku u početnim fazama učenja srpskog, naročito prilikom objašnjavanja gramatičkih struktura, značenja nepoznatih reči i pojava koje se razlikuju u dva jezička sistema. U situacijama kada nastavnik i učenici ne mogu da ostvare komunikaciju na maternjem jeziku učenika, moguće je koristiti i drugi zajednički jezik, poput engleskog. Cook (2001) ukazuje na to da maternji jezik može imati korisnu ulogu u nastavi stranog jezika, jer doprinosi razumevanju nastavnih sadržaja i omogućava povezivanje prethodno stečenih jezičkih znanja sa novim. Ipak, njegova upotreba treba da bude pažljivo odmerena i prilagođena nivou znanja učenika, kako ne bi ograničila izloženost ciljnom jeziku. Cilj je postepeno osamostaljivanje učenika u upotrebi srpskog jezika i razvijanje sposobnosti komunikacije bez oslanjanja na posredni jezik.

Rad je organizovan na sledeći način: nakon uvodnog poglavlja, u odeljku Materijal i metode, iskazan je predmet i cilj istraživanja, postavljeni su zadaci istraživanja i predočene metode, tehnike i uzorak istraživanja; centralni deo rada imenovan kao Rezultati čini analiza sa diskusijom o pitanjima organizacionog tipa i najčešćim nedoumicama u vezi sa načinom obrade nastavnog gradiva; nakon Diskusije u Zaključku se daju potencijalna rešenja za otklanjanje najčešćih nedoumica predavača; na kraju rada navedena je Literatura.

MATERIJAL I METODE

Predmet ovog istraživanja jeste analiza specifičnih organizacionih i metodičkih izazova u nastavi srpskog kao stranog jezika sa učenicima iz Rusije. Cilj istraživanja je da se, na osnovu iskustava nastavnika koji rade sa ovom grupom učenika, identifikuju najčešće teškoće u organizaciji i realizaciji nastave, kao i da se sagledaju načini na koje nastavnici prilagođavaju nastavne modele, metode, materijale i jezik komunikacije potrebama učenika. Posebna pažnja posvećena je organizacionim aspektima nastave, jezičkoj interferenciji i izboru odgovarajućih nastavnih postupaka.

Polazeći od definisanog predmeta i cilja, u okviru ovog rada formulisani su sledeći istraživački zadaci:

1. Analizirati odgovore anketiranih nastavnika članova Fejsbuk grupe Srpski jezik za strance: grupa za predavače;

2 Pravilnik o programu nastave i učenja za predmet „Srpski kao strani jezik" („Službeni glasnik RS – Prosvetni glasnik", br. 11/19). Dostupno u: Informator o radu Ministarstva prosvete Republike Srbije (2021), str. 94.

2. Identifikovati najčešće nedoumice i pitanja sa kojima se nastavnici susreću u radu sa učenicima iz Rusije;
3. Opisati specifičnosti nastave srpskog kao stranog jezika za učenike iz Rusije;
4. Ispitati ulogu nastavnika u prevazilaženju izazova organizacionog tipa i proceniti načine na koje oni mogu pružiti podršku učenicima ruskog porekla.

U skladu sa temom rada, kao i postavljenim istraživačkim ciljevima i zadacima, u ovom istraživanju primenjene su deskriptivna metoda i metoda teorijske analize, uz upotrebu tehnike anketiranja. Kombinacijom ovih metoda omogućeno je sprovođenje i kvalitativne i kvantitativne analize sa ciljem utvrđivanja ključnih pitanja u organizaciji nastave srpskog kao stranog jezika za učenike iz Rusije. Za analizu kvantitativnih rezultata korišćen je softver MS Excel. Odgovori na pitanja otvorenog tipa analizirani su kvalitativno, grupisanjem srodnih odgovora prema tematskim celinama i identifikovanjem najčešće zastupljenih stavova i iskustava nastavnika. Istraživanje je realizovano u oktobru 2024. godine. Podatke su činili odgovori nastavnika koji predaju srpski kao strani jezik i koji su članovi Fejsbuk zajednice *Srpski jezik za strance: grupa za predavače*. Istraživanje je obuhvatilo samo one nastavnike koji imaju iskustva u radu sa učenicima iz Rusije. Anketu je popunilo ukupno 16 nastavnika. Anketa je distribuirana putem specijalizovane Fejsbuk grupe koja okuplja približno 5000 članova, dok je u istraživanju učestvovalo 16 nastavnika koji imaju iskustva u radu sa učenicima iz Rusije. Upitnik je sadržao pitanja zatvorenog i otvorenog tipa. Pitanja zatvorenog tipa omogućavala su prikupljanje podataka o organizacionim oblicima nastave, broju učenika u grupama, načinu realizacije časova, korišćenju digitalnih platformi i nastavnih materijala. Primer takvog pitanja jeste pitanje o tome da li nastavnici realizuju individualnu, grupnu ili kombinovanu nastavu. Pitanja otvorenog tipa omogućavala su ispitanicima da opišu svoja iskustva, nedoumice i izazove u radu sa učenicima iz Rusije, kao i da predlože načine za unapređenje nastavnog procesa. Među njima su bila pitanja o teškoćama u organizaciji nastave, specifičnostima pripreme časova i predlozima za poboljšanje kvaliteta nastave. Dobijeni rezultati analizirani su i prikazani kroz kvalitativni i kvantitativni pristup. Uzorak je bio prigodan i obuhvatio je nastavnike koji su dostupni putem specijalizovane Fejsbuk grupe i imaju iskustva u radu sa učenicima iz Rusije, zbog čega se rezultati ne mogu smatrati reprezentativnim za celokupnu populaciju nastavnika srpskog kao stranog jezika.

REZULTATI

Nastava srpskog kao stranog jezika u radu sa učenicima iz Rusije predstavlja specifičan izazov za nastavnike, koji zahteva prilagođavanje na više nivoa: od kulturoloških razlika i razumevanja jezika, do motivacije i stepena angažovanosti učenika. Međutim, ovaj vid nastave istovremeno otvara prostor za unapređenje postojećih metoda, inovativnost i primenu kreativnih pristupa u nastavi srpskog kao stranog jezika. Aleksandar Novaković (2022b: 7–20) u svojim radovima ukazuje na razvoj kadrovske strukture u nastavi srpskog kao stranog, naglašavajući da su do sada tu ulogu najčešće obavljali profesori srpskog ili drugih stranih jezika, dok se tek u novije vreme pojavljuju i nastavnici sa specifičnom edukacijom za ovaj profil. Autor ističe potrebu za većim brojem akreditovanih programa stručnog usavršavanja, kojih trenutno nedostaje. U drugom radu – *Najčešće nedoumice predavača u vezi sa nastavom srpskog kao stranog jezika* (2022a: 115–142) – Novaković vrši klasifikaciju šest glavnih kategorija pitanja i nedoumica koje se javljaju među nastavnicima: organizaciona pitanja, obrada nastavnih sadržaja, najave seminara, škola i vebinara, ponude za posao, zanimljivosti o učenju srpskog, saveti za pisanje naučnoistraživačkih radova.

Istraživanje u okviru ovog rada, sprovedeno u oktobru 2024. godine[3], imalo je za cilj da identifikuje najčešće izazove u organizaciji nastave sa kojima se nastavnici srpskog kao stranog jezika susreću u radu sa učenicima iz Rusije, kao i da prikupi njihove predloge za unapređenje nastavnog procesa. Istraživanje je realizovano putem onlajn ankete (Google Forms)[4], a ispitanici su bili članovi specijalizovane Fejsbuk grupe *Srpski jezik za strance: grupa za predavače*. Anketu su popunili nastavnici koji imaju iskustva u radu sa učenicima iz Rusije. Upitnik je sadržao ukupno 33 pitanja, raspoređenih u tri celine: pitanja o osnovnim podacima ispitanika (7), pitanja o organizaciji nastave (16), pitanja o sadržajima i materijalima (10). Pitanja su bila raznolika – od zatvorenih do otvorenih – sa ciljem da se dobije detaljan uvid u izazove i iskustva nastavnika, kao i u njihove predloge za poboljšanje nastave.

Svi anketirani nastavnici su filolozi – srpskog ili ruskog jezika – sa završenim studijama na sledećim institucijama: Filozofski fakultet u Nišu – 5 ispitanika, Filozofski fakultet u Beogradu – 6 ispitanika, Filozofski fakultet u Novom Sadu – 5 ispitanika. Što se tiče nivoa obrazovanja, 14 od 16 ispitanika (87,5%) poseduje master diplomu, dok je 2 od 16 ispitanika (12,5%) završilo osnovne studije. Ispitanici imaju različit staž u nastavi srpskog kao stranog jezika: manje od 1 godine – 2 od 16 nastavnika (12,5%), od 1 do 3 godine – 9 od 16 nastavnika (56,3%), od 3 do 6 godina – 2 od 16 nastavnika (12,5%), više od 6 godina – 3 od 16 nastavnika (18,8%). Takođe, ispitanici imaju različitu dužinu rada sa učenicima iz Rusije: šest nastavnika radi sa ovom grupom već dve godine, četiri nastavnika imaju iskustva do godinu dana, tri nastavnika imaju tri godine iskustva, dva nastavnika četiri godine, jedan nastavnik čak 11 godina iskustva.

Prema organizacionom modelu nastave, pet od 16 ispitanika (31,3%) prednost daje individualnim časovima, tri od 16 (18,8%) grupnoj nastavi, dok osam od 16 nastavnika (50%) kombinuje oba modela. Od ukupno 16 ispitanika, 11 nastavnika realizuje grupnu nastavu, samostalno ili u kombinaciji sa individualnom nastavom. U okviru ovog poduzorka analiziran je broj učenika u nastavnim grupama. U grupnoj nastavi, broj učenika po grupi se razlikuje: manje od pet učenika – 63,6% (sedam od 11 nastavnika), između pet i 10 učenika – 27,3% (tri od 11 nastavnika), između 11 i 15 učenika – 9,1% (jedan od 11 nastavnika).

Na pitanje o nacionalnom sastavu grupa, šest od 16 nastavnika (37,5%) izjavilo je da radi isključivo sa učenicima iz Rusije, dok je 10 od 16 nastavnika (62,5%) navelo da u grupama ima učenika različitog porekla (Ukrajinci, Belorusi, Amerikanci, Austrijanci, Kinezi, Maltežani itd.). Iako raznolikost u grupama doprinosi bogatijoj nastavnoj dinamici, neki nastavnici navode poteškoće u koordinaciji rasporeda i očekivanja polaznika.

Najčešći način uspostavljanja kontakta sa učenicima iz Rusije su lične i profesionalne preporuke: „*Kontaktiraju me preko poznanika*", „*Škola ima kanale na društvenim mrežama, ali najčešće dolaze po preporuci*". Jedan deo nastavnika navodi institucionalne kontakte preko škola stranih jezika ili univerziteta: „*Preko Centra za srpski kao strani jezik pri Filozofskom fakultetu u Nišu*". Pojedini nastavnici nemaju ulogu u procesu inicijalnog kontakta, što ukazuje na strukturne razlike u načinu funkcionisanja ustanova.

Na pitanje o dinamici časova, svih 16 anketiranih nastavnika (100%) smatra da su časovi sa učenicima iz Rusije dinamični. U odgovorima se ističu različiti činioci koji na to utiču: uzrast, motivacija, nivo otvorenosti učenika, kao i primene inovativnih metoda i materijala (onlajn-alati, poređenja sa ruskim jezikom). Kombinacija gramatičkih vežbi sa tematskim razgovorima pokazala se kao efikasna strategija. Akcenat je stavljen na praktičnu primenu znanja i komunikaciju u različitim kontekstima: „*Smena aktivnosti, igre, prevođenje, različite komunikativne situacije*". „*Na većim grupama najviše pažnje*

3 Istraživanje je sprovedeno prilikom izrade master rada pod nazivom *Izazovi u nastavi srpskog kao stranog jezika sa učenicima iz Rusije.*

posvećujem usmenoj komunikaciji. Svako mora da progovori". Nastavnici primećuju da su učenici iz Rusije često stidljivi i povučeni u grupnom radu, što zahteva dodatnu motivaciju i ohrabrivanje.

Jedan od izazova u nastavi sa učenicima iz Rusije odnosi se na specifičnosti u pripremi časova. Rezultati istraživanja ukazuju na to koji aspekti pripreme su nastavnicima od posebne važnosti prilikom planiranja nastave srpskog jezika za ovu grupu učenika. Razumevanje ovih faktora može značajno doprineti unapređenju nastavnih metoda i poboljšanju ishoda učenja. Mnogi nastavnici naglašavaju značaj kontrastivne analize srpskog i ruskog jezika, posebno u kontekstu objašnjavanja „lažnih prijatelja", interferencije i šablonskih grešaka koje učenici često prave. Jedan od ispitanika navodi: „*Učenici iz Rusije prave šablonske greške koje su predvidive, te pokušavam da ih predupredim i još na početku raščistim moguće nedoumice. Trudim se da imaju što više vežbanja jer su radoznali i ambiciozni, neretko traže i dodatne zadatke*".

Nastavnici ističu potrebu za temeljnom pripremom koja obuhvata ne samo sadržaj časa, već i moguće greške povezane sa gramatičkim strukturama i pravopisom, posebno onim elementima koji su slični u ruskom i srpskom jeziku: „*Časovima sa Rusima ne pristupam drugačije u odnosu na časove sa učenicima drugih nacionalnosti, ali može se reći da vodim računa da im naznačim najčešće gramatičke i pravopisne greške koje učenici iz Rusije prave prilikom savladavanja gradiva*".

Pored lingvističkih aspekata, posebna pažnja se poklanja stvaranju pozitivne i podsticajne atmosfere na času, kao i otvaranju komunikacijskih kanala. Nastavnici nastoje da održe dobru energiju, motivišu učenike i prilagode sadržaje njihovim interesovanjima: „*O svemu, o dobroj energiji na času, da uvek dođem pripremljena, da ih zainteresujem, podstičem, ispravljam*". Upotreba pažljivo formulisanih pitanja, koja izbegavaju previše lične teme, takođe se pokazala kao važan element u izgradnji prijatne atmosfere: „*O lažnim prijateljima i da pitanja ne budu previše lična, jer im to smeta*". Istraživanje je pokazalo da učenici iz Rusije često iskazuju zainteresovanost za dodatne zadatke i praktičnu primenu znanja, što ukazuje na značaj primene interaktivnih metoda i vežbi u nastavi. Većina ispitanika ističe potrebu za prilagođavanjem nastave na osnovu predvidivih jezičkih grešaka proisteklih iz interferencije sa ruskim jezikom.

Kada je reč o oblicima realizacije nastave, rezultati pokazuju da dva od 16 ispitanika (12,5%) izvode nastavu isključivo uživo, pet od 16 ispitanika (31,3%) radi isključivo onlajn, dok devet od 16 ispitanika (56,3%) kombinuje oba modela. Među digitalnim platformama koje nastavnici koriste u radu sa učenicima iz Rusije najzastupljeniji je Zoom, koji koristi 10 ispitanika, dok Skype koristi pet nastavnika. Pored njih, ispitanici navode i Google Meet i Microsoft Teams kao platforme za realizaciju nastave. Za kreiranje interaktivnih vežbi i vizuelno prilagođenih nastavnih materijala koriste se i digitalni alati Wordwall i Canva. Dobijeni podaci ukazuju na značaj digitalnih tehnologija u savremenoj nastavi srpskog kao stranog jezika, kao i na fleksibilnost nastavnika u izboru načina realizacije časova. Istraživanje je obuhvatilo i korišćenje specijalizovanih onlajn-platformi za pronalaženje učenika i organizaciju nastave, kao što su Preply, Italki, Verbling i AmazingTalker. Rezultati pokazuju da 93,8% ispitanika ne koristi nijednu od navedenih platformi, dok je 6,3% navelo Preply kao platformu koju koristi u radu.

Istraživanje je obuhvatilo i administrativne aspekte, posebno u vezi sa uplatom časova. Većina nastavnika navodi da njihovi učenici iz Rusije žive u Srbiji, što olakšava uplate – one se obavljaju u domaćoj valuti ili preko računa otvorenih u srpskim bankama: „*Moji učenici su iz Rusije, ali žive u Srbiji, tako da nemam poteškoća*", „*Moji učenici žive u Srbiji, imaju ovde otvorene račune, pa nemamo taj problem*". Nekoliko nastavnika ističe da administrativni poslovi nisu u njihovoj nadležnosti, već su povereni drugim strukturama unutar institucije: „*Uplate nisu deo moje nadležnosti u školi*", „*Učenici uplaćuju časove preko škole, tako da nisam upoznata sa tim poteškoćama*". Pored toga, neki nastavnici

ukazuju na važnost odnosa poverenja sa učenicima, što se odražava i u fleksibilnosti prilikom uplata: „*Poverenjem, ne mora da uplati odmah, nekada uplati unapred*". U celini, rezultati pokazuju da se problemi u vezi sa uplatama javljaju retko, što ispitanici povezuju sa načinom organizacije nastave i mogućnostima plaćanja preko domaćih bankovnih računa ili posredstvom obrazovnih institucija.

Kada je reč o izazovima u planiranju nastave, podaci pokazuju da četiri od 16 nastavnika (25%) kao najveći izazov navodi pripremu materijala, tri od 16 nastavnika (18,8%) smatra da je to uključivanje kulturnih sadržaja, dok se devet od 16 nastavnika (56,3%) opredelilo za prilagođavanje nastavnih metoda individualnim potrebama učenika. Dodatne izjave nastavnika potvrđuju značaj praktičnog pristupa i kontekstualizacije nastave: „*Nemam, sve je uključeno u nastavu, jer imamo i gomilu razgovornih klubova na kojima obrađujemo najrazličitije teme*", kao i: „*Objašnjavanje fraza iz govornog jezika koji učenici često čuju na ulici, u prodavnici i slično, a i teško im je da ih razumeju jer se ne obrađuju u udžbenicima*".

U vezi sa nastavnim materijalima, većina nastavnika ističe da koristi Azbukumove udžbenike, ali ih često kombinuju sa drugim resursima kako bi se bolje odgovorilo na potrebe učenika. Pored udžbenika *Govori srpski* i *Naučimo srpski*, nastavnici često izražavaju stav da nijedan postojeći udžbenik ne zadovoljava u potpunosti zahteve nastave sa ruskim govornicima. Zbog toga mnogi nastavnici kreiraju sopstvene materijale: „*Uglavnom pravim lekcije za njih. Služim se svim materijalima kako bih ih sastavila. Za proširenje kulturnih aspekata, služim se i časopisima, novinskim člancima, vestima itd.*". Ovakvi resursi omogućavaju integraciju aktuelnih kulturnih tema i prilagođavanje sadržaja uzrastu i interesovanjima učenika.

U analizi upotrebe dvojezičnih rečnika utvrđeno je da pet od 16 nastavnika (31,3%) smatra da im oni nisu neophodni, jer raspolažu dovoljnim brojem drugih nastavnih materijala i resursa. Među digitalnim izvorima izdvaja se portal Gramota, koji sadrži onlajn srpsko-ruski rečnik. Nastavnici koriste i štampane rečnike, kao što su rečnici autora Stankovića i Boškovića, kao i digitalne rečnike i prevodioce, poput Yandexa. Podaci ukazuju na različite pristupe nastavnika u pogledu korišćenja dvojezičnih rečnika, kao i na različita mišljenja o njihovoj neophodnosti u nastavnom procesu.

Jedan od značajnih aspekata nastavne prakse koji je analiziran u ovom istraživanju jeste upotreba jezika u nastavi srpskog kao stranog jezika. Nastavnici su izneli svoja iskustva u pogledu jezika koji koriste u komunikaciji sa učenicima iz Rusije, posebno u zavisnosti od nivoa poznavanja srpskog jezika. Većina nastavnika ističe da nastava postepeno prelazi na srpski jezik kada učenici dostignu A2 ili B1 nivo. Na ovim nivoima, kako navode, učenici već u velikoj meri razumeju srpski, što omogućava sprovođenje časova i vežbi konverzacije isključivo na ciljnom jeziku: „*Učenici već na A2 nivou dobro razumeju srpski, tako da često imamo vežbe konverzacije na srpskom*". Po dostizanju B1 nivoa, srpski jezik postaje dominantan u nastavi, što omogućava potpuniji jezički uron. U početnim fazama učenja, neki nastavnici koriste engleski jezik kao medijator, posebno za objašnjavanje složenijih koncepata, ali ta upotreba se brzo smanjuje: „*Engleski na početku i vrlo brzo prelazimo samo na srpski*". Pojedini nastavnici koriste i ruski jezik, naročito kod apsolutnih početnika, ali naglašavaju da se njegova upotreba postepeno smanjuje. Kombinovanje srpskog sa engleskim ili ruskim olakšava razumevanje na početku učenja, ali se pokazalo da se brz napredak učenika ogleda upravo u postepenom prelasku na srpski kao jedini nastavni jezik, što se ocenjuje kao efikasan pristup.

U okviru istraživanja analizirani su i organizacioni izazovi s kojima se nastavnici susreću u radu sa učenicima iz Rusije. Cilj ove analize bio je da se identifikuju potencijalne prepreke u realizaciji nastave i predlože mere za njihovo prevazilaženje. Najčešći izazovi koje nastavnici ističu odnose se na: neredovno pohađanje nastave i neobaveštavanje o odsustvu, što otežava planiranje: „*Moram priznati da se učenik često nije pojavljivao na časovima, a da pritom odsustvo nije najavio.*"; problem usklađivanja termina, što utiče

na kontinuitet nastave; nedovoljna interakcija i zatvorenost učenika, posebno u grupnoj nastavi: „Zatvorenost i nedovoljno interakcije."; ograničena upotreba srpskog jezika van nastavnog okruženja, što utiče na praktičnu primenu i fluentnost; rad sa apsolutnim početnicima koji ranije nisu učili nijedan strani jezik, što zahteva dodatnu metodološku prilagodbu: „*Rad sa učenicima koji nikada ranije nisu učili nijedan jezik*". Međutim, pojedini nastavnici, posebno oni koji rade u privatnim školama, navode da nemaju značajnih organizacionih poteškoća: „*Učenici iz Rusije se gotovo bez izuzetka drže dogovora. Tačni su, ispunjavaju svoje obaveze na vreme i precizno*". Ovi komentari ukazuju na razlike u kontekstu rada, ali i na važnost individualnog pristupa i upravljanja nastavom.

Na osnovu dobijenih odgovora, nastavnici su predložili više načina za poboljšanje organizacije i kvaliteta nastave. Ključni aspekti obuhvataju jačanje interakcije, naročito putem ohrabrivanja učenika da uključe kamere u onlajn-nastavi, kako bi se podstakla komunikacija i stvorila prijatnija atmosfera: „*Volela bih da uključe kamere i da budu malo opušteniji*". Takođe, bitna je i individualizacija nastave, kako bi se nastavni sadržaji prilagodili specifičnim potrebama i interesovanjima učenika, ali i strukturu i doslednost, koje učenici visoko vrednuju: „*Bitno je držati se dogovora. Nije im teško da razumeju granice drugih. Poštuju tuđe rasporede koliko i svoje*". Jedan od ključnih aspekata je podsticanje motivacije kroz merljiv napredak i osećaj postignuća: „*Stiče se utisak da im je brz napredak od velike važnosti i da se u tome ogleda kvalitet časova*". Važan je i razvoj dodatnih vežbi za izgovor, posebno za glasove koji su identifikovani kao izazovni, ali i integracija kulturnih sadržaja, putem upućivanja na festivale, izložbe i druga kulturna dešavanja u Srbiji: „*Upućivanje na kulturna dešavanja radi razvijanja srpsko-ruskih prijateljstava i vežbanja jezika*". Prema mišljenju anketiranih nastavnika, kvalitet nastave se može poboljšati korišćenjem onlajn-resursa, kao što su filmovi i serije sa titlovima, ali i dostupnošću nastavnih materijala, odnosno njihovo blagovremeno slanje radi bolje pripreme i učešća na časovima: „*Slati materijale unapred, koristiti dostupne sajtove*". Ovi predlozi predstavljaju konkretne smernice za unapređenje nastavnog procesa i jačanje angažovanja učenika.

Prema podacima dobijenim u istraživanju, nastavnici su ocenjivali napredak učenika iz Rusije. Rezultati pokazuju da devet od 16 nastavnika (56,3%) smatra da je napredak učenika veoma dobar, dok sedam od 16 nastavnika (43,7%) ocenjuje napredak kao dobar. Ove ocene predstavljaju subjektivnu procenu nastavnika o napretku učenika i ukazuju na pozitivna iskustva ispitanika u radu sa ovom grupom učenika. Istovremeno, podaci otvaraju prostor za dalje unapređenje pristupa u radu sa onima koji napreduju nešto sporije.

DISKUSIJA

Rezultati istraživanja ukazuju na to da nastava srpskog kao stranog jezika sa učenicima iz Rusije predstavlja složen proces u okviru kojeg se prepliću različiti jezički, metodički, organizacioni i kulturni aspekti. Dobijeni podaci pokazuju da nastavnici u radu sa ovom grupom učenika ne nailaze samo na izazove koji su neposredno povezani sa učenjem srpskog jezika, već i na pitanja koja se odnose na organizaciju nastave, izbor nastavnih materijala, komunikaciju, motivaciju i prilagođavanje nastavnih metoda individualnim potrebama učenika. Ovakvi rezultati mogu se posmatrati u kontekstu razvoja nastave srpskog kao stranog jezika. Kako navodi Bondžić (2014), razvoj obrazovnih i kulturnih veza Jugoslavije sa drugim zemljama nakon Drugog svetskog rata doprineo je povećanju potrebe za učenjem srpskog jezika kao stranog. Iako su se društvene okolnosti u međuvremenu značajno promenile, osnovna potreba za učenjem jezika u situacijama povećane mobilnosti stanovništva i dalje postoji. Savremene migracije dodatno su uticale na povećanje broja stranih učenika koji dolaze u kontakt sa srpskim jezikom, pri čemu učenici iz Rusije

predstavljaju jednu od značajnijih grupa u savremenom nastavnom kontekstu.

Jedan od najvažnijih nalaza istraživanja odnosi se na potrebu za individualizacijom nastavnog procesa. Više od polovine ispitanih nastavnika, odnosno 56,3%, navodi prilagođavanje nastavnih metoda individualnim potrebama učenika kao najveći izazov u planiranju nastave. Ovaj podatak pokazuje da se nastava ne može zasnivati isključivo na unapred definisanom modelu rada, već da je potrebno uzeti u obzir nivo predznanja, uzrast, motivaciju, način učenja i komunikacijske potrebe svakog učenika. Posebno je značajno zapažanje ispitanih nastavnika da učenici iz Rusije nisu homogena grupa. Ispitanici navode različite nivoe predznanja, različite oblike angažovanja, kao i razlike u spremnosti za komunikaciju i grupni rad. Zbog toga nastavnik ima važnu ulogu u izboru i prilagođavanju nastavnih postupaka.

Dobijeni rezultati u vezi sa organizacionim modelima nastave takođe ukazuju na potrebu za fleksibilnošću. Polovina ispitanika kombinuje individualnu i grupnu nastavu, dok se 31,3% opredeljuje za individualne časove, a 18,8% za grupnu nastavu. Ovakva raspodela pokazuje da ne postoji samo jedan dominantan model koji se primenjuje u radu sa učenicima iz Rusije. Kombinovanje različitih oblika rada omogućava nastavnicima da odgovore na različite potrebe učenika, ali istovremeno zahteva dobro planiranje, naročito kada je reč o usklađivanju termina i organizaciji rada u grupama.

Dobijeni rezultati mogu se povezati sa klasifikacijom nedoumica predavača koju je ponudio Novaković (2022a), posebno sa kategorijama koje se odnose na organizaciona pitanja i obradu nastavnih sadržaja. U okviru organizacionih pitanja mogu se prepoznati izazovi utvrđeni ovim istraživanjem, kao što su izbor individualnog ili grupnog modela nastave, usklađivanje termina, redovnost pohađanja časova, izbor digitalnih platformi i administrativni aspekti realizacije nastave. Sa druge strane, pitanja obrade nastavnih sadržaja prepoznaju se u odgovorima nastavnika koji se odnose na izbor i prilagođavanje nastavnih materijala, kontrastivno poređenje srpskog i ruskog jezika, prevazilaženje jezičke interferencije i upotrebu maternjeg jezika ili jezika posrednika. Na taj način, rezultati ovog istraživanja konkretizuju pojedine oblasti Novakovićeve klasifikacije u kontekstu rada sa govornicima ruskog jezika. Istovremeno, ukazuju na međusobnu povezanost organizacionih i metodičkih pitanja, budući da izbor organizacionog modela nastave neposredno utiče na mogućnosti individualizacije, komunikacije i prilagođavanja nastavnih sadržaja.

Posebno mesto u rezultatima zauzima pitanje jezičke interferencije. Prema zapažanjima ispitanih nastavnika, sličnosti između ruskog i srpskog jezika mogu učenicima olakšati početno razumevanje, ali istovremeno mogu predstavljati izvor predvidivih grešaka. Ispitani nastavnici posebno ističu značaj kontrastivnog pristupa, odnosno poređenja srpskog i ruskog jezika u nastavnom procesu. „Lažni prijatelji", gramatičke strukture i pravopis predstavljaju oblasti u kojima se interferencija može posebno uočiti. Ovakvi nalazi potvrđuju značaj pažljivog planiranja nastavnog procesa i anticipiranja grešaka koje mogu nastati kao posledica uticaja maternjeg jezika. U tom smislu, rezultati se mogu povezati i sa stavovima o potrebi razvoja specifične metodike nastave srpskog kao stranog jezika. Krajišnik (2016) ukazuje na različite motive i potrebe učenika koji uče srpski kao strani jezik, što podrazumeva i potrebu za prilagođavanjem nastavnog procesa konkretnoj ciljnoj grupi. U slučaju učenika iz Rusije, kontrastivni pristup može imati dodatnu vrednost jer nastavniku omogućava da unapred prepozna određene teškoće i da ih obradi kroz odgovarajuće primere i vežbe.

Važan nalaz istraživanja odnosi se i na upotrebu jezika u nastavi. Većina nastavnika navodi da se prelazak na srpski kao dominantni jezik nastave intenzivira sa dostizanjem A2, odnosno B1 nivoa. Na početnim nivoima pojedini nastavnici koriste engleski ili ruski kao pomoćni jezik, naročito prilikom objašnjavanja složenijih sadržaja. Međutim, njihova upotreba se postepeno smanjuje kako raste nivo znanja srpskog jezika. Ovakav pristup

pokazuje nastojanje nastavnika da pronađu ravnotežu između potrebe za razumevanjem nastavnog sadržaja i potrebe da učenici budu što više izloženi ciljnom jeziku.

Upotrebu ciljnog jezika u nastavi moguće je dodatno sagledati u kontekstu Zajedničkog evropskog referentnog okvira za žive jezike (Common European Framework of Reference for Languages – CEFR), koji definiše nivoe jezičke kompetencije i opisuje komunikativne sposobnosti učenika (Council of Europe, 2001). Prema ovom okviru, nivo A2 podrazumeva sposobnost razumevanja često korišćenih izraza i jednostavne komunikacije u poznatim i svakodnevnim situacijama, dok nivo B1 označava sposobnost razumevanja osnovnih informacija o poznatim temama, snalaženja u većini situacija tokom boravka u sredini u kojoj se jezik govori i izražavanja jednostavnih povezanih iskaza o ličnim iskustvima i poznatim temama. Ovi deskriptori predstavljaju koristan orijentir za planiranje nastavnih aktivnosti i prilagođavanje načina komunikacije nivou znanja učenika. U kontekstu ovog istraživanja, odgovori nastavnika pokazuju da se sa dostizanjem nivoa A2 i naročito B1 povećava mogućnost korišćenja srpskog kao dominantnog jezika nastave. Ipak, izbor jezika u nastavnom procesu potrebno je prilagođavati stvarnim komunikativnim sposobnostima učenika, a ne isključivo formalno utvrđenom nivou znanja.

Rezultati pokazuju i značaj komunikativnog pristupa. Svi anketirani nastavnici ocenili su časove sa učenicima iz Rusije kao dinamične, pri čemu su kao važne faktore izdvojili smenu aktivnosti, igre, razgovor, prevođenje i različite komunikativne situacije. Posebno se ističe potreba da učenici aktivno koriste srpski jezik, naročito u grupnoj nastavi. Međutim, pojedini nastavnici ukazuju na zatvorenost i stidljivost učenika u grupnom radu. To znači da nastavnik, pored prenosa jezičkog znanja, ima zadatak da stvara atmosferu u kojoj će učenici biti spremni da govore, postavljaju pitanja i učestvuju u komunikaciji bez straha od greške.

Pitanje nastavnih materijala predstavlja još jedan značajan aspekt istraživanja. Iako nastavnici koriste postojeće udžbenike, među kojima se posebno izdvajaju udžbenici *Azbukuma*, *Govori srpski* i *Naučimo srpski*, rezultati pokazuju da se oni često dopunjuju materijalima koje nastavnici samostalno kreiraju. Ovaj podatak ukazuje na potrebu za nastavnim materijalima koji bi u većoj meri odgovarali specifičnostima različitih ciljnih grupa. Nastavnici koriste novinske članke, časopise, vesti, digitalne resurse, filmove, serije i druge autentične materijale, čime nastoje da nastavu povežu sa stvarnim komunikacijskim situacijama. Upravo uključivanje autentičnih sadržaja može biti od posebnog značaja za učenike koji žive u Srbiji. Nastavnici navode da učenici često imaju teškoće u razumevanju izraza iz svakodnevnog govora koje čuju na ulici, u prodavnici i drugim situacijama, a koji nisu u dovoljnoj meri zastupljeni u udžbenicima. Zbog toga se pokazuje potreba za povezivanjem jezičkog sadržaja sa realnim komunikacijskim okruženjem. Na taj način učenici ne usvajaju samo gramatički ispravne oblike, već razvijaju sposobnost da razumeju i koriste jezik u konkretnim situacijama.

Kulturna komponenta nastave takođe zauzima važno mesto. Nastavnici navode uključivanje kulturnih sadržaja, upućivanje učenika na festivale, izložbe i druga kulturna dešavanja, kao i korišćenje aktuelnih sadržaja iz medija. Ovakav pristup doprinosi povezivanju jezičkog i kulturnog učenja. U tom kontekstu, interkulturalnost se ne posmatra samo kao upoznavanje učenika sa kulturom Srbije, već i kao mogućnost uspostavljanja komunikacije između različitih kulturnih iskustava učenika i nastavnika.

Digitalizacija nastavnog procesa predstavlja još jednu karakteristiku savremene nastave srpskog kao stranog jezika. Rezultati pokazuju da 56,3% nastavnika kombinuje nastavu uživo i onlajn-nastavu, dok 31,3% radi isključivo onlajn. Zoom je najzastupljenija platforma među ispitanicima, dok su među ostalim platformama za realizaciju onlajn-nastave zastupljeni Skype, Google Meet i Microsoft Teams. Pored njih, nastavnici koriste i digitalne alate za kreiranje nastavnih materijala, kao što su Wordwall i Canva. Ovakvi rezultati ukazuju na to da digitalne tehnologije postaju sastavni deo nastavne prakse.

Njihova vrednost nije samo u omogućavanju nastave na daljinu, već i u pružanju dodatnih mogućnosti za interaktivne aktivnosti, vizuelizaciju sadržaja i komunikaciju sa učenicima. Rezultati pokazuju da ispitanici veoma malo koriste specijalizovane onlajn-platforme za pronalaženje učenika i povezivanje nastavnika i polaznika, kao što su Preply, Italki, Verbling i AmazingTalker. Čak 93,8% ispitanika navodi da ne koristi nijednu od navedenih platformi. Ovaj podatak ukazuje na ograničenu zastupljenost ovih platformi u nastavnoj praksi anketiranih nastavnika.

Administrativni aspekt nastave, prema rezultatima istraživanja, ne predstavlja značajan problem za većinu ispitanika. Budući da veliki broj učenika iz Rusije trenutno živi u Srbiji, pitanja plaćanja časova uglavnom se rešavaju preko domaćih bankovnih računa ili u domaćoj valuti. U slučajevima kada nastavnici rade u okviru institucija, administrativne obaveze često nisu u njihovoj neposrednoj nadležnosti. Ovakvi rezultati pokazuju da organizacioni izazovi nisu jednako prisutni u svim segmentima nastavnog procesa.

Značajan podatak odnosi se na procenu napretka učenika. Više od polovine nastavnika, odnosno 56,3%, napredak učenika ocenjuje kao veoma dobar, dok 43,7% navodi da je napredak dobar. Iako ove procene predstavljaju subjektivnu procenu nastavnika i ne mogu same po sebi predstavljati objektivnu meru jezičkog napretka, one ukazuju na pozitivno iskustvo ispitanika u radu sa učenicima iz Rusije. Istovremeno, činjenica da nastavnici navode različite izazove pokazuje da uspešan napredak ne znači odsustvo teškoća, već da se one mogu prevazilaziti odgovarajućim metodičkim i organizacionim postupcima.

Nalazi istraživanja mogu se povezati i sa pitanjem profesionalnog razvoja nastavnika. Novaković (2022b) ukazuje na promene u kadrovskoj strukturi nastave srpskog kao stranog jezika i na potrebu za većim brojem programa stručnog usavršavanja. Dobijeni rezultati dodatno potvrđuju značaj ove potrebe. Nastavnici se u svakodnevnom radu susreću sa specifičnim jezičkim i kulturnim karakteristikama učenika različitih maternjih jezika, zbog čega je kontinuirano stručno usavršavanje značajno za razvoj kompetencija potrebnih za kvalitetnu nastavu. U celini posmatrano, rezultati pokazuju da se organizacija nastave srpskog kao stranog jezika za učenike iz Rusije ne može odvojiti od metodičkih pitanja. Organizacione odluke, kao što su izbor individualne ili grupne nastave, način komunikacije, raspored časova, izbor platforme i nastavnih materijala, neposredno su povezane sa jezičkim i pedagoškim potrebama učenika. Istovremeno, nastavnici pokazuju visok stepen fleksibilnosti u prilagođavanju nastave, što se ogleda u kombinovanju različitih modela rada, samostalnoj izradi materijala i korišćenju digitalnih i autentičnih resursa.

Ograničenja istraživanja treba posmatrati u vezi sa veličinom i načinom formiranja uzorka. Istraživanje je obuhvatilo 16 nastavnika, koji su članovi jedne specijalizovane Fejsbuk grupe i imaju iskustva u radu sa učenicima iz Rusije. Zbog toga se dobijeni rezultati ne mogu automatski generalizovati na sve nastavnike srpskog kao stranog jezika niti na sve učenike iz Rusije. Pored toga, deo podataka zasniva se na samoproceni nastavnika, što može uticati na način interpretacije pojedinih rezultata. Ipak, istraživanje pruža koristan uvid u iskustva nastavnika i može poslužiti kao osnova za šira istraživanja sa većim i raznovrsnijim uzorkom.

Na osnovu svega navedenog, može se zaključiti da su za kvalitetnu nastavu srpskog kao stranog jezika sa učenicima iz Rusije od posebnog značaja fleksibilnost nastavnika, individualizacija nastavnog procesa, kontrastivni pristup, razvijanje komunikativnih kompetencija, korišćenje savremenih digitalnih alata i uključivanje kulturnih sadržaja. Istovremeno, potrebno je nastaviti sa razvojem nastavnih materijala i programa stručnog usavršavanja koji bi nastavnicima omogućili sistematičnije odgovaranje na specifične potrebe različitih grupa učenika. Dobijeni rezultati tako ukazuju da iskustva nastavnika mogu biti značajan izvor za dalje unapređivanje metodike i organizacije nastave srpskog kao stranog jezika.

ZAKLJUČAK

Istraživanje je obuhvatilo analizu iskustava nastavnika srpskog kao stranog jezika u radu sa učenicima iz Ruske Federacije, sa ciljem da se identifikuju glavni organizacioni i metodički izazovi u nastavnom procesu. Dobijeni rezultati pružaju dragocen uvid u dinamiku usvajanja srpskog kao stranog jezika kod ruskih govornika i ukazuju na potrebu za osmišljenim i prilagođenim nastavnim pristupima.

U domenu nastavne organizacije, identifikovani su izazovi kao što su neredovno pohađanje časova, ograničena interakcija, nedovoljna upotreba srpskog van nastavnog konteksta. Međutim, značajan broj nastavnika ističe da učenici iz Rusije pokazuju visoku motivaciju, pouzdanost i spremnost na rad, što omogućava kvalitetan nastavni proces uz adekvatnu podršku i strukturu. Podaci koji se odnose na procenu napretka učenika pokazuju da devet od 16 nastavnika (56,3%) ocenjuje napredak kao veoma dobar, dok sedam od 16 nastavnika (43,7%) navodi da je napredak dobar. Ove ocene predstavljaju subjektivnu procenu nastavnika i ukazuju na njihova pozitivna iskustva u radu sa učenicima iz Rusije.

Uzimajući u obzir rezultate istraživanja, može se zaključiti da kvalitetna nastava srpskog kao stranog jezika sa učenicima iz Rusije zahteva fleksibilnost nastavnika, prilagođavanje nastavnih metoda potrebama učenika, primenu komunikativnih aktivnosti i uključivanje kulturnih sadržaja. Dalji razvoj nastavnih materijala, multimedijalnih resursa i komunikativnih strategija može doprineti unapređenju organizacije i realizacije nastave srpskog jezika za ovu grupu učenika.

LITERATURA

Bjelaković, I., & Vojnović, J. (2006). *Naučimo srpski 1: Serbian language course for foreigners*. Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu.

Bondžić, D. (2014). Školovanje studenata iz zemalja u razvoju kao deo spoljne politike Jugoslavije 1950–1961. *Annales. Series Historia et Sociologia*, 24(4), 637–648.

Bošković, R. (2014). *Rusko-srpski, srpsko-ruski rečnik*. Jasen.

Brborić, V. (2018). Budućnost lektorata srpskog jezika sa osvrtom na prošlost i sadašnjost. *MSS. Saopštenja*, 48(1), 21–30.

Centar Azbukum. (n.d.). *Autorski tim Centra Azbukum*. https://azbukum.edu.rs/autorski-tim/

Cook, V. (2001). Using the first language in the classroom. *Canadian Modern Language Review*, 57(3), 402–423.

Council of Europe. (2001). *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment*. Cambridge: Cambridge University Press.

Gramota.ru. (n.d.). *Словари и справочники*. https://gramota.ru/biblioteka

Krajišnik, V. (2016). Neka pitanja iz metodike nastave srpskog kao stranog jezika. U V. Krajišnik (Ur.), *Srpski kao strani jezik u teoriji i praksi III* (str. 7–26). Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.

Milošević, S. (2016). Tipologija gramatičkih grešaka ruskih govornika pri usvajanju srpskog jezika. U V. Krajišnik (Ur.), *Srpski kao strani jezik u teoriji i praksi III* (str. 169–180). Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.

Novaković, A. (2022a). Najčešće nedoumice predavača u vezi sa nastavom srpskog kao stranog jezika. *Filolog*, 25, 115–142.

Novaković, A. (2022b). *Uvod u metodiku nastave srpskog kao stranog jezika*. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu.

Novaković, A., & Jović, E. (2022). Analiza i klasifikacija grešaka studenata iz Rusije na početnom nivou učenja srpskog jezika kao stranog. *Philologia Mediana*, 14, 315–340.

Otašević, Đ. (2014). Priručnici za nastavu srpskog jezika kao stranog. *Lingvističke aktuelnosti*, 25, 21–30.

Republički zavod za statistiku. (2025). *Imigracija stranaca u Republici Srbiji*. Republički zavod za statistiku.

Stanković, B. (2011). *Rusko-srpski i srpsko-ruski rečnik za srednju školu*. Beograd: Zavod za udžbenike.

Šapić, J. (2024a). *Govori srpski da te ceo svet razume* (3. izd.). Beograd: Hrabar.

Šapić, J. (2025). Metodički akcenti u nastavi srpskog kao stranog jezika kod govornika ruskog jezika. *Slavistika*, 29(2), 269–283. https://doi.org/10.18485/slavistika.2025.29.2.18

ORGANIZATION OF SERBIAN AS A FOREIGN LANGUAGE TEACHING WITH STUDENTS FROM RUSSIA

Author: MILENA STOJANOVIĆ
E-mail: m.stojanović-21393@filfak.ni.ac.rs
Faculty of Philosophy, University of Niš

Introduction: The subject of this paper is the analysis of challenges in teaching Serbian as a foreign language to students whose native language is Russian. The paper focuses on the classification of the most common dilemmas teachers encounter in the organization and implementation of Serbian as a foreign language instruction.

The Aim: The aim of the paper is to examine the organization, implementation, and key issues of teaching Serbian as a foreign language in the context of working with students from Russia, as well as to identify the most common challenges teachers encounter in their teaching practice.

Material and Methods: Based on the subject, aim, and research tasks, the study employed the descriptive method and the method of theoretical analysis, using a survey technique. Qualitative and quantitative research was conducted to identify key issues in organizing Serbian as a foreign language instruction for students whose native language is Russian. The research material consisted of responses from Serbian as a foreign language teachers who are members of the specialized Facebook group "Serbian for Foreigners: A Group for Teachers" and who have experience working with students whose native language is Russian.

Results: The research showed that teachers face a number of specific challenges in organizing and implementing Serbian as a foreign language instruction for students from Russia. The most common dilemmas encountered by teachers were identified, and potential solutions and possible responses to the challenges arising in teaching practice were considered.

Conclusion: The research results indicate the need for a more systematic approach to organizing Serbian as a foreign language instruction for students whose native language is Russian. The identified challenges and proposed potential solutions may contribute to improving teaching practice and providing a more effective response to the specific needs of this group of students.

Keywords: Serbian as a foreign language teaching methodology; Serbian as a foreign language; teaching methodology; students from Russia; organization of teaching

https://doi.org/10.63356/stes.hum.2026.013 УДК 821.163.41.09-1

PRESTAĆE JEDAN DA PROKIŠNJAVA KROV – MOTIV KUĆE U POEZIJI IVANA V. LALIĆA: OD PROSTORA INTIMNOSTI DO DOMOSTROJA SPASENJA

Autor: PETAR S. JEVTIĆ
e-mail: p.jevtic-19932@filfak.ni.ac.rs
Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu

Uvod: Motiv kuće predstavlja jedno od najpostojanijih simvoličkih čvorišta u pesničkom opusu Ivana V. Lalića. Njegove različite manifestacije omogućavaju sagledavanje Lalićeve poezije kao neprekidnog traganja za uporištem čovekovog bivstvovanja u svetu narušenog vrednosnog poretka.

Cilj: Rad nastoji da uspostavi jedinstvenu značenjsku vezu između različitih pojava motiva kuće u celokupnoj Lalićevoj poeziji. Posebna pažnja posvećena je odnosu između prostora kuće, hrama i sveta, kao i njihovoj simvoličkoj funkciji u pesnikovoj poetici.

Materijal i metode: Istraživanje je zasnovano na fenomenološkom i hermeneutičkom pristupu, uz oslanjanje na nasleđe hrišćanske pravoslavne teologije.

Rezultati: Analiza pokazuje da motiv kuće u Lalićevoj poeziji prevazilazi značenje fizičkog prostora i izrasta u složen simvol egzistencijalne ukorenjenosti, duhovnog identiteta i eshatološke nade. Istovremeno, poetska ikonomija prepoznaje se kao jedno od temeljnih obeležja Lalićeve poetike, budući da stvaralački čin dobija funkciju ponovne izgradnje ugroženog prostora ljudskog postojanja.

Zaključak: Potraga za kućom pokazuje se kod Lalića kao potraga za metafizičkim utočištem i konačnim smislom, pri čemu se dom uspostavlja kao prostor mogućeg samoisceljenja, duhovnog preobražaja i eshatološkog ispunjenja.

Ključne reči: Ivan V. Lalić; kuća; dom; prostor; poetska ikonomija

O KUĆI U DOBA BESKUĆNIH

Poetski put Ivana V. Lalića u svima svojim zrelosnim menama počinje i završava se jednom istom slikom – slikom kuće, srušene i izgrađene, izgubljene i nađene. U mnogostrukoj značenjskoj punoti koju pokreće, ova slika trajno obeležava njegovo razumevanje ljudskosti, čovekovog odnosa prema (sopstvenoj) prošlosti, ali, ništa manje, i sveta kao mesta koje (ipak) pripada čoveku i mesta kojem čovek (ipak) pripada. U Lalićevoj stalnoj tematskoj okrenutosti ovoj značenjski bogatoj slici, osim višestruko dokazane decenijske vernosti osnovnom poetičkom samoodređenju, može se iščitati i težnja ka univerzalizaciji

ličnog (tragičnog) iskustva[1] ka određenoj formi prevazilaženja zadatih iskustvenih okvira koji nameću obeskućenost kao osnovnu činjenicu postojanja. Polazeći od ovako opisanih punktova čitanja, koji i našem tumačenju u izvesnom smislu nameću fenomenološki izgrađeni okvir[2], primećujemo da se u Lalićevom pesništvu može, kroz analizu prostora kuće, markirati, imenovati i imenovanjem jasnije označiti upravo taj prelaz od *prostora intimnosti* do *prostora opštosti*, od slike koja označava ranjeni i poremećeni mikrokosmos do slike koje označava makrokosmos i Božje delovanje u njemu, ili pak arhetipsko (mitsko) nasleđe, kadro da nam ukaže na put ispravnoga razumevanja same srži ljudske situacije unutar sveta obeleženog destruktivnom istorijom – šekspirovski rečeno, njenom bukom i njenim besom. U tom smislu se kod Lalića može uočiti osnovna zapitanost koju pronalazimo i kod analitičara fenomenološkoga opredeljenja, kakav je, između ostalih, i Đuro Šušnjić, koji u svojoj knjizi *Religija I* problematiku diskurzivnog proučavanja simvola kuće postavlja na sledeći način:

„Može li se, dakle, o kući reći nešto bitno, a da pri tome ne mislimo samo na svoju kuću, na tvoju, na one bez kuće, ili na one sa nedovršenom kućom, ili na ona sa razorenom kućom, ili na raspikuće i palikuće? Može li se dospeti do *suštine* kuće uopšte, to jest pronaći u svakoj kući onu prvobitnu, mitsku. " (Šušnjić 2009, 206)

Ista ta želja da se o kući kaže nešto bitno, nešto što se razlikuje od ravni empirijskog i prevazilazi pojedinačne usude, mada ne relativizuje i ne poriče njihovu očiglednu tragiku i njihovu obeleženost patnjom, može se pronaći već na samim počecima Lalićevog pesničkog puta. Apokaliptička slika srušene kuće sa zelenom rđom korova na temelju iz prve njegove zbrike *Bivši dečak* (1955), tačnije iz pesme *Zarđala igla*, koja je sa razlogom ostala i uvodna pesma njegovog kasnije redigovanog izbora *Vreme, vatre, vrtovi* (1961), najavljuje traumatski doživljaj prvenstveno kao impuls za promenu tumačenja stvarnosti i doživljavanja njenih imanentnih odlika: „Tad sam zavoleo noć, zavoleo je zbog vetra /

1 Ovde ne aludiramo nužno na biografsku ravan razumevanja problema, niti pak na zastarelo čitanje koje bi nas upućivalo ka biografizmima, mada valja napomenuti da određena iskustva opevana u Lalićevim pesmama mogu biti jasnije i punije doživljavana ukoliko se ima u vidu sprega između pesnikove biografije i poezije koju je pisao. Umesto biografske ravni, upućujemo na činjenicu da mnoge Lalićeve pesme upravo pokušavaju da opevaju odnos pojedinca (najčešće marginalca) prema velikim i tragičnim istorijskim događajima, te da su, prema tome, usmerene ka izražavanju iskustva ličnosti i njenog specifičnog načina sagledavanja i svedočenja stvarnosti u kojoj živi.

2 Fenomen prostornosti uopšte predstavlja vrlo čestu ravan proučavanja književnoga teksta, imajući u vidu da kategorija prostora čini jednu od veoma bitnih komponenti fikcionalnoga sveta, što su, između ostalih, na brojnim primerima pokazali proučavaoci kao što su Mihail Bahtin ili Jurij Lotman, mada treba napomenuti da, bez obzira na važan status prostora u književnosti, još uvek nije uspostavljen jedinstveni teorijski okvir za njegovo proučavanje. Što se pak tiče proučavanja Lalićevog pesništva, okvir koji je uspostavio Gaston Bašlar, oslanjajući se na fenomenološku tradiciju Edmunda Huserla i pojedina psihoanalitička dostignuća, ukazao se kao najplodnije rešenje za predmet našega interesovanja. Povratak „stvarima samim", dobro poznati imperativ ukupne fenomenološke škole, podrazumeva ono što bi se moglo nazvati svojevrsnim *razumevanjem suština*, odnosno, kako to napominje Konstantinović, izdvajanjem bitnih momenata „i njihovim odvajanjem od podloge na kojoj ta suština počiva" (Videti: Konstantinović 1969, 79). Ako se vratimo na same osnove fenomenološke misli, videćemo da i sam Edmund Huserl u svojoj knjizi *Predavanja o fenomenologiji unutrašnje vremenske svijesti* daje vrlo zapaženo mesto prostoru, govoreći da u područje fenomenološki datog spada „doživljaj u kojem se opažaj prostora izvršava kao opažanje i mašta". (Videti: Huserl 2004, 11) Zbog svega navedenog, teorijsko polazište zasnovano na bogatoj fenomenološkoj tradiciji ukazuje nam svoje mnogobrojne prednosti prilikom analiziranja Lalićevih opalescentnih poetskih slika.

Raspredenog u tamnim iglicama borova, / I lupanja kapka na prozoru čvrste kuće / Od koje osta temelj i zelena rđa korova" (Lalić 1997a, 89). Šta podrazumeva ovo razrušenje do temelja, ovo ogoljavanje same osnove prostora prebivanja? Navedeno pitanje postaje višestruko važno ukoliko naglasimo da je u *Zarđaloj igri* opevano iskustvo (bivšeg) dečaka koji je preživeo bombardovanje, iskustvo neposrednog svedoka stradanja izazvanih Drugim svetskim ratom. Prilikom imaginarnog povratka na osnove svoga postojanja, lirski subjekt ove pesme registruje destrukciju u dvama njenim oblicima – u delovanju vremena kao takvog, ali i u intenziviranom delovanju ratnih haosa. Šta nam, dakle, iz tog konteksta može reći udubljivanje u sliku temelja? Analizirajući simvolički kapacitet pojedinih „jakih mesta" kuće, među kojima se svakako nalazi i temelj, Đuro Šušnjić piše ovako:

„Temelj kuće obično ima oblik kvadrata, a kvadrat je simbol čvrstine, stamenosti, nepokretnosti: urastanja čoveka u njegovu okolinu! [...] Ako krug označava nebo, onda kvadrat označava zemlju u koju se čovek ukopava i utemeljuje. Zato [se] u temelj kuće polaže nešto što će joj omogućiti dug život: to je samo na simboličan način obnovljen i ponovljen čin žrtvovanja pri građenju nastambe ili hrama" (Šušnjić 2009, 207).

Drugim rečima, ogoljavanje temelja postojanja, pogotovo ono koje se događa sa manje ili veće vremenske distance, kao što je to slučaj u pesmi *Zarđala igla*, podrazumeva određenu raskorenjenost ili, još opštije, rasprostoravanje bića do mere potpune izloženosti svetu. Izostanak temelja ili njegovo razorenje podrazumevaju poremećenu ravnotežu postojanja, odnosno očigledni nedostatak osovine oko koje će se to postojanje postepeno moći da formira. Čvrsta kuća, ipak razrušena radom rđe i korova kao iskonskih destruktivnih sila, ujedno je metafora za izgubljeno pravreme, za, kako to Lalić kaže u pesmi *Kratka oda slobodi*, „ispražnjeno nebo detinjstva" (Lalić 1997a, 156), ali i metafora razrušenoga sveta u čiju se čvrstinu verovalo pre nego što su ratni užasi poremetili i relativizovali dotad sistematizovana znanja i dotad aktuelne i relevantne aksiološke kodove. No ma kako da zahvatala neizmernu antropokosmičku širinu značenja, kuća u (pod)svesti subjekta ostaje prostor intime i prvobitnih ličnih doživljaja, prostor nerazdeljive smešanosti rada imaginacije i rada sećanja, koji se međusobno plodno nadopunjuju u korist metafaktografske istine. Zato Gaston Bašlar u svojoj *Poetici prostora* piše:

„Na planu sanjarenja – a ne na planu činjenica – detinjstvo ostaje u nama živo i poetski korisno. Pomoću tog neprekidnog detnjistva mi održavamo poeziju prošlosti. Prebivati oniričkи u rodnoj kući znači više nego prebivati u njoj u sećanju – to znači živeti u nestaloj kući kao što smo u njoj sanjali" (Bašlar 2005, 37–38).

U ovoj svojoj knjizi, naročito kada je prostor kuće u pitanju, Bašlar prepoznaje poetski jezik i bogat poetski imaginarijum kao sredstvo neprevaziđene izražajne snage u svakoj prilici koja zahteva govor o sabirajućem dejstvu kuće, uvek vezane za različita oniričkа stanja: „Posredstvom pesama, možda više nego posredstvom sećanja, dolazimo do poetične suštine prostora kuće" (Bašlar 2005, 29). Ovo posredstvo poetskog, ova medijacija složenoga pesničkoga govora zaista doprinosi „sabiranju valera snova", sintetizirano predstavljenih kroz ovakvu, apokaliptički obojenu sliku. Neotuđivo jedinstvo između pesničkog jezika i pokušaja da se posredovanjem stigne do „tačnog" doživljaja kuće ono je što, po Bašlaru, čini osnovu promišljanja o ovome fenomenu. Određena povlašćenost poetskoga diskursa u odnosu na jezičke medijacije drugoga tipa čini ga naročito vlasnim da se bavi prostorom kuće. Možda je Lalić njime upravo zbog toga i mogao da, već od ranih i nedovoljno proučavanih stadijuma svoga stvaralaštva, izrazi kompleksni doživljaj izgnanosti iz tačke prvobitne (kosmičke) sigurnosti, one tačke koja bi se, prema Bašlaru, mogla nazvati – „apsolutnost skloništa". Na tragu toga doživljaja izmeštanja Lalić će u *Zarđaloj igli* kuću nazvati *čvrstom*, ali će, odmah zatim, njeno stanje, njenu „situaciju u svetu" pred dinamizmom destruktivnih sila paradoksalno smestiti u poziciju žrtvenoga propadanja. Tako je prva njegova objavljena strofa, zadajući osnovni takt celokupnom njegovom pesničkom glasu, jednim sublimatom egzistencijalne drame izrazila put od

racionalno neutemeljenog osećanja zbrinutosti i zaštićenosti do surove provere toga osećanja u svetu, odnosno priznanja da je čvrstina, u stvari, sve vreme bila tek *iluzija čvrstine*. „Materijalni raj" kuće gubi bitku naspram antiutopije stvarnosti – čvrstina, odmah potom, biva zamenjena znakovima propadanja. A postaviti u isti iskaz odliku koja sugeriše na (večito) trajanje i odliku koja sugeriše na potpunu prolaznost i nemoć znači u isti mah iskazati relano stanje stvari i potrebu da ono bude drugačije, kao da od samoga početka, u spajanju čvrstoće i razrušenosti kao krajnjih suprotnosti, u Lalićevoj pesničkoj optici sapostoje dve suprotne slike, koje se neprestano međusobno dovode u vezu i u svojim osporavanjima međusobno hrane – odnos između beskućništva i potrebe za kućom može se pratiti u različitim registrima njegovoga pevanja, a na taj spoj suprotnosti može se svesti osnovni problem nezadovoljstva svetom, koji strašnim slutnjama nagriza i naglašeno sentimentalne predstave detinjstva. „Tad sam zavoleo noć, zavoleo je zbog vetra", reći će *dečak* razgaljen toplinom prvobitne sigurnosti; „tad sam zamrzeo noć, zamrzeo je zbog straha" (Lalić 1997a, 89), reći će *bivši dečak*, prinuđen da vetru i noći tako poda sasvim drugo značenje – u promeni traumazizovanog subjekta nepromenjeni ambijent detinjstva porozno gubi svoje stabilne poruke, jer ih njihov primalac više ne razume iz pozicije kosmičke sigurnosti; tako, dakle, dinamologija vetrova i njeno pažljivo iščitavanje mogu da nas odvedu do otvorene pretnje uništenja. A mrak, nekada navestitelj tog auditivnog vazdušnog zaigravanja, postaje tom logikom nedvosmisleni apokaliptički nagoveštaj.

No, za razliku od Miloša Crnjanskog, čije je beskućničko povratništvo iz rata u razumevanju impulsa trenutka bilo, najpre u *Lirici Itake*, poistovećeno i slikom Odiseja i njegovog desetogodišnjeg *nostosa* (grč. νόστος) kao prihvaćenog i pounutarnjenog stranstvovanja i razarajućeg osećanja stranosti, ili pak za razliku od čitave poratne avangardne generacije, koja je intenzivirala u prozi srpske moderne već tematizovan motiv *iskorenjenosti*, Lalićevo beskućništvo, sasvim drukčije izloženo nakon formativnoga iskustva Drugog svetskog rata, ostaje uvek spolja nametnuta i nikada prihvaćena (ne)pravda izgubljene punoće života, što ga po srodnosti spaja sa drugim jednim stradalnikom – sa Jovom, koji takođe svirepom stihijom, i u biblijskoj knjizi, kao i kod Lalića, predstavljenoj strašnim vetrom, premda je osvedočeni pravednik, gubi imanje, porod i, naposletku, kuću (Jov 1, 19): „A to vjetar velik dođe ispreko pustinje i udari u četiri ugla od kuće, te pade na djecu i pogiboše; i samo ja jedan utekoh da ti javim." I kao što stradalnog Jova konkretna stvarnost patnje nagoni da se sa sumnjajućom ugroženošću tragaoca zapita o prirodi i smislu ljudskoga postojanja i, najposle, čovekovom i svom ličnom odnosu prema Bogu koji dopušta smrt i razrušenje, tako i Lalićeva *jovovska poezija*, sjedinjujući na svom početku vetar i kuću, uvodi u svoje osnove doživljaj iznenadne nepravde, čijim je razmerama, u nemogućnosti da se zaštiti, čovek trajno obeležen. I ova moguća biblijska matrica zauzima vrlo važno mesto prilikom ispitivanja i utvrđivanja porekla Lalićeve sržne poetičke odlike *pravdanja i opravdavanja*, koja se može podliti u četiri međusobno srodna apsketa – teodiceju, kosmodiceju, antropodiceju i poetodiceju. Suočenje sa nepravdom kojoj se ne zna poreklo, kao i sa iskušenjem da se odbaci uverenost u promisao koji rukovodi pojedinačnim ljudskim životima, čini ukupnu problematiku odgovora na beskućničku patnju koja spaja Knjigu o Jovu i pesnički opus Ivana V. Lalića. Onako kao što zemlja Uz iz biblijske knjige predstavlja prostor umnožavanja dijalektički sukobljenih glasova o smislu patnje i odnosu koji se iz te činjenice gradi sa Bogom, bez potrebe da se izneseni sudovi međusobnim ukrštanjem poništе, tako je i prostor Lalićeve poezije protkan različitim stavovima o jednom istom pitanju – pokušaju da se objasni stradanje nevinog i ipak preživelog dečaka, suočenog da u sećanju opet zbira ruševine davno izgubljene kuće.

Ipak, treba biti oprezan pri svakom pokušaju da se ono bezrazložno orazloži, da se ono besmisleno (naizgled) osmisli, jer se na taj način lako može, u zamenu za izvesnost odgovora, banalizovati stvarnost patnje. Upravo o tome, pišući o Knjizi o Jovu i njenoj tematizaciji patnje, u svojoj knjizi *O utehi* govori Majkl Ignjatijev: „Jovovi tešitelji pokuša-

vali su da olakšaju njegov očaj objašnjavajući njegovu patnju. Ponudili su obrazloženje za božje nanošenje muka nevinom čoveku. Možda ih Bog zato prekoreva – jer pretpostavljaju da mogu objasniti." (Ignjatijev 2025, 26) Dakle, osnovna stvaralačka odgovornost Lalićeve poezije, ukoliko dopustimo njenu uvezanost sa jovovskom matricom, sastoji se od toga da se nipošto ne prećuti stvarnost patnje, a naročito ne stvarnost patnje nevinih, kakav je, uostalom, njegov bivši dečak. Stvaranje, koje ima isceljujuće-iskupiteljni karakter, zato mora da pođe od neposredno priznate činjenice, ne pretendujući da pruži konačno objašnjenje zla. Da bi se stekla vernost svetu, koja predstavlja neprekidnu Lalićevu pesničku težnju, mora se najpre steći vernost sopstvenom iskustvu sebe, sveta i sebe u svetu. O tom preduslovu, kada je reč o Jovu, piše i Majkl Ignjatijev u pomenutoj svojoj knjizi:

„U priči o Jovu, Bog zahteva apsolutnu poslušnost kao uslov utehe, ali takođe zahteva i nešto drugo: vernost sopstvenoj istini. Jov je odbio da prizna krivicu. Zahtevao je da njegova nevinost bude priznata, i od Boga i od lažnih tešitelja. Paradoksalno, održao je veru zahtevajući pravdu. Zahtevati pravdu znači imati veru da je svet dovoljno smislen da pravda bude moguća i da Bog ima moć da je dodeli [...] Ako primenimo ovu ideju na naše živote, uteha nas može uzdići iz dubina očaja samo ako imamo hrabrosti da zahtevamo priznanje, od sebe i od drugih, da je naša patnja stvarna i ako odbijemo lažne utehe onih koji poriču ono što smo izdržali ili koji tvrde da je to opravdano." (Ignjatijev 2025, 26)

U Lalićevom stvaralaštvu može se prepoznati odgovornost prema tome da se prizna sopstvena patnja ili, drukčije rečeno – sopstvena istina patnje. Onaj ko progovara sa temelja razrušene kuće ne sme da porekne kontekst u kojem se nalazi. Tek tada i tek tako on se može pružiti ka samoisceljujućoj praksi zapitanosti o smislu i o uzrocima zla, koja postepeno univerzalizuje lično iskustvo do sublimiranog sagledavanja opšteljudskih kategorija, kakvo je, između ostalih, još i pitanje pravde. Međutim, ono što se krije iza takvoga odgovora na patnju, a što u vezi sa Jovom primećuje i Majkl Ignjatijev, jeste, uprkos svemu, vera u mogućnost (kosmičke) pravde.

U toj tački i sagledavamo razliku svoga odnosa prema, uslovno rečeno, bogoslovskim (ili bolje – bogoslovski nadahnutim) aspektima Lalićevog pevanja, koji su, zahvaljujući isuviše suženoj i jednostranoj recepciji, dosad gotovo bez izuzetka vezivani za srednjovekovnu motiviku[3], prisutnu, doduše, u njegovim brojnim pesmama, kao i za bogatu listu

3 Pogledati o tome radove koji otvaraju čitav horizont iščitavanja Lalićevog stvaralaštva iz ugla koji je na međi filološkog i teološkog, kao što su npr. rad Marka M. Radulovića pod naslovom *Poetska religioznost u delu Ivana V. Lalića,* rad Marije R. Prgomelje pod naslovom *Srednjovekovno nasleđe u poeziji Ivana V. Lalića*, rad Jovana Blagojevića pod naslovom *Motiv Blagovesti kao biblijski podtekst u poeziji Ivana V. Lalića*, ili rad Milana Gromovića pod naslovom *Hilandar / poetička slikotvornost na međi vidljivog i nevidljivog u poeziji Ivana V. Lalića*, inače poglavlje iz njegove knjige *Plavo prozorje: ogledi o vizantijskoj duhovnosti i srodnim aspektima srpskog pesništva XX veka*: Radulović 2014, 499–510; Prgomelja 2016, 123–132; Blagojević 2023, 137–156; Gromović 2023, 70–89

U svom radu *Ivan V. Lalić kao pjesnik kulture i dijaloga*, koji može predstavljati neku vrstu prolegomene za čitanje Lalićeve poezije, navodi vizantijsko nasleđe kao jednu od ključnih odlika Lalićeve poezije: „Dijalog sa Vizantijom znači i uspostavljanje dijaloga s Biblijom, odnosno s Bogom, toliko karakterističnog za ovo pjesništvo; otuda i žanr molitve i obnova kanona. Otuda u Lalićevom pjesništvu toliko prisustvo biblijskih citata i motiva." Videti: Delić 2019, 628

Naravno, posezanje za Vizantijom kao za određenom vrstom „utuljene tradicije", marginalizovane zbog ideološkog prevrednovanja nakon Drugog svetskog rata, ne događa se samo i izolovano kod Lalića nego predstavlja zajednički poduhvat čitavog njegovog pesničkog naraštaja. Uostalom, opredeljenje za Vizantiju ima svoju duboku ukorenjenost i u pesničkoj tradiciji prve polovine 20. veka, o čemu nam govori knjiga Marka M. Radulovića pod naslovom *Srpskovizantijsko nasleđe u srpskom pesništvu prve polovine 20. veka*. Videti: Radulović 2022

intertekstualnih pozajmica, zaduženih da reaktuelizuju izgubljenu tradiciju i ugroženi kontinuitet stremljenja ka ostvarenju poetike duhovnog uspinjanja. Ako se, dakle, Lalićeva tematizacija ovih motiva poistoveti sa suštinom bogoslovsko-religiozne nadahnutosti njegove poezije, onda se, prema našem stanovištu, dolazi u već delimično ostvarenu opasnost od kreiranja isuviše sužene predstave o prirodi njegovoga opusa. S obzirom na to, kao tumački odgovor na fenomen istovetnosti i jednoobraznosti recepcije nameće se potreba da se kritički ukaže na njene dosadašnje rezultate, odnosno da se ukaže na mogućnost preosmišljavanja osnove iz koje proizilazi celokupno čitanje Lalićeve poezije, koje je dosad prilično usaglašeno smeštalo Vizantiju kao svoje simvoličko središte. Može se otuda kazati kako, polazeći od egzistencijlano-poetičke srži Lalićevog stvaralaštva i postavljajući iz nje osnovna pitanja koja su obeležila subjekt u konkretnom vremenskom preseku, osnova njegovog pevanja može takođe da se pronađe i u *potrebi za povratkom izgubljene kuće*, o potrebi da se nanovo uspostavi narušeni antropokosmički sklad koji poimanje *sveta* izjednačava sa poimanjem *doma*. A tek na tu osnovu, datu u njegovoj *Zarđaloj igli*, dalje nadovezuje motivika koja je njegovo pesništvo, između ostaloga, odredila i kao religiozno. Sa temelja razrušene kuće počinje Lalićeva jovovski obeležna potraga za objašnjenjem, odnosno opravdanjem stvarnosti, koje se može pronaći jedino u veri u njenu *svrhovitost*. Zato naša promišljanja imaju za cilj da, prevrednujući u neku ruku postojeća čitanja, otklone njihove negativne karakteristike tako što će čitanju Lalića pokušati da postave jedno novo i iz aspekta geneze opusa opravdanije težište. (A budući da Lalić nesumnjivo pripada tipu pesnika čija je poetika koherentna i čije se tumačko težište može pronaći bez opasnosti od toga da njegovim izborom hotimice ili nehotice prenebregnemo „viškove", odnosno rukavce pesničkog opusa koji pružaju otpor takvoj vrsti svođenja, otuda se pronalaženje težišta i osvetljavanje dosledno sprovedene motivske mreže pokazuju kao veoma uspele i za Lalića pogodne metode raščitavanja.) Pomenuto se težište valja pronaći u tzv. praiskustvima Lalićeve poezije, koja kao da se sva odigravaju oko prostora kuće i nalaze u njemu svoj istinski sublimat. Tako u svom tekstu o Laliću, koji se pojavio kao predgovor njegovih *Izabranih i novih pesama* (1969), Jovan Hristić takođe otpočinje svoje čitanje Lalića pokušavajući da prepozna osnovne njegove pesničke preokupacije, ali i *put* kojim su one konstituisane od njegove stvaralačke mladosti pa do njegove stvaralačke zrelosti:

„Od samog početka, pesništvo Ivana V. Lalića preokupirano je vremenom i trajanjem, i to je osnova njegovih kasnijih preokupacija istorijom. Jedna od njegovih prvih pesničkih tema je smrt, smrt u bombardovanju i smrt majke, a preokupiranost smrću gotovo sasvim prirodno vodi ka interesovanju za vreme, proticanje i trajanje. Potreban je samo jedan korak" (Hristić 2015, 228).

Hristić pritom ocrtava luk po kojem se kreće Lalićevo pesničko sazrevanje: detinjstvo (dečaštvo) – iskustvo rata – iskustvo smrti – interesovanje za (ličnu) prošlost – interesovanje za istoriju. Depersonalizacija (eliotovska?) koja prati ovaj razvojni luk samo je uslovna i prividna, budući da je okretanje prema prošlosti i prepoznavanje srodničkih glasova na popришту istorije direktno uslovljeno onim što se u Lalićevom pesništvu prepoznaje kao personalno, ali ne nužno i kao pozitivistički-biografsko. U tom pogledu zagledanost prema Vizantiji, ma koliko bila krucijalna prilikom pesničkog samoodređenja Lalićevog, s obzirom na to da je njegovom izboru tradicije dala veoma plodno utemeljenje, ostajući samim tim jedna od ključnih referentnih tačaka prilikom iščitavanja njegove poezije, nije nešto što bi se nužno moralo sagledavati kao njegovo pesničko težište – štaviše, Lalić je pesnik Vizantije i njenog kulturno-istorijskog značenja i zračenja utoliko što je pesnik permanentne *potrage za domom*.

Kao što je bila izrazito važna prilikom suočenja sa prevremenom zrelošću, direktno izazvanom ratom i smrću bližnjih, slika kuće ostaje važna i u drugim fazama Lalićevog stvaralaštva, u onim fazama u kojima je bilo neophodno priznati da je poredak detinjstva razrušen i iz tog priznanja ličnu potragu za ucelovljenjem pretvoriti u potragu za ucelov-

ljenjem čitave jedne kulture; zato se, dakle, može kazati da je, tražeći za sebe dom, Lalić u Vizantiji pronašao dom za čitavu jednu stvaralačku tradiciju. Drugim rečima, početak pevanja o beskućništvu zadaje osnovi takt Lalićeve pesničke sumnje – beskućništvo je u njoj prihvaćeno kao neposredna nužnost, kao nešto što se mora priznati, ali što se u priznanju ne sme prihvatiti i odobravati. Narušena ravnoteža bivanja u svetu, premda opasno ugrožavajuća, nema legitimitet da se pokaže kao poslednja reč postojanja i konačna istina o njegovim ishodima. Ipak, ona se ne može veštački negirati, jer su njene posledice isuviše snažne da bi mogle biti prevladane pukim voljnim aktom. Ono što, dakle, kao prvi korak preostaje čoveku u takvome stanju jeste da se u pokušaju samopomoći strpljivo posveti priznanju i osvešćivanju doživljene patnje. Otuda, u stvari, i nastojanje da sadašnje Ja uspostavi dijaloški kontakt sa bivšim Ja, te da se kroz to dijaloško spajanje osvesti priroda ozlede koja je oblikovala lirskoga subjekta u njegovoj dvostrukosti.

Tu, međutim, valja napraviti suptilnu a važnu razliku koja definiše jednu vrstu pojmovnoga razgraničenja. *Odnos* lirskoga subjekta (pa i samoga pesnika) prema svetu, tj. njegov *položaj* u svetu, nije isto što i njegov *stav* prema svetu, premda se ti pojmovi vrlo često upotrebljavaju sinonimno – odnos predstavlja poziciju subjekta u svetu kao takvu, bez obzira na to da li se o njoj promišlja ili ne; stav prema svetu, kao mnogo uži i konkretniji pojam, implicira aktivno osvešćeno i slovesno artikulisanje svoga promišljanja o odnosu. Stav je, dakle, uvek naknadan, zavisi od angažovanja subjekta i iz njega se može iščitati subjektova reakcija na odnos kao datost. U kontekstu čitanja Lalićeve poezije opisana razlika može, kako smo već napomenuli, biti vrlo važna, s obzirom na to da se napetost Lalićeve poetske misli očitava u upornom izražavanju stava suprotstavljenog zaključcima koje bi moralo da nametne trezveno sagledavanje odnosa, tj. izvlačenje implikacija iz toga sagledavanja. Odnos je, dakle, stvarnost, a stav je, kao reakcija na stvarnost, uvek (naknadno) osmišljeni konstrukt. Zato bazično pitanje koje Lalić svojom poezijom postavlja možemo formulisati i ovako – da li stav može biti stvarniji od stvarnosti opisane analizom odnosa? Odgovor na ovo pitanje produžava se u Lalićevo dvostruko sagledavanje istorije – iz pozicije *sumnje* i iz pozicije *poverenja* – koje nam ukazuje da i jedno i drugo osećanje, ono koje potiče iz obeskućenosti i ono koje potiče iz težnje za (ponovnim) ukućenjem i okućenjem, ne potiru jedno drugo nego u sinergiji stvaraju njegovu kompleksnu pesničku misao, što i Marko M. Radulović primećuje u svom radu *Poetska religioznost u delu Ivana V. Lalića*:

„Pesnički iskaz Ivana V. Lalića oblikovan je sa jedne strane vizijom istorije kao osmog dana stvaranja u kome se Bog javlja pre svega u ćutanju, a sa druge strane svešću o apokaliptičnosti dvadesetog veka i njegovom prelomnom značaju za ljudsku istoriju. Osećaj poslednjih vremena, koji je podjednako topos i srednjovekovne Crkvene književnosti i folklornog nasleđa, snažno je aktuelizovan u Lalićevoj poeziji i zajedno sa tragičnim iskustvom dvadestog veka čini jednu od glavnih poetskih energija koje oblikuju pesnički izraz." (Radulović 2014, 499)

U Lalićevoj poeziji obeskućeni čovek je žrtva haosa i, kao izolovani pojedinac, nalazi se u potčinjenom odnosu prema zlu u svetu; priroda njegovog stava, međutim, takva je da on ne pristaje na nehumanu zadatost postojanja, pružajući joj naročiti stvaralački otpor. A kada je reč o motivu kuće, onda taj stvaralački otpor podrazumeva vrlo konkretan *graditeljski podvig* – razrušena kuća (sveta) trebalo bi ponovo da bude sazdana. Kao logična posledica takve težnje javlja se i neprekidni pokušaj Lalićevog lirskog subjekta da povrati narušenu vezu sa prošlošću koja je obećavala sigurnost. Takvu težnju Bašlar je u *Poetici prostora* izrazio gotovo gnomski, u izvesnoj meri je konstruišući i kao etički imperativ: „Treba učestvovati u kosmičkoj drami kuće koja se bori." (Bašlar 2005, 61) A u tekstu Svetlane Velmar-Jaković *O pesničkom subjektu i o vremenu* (odlomak iz teksta *O poeziji Ivana V. Lalića*) možemo pronaći precizno opisan proces konstruisanja ovakvog pesničkog postupka:

„Na ovaj način ustrojena, sadašnjost koju znači i obeležava ja pesničkog subjekta

upućuje nas, povratnim dejstvom, na osnovno obeležje istog subjekta, a to je njegova višestrukost. Jedna njegova strana uvek je okrenuta mogućim oblicima prošlosti, dok je druga zaokupljena vidovima neposredne sadašnjosti. Prva je usmerena da traži i ispituje, oslonjena na poruke kolektivnog ali i individualnog pamćenja; druga je opredeljena da posmatra i opisuje, prepuštenna izveštijima sopstvenih čula [...] Ponekad pesničko ja predstavlja obe strane i govori u njihovo ime: takvo smo ja upoznali u „Zarđaloj igli", a u prvoj Lalićevoj zbrici, u *Bivšem dečaku*, nalazimo ga i u nekim drugim pesmama." (Velmar-Janković 2015, 233)

Jedna od tih pesama, takođe objavljena u zbirci *Bivši dečak*, može biti pesma *Vetar*, koja na vrlo zanimljiv način, uspostavljajući kontakt između dva Ja iz različitih trenutaka u vremenu, nudi najmanje dva različita moguća čitanja. No, zadržimo se najpre na čitanju koje odgovara razlici u doživljaju kuće kakva se, podjednako snažno, razvija i u *Zarđaloj igli*. Naizgled konstruisana kao uspomena na osećanje dobrobitija (well-being), pesma *Vetar* može se takođe vrlo uspešno čitati i marker nemogućnosti uspostavljanja kontakta sa čistom uspomenom na (sopstvenu) prošlost, na onaj trenutak prvobitne zaštićenosti prisutan u biću *dečaka*. Trauma razbijanja poznatog poretka u povređenom subjektu vrši rekonfiguraciju njegovih psihičkih sadržaja i time trajno utiče na način na koji će on svoju prošlost sagledavati. No, odvojenost (splitting) od sopstvene prošlosti nije tek posledica pukog protoka vremena – reč je o dubljoj, egzistencijalnoj nemogućnosti da *bivši dečak* uđe u neposredni odnos sa nekadašnjim *dečačkim* Ja, a da pritom iskustveni sadržaji *dečačkog* života ne budu u prestrukturisanju sećanja trajno obeleženi žigom strašnog raspada. Tako u pesmi *Vetar* Lalić, koristeći motiv iz naslova da auditivnim senzacijama naglasi silu destrukcije, različitim tonovima boji sliku kuće: „To je već bila noć, prevelika za tebe / Kao odelo odraslih. A majka nosi sveću, / Na stepenicama pažljivo zaklanja plamen rukom. / Vetar. Sva su vrata na kući zaključana, / Borovi i skitnice će ostati na vetru, / A ti si dobar dečak i majka će poljupcem / Da zapečati tvoju današnju malu javu." (Lalić 1997a, 104) Izuzetno je spajanje dva tona do kojih dolazi u pesmi. Ona naglašava jasnu razliku između dva Ja lirskoga subjekta – onog koje, sećajući se, doživljava i onoga koje u sećanju doživljava; navedene dve subjektivnosti deli velika razlika u vremenu, što naizgled ne poništava mogućnost njihove komunikacije. Pesmu otvara upravo poziv onog Ja koje progovara iz sadašnjosti, obraćajući se prošlom iskustvu: „Sećaš li se vetra koji se nekad rađao / Sav zelen među maljama na grudima Maljena?" (Lalić 1997a, 104) Pokušaj evokacije iskustva već od početka se jasno pokazuje kao nemoguć – u banalnim dečjim strahovima od mraka i zvukova proizvedenih vetrom prepoznaje se, zahvaljujući potpunoj obojenosti evoricranog iskustva pogledom onog u vremenu poznijeg Ja, metafizička zebnja od propasti sveta i njegovog skorog razrušenja. U tom pogledu može biti od značaja i ono što Žan Ruse konstatuje u svojoj knjizi *Narcis romanopisac*: „Prošlost se ne može odvojiti od vremena u kome se sećamo." Štaviše, Žan Ruse naglašava kako se prošlost „ne može shvatiti odvojeno od dana koji upravo proživljavamo", budući da uvek i u svemu „sadašnjost preobražava sliku koju smo stvorili o prošlosti." (Ruse 1995, 33) Drugim rečima, trenutak prisećanja svojom senkom po neminovnosti boji ono za čime se teži kao za čistom prošlošću, dok, u stvari, rekreacijom sadržaja iskustva tzv. čista prošlost prolazi kroz niz različitih filtera.

Tako unutrašnje preinačenje pojedinca u pesmi *Vetar* daje priliku za uspostavljanje diskursa u kome je Ja i (lirski) subjekt i (lirski) objekt, dok kuća detinjstva, u potpunosti zatvorena kao grad pod opsadom, predstavlja ugroženi svet pod pretnjom skoroga kraja, a motivi majčine sveće i anđela iz njene uspavanke dobijaju sakralni sadržaj i razumeju se u direktnoj suprotstavljenosti zlu: „Anđeli dajte da zaspim, da spim, / Da ničega zloga ja ne snim." (Lalić 1997a, 104) U sećanju na bivše ima onoliko prošlosti koliko ima i sadašnjosti – njih dve su slivene i ravnomerno raspoređene u pokušaj rekreacije prvobitnog iskustva, čija je nevinost nepovratno poremećena. Zbog toga sentimentalni doživljaj uspavljivanja u maljenskoj noći nikada ne može u svesti onog Ja koje se seća biti lišeno asocijacija koje

upućuju na iskustvo izgubljene nevinosti i na razrušenje prvobitno uspostavljenog detinjeg sveta, u kome vladaju anahrone i prevaziđene zakonitosti.

Treba, međutim, napomenuti i drugi način sagledavanja ove pesme, koja se može čitati donekle i u arhetipskom ključu, s napomenom da se kuća za tumačenje otvara, na šta nas upućuje Bašlar, i kao „materinsko biće". Otuda figura majke, u pesmi posve izraženoga dinamizma, nije slučajno prisutna – doživljaj kuće asocijativno je blizak doživljaju sigurnosti koji je njome obezbeđen. Štaviše, kao da se u tom osećanju briše jasna razlika između utrobe kuće i utrobe majke, između prostora u kojima se aktivira doživljaj stariji od svakog stečenog sećanja. Zato se može podjednako tačno kazati kako, sa nešto drukčijim nijansiranjem, bivši dečak svojim sezanjem za, frojdijanski rečeno, gotovo rajskim prenatalnim stanjem implicitno pokazuje stepen svoje sadašnje ugroženosti u svetu, gde zaštita od vetra prestaje da bude stvarna i sve više podseća tek na iluziju sigurnosti. Naša promišljanja, naravno, nisu jedina koja upućuju na takvu trasu iščitavanja – u svom već pomenutom tekstu o Laliću Jovan Hristić identifikuje vrlo snažno prisustvo arhetipskog u Lalićevoj poeziji, napominjući da prirodu arhetipskog nije neophodno podrbonije definisati nego da, umesto toga, treba ispitiavati značenje toga pojma u neposrednoj pesničkoj upotrebi: „Kada ga na taj način posmatramo, videćemo da je arhetip u prvome redu jedna konstanta u nepreglednom i stalnom toku događaja, konstanta oko koje se okuplja značenje i smisao koji taj tok može da ima." (Hristić 2015, 228) Šta bi onda mogla biti Lalićeva česta okrenutost prema arhetipskom, njegov prepoznati pokušaj da u prošlosti pronađe konstante o kojima Hristić piše?

Arhetipsko, sagledano iz ove perspektive, može biti način zauzdavanja i pripitomljavanja vremena, i to najpre i načelno omogućavanjem da se subjekt u njemu barem približno orijentiše – jer, ukoliko se u neprekidnom proticanju vremena, kako to Hristić napominje, može prepoznati „niz ključnih, vrtložnih tačaka koje nas odvlače u dubinu i smisao", postajući tako i uporišne tačke ukupnog našeg samorazumevanja, onda se ljudska potreba za trajanjem ipak barem donekle može u tim tačkama ostvariti. Kada je pak reč o kući i njenim samosvojnim arhetipskim potencijalima, potrebno je kazati kako je Lalićev pokušaj verovatno uputno imenovati drugačije, a ne kao zauzdavanje, pa ni kao pripitomljavanje – radi se, naprotiv, o naročitom naporu *udomljavanja* vremena, odnosno o pokušaju da se pohraniteljni (konzervatorski) slojevi značenja u arhetipskoj viziji kuće angažuju tako da se vremenu obezbedi trajanje, i to tako što će mu se u njenome okrilju pronaći ta opisana i odabrana tačka, koja neprestano odoleva destrukciji. I upravo u praksi udomljavanja vremena može se prepoznati druga mogućnost čitanja Lalićevog *Vetra*.

Zanimljivo je to što u zbrici *Krug*, a konkretno u pesmi *Visoravan*, Lalić ponovo obnavlja ovu sliku, referišući i na svoju prethodnu pesmu (*Vetar* iz zbirke *Bivši dečak*)[4] – ovim sećanjem na sećanje lanac iskustva se dalje produžava i biva sve složeniji: „Ostavite me, u

4 Autocitatnost u svim njenim mogućim vidovima predstavlja vrlo važnu odliku Lalićeve poezije, pogotvo za one istraživačke napore koji teže tome da osvetle njeno višedecenijsko menjanje, njen zrelosni hod i način njenoga ushođenja do istinskih stvaralačkih vrhunaca, kakvi su, po opštoj saglasnosti, njegove pozne zbirke. U svome radu *Ponovno pisanje pesme – autocitatnost u ' Strasnoj meri' i ' Pismu' Ivana V. Lalića* Marko Avramović ukazuje na činjenicu da Lalićev dijalog sa sopstvenom ranijom poezijom (za šta kao primer može poslužiti i odnos pesme *Visoravan* prema pesmi *Vetar*), pored toga što ponovo potvrđuje važnost osvetljavanja intertekstualnih mreža za razumevanje Lalićevih ostvarenja, predstavlja i element njegove stalne stvaralačke prakse. No vraćanje na već postojeće rezultate pevanja, na zaleđe koje sve jasnije tvori određeni pesnički put, pa, samim tim, još i određeni pesnički program, nije samo od značenja ispražnjeni manir već, naprotiv, način stalnog samoproveravanja i vid održavanja i nadogradnje zadatih koordinata ukupnog umetničkog indentiteta, koji u izvesnoj meri, da bi, kako to Lalić kaže, *istinitije trajao*, mora u izvesnoj meri biti i autoreferencijalan. Videti: Avramović 2015, 79–104

blizini je stajala kuća, / Pamtim mesto, inače progoreno na svim mapama, / Tamo vetar pravi vir oko godina, tamo vetar / Prstenuje glas mlade žene koja uspavljuje sina, / Prstenuje ga crnim zlatom; ostavite me, / Evo, kamen se vraća, žena se smeši, prilazi prozoru / I kaže: pala je zvezda..." (Lalić 1997b, 95) Kao da je u ovoj drugoj pesmi, još udaljenijoj od prvobitnog doživljaja, perspektiva sadašnjega Ja naglašena, a veza sa onim Ja iz sećanja potpuno pomerena – nema više drugog lica, nema dijaloškog obraćanja, a *majka* iz pesme *Vetar* preimenovana je u *ženu*; ovo pomeranje u jeziku nedvosmisleno upućuje na još izraženije pomeranje u vremenu, na još uočljiviju distancu prema negdašnjem osećanju sigurnosti, koje više ne pretpostavlja ni pokušaj da se do njega opet makar pokuša da dođe. Potpuno uronjen u sebe, subjekt kontaminiran zlošću i prolaznošću postaje sve neprilagođeniji potrebama sećanja, učitavajući u slike prošlosti sve češće semantički sadržaj koji im dotad nije pripadao. Upravo će tu problematiku nemogućnosti uspostavljanja čiste uspomene Lalić opevavati u poemi *Melisa*, tačnije u njenom dvadeset i drugom sonetu pod naslovom *Pitanja*: „O neuspela seobo u stvari što ne postoje / U zavejanim granicama sećanja, pohodi / Na tamne i zlatne kule na kraju ovog sveta / Omeđenog saznanjem, porazi čudesno lepi / Kad vraćam se ko pljačkaš, ranjen, a obogaćen grozno!" (Lalić 1997a, 182) Značajno je to što nas tvrdnja o *groznom obogaćenju* upućuje na mitsku praosnovu liminalnog pesničkog subjekta izraženu u orfičkim slojevima Lalićeve lirike, o čemu će naročito biti reči u nastavku ovoga rada, budući da je isti ovaj izraz upotrebljen i u *Pesmi o Euridiki*, u kojoj Orfej izražava svoju promenjenost silaskom u svet mrtvih: „I sada, oglodan nevidljivim podsmehom zidova / Zarivam nokte u zgranute, pepeljaste dlanove, / Da izađem kako sam i ušao, dostojanstveno, / Da ne kriknem, da ne potrčim na vrata sunca, // Uplašen, grozno obogaćen." (Lalić 1997a, 130) Tako se asocijativnim lukom boravak u Hadu i pokušaj sećanja međusobno povezuju istim (oksimoronskim?) imenovanjem *groznoga obogaćenja*, čime se ubedljivo može doći do zaključka da je u Lalićevom pesništvu stanje sećanja takođe liminalno stanje, gotovo u potpunosti poistovećeno sa prelaskom granice ovostranosti, odnosno, u krajnjoj liniji, sa smrću, što dalje upućuje na identifikovanje različitih tipova prelaznosti koji se u njegovoj poeziji mogu pronaći i omogućava da se Lalić nazove *pesnikom prelaza*, ili, po Jaspersu rečeno, pesnikom *graničnih iskustava*. Sa druge strane, ukoliko se „neuspešna seoba u stvari" izjednači sa iskustvenim doživljajem smrti, prisutnim u orfičkom sloju Lalićeve lirike, onda se ujedno može ukazati i na nemogućnost vaskrsavanja uspomene, jer je njena smrt, slično smrti Euridike, neminovno snažnija od svakog stvaralačkog napora da se ona, kao čista stvarnost, povrati natrag u život. I kao da se ovim stavom na novi način reaktuelizuje upozorenje dato u pesmi *Na obalu*, takođe objavljenoj u zbirci *Bivši dečak*: „Nikada više nećeš da budeš na početku, / Ma koliko se osvrtao." (Lalić 1997a, 253)

A kad je reč o prvoj Lalićevoj pesničkoj knjizi, neophodno je ukazati na još nekolike pesme koje su na tragu našeg dosadašnjeg promišljanja. Jedna od njih svakako je sonet pod naslovom *Kuća*, jedna od pesama koja se služi istom tehnikom simbolizacije prizora otrgnutoga iz svakodnevice: „Ono tvoja kuća. Ona žuta / Pega je prozor. Noć je. Pada kiša. / A ti već dugo stojiš prekoputa / Pljosnato slepljen za zid, ko afiša." (Lalić 1997a, 251) Već sama deiksa (*ono*), primetna u prvoj rečenici sa izostavljenim predikatom, upućuje na prostornu distancu lirskoga subjekta, koji se nalazi *prekoputa*, s one strane ulice. Takva distanca, naročito naglašena opozicijom ovostrano–onostrano, tim odnosnom koji međi granice (dveju) stvarnosti i predstavlja, u stvari, *put* prekoračenja, prerasta, u postepenom razvoju ove atmosferički bogate pesničke slike, iz ravni doslednoga rasporeda elemenata u prostoru na ravan njihove simboličke premreženosti: kuća i lirski subjekt (ovde označen kao *ti*, što bi moglo biti protumačeno kao element autoreferencijalnosti) stoje jedno naspram drugoga, na dve strane stvarnosti. Činjenica njihove statičnosti, naglašena, kad je reč o kući, potpunim izostankom predikacije, a, kada je reč o subjektu, njenim eksplicitnim izražavanjem (*stojiš*), sugeriše na zamrznutost pozicija koje su u međuodnosu zauzete,

odnosno na (trenutnu) nemogućnost njihovoga uspešnoga prevladavanja. Subjekt se nalazi van kuće; on je i doslovno i simbolički izmešten iz nje. Kada u predstavljeno uključimo još i sagledavanje vremenskog aspekta, možemo uočiti da je pomenuto stajanje *dugo* – ono se, dakle, odvija već određeno vreme, što dodatno ukazuje na statičnost kao na problem nemogućnosti prekoračenja, problem koji se ne može tek tako razrešiti. Napetost ovoga položaja dodatno pojačava simbolika noći i kiše, koje i u mnogobrojim drugim Lalićevim pesmama, kako pojedinačno, tako i kao naročiti motivski sklop, sugerišu na preteću opasnost, katkad i na opasnost otvoreno apokaliptičkih razmera. Ukoliko se opozicija ovostrano–onostrano prihvati kao ključna odlika opisanoga odnosa između subjekta i (njegove) kuće, onda se noć može tumačiti kao (dugotrajno) prebivanje u životu, dok bi kuća, postavljena s druge strane ulice, upućivala na osećanje udomljenosti koje u ovostranoj stvarnosti, čini se, izmiče. Ugroženost subjekta u tom prostoru dodatno je naglašena konstatacijom koja sledi u nastavku pesme: „Sve ono drugo nije tvoja kuća."(Lalić 1997a, 251) Prepoznavanje ostatka stvarnosti biva uslovljeno posebnim negacijski konstituisanim kriterijumom, koji nam može biti od pomoći prilikom raskriljavanja dubljih značenjskih slojeva ovoga soneta – sve ono što predstavlja ukupnost stvarnosti, počevši od noći, pa do drugih prozorskih svetala raspoređenih u njoj, biva u svesti subjekta prepoznato i označeno kao ne-kuća, kao ono, dakle, što je sasvim oprečno simboličkim kvalitetima koje kuća sobom donosi. U tom smislu totalitet stvarnosti, kada se definiše ovakvom negacijskom odredbom, postaje prepoznat kao prostor opasnosti ili, drukčije rečeno, kao prostor neizvesnosti, lišen svakog mogućeg pouzdanja. Takođe, ova nas konstatacija navodi na zaključak da ne postoji, niti se pak da osmisliti kakva, uslovno rečeno, zamenska kuća, koja bi više ili manje uspela da nadomesti gubitak doživljen spacijalnom i metaspacijalnom distancom od one kuće koja je prethodno prepoznata kao svoja. A to nas dalje upućuje na konstituisanje misli o kući kao o onostranoj kategoriji, tj. na metafizičku prirodu Lalićevoga razumevanja koncepta kuće, koja neposredno upućuje i na izrazito religiozno nadahnuće njegovoga pesništva u celosti. Ukoliko tumačenje ovoga soneta postavimo u tako definisane okvire, onda se pitanje mogućnosti uspostavljanja komunikacije između subjekta i kuće, između ovostranosti i onostranosti nameće kao prirodni produžetak otpočete analize. No sonet nam i sam u svojim završnim porukama daje odgovor na zadato pitanje, upućujući na poziv koji kuća odašilje ka subjektu: „Prozor tvoga stana / Smeši se četvrtasto: hajde kući." (Lalić 1997a, 251) Ovaj poziv valja shvatiti kao impuls ekstatičkoga tipa – u sinestezijskoj protkanosti njegovog auditivnog (glas) i vizuelnog (svetlost) aspekta prepoznaje se signal, po pojavi srodan blagovesnom i/ili epifanijskom trenutku, a upućen prema subjektu, koji kao da je dozvan da se vrati, da prekorači put, odnosno granicu između ovostranosti i onostranosti, te time konačno savlada potencijalnu opasnost noći i dugotrajnu izloženost mračnim silama. Njegovo postojanje svedoči nam o komunikacijskom mostu kakav se, uprkos distanci, može uspostaviti između subjekta i kuće. Međutim, kako nam poslednja strofa soneta otkriva, to njegovo postojanje, ma kako po sebi bilo snažno, ne garantuje da je ljudskim snagama taj trenutak prekoračenja moguć; on nam, štaviše, eksplicitno objavljuje da je reč o nemogućoj zamisli: „Kisnu krovovi tamni tuđih kuća. / A prozori se gase od ganuća / Što stojiš, i do jutra nećeš ući." (Lalić 1997a, 251) Ipak, treba napomenuti da trenutak povratka nije u potpunosti negiran već samo odložen u vremenu, kao da se njegovome dolasku nameće kakav nužni uslov, ovde obeležen konačnim dolaskom jutra. Pozvavši se na prethodno izneto tumačenje da je liniju između ovostranog i onostranog moguće prevazići jedino konkretnim iskustvom prelaza, možemo otuda zaključiti da se trenutak povratka u kuću može razumeti kao trenutak okončanja noći – drugim rečima, kao trenutak *smrti* subjekta. Izvesna se srodnost u tom pogledu može primetiti između svetlosti prozora u noći i svetlosti došavšega jutra, a ona se može opisati kao teološki artikulisana razlika između predukusa i istinske punoće Carstva nebeskog, između nagoveštaja koji se može kušati u ovostranosti postojanja i njegovog krajnjeg, eshatološkog nadopunjavanja.

Tako svetlost prozora u noći ima prevashodno orijentacionu funkciju, dok jutarnja svetlost ima funkciju signaliziranja da je prebivanje u punoći života doista do kraja ostvareno. I to nas ponovo vraća na Lalićevo transcedentno razumevanje prirode udomljenja, ali, isto tako, i na opisanu razliku između odnosa prema svetu (položaja u svetu) i stava prema svetu, budući da Lalićev lirski subjekt, kako je to predstavljeno u sonetu *Kuća*, ne može u zadatoj ovostranosti života pronaći ulaz u kuću, premda zadržava tragalački stav koji mu omogućava da u vidljivom nazre kako i kuća i ulaz ipak postoje, kako je čak i besporedak stranstvovanja obuhvaćen poretkom od sebe višim. Sve dok se pogled uporno usmerava ka kući, čak i onda kada ulazak u nju biva očigledno onemogućen, sama upornost, kao vrsta svesno odabranog stava, možda može proizvesti mogućnost da, pre ili kasnije, ipak dođe do razrešenja pretrpljenoga izgnanstva.

I tako se, eto, univerzalizacijom lične patnje kod Lalića vrši prelaz od pojedinačnog ka opštem, od onoga što zahvata arhetipsku dubinu individualnog do onoga što odašilje opštečovečanske eshatotipske projekcije. Misao o kući ne predstavlja na taj način samo tematizaciju intrapsihičkog momenta – ona iz te tačke tek polazi, sagledavajući lični udes u kontaktu sa destrukcijom kao jedno u nizu međusobno sličnih tipova svedočanstva. Kako istorijska kontekstualizacija patnje predstavlja prvi stepen oslobađanja od preterane samookrenutosti povređenog subjekta, njen je drugi stepen pokušaj naziranja eshatološki prisutnoga izbavljenja. Pretvarajući, dakle, lični mit u mit zajednice, pretačući arhetipsko u eshatotipsko, Lalićeva se poezija oslobađa od neprekidne samozagledanosti kakvu pozicija žrtve može da donese, uspevajući da kroz motiv kuće prenese čitaocu večnu ljudsku čežnju da se iz nepripadanja postane pripadnik; da se iz neučestvovanja postane učesnik; da se iz beskućništva, konačno, postane skućen i, ništa manje, ukućanin.

Pesma *To nije strah: mart pedesetčetvrte*, objavljena u zbirci *Vetrovito proleće*, ukazuje nam na razgradnju i samoga osećanja uprostorenosti koje bi subjektu moglo podariti bazični osećaj sigurnosti. Čitava je pesma, za razliku od soneta *Kuća*, u potpunosti konstituisana prema principu negacije, koji ujedno određuje i samu prirodu njenoga naslovljavanja. U osnovi govora o strahu nalazi se potreba da se on porekne, odnosno da se *snagom jezika* ukine njegovo postojanje. Ali, valja napomenuti da nije reč o ma kakvom strahu već, najverovatnije, o osećanju direktno vezanom za konkretno i u vremenu lokalizovano sećanje, projektovano, saglasno sa izraženim odbrambenim mehanizmima poricanja kakvi karakterišu traumatizovanog subjekta, u budućnost kao novi oblik tek nadolazeće opasnosti. Podnaslov pesme *mart pedesetčetvrte* u tom nas pogledu upućuje na naslućenu desetogodišnjicu savezničkog bombardovanja Beograda, vrlo blisku stvarnosno-biografskom impulsu za nastanak pesme *Zarđala igla* iz zbirke *Bivši dečak*, koja kao da je u viziji lirskoga subjekta evocirana samim buđenjem proleća, u čitavoj zbirci nazvanog *vetrovitim*, što nas ponovo vraća na apokaliptičke sile, iza iste simvoličke osnove prepoznate prilikom tumačenja prethodno navedenih pesama. Kao da se pri tome aludira na postojanje dva paralelna vremenska toka – cikličnog toka vremena u prirodi, koje neprekidno sobom donosi smenu umiranja i ponovnog rađanja, i linearnog toka ljudske istorije, koja neprekidno stremi prema (samo)uništenju. Kada se ta dva toka u svojim amplitudnim tačkama postave naporedo, onda oni kao da još više naglašavaju prirodu onog drugog, sebi suprotnog toka. Tako intenzitet revitalizacije, navešten dolaskom proleća i buđenjem vegetacije, poput negativa još jasnije upućuje na posledice ratnoga razaranja; možda je, štaviše, tim činom izbegavanja neposrednoga imenovanja opasnosti ona, paradoksalno, još snažnije ocrtana.

I tako, dakle, čitava pesma počinje pokušajem bezuslovnog poricanja straha, usmerenim ka nastojanju da se ciklični tok vremena u prirodi vidi nezavisno od ljudske istorije, kao izmešten iz njenoga prepoznatljivoga okrilja: „To nije strah; to je živo, mekušno proleće / Na ulicama plavo, uz reke razgolićeno... / To nije strah; kiša je zastala na prozoru / Radoznala i nemoćna. Ali to nije strah." (Lalić 1997a, 109) Jezičko dejstvo ove poruke kao da pokušava da zadobije određena magijska svojstva – poricanjem imenovanja mogla bi se,

možda, uspostaviti makar kakva distanca prema prepoznatom fenomenu. Međutim, kao i kod soneta *Kuća*, deiksa (*to*) je ta koja nas ovoga puta upućuje na neposrednu blizinu, na prisustvo u samoj srži događaja i stvari, od kojih željena distanca izgleda da i ne može da se zauzme. Prebivajući u srži proleća, lirski subjekt tako prebiva i u srži straha. A njegov pokušaj da jezikom pobedi realnost, da drukčijim imenovanjem izbegne trenutak suočavanja sa istinom, predstavlja hibris precenjivanja snage verbalnog (u prenesenom smislu i – umetničkog), te se, prema tome, u ključnom preokretu pesme pokazuje kao potpuno neuspešan: „Uzalud, to nije više soba. To je proleće / Među lako ranjivim stvarima bez čvrstine, / Među četiri jako stanjena, providna zida, / Gde ležim mirno na krevetu, jako mekan, / Kao među biljkama zgnječenim, kao na vetru / Žutom od sunca." (Lalić 1997a, 109) Razorna stvarnost straha ne može se poreći; ona, naprotiv, izlaže subjekta, pomućenoga eskapističkim težnjama, neposrednom delovanju trenutka. Prostor kuće se u pesmi pritom razlaže u najdoslovnijem, fizičkom smislu – predmeti ostaju bez čvrstine, a opna prostora doživljava deformaciju, pa zidovi, inače zatvoreni za spoljašnjost, postaju krajnje prozirni, gubeći pritom svoju zaštitnu funkciju. Simvolička vrednost takve dekonstrukcije toposa kuće ukazuje nam, kako smo na početku već napomenuli, na razgradnju samoga osećanja udomljenosti, iza kojeg ostaje da deluje i važi samo goli strah. Subjekt gubi čvrstinu koju je, potpomognut takvom osovinom, dosad mogao da ima, ostajući pred opasnošću „jako mekan" i, prema tome, „strašno nespreman" za bivanje u trenutku. Sagledavajući ovu sliku iz pozicije arhetipskog čitanja, možemo kazati kako bi se nasilno izgnanje iz materinske utrobe sveta moglo shvatiti i primiti poput prevremene rođenosti, koja infanta u stvarnost šalje nedovoljno podmirenoga i, upravo stoga, nedovoljno izdržljivoga da bi se suočio sa životu protivnim silama. Utoliko je njegova statičnost naglašenija i, u krajnjoj liniji, opasnija za njegov opstanak. Izostajanje zaklona posleduje nemogućnošću pronalaženja sigurnoga prostora: „Tu sam, lako primetljiv, izložen / Ležim i čekam da li ću morati da se dignem i pođem, strašno nespreman." (Lalić 1997a, 109) Ovakvo izgnanje iz utočišta svakako ne doprinosi brzom i uspešnom sazrevanju – ono ga, štaviše, usporava, ono viktimizuje subjekta do mere totalne pasivnosti. Kada se granični zidovi jave, ma koliko inače bili propustljivi, naglo stanu da urušavaju, onda se i granični zidovi identiteta, ma koliko bili propustljivi, ma koliko sobom podrazumevali i dinamiku uključivanja, zajedno sa njima ruše do temelja. „Jako mekan", lirski subjekt kao da asocijativno sobom priziva književnoteorijsku i filosofsku distinkciju između *tvrdoga subjekta*, koji bi se mogao okarakterisati kao monolitan, jedinstven, nepromenljiv, samovlastan, samosvestan i nezavistan od uticaja, i *mekoga subjekta*, koji je relaciono određen, otvoren ka drugosti, višestruk i sposoban da se neprekidno menja. Stoga upravo ova pesma može biti shvaćena kao prekretnica u samorazumevanju subjekta, ili razmeđa, podjednako teorijska i empirijska, koja određuje pravac čitanja Lalićeve poezije.

Kao zanimljiv prilog proučavanju odnosa između prostora u subjekta pokazuje nam se i pesma *Opelo za sedam stotina iz crkve u Glini*, objavljena u zbirci *Bivši dečak*. Lirski subjekt ove pesme oglašava se kao svedok tuđega stradanja, kao onaj ko na razvalinama (glinskog) hrama mora da progovori o mrtvima i o nepravdi koju su svojom pogibijom pretrpeli: „Neću da prećutim; zidovi su prećutali / I srušili se." (Lalić 1997a, 152) Pritom je razorenje prostora i uništavanje ljudskih života ponovo naslovljavanjem lokalizovano i smešteno u period Drugog svetskog rata, tačnije u trenutak glinskog masakra nad srpskim narodom u NDH tokom 1941. godine. No, za nas je ovom prilikom značajan način na koji je u pesmi opisan podsticaj za to progovaranje – noseći mrtve u sebi, subjekt ove pesme biva i sam oprostoren i sagledava se kao *dom za mrtve*: „Oni kucaju, noću, / Iznutra, pažljivo, na zatreperene prozore / Mojih očiju; svi mrtvi, i svima su grla / Rascvetana u ružu." (Lalić 1997a, 152) On u svojoj krvi nosi „naselje mrtvih", preko sedam stotina minulih života. U tom pogledu se njegovo samorazumevanje temelji na pokušaju da se, makar za druge, u unutrašnjosti sopstva pronađe sigurna tačka. Zato, dakle, mrtvi

iznutra kucaju na *prozore* očiju – oni traže da budu oslobođeni iz svoga novopronađenog doma, odnosno da se projave u svetu kao živa istina. Praksa sećanja, odnosno očuvanja ugroženih simvolički se tako vezuje za prostor ove kuće, ovog doma za mrtve. Uostalom, samim tim što je kuća doživljena kao kuća, onda mora biti doživljena i kao kuća sećanja. Sećanje je ono što uspostavlja kuću; ono je njen glavni konstitutivni faktor. No pokušaj ponovnog udomljavanja mrtvih ovde nije vezan jedino za praksu sećanja samu po sebi, niti jedino za oprostoravanje subjekta, već, podjednako tako, i za *ritualizaciju sećanja*, za njegovo smeštanje u čvrst i svečani ritualni poredak, čime se vremenu daje prepoznatljiva struktura, određena jasno kodiranim tačkama – ritualna svečanost bogosluženja (*opela*) podaje sećanju čvrstinu udomljavanja, onako kako Bjung-Čul Han piše u svojoj knjizi *Iščezavanje rituala*:

„Rituali bi se mogli odrediti kao simboličke tehnike udomljavanja. Oni bitak-u-svetu preobražavaju u bitak-u-domu. Oni svet čine sigurnim mestom. Oni su u vremenu ono što je u prostoru prebivalište. Oni vreme čine nastanjivim, štaviše, čine ga prohodnim, poput kuće. Oni uređuju vreme, odnosno uspostavljaju ga." (Han 2026, 10)

Zato je, verovatno, svečanost opela izuzetno važan aspekt pojedinih Lalićevih pesama – pesme *Requiem za majku* iz zbirke *Bivši dečak* (Lalić 1997a, 107); pesme *Requiem* iz zbirke *Vetrovito proleće* (Lalić 1997a, 272); pesme *Pomen za majku* iz zbirke *Strasna mera* (Lalić 1997v, 22); pesme *Plava grobnica* iz zbirke *Pismo* (Lalić 1997v, 155–157). Konstituišući ritualom jedan uvremenjeni dom za mrtve, Lalić se ovom naročitom tehnikom sećanja aktivno odupire njihovoj smrti. Tako se dom (kuća) stavlja u direktnu opoziciju prema smrti, postajući prostor pohranjivanja i spasenja. Njihova stalna bitka tvori dinamiku opstajanja, a posledice te bitke, ma kako se ona iskreno i nepokolebljivo vodila, često mogu biti pogubne za čoveka. Pored toga, ova nam pesma na asocijativnom planu, zahvaljujući čvrstoj motivskoj srodnosti, nudi značajnu i zanimljivu paralelu sa pesmom *Zarđala igla*, i to zahvaljujući sledećim stihovima, koji opisuju šta je u vremenu preostalo od glinskoga hrama: „Ja ne mogu da ih proteram / U prostor vetra što je sada na mestu crkve / Gde raste korov, sasvim rđ od njihove krvi." (Lalić 1997a, 153) Opisi srušene kuće iz *Zarđale igle*, od koje preostaje *zelena rđa korova*, i srušenog hrama iz *Opela*, od kojega preostaje *riđi korov*, gotovo su istovetni, naročito kada se sila vetra, kao svojevrsno motivsko vezivno tkivo, pridoda obema slikama destrukcije. To nam ukazuje na duboku simvoličku povezanost prostora *kuće* i prostora *hrama*, koji se, u konačnici, mogu sinonimno izjednačiti i postati tako jedan isti prostor. Uostalom, takvo stanovište potvrđeno je i biblijski, i to onom jevanđeljskom scenom kada Hristos izgoni razbojnike iz hrama, govoreći im sledeće reči (Mt 21, 13): „I reče im: u pismu stoji: dom moj dom molitve neka se zove; a vi načiniste od njega pećinu hajdučku." Ako je, dakle, kuća predstavljena kao prostor sećanja, onda hram treba biti predstavljen kao kuća večnog sećanja – sećanja na Boga i na istinu o ljudskome rodu; sećanja na budućnost koja predstoji u drami spasenja. Tome bi se, kao treća dimenzija, mogao pridodati i *svet*. Na taj način, dakle, slika kuće u Lalićevoj poeziji zadobija antropokosmičku celinu značenja, pružajući se od najličnijih do najopštijih ljudskih iskustava. I prostor bazične sigurnosti je kuća, i prostor transcedentne udomljenosti je kuća, ali i svet kao prostor stanovanja je takođe kuća. A kada se kuća počne da ruši, onda se ruše i čovek, i hram i čitav svet.

O pomenutoj suprotstavljenosti kuće i smrti, kao veoma važnom aspektu otključavanja Lalićevih pesama sa ovim motivom, odlično nam, naročito u kontekstu razmatranja ritualnih praksi, govori i pesma *Zaverenici*, objavljena u zbirci *Velika vrata mora*. U njenom podnaslovu stoji snažan paratekstualni marker – *Umesto jednog rekvijema*. A uvodni stihovi neposredno dovode u vezu upravo motiv kuće i motiv smrti: „Osam sunčanih dana korača smrt po kući / I kuća uplašeno viri kroz rebraste kapke / I sluša iznutra korake i škrti govor." (Lalić 1997a, 292) Suprotno pesmi *Opelo za sedam stotina iz crkve u Glini*, gde je lirski subjekt oprostoren, u ovome slučaju je prostor personifikovan – kuća odjednom

može da gleda i prepoznaje u sebi, kao unutrašnjeg neprijatelja, neporecivo prisustvo smrti. Štaviše, smrt kao da postaje jedan od ukućana i kao da, uvlačeći se u svakodnevicu i „u papučama koračajući po stepeništu", ironijski pervertira sam koncept bivanja-u-kući, odnosno titulu ukućana kao simvoličko priznanje međusobne srodnosti. Njeno delovanje ne predstavlja eksternu pretnju već, naprotiv, internalizovano osećanje ugroženosti, koje dezintegriše povezanost, pa čak i samo osećanje odgovornosti prema drugome. Jer, u susretu sa smrću koja preti lirski subjekt bira da ostane indiferentan: „Bolje je da se pravim da je ne primećujem. / Konačno, to me se ne tiče." (Lalić 1997a, 292) Smrt ukućana ne percipira se kao opasnost zato što nije *sopstvena* (moja) smrt. „Sitna i crna starica na prvom spratu" može zbog toga i da strada, a da pritom namerno izbegavanje suočenja sa realnošću ne proizvede nikakve neželjene posledice. Granice ličnog identiteta se praksom ignorisanja smrti svode na granice sopstvenog tela: nema više mogućnosti uživljavanja i uosećavanja u tuđe stradanje, pa samim tim strada i simvolički poredak ukućanstva kao međusobno raspoređene brige. Štaviše, starica kao da postaje žrtva koju zaverenici bez razmišljanja prinose, budući da je zbog svojih psihofizičkih datosti ona po logici *namenjena* smrti: „Mi što ostajemo poštujemo našu zaveru, / Zato što ostajemo. Jesi li kupio novine?" (Lalić 1997a, 292) Žrtvujući najslabijeg ukućanina, zaverenici pilatovski odustaju od etike brižnosti, koja bi trebalo da se u ovakvim okolnostima javi kao prvi i najsnažniji odgovor na situaciju. Njihova zavera ostaje uspešna okoliko koliko im omogućava da žive, onoliko koliko im i sama donosi svojevrsnu pobedu nad smrću, predstavljenu kao njezino odlaganje u vremenu. Pored svega navedenog, snažno insistiranje na održavanju poretka svakodnevice, banalizujući i rutinizujući ujedno smrt žrtvovane starice, ima snažnu protektivnu funkciju – raspored dnevnih radnji naizgled ne narušava zakonitosti po kojima se odvija bivanje-u-kući, budući da ni na koji način nisu narušena uporišta stalnosti koje obezbeđuje navika (*kupovina novina*), ali je, uprkos tom naporu održavanja, simvolički kapacitet kuće ovim izborom nepovratno uništen. Sačuvavši živote, zaverenici tako gube čitavu kuću. Zbog toga se i podnaslov *Umesto jednog rekvijema* može protumačiti kao nemogućnost uspostavljanja rituala koji bi mogao udomiti vreme: zavera postaje nedostatna zamena, ono što preostaje da se čini *umesto* službe za upokojene, koja je sama po sebi i određeno priznanje njihove smrti.

U sonetnom vencu *15 preludijuma za ljubav*, objavljenom u zbirci *Velika vrata mora*, Lalić pak obrađuje motiv kuće u sprezi sa pojavom straha, i to straha koji je neposredno vezan za dublje osećanje apokaliptičke ugroženosti čovekove, a stvoren je, kako to Lalić zaključuje u drugom po redu sonetu, „negde izvan nas", mimo uobičajenog našeg iskustva. Osnovni motivski kompleks čitavoga venca ponovo počiva na sukobu između kosmičkih sila i ljudskih građevina, na ulicama koje, gubeći na ravnoteži, „drhte kao leđa splava" i narušavaju poznati mir svakodnevice: „Prožima stakla igličasti cvokot. / Kuće su pune zidova i brava / Što dele dah od daha. Svuda lokot." (Lalić 1997a, 298) U takvoj slici opšteg rasparčavanja stvarnosti kuće, za razliku od primarnog asocijativnog niza koji ih vezuje za okupljanje i pripadanje, postaju uzrok odvojenosti i otuđenja: njihovi zidovi, kao nepremostiva prepreka, dele dah od daha, dele dušu od duše. Sve dobija značenje i ulogu posve suprotnu od one koju je prvobitno imalo. A motiv splava, naravno, kao pokazatelj opisane izolovanosti i nemogućnosti međusobnog spajanja, nije slučajno izabran – u sprezi sa vodom i vetrom, koji u svojstvu elementarnih energija reprezentuju sile destrukcije, on aludira na atmosferu potopa i na biblijsku prapovest razorenja i obnovljenja sveta. Zanimljivo je i značajno primetiti to da će se Lalić gotovo istovetnom značenjskom mrežom koristiti i u svom zrelom stvaralaštvu, konkretno u pesmi *Povodom vode*, objavljenoj u zbirci *Smetnje na vezama*, gde niz pesničkih slika započinje od sećanja na kišu u kući detinjstva, da bi, do kraja pesme, završio aluzijom na Noja i Nojevu barku. Iskustvo tog pradoba, doba upoznavanja prve kiše, opisano je ovako: „Bašta iza kuće puna je puževa / Na mokri užas ružinog grma; / Na svakoj noti kosovog zvižduka / Visi po jedna krupna

kišna kap – / U jednom zapamćenom pljusku / Poljubac mora spušta se na prozor / Izmrvljen u krljušt bistrih nežnosti: / Takva je i prva misao o vodi" (Lalić 1997b, 249) U četvrtom odeljku pesme nalazimo, potom, na ovu napomenu: „Slušao sam / Teretni odjek duge grmljavine, / Udar, blesak bradve koja teše gredu / Od drveta gofera..." (Lalić 1997b, 252) Tako se, dakle, slika iz detinjstva, kao kakav fragment lične mitologije, uopštava do biblijskih razmera i preokreće u sećanju u sliku apsolutnog uništenja. A u nastavku sonetnog venca rušenje se kuća čak i poistovećuje sa rušenjem jave: „Kuće su pune sna, ko soka čokot. / Ako se smrve, krv će biti java, / Krv ogoljena, zaprašeni klokot." (Lalić 1997a, 299) Izolovani u kućama, često dokraja nesvesni istinskih srazmera opasnosti koja ih preteće prati, ljudi su, bivajući svedeni na sebe usred mnoštva u koje su paradoksalno utopljeni, prinuđeni da takvu radikalnu opasnost preživljavaju u potpunosti usamljeni. A ti su pojedinci od ostatka sveta u noći izdvojeni jedino zbog toga što su ljubavnici, zbog toga što vole i što ostaju voljeni: „Ljubavi, kuće drhte; mi smo budni / I bojimo se: tu smo uzaludni. / Pod nebom jedno vreme dotrajava." (Lalić 1997a, 301) U takvoj slici otkriva se posebno važna misao Lalićeve ljubavno-erotske poezije, koja može biti predmet jednog zasebnog istraživanja: samo ljubavničke oči sposobne su da podnesu viziju končine sveta. Samo njima dotrajavanje jednoga neba ne ostaje u potpunosti nepodnošljivo. Jer, ljubavnici ostaju bitno različiti s obzirom na ostatak sveta. Njihov je pogled po nečemu promenjen u odnosu na ostale. On kao da poseduje naročiti kvalitet budnosti, kakav tuđi pogledi uopšte i ne mogu da dosegnu. Otuda su, među gomilama spavača, samo oni kadri da postanu i ostanu neposredni svedoci stvarnosti, izobličavajući slučajni ili namerni eskapizam svih onih koji još uvek (biraju da) spavaju: „Ljubavi, grad se njiše, bez krivice / U krvi dobrih spavača, što lice / Okreću zidu, a zid podrhtava. / Zidovi kopne. Spavači, spavači..." (Lalić 1997a, 305) Okretanje lica zidu, u suštini tek slika pokušaja da se pobegne od istine, taj gest pomalo infantilnog prizvuka, pokazuje se kao besmisleni beg, budući da je rušenje trajnije, te da zahvata same osnove postojanja, same osnove ukupne ljudske kućevnosti. Na sličan način u pomenutoj svojoj knjizi i Đuro Šušnjić promišlja o zidovima, ističući način na koji oni mogu odigrati ulogu u procesu razjedinjavanja ljudi i njihovog međusobnog otuđenja:

„Zidovi, to jest spoljašnji delovi kuće, označavaju 4 smera u svemiru, liče na masku ili privid, obrazinu na licu, koja se može menjati po volji. Zidovi zatvaraju jedan svet i štite ga od spoljašnjih opasnosti. Oni su simbol odvajanja od drugih i zatvaranja za druge, a nije isključeno i da su simvol deoba (s obzirom na vlasništvo) i utamničenog života." (Šušnjić 2009, 208)

Okretanje prema zidu, čini se, u susretu sa opasnošću predstavlja pokušaj spavača da održe poredak u kojem se njihovo postojanje odvija, odnosno da ostanu ignorantni prema potresima koji ih ugrožavaju. Ako zid u tom kontekstu predstavlja graničnik, onda se taj graničnik inftantilno doživljava kao branik od užasa – ljudsko biće, pomalo kroz sećanje na prvobitnu sigurnost „materinskog bića", a pomalo kroz sasvim svesno odbijanje učešća u suočavanju sa istinom, pokušava da se ovom vrstom skrivanja odbrani od svega onoga što bi ga moglo ugroziti. Umesto toga, ljubavnički odgovor, kao odgovor sasvim promenjene percepcije, ukazuje na zahtev za radikalnom promenom odgovora na stvarnost, koja podrazumeva suočenje sa strahom i pokušaj njegovoga prevladavanja: „Ako nas kuće ne pobede strahom / I ostanemo, s razmrskanim dahom / Čvrsto u noći, ko u kocki leda. // Mi ili strah – svejedno. Ali neko / Mora da ode daleko, daleko / Niz dugu ulicu bez drvoreda." (Lalić 1997a, 305) Suočenje, dakle, predstavlja finalni stupanj prihvatanja obeskućenosti i uzimanja njene istine za jedinu realnu formu postojanja. Noseći u sebi želju da pobede strah, da se ne okrenu ka zidu i time ne ugroze svoj opstanak u noći, Lalićevi ljubavnici iz *15 preludijuma za ljubav* ostaju nosioci svesti o tome da svet uporno dotrajava i da njegovi stanovnici više nemaju nijednog skloništa do nestalnih i krhkih ljubavničkih zagrljaja.

Izuzetno bi značajno bilo pomenuti i pesmu *Inventar mesečine*, prvi put objavljenu u izboru *Vreme, vatre, vrtovi*, koja takođe u sećanju reaktuelizuje stradanje i dezintegraciju

prostora kuće: „Mesec koji bi mogao da bude šibica, / Zapaljena na stepeništu jedne beogradske kuće / Srušene pre šesnaest godina, // Jedna kuća srušena pre šesnaest godina, Kuća naseljena nečistom vatrom i decom / Koja su, po predanju, postala anđeli." (Lalić 1997a, 222) Ukoliko uzmemo u obzir trenutak pisanja i/ili objavljivanja ove pesme, zadati vremenski marker *pre šesnaest godina* ponovo nas vraća na sam kraj Drugog svetskog rata, kako je to učinjeno i u pesmi *Zarđala igla* iz zbirke *Bivši dečak*. Nečista vatra mogla bi u simvoličkom poretku pesme predstavljati razornu silu, isto kao što bi deca, po predanju pretvorena u anđele, mogla predstavljati žrtve razorenja. U tom pogledu četvorica dečaka, nastradalih u pesmi *Zarđala igla*, kao da ovde, sa veće i obezličene vremenske distance, ponovo bivaju prizvani upućivanjem na nevine detinje žrtve. Lalićeva tematizacija razorenog prostora kuće tako gradi skladnu mrežu značenja, koja se, kada je čitalac upozna, uvek pred njim otvara u celosti prilikom svakog novog susreta sa njenom motivskom srži – slikom srušene kuće, pomerenom bliže ili dalje u nepovratno izgubljenu prošlost.

No motiv kuće kao slike sveta može se pratiti i u drugim ravnima Lalićevog pesništva, nezavisno od ovog prakosmosa detinjstva. U šesnaestom sonetu pomenute poeme *Melisa*, naslovljenom *Glasovi mrtvih I*, kuća biva pronađena pokraj reke od krvi predaka, u vremenu izvan ovog vremena: „O mrtvi, na obali nađoh kuću. Bez slemena, / Napuštenu u žurbi. I tanak pramen dima / Ureden u sivu maglu što postajaše gušća. / Kuća nedovršena. Onda je počela zima, / Probudio me je prozor uplašen snagom oluje." (Lalić 1997a, 176) Dakle, stvoreni svet na reci predaka, nedovršen i ostavljen na drovršavanje, napušten je u opštoj selidbi i zanemaren bez slemena, čime se sasvim izlaže destruktivnim prirodnim stihijama, potrebuje svoje dovršenje. Lalićeva predačka kuća ne nasleđuje se nego se pronalazi, što nam neposredno govori o aktivističkom odnosu prema tradiciji koji kao imperativ leži u samim osnovama njegove autopoetičke misli. Takvo nasleđe, barem na prvi pogled, po svojim spoljašnjim obeležjima nije nimalo privlačno. I premda se slika napuštenosti može tumačiti i na konkretnom istorijskom planu, uz osvrte na velike seobe koje je i Crnjanski u svojim prozama odredio kao osnovni takt ukupne srpske istorije, ona prirodno zadržava jednu širu egzistencijalnu dimenziju i upućuje čitaoca na promišljanje čovekovog odnosa prema izazovu pojedinačne i zajedničke prošlosti ili, još konkretnije – čovekovog odnosa prema izazovu nesavršene i neslavne prošlosti, koja se može lakše odbaciti nego što se može svesrdno i voljno primiti i produžiti. Umesto da ponudi mogućnost zaštite, kuća koju lirski subjekt u *Melisi* sreće deluje, naprotiv, kao prostor još veće izloženosti. Ideja o *apsolutnom skloništu*, taj premdet čeznuća nemalih Lalićevih pesama, ovde nam pokazuje svu svoju, najednom očiglednu neostvarivost. Međutim, ta konstatacija ne ide u prilog potpunom zatvaranju teme o mogućnosti postizanja ma kog i ma kakvog skloništa uopšte – premda napuštena, kuća predaka iz *Melise* nije i mrtva, na šta nam jasno ukazuje dimnjak koji iz sebe, u maglu što sve ubedljivije orkužuje kuću, upreda tanak pramen dima. U toj tački doticanja spoljašnjeg i unutrašnjeg prostora vešto nagoveštena vatra kućnoga ognjišta otkriva se kao važan element iznenađenja i iskače iz sklada, postignutog ravnomernim opisivanjem prizora koji nedvosmisleno upućuje na propast. U pomenutoj svojoj knjizi Đuro Šušnjić upravo obeležava kućno ognjište kao prostor sabiranja i susreta prošlih i budućih naraštaja:

„Ognjište ili vatra nasred kuće upućuju na središte društvenog života članova porodice: sve se oni ovde greju na vatri svojih predaka i unuka koji prinose novu potpalu! Zato se ono izjednačava sa svetilištem: i dok plamti vatra, i kad se ugasi! Oganj i ognjište imaju neke daleke veze sa indijskim bogom Agnji. Porodica je rasuta kad se više ne sabira oko ognjišta. Zato se ono, u izvesnim prilikama, razara i uništava, kao simbol zajedničkog života: razognjištena porodica!" (Šušnjić 2009, 210)

Dakle, vatra, nesumnjivi marker neugasive živosti i životnosti, nije ostala bez funkcije ni kada je reč o razmatranju mogućnosti da se ono bivše produži i plodno oživi, kao da nam ova slika, naime, ukazuje na to da smrt još uvek nije poništila dosadašnji stvaralački

rad pokolenja, te da je njegovo jezgro, uprkos pretrpljenim razrušenjima, u biti ipak ostalo netaknuto. Dakle, premda nije niti može postati zanavek izgubljeno i gotovo po detinjoj inertnosti traženo *apsolutno sklonište*, kuća predaka iz *Melise* ipak nudi plodotvorno pripadanje.

U tom trenutku ponude izgrađena lirska slika soneta kao da doživljava prekid u vremenu, i već sledećeg trenutka lirski subjekt budi se u prostoru koji nam je u prethodnom stihu opisan samo po svojim spošljašnjim odlikama, iz perspektive nekoga ko ga posmatra *spolja* – kuća se najednom posmatra *iznutra*, a već sama ta promena perspektive ukazuje na to da je nesavršeni i nedovršeni prostor kuće prihvaćen, te da je, štaviše, postao i prostor vrhunske intimnosti: sna. A taj nagli prelaz u prostoru potkrepljen je još i naglim prelazom u vremenu: „Onda je počela zima. / Probudio me je prozor uplašen snagom oluje." Promena vremenskog registra svakako je na više razina korespodentna sa promenom pozicije subjekta. Skućen i ukućen, on sada kao da prihvata nesavršenost razrušene i nedovršene kuće, čime ujedno i preuzima na sebe odgovornost za njeno konačno dovršenje. Otuda je i stanje u kojem zatiče sebe u promenjenim okolnostima upravo stanje probuđenosti za stvarnost – za onu stvarnost koja i u samoj neživoj materiji izaziva strah, budući da je u celosti obeležena prirodom i dejstvima oluje, ili, na simvoličkom planu, apokaliptičnim dejstvima kojima se materija otrže. U tom smislu i buđenje samo poprima karakter rastrežnjujućeg viđenja; njegov spoznajni kapacitet, premda je u pesmi samo delimično naznačen, može se na osnovu promena u poetskim slikama dovoljno jasno iščitavati iz priloženog. S time se u vezi postavljamo tezu da ovakav tip prelaska i nagloga uskakanja u budnost predstavlja trenutak konačnog, mada bespoštednog osposobljavanja Lalićevog lirskog subjekta za istinski kreativni čin, s obzirom na to da na polju produžetka stvaralačke prakse opstaje samo onaj ko se od misli o *apsolutnom skloništu* odrekao u korist misli o *relativnom skloništu*, u kojega se, pri susretu s olujom, ne može imati potpuno pouzdanje, ali koje, uprkos sklonosti da u graničnim situacijama pokaže nedostatke i naprsline, u realnom vremenu može postojati kao ostvariv proizvod stalnih ljudskih napora. To *relativno sklonište*, kojega kao pojam uvodimo nasuprot Bašlarovom konceptu *apsolutnog skloništa*, vezanog za prostor kuće, podrazumeva, sa jedne strane, prepoznavanje i uvažavanje potrebe za udomljenošću kao izvorne komponente ljudskoga bića, ali, sa druge strane, osvešćeno prihvatanje svih prepreka koje se na putu takvoga ispunjenja pred čoveka neminovno isprečuju, ukazujući mu na činjenicu da u ovakvom svetu njegova želja ne može biti u potpunosti ostvariva. Suština prihvatanja *relativnog skloništa* i leži u tome da se izdrži i podnese ta aporija između onoga što se želi i može da postigne, jer između stremljenja i istinskih sposobnosti uvek i u svemu leži nepremostiv jaz. *Relativno sklonište*, naposletku, i biva čoveku zaštita, ipak samo delimična, nepouzdana, varljiva i nedovoljno čvrsta, ali, isto tako, i jedina moguća i dostupna zaštita od stalnih nadiranja razaralačkih sila.

Kada se ta misao vrati na raščitavanje soneta pod naslovom *Glasovi mrtvih I*, onda je možemo prelomiti na najmanje dve idejne ravni – na onu koja tematizuje odnos (stvaralačkog) subjekta prema prošlosti i onu koja tematizuje odnos (stvaralačkog) subjekta prema svetu kao takvom. U vezi sa prvom od tih ravni može se idejno konstruisati i preciznije diskurzivno izraziti vrlo važna, a dosad nedovoljno isticana Lalićeva poetička misao – ukoliko se prošlost dosledno razume i prihvati kao *relativno sklonište*, odnosno, da se poslužimo sklikovnim potencijalima soneta, kao nedovršena i često naprečac napuštena, a, uprkos svemu, u biti ipak živa kuća, onda je takav odnos prema prošlom radikalno suprotstavljen svakom pokušaju da se tradicija obogotvori, odnosno da njeni provereni sadržaji budu nepropusna brana pred ma kojim prodornim uticajem savremenosti. Pored navedenog, na taj način izgrađena svest prepoznaje ukupnu tradiciju ne kao područje gotovih i formiranih vrednosti nego, naprotiv, kao područje koje od zadatosti zavisi još i više no što zavisi od datosti, budući da se neprekidno određuje prema mogućnosti svoga dovršenja. Uostalom, tradicija shvaćena kao *relativno sklonište* za svoju osnovu i uzima uspostavljanje

relacije između utvrđenog i neutrvđenog, između onoga što već pripada pripitomljenoj oblasti kulture i onoga što tek teži da postane njezin deo. Ukoliko takav relacionistički pristup ne postoji kao delatan, onda se o tradiciji na naveden način i ne može ubedljivo govoriti. Pored svega navedenog, postoji još i treća komponenta ovoga problema, a ona se neposredno mora ticati težine i složenosti preduzetoga zadatka. Naime, zastupnik kuće, probuđen za javu borbe i lišen snolikih iluzija o zaštićenosti koju niko i ništa ne može da povredi, gledajući krhkost egzistencije i svih izmišljenih ljudskih skloništa, biva prinuđen po prirodi svoga položaja da zastupa i brani ono što je jednom za sebe odabrao. Dakle, ukoliko rušna kuća barem na jednu noć postane prostor življenja i prebivanja, onda ona iziskuje da se njeni stanovnici za nju izlože i založe, da se žrtvuju onoliko koliko mogu i onako kako umeju.

To nam prilikom analize pesme otvara još jedno izrazito važno pitanje – kako braniti i zastupati nešto čije su slabosti očigledne, a nedostaci mnogobrojni, nešto što iziskuje dalju nadogradnju i što je, štaviše, napušteno od svojih prethodnih upravljača i nastrojitelja, kao da je reč o nepožljenom kutu sveta? Osnovni problem takvog odabira otkriva nam se kao problem *neizvesnosti*: mnogo je lakše i rasterećenije založiti se, pa čak i život dati za neukaljanu, savršenu i velelepnu svetinju nego prihatiti kao svoju kuću ono što se neskriveno urušava. Jer, za razliku od svetinje, koja svojim držanjem i položajem bez dvojbe pokazuje da je vredna svakog žrtvovanja, ne budeći u svojim odlučnim braniteljima ni trunku neizvesnosti, a štedro im obećavajući da će, zalažući se za nju, ostati trajno upamćeni, kuća u ovakvom stanju ničim svojim ne garantuje smislenost i opravdanost ma kojega zalaganja – žrtvovati se za nju mogao bi, podjednako verovatno, biti čin slavan i čin u potpunosti besmislen. Otvarajući tako mogućnost za delovanje čiste vere, prihvaćeni prostor kuće ujedno sa time otvara i mogućnost da se javi strašno osećanje neizvesnosti, koje muti i koleba svakog živog delatnika. Samo opisani braniteljski i graditeljski fideizam misli o onome što gradi i brani kao o domu, a ne kao o potencijalnom načinu i putu samoobesmrćenja. I ukoliko uspe da ustraje u neprekidnom savladavanju neizvesnosti, u neprekidnom poništavanju pasivizirajućeg straha od uzaludnosti svakoga zalaganja, njegovi se plodovi mogu pokazati kao dovoljno vredni pažnje, čak i onda kad su okrnjeni prisustvom brojnih i raznolikih poraza.

Taj se graditeljski i braniteljski fideizam ponovo može očitavati na najmanje dva plana – na planu odnosa prema prošlosti i na planu ondosa prema svetu kao takvom. Kada je reč o prvoj komponenti ovoga dvojstva, već pomenuta Lalićeva nesklonost ka idealizaciji tradicije dalje se nadograđuje ovakvim pristupom, budući da on podrazumeva postojanje permanentno kritičkog odnosa prema sadržajima prošlosti; birajući svoju poetičku kuću, Lalić je dobro i detaljno morao poznavati sve njene slabosti i ograničenja; njegovo je opredeljenje upravo i postalo opredeljenje s obzirom na poznavanje neizvesnosti kao nužne protivsile svakog nastojanja da se stvori nešto valjano. Takav kritički stav može se prepoznati i u samom načinu na koji lirski subjekt iz soneta *Glasovi mrtvih I* pristupa srušenoj kući predaka – istovremeno je tu prisutna misao o izgubljenom, ali i o ponovo nađenom zavičaju; o napuštenosti, onoj ličnoj zato što je nadlična, čijem se prevazilaženju neumorno nastavlja da teži; o mogućnosti da se određeni prostor obeleži i imenuje kao svoj, a da se takvim prisvajanjem ne izgubi pojam o njegovom istinskom stanju i opasnostima koje mu moraju pretiti. Ulogu kontrateže opisanog nastojanja neminovno preuzima strah od razrušenja, koji lirski subjekt svojim opažanjem projektuje u spacijallne kategorije (u stihovima je, naime, *prozor* uplašen snagom oluje). Ta personifikacija materijalnog podjednako ubedljivo može biti protumačena i kao nemogućnost neposrednog suočavanja sa sopstvenim strahom, propraćena mehanizmom projekcije i učitavanjem intrapsihičkog stanja u ekstrapsihičke strukture stvarnosti, ali i kao pojačana svest o krhkosti i nestabilnosti odabranoga utočišta, čije osnove su na neprekidnom ispitu. Izabravši za sebe još uvek živo nasleđe, lirski subjekt Lalićeve pesme, kao i sam Lalić u jednom drukčijem

kontekstu, s obzirom na to da nam se pesma otvara i u egzistencijalnoj, i u metafizičkoj i u (auto)poetičkoj ravni čitanja, tek biva suočen sa izazovom da svoj izbor daljim držanjem iznova i iznova dokazuje. A ako se ta činjenica prevede sa pitanja odnosa prema prošlosti i odabranoj tradiciji na pitanje odnosa prema svetu kao takvom, onda se Lalićeva potreba da se, uprkos nesavršenosti, ono nesavršeno primi kao svoje, te da, bivajući nazvano domom, i samo na simvolički način bude udomljeno, otkriva i njegov trajni stvaralački stav prema svetu: menjajući naprečac odbegle upravitelje, lirski subjekt soneta *Glasovi mrtvih I* postaje novi upravitelj doma koji se ruši; isto tako i Lalić, birajući braniteljski fideizam kao jedno od svojih poetičkih načela, formuliše misao o čoveku kao o upravitelju sveta – sveta koji, ako još uvek nije, treba da nam postane dom.

Otuda se zadatak novoga stražara u *nedovršenoj* kući predaka ogleda u tome da je po sopstvenom izboru *dovrši*. Učešće u stvaralaštvu drugo je ime za učešće u svetu. Ukoliko se stvaralac razume kao učesnik, onda njegovo delovanje podrazumeva prepoznavanje zajednice i prihvatanje nasledstva, ali i jedinstvenu usmerenost i ciljnost ukupnih stvaralačkih napora te zajednice, što u poetici Ivana V. Lalića ima snažan eshatološki prizvuk – stvaralac je kod njega uvek zagledan u kraj sveta i, promatrajući ga mirno i netremice, on je ujedno zagledan i u njegov (novi) početak. Drugim rečima, učesnik u svetu, koji je, prema biblijskom i hrišćanskom predanjskom učenju, stvoren nedovršen i poveren čoveku na dalje stvaralačko dovršavanje, mora biti učesnik u njegovoj istoriji. Učešćem se, naime, sve ono nedovršeno kao nova žrtva postepeno uzvodi u dovršavanje, u permanentni proces prinosa. U tom pogledu je čovekovo stvaranje obeleženo usmerenim aktivizmom, koji se može videti i u Lalićevoj poeziji – uzvodeći sliku i simvol kuće sa intimnog na univerzalno, odnosno opšteljudsko polje postojanja, Lalić je demonstrirao učešće u stvaralaštvu i kao dostojan vid samoisceljenja, i kao dostojan vid samonadilaženja, budući da se jedino u samonadilaženju može pronaći i samoisceljenje.

U poemi *Melisa*, koja nagoveštava uobličenje njegove prve poetske faze i prethodi izborima iz poezije koje će sam Lalić u kontekstu svoga opusa proglasiti kao prekretničke, naznačivši volju za pripadanjem nesavršenom i krhkom domu, on će, probuđen za javu i za njezine opasnosti, proglasiti problem dovršavanja kao jednu od svojih magistralnih težnji. I tek se u zaveštajnoj zbirci *Četiri kanona*, najsnažnijoj u proslavljanju ovoga zadatka od svih prethodnih Lalićevih knjiga, opevava to dovršenje kuće kao dovršenje sveta, čime se sakralni i profano-pojavni svet spajaju u novu vrstu jedinstva, prvi put jasnije obojenog drugačijim tonovima: „Gledam kosinu krova na kući prekoputa / Posle već dugog snega: treba pretresti krov. // Crepove polomljene, trošne od vlage i mahovine, / Zameniti; gledam i volim nesavršenstvo tog krova, / Koje je od početka; jer biće posla za ruke / Zidara koji, nesvesni smisla, izvršavaju / Svrhu: prestaće jedan da pokišnjava krov..." (Lalić 1997g, 241) Stanje sveta od početka, dakle od trenutka stvaranja, obeleženo odlikom nesavršenstva, u sudbini komšijske kuće prepoznato je kao činjenica na koju treba odgovoriti s radošću, imajući u vidu da ona brojnim zidarskim rukama, čije je učešće u gradnji izvesno, daje priliku za lični prinos i za proširenje zajedničkoga dela. A stanje kuće *posle snega* obeležava stanje posle oluje i opasnosti – stanje posle dugog delovanja destruktivnih sila, koje ipak nisu uspele da savladaju prosto ljudsko sklonište. Naposletku, smisao samoga građenja prepoznaje se u težnji za postizanjem konačnoga savršenstva (*prestaće jedan da prokišnjava krov*), što podrazumeva ulaganje svesnih i nesvesnih napora dogradnje i, još važnije, prethodno postojanje jasnog kritičkog stava prema simvoličkom prostoru stanovanja, koji se ogleda u prethodećoj i takođe opevanoj potrebi za razgradnjom, za pretresanjem krova, za menjanjem dotrajalih i trošnih crepova. Bilo da se kuća stoga razume kao svet ili pak kao prošlost kojoj novi stvaralac valja da se priključi, načelni stav ostaje uvek isti – u materiji dovršenog prepoznati dotrajalo i otkloniti ga kao opasni višak, a ono još uvek životno nadograditi i dodatno istaći. Duh obnove ujedno podrazumeva trajanje, suprotno potpunom poništenju svega dosad postojećeg, jer je obnova jedino i moguća ukoliko joj

je kao osnova postavljeno trajanje – trajanje iz obnove i trajanje u obnovi.

U pesmi *Jesen*, objavljenoj u zbirci *Velika vrata mora*, opisuje se trenutak prelaza sa jednoga godišnjeg doba na drugo godišnje doba, trenutak koji kod Lalića nikada ne predstavlja samo nagoveštaj kretanja unutar ustaljenog prirodnog ciklusa nego ujedno nagoveštava i postepeno propadanje sveta što sve brže i nedvosmislenije stremi prema svome kraju. Tu će činjenicu Lalić u gradnji vrlo bogate lirske slike nagovestiti upotrebom motiva rđe i rđanja, već viđenog u pesmama *Zarđala igla* i *Opelo za sedam stotina iz crkve u Glini*: „Gorka zelena rđa / Budi se u ležištu teške ose vremena..." (Lalić 1997a, 296) Sama srž proticanja nagrizena je, dakle, uništiteljskom prirodom rđe, koja se i na vizuelnom planu može poistovetiti sa bojama probuđene jeseni. Sve je u pesmi opisano kroz taj početni impuls rasapa u daljem nizanju godina, koje „odmotavaju mokre koture prosoljenih vetrova", dok lirski subjekt, potpuno statičan, sedi „na obali strmog vremena" i posmatra svet u njegovom neprekidnom kretanju, u dinamici njegovog usporavanja i ubrzavanja – u buđenju novine koja bi nešto trebalo da sluti. Iz te slutnje kao da u pesmi i potiče potreba da se poprište propadanja napusti, odnosno da bar čovek bude spasen iz stvarnosti već oštećene vremenom:

„Može se pokušati bekstvo hiljaditi put, / Niz hodnike daha pored stražara opijenih... / kroz ključaonicu / Nekad davno izgubljenog ključa, kroz daske poda... / Može se pokušati bekstvo kroz prozor podneva, / Bekstvo što uvek svršava na istoj vetrovitoj / Tamnoj granici sna što posvedočuje prisutnost." (Lalić 1997a, 296)

Ono što je u ovim stihovima zanimljivo i što se verovatno već na prvi pogled može primetiti jeste učestala upotreba prostorne simvolike – hodnik, ključaonica, daske poda i prozori ukazuju nam na prostor sasvim blizak *kući*. Drugim rečima, kao da se u pesmi suptilnim motivskim nizom ukazuje na pokušaj da se pobegne iz sveta kao što bi se pobeglo iz zatvorene kuće, da čovek, pokušavajući da za sebe pronađe izbavljenje, hita da napusti svet koji se preteće survava prema svome neminovnom kraju. Međutim, svaki pokušaj napuštanja ukazuje se kao unapred poznati neusppeh i samo još dublje i ubedljivije svedoči neminovnu čovekovu prisutnost u samom središtu stvari. Ta onemogućenost begunca da ostvari svoj naum doživljava svoj puni oblik u stihovima kojima se opisuje pobednik u borbi između građevine i prirodnih stihija: „Kamene kuće pune se gorkim mirisom / Zaboravljenih vetrova. Vrata postaju tamnija." (Lalić 1997a, 297) Penetracioni pokret vazdušne mase, kao i na drugim mestima kod Lalića, obeležava slabost svake izmišljene zaštite, njenu neporecivu nedostatnost pred protivnikom koji nadilazi ljudske sposobnosti čuvanja i (samo)zaštite. Zbog toga nam raspečaćenost prostora kuće ukazuje na početnu etapu njegovog potpunog razrušenja. I time, konačno, biva opredmećen još jedan korak prema kraju vremena, jer *relativno sklonište* pokazuje sve očiglednije znakove svoje nesavršenosti.

U pesmi *Avram u sebi*, objavljenoj u zbirci *Krug*, Lalić opisuje motiv beskućništva sa snažnim naglaskom na biblijski predložak. Čitava pesma tematizuje situaciju iz 12. glave Knjige postanja, u kojoj se Gospod obraća Avramu sa sledećom zapovešću (1 Moj 12, 1–2): „I reče Gospod Avramu: idi iz zemlje svoje i od roda svojega i iz doma oca svojega u zemlju koju ću ti ja pokazati. I učiniću od tebe velik narod, i blagosloviću te, i ime tvoje proslaviću, i ti ćeš biti blagoslov." Napuštanje *očevoga doma* i Avramovo osamostaljenje biće, prema Božijemu obećanju iskazanom u ovim stihovima, višestruko nagrađeno: Avram će postati patrijarh, praotac izabranoga naroda i utemeljitelj prvoga zaveta sa Bogom. Međutim, ispunjenje takvog preduslova predstavlja za njega nemali podvig – ono podrazumeva svojevrsno *dobrovoljno beskućništvo*, odnosno odustajanje od celokupnog poretka utvrđenog i poznatog života, čija će zamena biti odlazak u nepoznato. I biblijski i Lalićev Avram uspevaju da načine taj odsudni korak; to je kontekst iz kojega, kao poetsko-filosofski komentar, slično Kjerkegorovom komentaru žrtvovanja sina Isaka na brdu Moriji iz knjige *Strah i drhtanje*, nastaje i pesma *Avram u sebi*. Reč je, dakle, o prelasku ka obećanoj zemlji, o prelasku koji se događa između *izgubljenog* i *obećanog* doma, o egzistencijalnoj

pozicioniranosti kakvu Lalićev Avram veoma teško podnosi: „Svirepo je obećanje, mera neobrazložena, / A plotni putevi dugi ... / A ćudljivi su anđeli, ćudljiv zakon / Koji ih šalje u odluku, u dugu strašnu ljubav / S večnošću što je činim..." (Lalić 1997b, 147) Doživljena čisto ljudski, Božja se zapovest čini neobjašnjivom biću koje zamišlja da će mu obećana sigurnost biti darovana prostorom koji tu sigurnost simvolizuje – dakle, prostorom kuće. Otuda se u njemu javlja pritajena pobuna protiv ovakve zamisli o izbavljenju: „Seme moje urla / I slavi te, jer mora, ti što mi prostru log." (Lalić 1997b, 147) Umesto da bude uživalac sigurnosti, Avram, sasvim suprotno tome, mora da podnese svoje beskućništvo. Jedini način da se savlada neizvesnost aporije, da se savlada i preživi onaj jaz između očekivanoga i zadatoga, jeste podvig vere koji Avram prinosi svojim putovanjem, na šta u pomenutoj knjizi ukazuje i Seren Kjerkegor:

„Zahvaljujući svojoj veri Avram je dobio obećanje da će u njegovom semenu biti blagosloven sav ljudski rod na zemlji. Vreme je proticalo, mogućnost za to je bila podjednako otvorena i Avram je verovao; vreme je i dalje proticalo, i ovo je postalo protivno razumu, a Avram je i dalje verovao. Tada je on bio onaj čovek na svetu koji je živeo u očekivanju. Vreme je proticalo, dan se bližio kraju, a on nije bio toliko bedan da bi svoje očekivanje prepustio zaboravu; i zato ni on sam ne treba da bude zaboravljen." (Kjerkegor 2018, 62)

Ukoliko pristanemo na to da ova Lalićeva pesma predstavlja lirsku varijaciju Kjerkegorovog filosofski orijentisanog načina tematizacije biblijske pripovesti o Avramu, bilo da je reč o njegovom izlasku iz očevoga doma ili pak o žrtvovanju sina Isaka (uostalom, Kjerkegorova knjiga i nosi podnaslov *Dijalektička lirika Johanesa de Silencija*), onda možemo zaključiti da i ona sama poseduje određene filosofske implikacije, vrlo važne za dalje ekspliciranje stanja subjekta-u-svetu u Lalićevoj poeziji – onaj koji podnosi beskućništvo onaj je koji poput Avrama živi *u očekivanju*. Projekcija moguće i obećane kuće obeležava njegov odnos prema budućnosti; istinitost njegove nezaštićenosti obeležava njegov odnos prema sadašnjosti. Očekivanje, sa druge strane, podrazumeva stalno prisustvo poverenja i stalni napor da se ono održi. No ključno obeležje Lalićevog lirskog subjekta jeste upravo neutešna pobuna koja se javlja pred činjenicom beskućništva, budući da ona, više nego bilo šta drugo, ukazuje na samu suštinu njegove misli o svetu, koja, sledeći pomenuto biblijsko dvojstvo (Jov–Avram) kao svoj praobrazac, nikada ne nastupa nezavisno od misli o Bogu. Štaviše, veoma slično kao kod Jova i Avrama, beskućništvo biva propraćeno neizbežnom pobunom subjekta, pa se otuda stiče utisak da se radi o nečemu što nikako ne bi smelo da postoji ili, bolje rečeno, nečemu što nije svojstveno bivanju-u-svetu kao dobrobivanju niti bitiju samom kao dobrobitiju. I naravno, ukoliko se misao o svetu, koji je plod Božijega stvaranja, pa samim tim uređen skladno, jasno i prema potrebama voljene tvorevine, sukobi sa činjenicom besporetka koja oblikuje neposredno iskustvo subjekta, iz tog očiglednog nesklada, iz te gotovo antitetičke napetosti i nastaje ono što bi se, kao u podnaslovu *Straha i drhtanja*, moglo nazvati – Lalićevom *dijalektičkom lirikom*. Sačinjena od nesklada između stava prema svetu i odnosa prema svetu, ova lirika neprekidno teži tome da uravnoteži i pomiri ono kako *jeste* i ono kako *bi trebalo* da bude – ovde-prisutnu i ovdašnju stvarnost i tamo-prisutnu potencijalnost bivanja. No to pomirenje ne podrazumeva ukidanje razlike između stvarnog i pretpostavljenog već, naprotiv, objašnjenje porekla i smisla nesklada čiji je subjekt neposredni svedok. Pri tome se kod Lalića nikada ne odustaje od ubeđenja da beskućništvo nipošto nije prirodno i definitivno stanje subjekta-u-svetu; uvek kod njega postoji težnja da se naročitim hodočasnim dinamizmom, izraženim ovde kroz sudbinu dobrovoljnog izgnanika Avrama, poništi rastojanje između izgubljene i obećane kuće. Poprište njegove bitke poprište je prelaza – ne odustajući od misli o Bogu, koja se sagledava kao jedina istinska uteha, on ustrajava, i sam nedovršen, u svojoj još nedovršenoj sigurnosti. Pa čak i onda kada njegovo trpljenje zauzme oblik otvorene ili prigušene pobune protiv Boga, ponovo je njegova stradalnička ljutnja upućena upravo prema Bogu; odnos i komunikacija koji su jednom uspostavljeni ne narušavaju se

time što je njihova harmoničnost izostala; oni kao da, naprotiv, tada još jače i neposrednije bivaju uspostavljeni, jer Lalićeva poezija nikada suštinski ne odustaje od pokušaja očuvanja veze sa onostranim.

U tom bi pogledu bilo zanimljivo analizirati i sam naslov Lalićeve pesme *Avram u sebi*. Isprva sagledan, on bi verovatno mogao biti shvaćen kao jasna uputnica na monološku strukturu Avramovog obraćanja – reč je, konkretnije, o unutrašnjem monologu. Međutim, čitava nam se pesma ujedno otvara i kao obraćanje određenom *ti*, koje bi se kontekstualno moglo razumeti i kao Božje *ti* (*Ti*). Naporedno postojanje monološkog i dijaloškog ili, još preciznije, dijaloškog unutar granica monološkog – u stvari, vrlo slično Bahtinovom poricanju monologa u korist prepoznavanja nekog *ti* koje je uvek i neizostavno upisano u svaku vrstu obraćanja – ukazuje nam na svojevrsni komunikacijski paradoks koji oblikuje i odlikuje ne samo ovu pesmu već i ukupnu Lalićevu liriku. Avram, dakle, govori *u* sebi, ali ne govori *za* sebe: ova njegova *molitva sumnje u zavet* zanimljiv je način, prisutan i u nekim drugim Lalićevim pesmama, da se ukaže na to kako sumnja niukoliko ne poništava odnos sa Bogom, niti pak smanjuje potrebu njegovoga očuvavanja. Intrapsihička dubina unutrašnjeg monologa krije u sebi izrazite komunikacijske potencijale, s obzirom na to da ne postoji sadržaj, ma kakav on bio, koji bi se mogao sakriti od Božjega uvida u realno stanje ljudskoga bića; samim tim, i pokušaj da se ukine odnos zbog postojanja sumnje (u Boga i poredak u svetu) pokazuje se unapred kao apsolutno uzaludan – štaviše, sakrivanje, odnosno ukidanje odnosa, biblijski posmatrano, i predstavlja suštinu Adamovog sagrešenja (1 Moj 3, 9), budući da se u osnovi pokazalo kao *promašaj* (ἁμαρτία). Time što progovara u sebi, Avram se obraća Bogu. Ispovedajući svoju beskućničku sumnju, on samim svojim činom ispoveda veru u mogućnost konačnog sticanja kuće; u mogućnost konačnog skućivanja.

Od podjednakog značaja je i pesma *Odisej kod Feačana*, objavljena u zbirci *Krug*. Kao što nam i sam naslov sugeriše, ova je pesma snažno intertekstualno prožeta sa Homerovom *Odisejom* (Homer 2002), konkretno sa njenim središnjim delom, u kojem je opisan Odisejev boravak na bogatim feačanskim ostrvima nakon što mu Posejdon razbija lađu, ali i u kojem je kroz retrospektivu na dvoru feačanskog kralja Alkinoja dat osvrt na sve teškoće koje je u prvom delu svoga putovanja Odisej morao da pređe[5]. U suštini, Odisejev boravak kod Feačana predstavlja prelomni i prelazni trenutak čitavoga epa, svojevrsnu sublimiranu prekretnicu između dugogodišnjih lutanja i konačnog povratka na Itaku, u voljeni i snevani dom. Ne slučajno, Lalić uzima taj trenutak i postupkom repoetizacije nalazi tačku u vremenu i prostoru koja mu omogućava da na novi način Odisejevu dramu povratka učini izrazito aktuelnom. Tako njegov pesnički iskaz, u celosti dat iz Odisejeve perspektive, otpočinje snažno i ubedljivo: „Znam: ne mogu dalje pre nego što se setim / Svog opravdanja." (Lalić 1997b, 111) Motiv pravdanja i opravdanja ne stoji slučajno u prvim redovima ove pesme – kao što smo već kazali, reč je o ključnom Lalićevom poetskom težištu, o načinu

5 Radi bolje kontekstualizacije, obratimo pažnju kako u svojoj *Istoriji helenske književnosti* Miloš N. Đurić prepričava ovaj deo Homerovog epa: „*U drugom delu (knj. V–XIII 92) Odisej se vraća*. Po božjem naređenju Kalipsa pušta Odiseja, pomaže mu sagraditi čamac, i peti dan već ga talasi nose put otadžbine, ali osamnaesti dan plovidbe, kad je bio već nadomak feačkog ostrva Sherija, opazi ga Posidon, i ovaj, srdit na njega što mu je oslepio sina Kiklopa, podigne buru i razbije mu brod. Uz pomoć boginje Leukoteje Odisej se, ipak, spase i dopliva na ostrvo Sheriju, gde ga Feačani ljubazno dočekaju. Na dvoru njihova kralja Alkinoja on izlaže šta je sve doživeo za svoga dugoga tumaranja (kod Kikonaca, Lotofaga, gorostasnih Kiklopa, na Eolovu ostrvu, kod Lestrigonaca, na ostrvu Eeji, ploveći kod vračarice Kirke, u podzemnom svetu, pa opet na ostvru Eeji, ploveći pored sirena, Skile i Haribde, na ostrvu Trinakiji, gde je Helije imao svoja goveda i ovce i, naposletku, do Kalipsine Ogigije), a onda ga Feačani prevoze na Itaku." Videti: Đurić 1972, 45–46

na koji se, davanjem dovoljnog i dobrog razloga, štiti postojanje onih vrednosti ugroženih u svetu radikalne destrukcije, a među kojima, dakakao, kao jedna od vrhovnih vrednosti svoje mesto nalazi i pojedinačan ljudski život. Štaviše, samoopravdanje u pesmi o Odisejevom povratku postaje nužnost, a njegov izostaanak u potpunosti sprečava svaki aktivitet. To nam govori o Lalićevom nastojanju da pokaže kako svaka stvaralačka aktivnost, koju je simvolički moguće razumeti kao povratak kući, pod okrilje samopripadanja, samoprihvatanja, samobliskosti, samobitnosti i samoblizine, može da bude ostvarena jedino onda ako se njena svrhovitost može da opravda pred svime onim što pokušava sobom da je naruši; smisao se, dakle, može osporavati, ali, zahvaljujući praksi (samo)opravdanja, on mora da ostane neosporan, jer u suprotnom aktivitet biva onemogućen i osuđen na večitu jalovost. Kada je u pitanju Odisej, njegovo opravdanje anamnetičkog je karaktera – trenutak nakon brodoloma vrlo vešto je izabran za egzistencijalnu situaciju od koje počinje njegov iskaz, budući da se Odisejevo onemogućeno putovanje na simvolički način može označiti kao preispitivanje samog *smisla povratka*, same težnje da se put do kuće ipak na kraju pronađe. Zato će, još uvek nedovoljno oporavljen novog zlog udesa, sa obala feačanskog ostrva Odisej u nastavku pesme kazati: „Tako sam ono šta sam: porekla nejasna; / Zariven posle oluje u cvetni šljunak obale / Teško sam razmrežio trepavice, zapečaćene / Gorkim kristalima soli." (Lalić 1997b, 111) Sećanje na poreklo u Odisejevom slučaju moglo bi biti sećanje na njegovo samoopravdanje, a samim tim i na opravdanje njegovog povratka na Itaku. Međutim, uprkos slici buđenja, u kojoj se *ipak preživeli* Odisej susreće sa novom stvarnošću, njegovo sezanje ka konačnoj i celovitoj anamnezi nije mu lako dostupno. Feačanska ostrva zavode ga svojom lepotom i bogatstvom, ali u pejzažu i u bujnosti njihova života Odisej sve vreme primećuje „vazduh pun iskričavih glasova, zauzetih svojom igrom, izvan mene", što bi moglo upućivati na Nausikaju, ćerku kralja Alkinoja, i na njene družbenice koje je boginja Atena, skupa s Nausikajom, poslala da peru rublje na reci kako bi mogle da se, probudivši ga svojim glasovima, susretnu sa Odisejem i pokažu mu ostatak ostrva, ali bi, isto tako, moglo upućivati i na nešto sasvim drugo – sama konfiguracija terena već je dovoljna da Odiseju, probuđenom nakon velike nesreće, pošalje poruku o nepripadanju, a kada se na nju dodaju i nepoznati ljudi sa svojim odlikama i običajima, kada se na nju doda još i njihova svakodnevica, neprekinuta slučajnim dolaskom jednoga brodolomnika, onda se Odisejevo osećanje stranosti intenzivira do krajnjih granica. Otuda se ispod slike feačanske bujnosti neprekidno kao praosnova probija slika napuštene Itake, onog porekla koje bi bilo dvojedino i neoborivo opravdanje – opravdanje postojanja kao takvog i opravdanje postojanja u putu koji znači povratak. I otuda Odisej, budan za feačansku javu, pokušava sebi da objasni „podudarnosti" dva međusobno odaljena prostora – stablo koje ga podseća na dim, ostavljen na „davnom žrtveniku"; oči „one devojke", verovatno Nausikaje, ćerke kralja Alkinoja, koje ga podsećaju na „more pred prvi polazak"; sunce na nebu, koje ga podseća na kamen u prstenu, ostavljen „nekome kao zalog povratka". Međutim, već u idućem stihu – stihu koji glasi „Povratka?" – Odisej će radikalno dovesti u pitanje smisao produženja otpočetog puta. Ma koliko bila strana, feačanska teritorija, naročito onda kada ga Nausijaka sprovede na dvor, predstavlja za njega novostečenu izvesnost, prostor koji obiljem u određenim aspektima, što Lalić u svojoj pesmi naročito potencira, podseća na locus amoneus, podseća na raj: „Ovde vetar šušti u vrtovima, / Cveće se uspravlja, vino svetli u peharu..." (Lalić 1997b, 111) Tako, upravo u ovoj tački, Lalićeva pesma *Odisej kod Feačana* postaje ubedljiv kontrapunkt čitavoj njegovoj težnji da opeva povratak u izgubljeni dom. Jer, čini se da Odisej u ovim Lalićevim stihovima implicitno skriva jedno goruće pitanje – zašto se odricati udobnosti i izvesnosti u zamenu za dalju neizvesnost povratka; zašto se ponovo suočavati sa morskom stihijom, kada je ona već jednom gotovo dovela do smrti i putnika i sve što je on sa sobom nosio? Slika Odisejeve statičnosti predstavlja ovde neposredno suočenje sa nemogućnošću da se težnja za povratkom opravda, da joj se nađe ubedljiv i jasan smisao. Međutim, odsudni čas preispitivanja ne javlja se u

Lalićevoj pesmi stihijski, kao proizvod trenutne pokolebanosti teškoćom povratka, kao izraz prelazne i prolazne sumnje, nego se, bilo bi mnogo tačnije kazati, javlja kao sastavni element njegove *dijalektičke lirike* – sklonost Lalićeva da kritikuje i preispituje sopstvena uverenja, da gotovo metodski u njih sumnja, iza sebe, mnogo pre nego pritajenu potrebu za samoosporavanjem, krije potrebu da se pronađeno smisaono uporište oproba, da se njegova ishodišta pokažu u svoj svojoj ubedljivosti pre nego što mu se konačno i bezrezervno poveruje. Drugim rečima, Lalićeva sumnja samo je sestra njegove vere, pomoćnica zadužena da se sadržaji njegovog poetskog *vjeruju* izraze na najbolji mogući način. Kao i u drugim slučajevima, ona svoju bitnu ulogu nalazi i prilikom preispitivanja samog koncepta doma, njegove uloge i važnosti u čovekovom životu. Izvesno je to da se Lalićev Odisej, gledajući strane feačanske krajeve i bivajući svestan da ponovo mora da plovi, te da tako bude suočan sa prostorom koji ga je umalo odveo u smrt, koleba pred izborom čiji su mu polovi vrlo ujednačeno privlačni i neprivlačni, vrlo ujednačeno bliski i daleki. Upravo naspram privlačnog i prijatnog ostanka otkriva mu se tada sva neprivlačnost povratka na Itaku, sav bol i nesigurnost koji bi se pritom mogli da objave – sva nezaštićenost koja ostaje trajno obeležje svakog putnika i svakog povratnika. Svestan čitave situacije, svih pozitivnih i negativnih aspekata jedne i druge mogućnosti, Odisej je osuđen na izbor i sam za njega mora da podnese odgovornost. Zato i njegove reči sa kraja pesme, očigledno upućene feačanskom kralju Alkinoju, što ukazuje na njihovu temporalnu izdvojenost u odnosu na prethodne stihove, odjekuju odsudnom i promišljenom ozbiljnošću, koja nosi breme konačnoga izbora: „Ipak, kralju, da mi brod, daj mi krilatu lađu / Da odem iz ove izvesnosti, tako strane početku; / Slušaj, more tutnji: / toliko glasova / U srebrnoj modrini, toliko mogućnosti, / A jedna je prava." (Lalić 1997b, 112)

Odjednom se odustajanje od izvesnosti u naglom zaokretu volje pokazuje kao jedino ispravno razrešenje Odisejeve egzistencijalne drame. Izabrati jednu mogućnost iz mnoštva mogućnosti uvek znači izložiti se radikalnom riziku od greške i neuspeha. Odisejev izbor, imajući u vidu svu opasnost koju podrazumeva, postaje tako odgovor na pitanje *prirode i kakvoće* samoga povratka kući – neizvesnost, strah i opasnost ključna su obeležja toga putovanja, a povratnik mora da ih bude svestan kako bi sa punom odgovornošću *ipak* mogao da izabere da se izloži svim propratnim neprijatnostima. Samo uz takvo ishodište Lalićeva pesnička sumnja dobija svoj puni smisao, jer njen sadržaj samo još snažnije senči crte donesenog i branjenog opredeljenja za dom. Odisejev pogled usmeren prema prirodnoj stihiji, jedinoj prostornoj granici između Feačana i Itake, postaje pogled prepoznavanja. Zahvaljujući već pomenutoj i opisanoj autocitatnosti Lalićeve poezije, taj isti pogled, opisan na drugačiji način, moguće je pronaći i u njegovoj poznoj zbirci *Pismo*, u završnoj njenoj pesmi koja nosi naslov *More*:

„I možda je zaribala mašina / Prvoga pokretača, posle čina / Stvaranja svrhe koja pravda Tvorca; / I svet se ne iscrpljuje u slutnji / Ispomeranog svog preobraženja – / No vernost slutnji vernost je pomorca / Koji do kraja ima poverenja / U more. / Slušaj more: more tutnji." (Lalić 1997v, 175)

I ovde, kao i u pesmi iz zbirke *Krug*, lik Odiseja može se prepoznati u liku odlučnog moreplovca. Iz tutnjave nepoznatog mora, tog, bašlarovski rečeno, prostora neizmernosti, ovaj moreplovac prepoznaje zov doma u koji želi da se vrati, zov koji je drugo ime za njegovu neugasivu slutnju. Susret sa neizmernim, opisan pesmom *More*, podstiče tako na promišljanje svrhe koja pravda Tvorca, iste one svrhe koja, pred prizorom večitog plavetnila, pravda i volju da se dalje plovi – ma koliko bilo obeleženo teškoćama, putovanje preko mora vodi na Itaku, u dom. Zbog svega navedenog, Lalićeva pesma *Odisej kod Feačana* predstavlja sublimat čitavog njegovog poetskog kompleksa koji se bavi temom izgubljenog doma i pokušajem da se on povrati: iz nje nam se obraća stradalnik, čovek koji je ipak preživeo neposredni susret sa smrću, što je prisutno i u pesmama-svedočenjima, kakva je, najpre i najviše, *Zarđala igla*; u njoj se taj stradalnik suočava istovremeno sa čežnjom za

povratkom, ali, ništa manje, i sa strogim preispitivanjem njegovoga smisla; u njoj se izbor neizvesnosti i preuzimanje odgovornosti za put bez garancija obeležava kao jedini mogući način da se do doma stigne; u njoj se, konačno, zakoračuje na put povratka, ka jedinoj mogućnosti koja je, ipak, prava. Ako, prema tome, negde treba tražiti luk koji sobom hvata početnu i potonju tačku Lalićevog opevavanja tragalačkog puta prema domu, onom domu ovaploćenom slikom davno napuštene kuće, onda bi to morala da bude pesma *Odisej kod Feačana*, objavljena u zbirci *Krug*.

Konačno, pesma *Amor fati* iz zbirke *Pismo* ukazuje nam na pokušaj formulisanja stava prema bivanju-u-svetu kao bivanju-van-kuće; iz ove se pesme može prepoznati jedan od osnovnih zadataka koji proističe iz Lalićeve poezije – zadatak koji se može opisati kao neposredno izražena i aktivna *briga za svet*. Naime, čitava pesma predstavlja dijalog između lirskoga subjekta i lipa koje je posadio iza kuće: „Kažu mi, čujnim šapatom, dve lipe iza kuće: / Ti si kriv; ti si ovde posadio nas obe / U klizište, na sever, da štitimo ti temelj / Ruševnog doma – a mnogo godina je tome..." (Lalić 1997v, 147) Motiv kuće (ruševnoga doma) ukazuje nam se ovde u svoj svojoj kompleksnosti; on prerasta iz intimnoga prostora u sliku *sveta u rušenju*, čiji su sami temelji neposredno ugroženi i, prema tome, potrebuju zaštitu. Lipe, bez svog znanja i bez svoje volje postavljene da budu čuvarke takvog doma, personifikacija su ljudskog susreta sa patnjom i ljudskog pitanja slobode pred zadatostima bivanja-u-svetu, koje surovo razbija iluziju o pojedinačnoj pošteđenosti od bola. Treba se osvrnuti i na njihovu prostornu pozicioniranost u odnosu na dom koji čuvaju – lipe su posađene *izvan* i *iza* njega, i to *u klizište*, koje nam sugeriše na njihovo višegodišnje postepeno odaljavanje od doma, kao da se u tom smislu lipe nalaze na prelaznoj poziciji, odnosno na poziciji prelaza – premda zadužene da budu čuvarke doma, one na toj zemlji nisu doista udomljene; premda se, sa druge strane, nalaze na zemlji, one su sve bliže ponoru koji stvara klizište. Tako se, slično pesmi *Avram u sebi*, bivanje-u-svetu izjednačava sa *pozicijom prelaza*, koja je omeđena izgubljenim domom ili domom u rušenju i, sa druge strane, neizvesnošću novog udomljavanja, najčešće izjednačenom sa susretom sa smrću. Ova se Lalićeva pesma zbog toga može tumačiti u snažnom egzistencijalističkom ključu, ukazujući na ono o čemu govori Sartr – da egzistencija prethodi esenciji, odnosno da se naše postojanje, ma kakvo ono bilo, mora, skupa sa svom pretrpljenom patnjom, tek naknadno osmišljavati, premda se katkad nepristajanjem na bol i mogući besmisao njegova ukupna vrednost dovodi u pitanje. Čovek, zadužen da bude čuvar *sveta u raspadanju*, kroz preispitivanje tog svog zaduženja i, neretko, kroz njegovo odbacivanje upravo pokušava da zavoli podati mu poziv. Iako se naslov pesme, koji ukazuje na *ljubav prema sudbini* (amor fati), tu ideju prožetu stoičkim duhom, može bez teškoća iščitavati i kao ironična opaska, kao kritički žalac usmeren prema svakom pokušaju da se opravda neopravdivo i objasni neobjašnjivo, samo finale pesničkog iskaza otkriva nam, kroz repliku okrivljenoga baštovana (lirskoga subjekta), *prerastanje* kao mogući i pravi odgovor na bol porekla: „Kažu mi šapatom lipe, a ja im šapatom velim: / Dobro je što je tako; dobro je što postoji / Nesrazmer, kad se uzrok sretne sa posledicom; / Evo vam blagoslov, lipe; a vaš je blagoslov meni / Prerastanje mog čina, prerastanje mog časa." (Lalić 1997v, 147) Drugim rečima, kao i kod lipe, čovekov je odgovor na patnju pokušaj njenoga prerastanja kroz istupanje iz sadašnjosti, iz *časa* koji donosi bol. Lalićevo shvatanje postojanja, u tom ključu čitanja pesme, i kroz njenu poruku, ali i kroz sam naslov ulazi u dublju intertekstualnu dijalogičnost. Takvo isto ispovedanje ljubavi prema nužnosti prisutno je pod istim imenom i u Ničeovoj filosofiji, konkretno u njegovom spisu *Ecce homo*: „Moja formula za veličinu u čoveku jeste *amor fati*: ne hteti imati ništa drugo, ni napred, ni nazad, ni u celoj večnosti. Ne samo podnositi ono nužno, još manje tajiti ga – sav idealizam je lažljivost pred nužnim – nego ga voleti..." (Niče 1988, 42) Prethodno iskazana u Ničeovoj *Veseloj nauci*, ova misao glasi ovako:

„Ja želim sve više da učim, da ono što je nužno u stvarima viđam kao lepo: tako ću biti

jedan od onih koji stvari čine lepim. Amor fati: neka to dalje bude moja ljubav. Neću voditi nikakav rat sa ružnim. Neću optuživati, neću čak tužiti ni tužioce. Neka apstrahovanje bude moja jedina negacija: sve u svemu i velikom. Sve u svemu i velikom: ja ću bilo kad biti koji još kaže samo veliko Da (potvrđuje)." (Ničе 1984, 189)

Ničeova želja da kaže Da svetu novi je dokaz dijalogične srodnosti između njegove filosofije i Lalićeve poezije, s obzirom na to da je Lalić istu takvu želju izrazio u svom poznatom autopoetičkom iskazu: „Jer moje pesme pokušavaju da svetu kažu da, hvatajući se ukoštac sa zavodljivom predstavom o opštem besmislu svega." (Hamović ur. 1996, 13) Pesma *Amor fati* otkriva nam mogući put sagledavanja odnosa između Ničea i Lalića, koji se, osim na ovoj liniji, može uspostavljati i na osnovu drugih Lalićevih tekstova. Međutim, pesma *Amor fati* nas isto tako asocijativno može odvesti do drugog jednog autora – do Bele Hamvaša i njegovog eseja pod naslovom *Drveće*, u kojem Hamvaš, gotovo identično kao i Lalić, opisuje drvo lipe osuđeno da prorasta kroz kameniti krš:

„Ova lipa raste u jednoj dolini Bakonja [...] Seme je palo između dve stene. Dok nije postiglo debljinu koju su mu stene dozvoljavale, drvo je gotovo neometano moglo da raste. Ali to nije potrajalo dugo [...] Ova lipa je herojsko drvo. Nije lepa. Ali ova veličanstvenost životne snage ne postoji ni kod Homera, ni u vajarstvu, ni u Betovenovoj muzici, ni u Ničeovoj filozofiji, niti u carskoj sudbini [...] Kada bi danas čovek imao osećaj za uzvišeno, ova lipa bi imala svog sveštenika – vitkog mladića koji bi pevao i prinosio joj žrtve, stajao pred njom u blistava letnja jutra, klanjao joj se i uzvraćao osmehom." (Hamvaš 2022, 10)

U svima svojim grananjima ova osobito zanimljiva intertekstualna mreža vodi nas do jedinstvenog zaključka o drvetu kao o paradigmi podvižničkog istrajavanja pred nepovoljnim životnim okolnostima. No, takođe bi bilo zanimljivo napomenuti da se Lalićeva pesma može čitati na još najmanje dva načina – kao alegorija za čovekov odnos prema Tvorcu, pri čemu bi lipe bile tvorevina, a baštovan Tvorac, ili pak kao kritika stvaralaštva, izjednačenoga sa baštovanstvom, koja, sa jedne strane, ukazuje na opasnost stvaralačke neodgovornosti, ali, sa druge strane, ukazuje da ono stvoreno *može prerasti sam čin i čas stvaranja*. Tako se, dakle, Lalićeva pesma *Amor fati* ukazuje čitaocu u svom naročitom značenjskom bogastvu. A motiv kuće, uobličen u njezinim stihovima, prerasta iz promišljanja odnosa subjekta prema svetu u promišljanje njegovoga stava prema svetu, iz čega bi se dala formulisati Lalićeva *etika brižnosti* kao sublimat njegovog stava koji je usmeren ka neprihvatanju činjenične obezdomljenosti.

No šta je zapravo smisao Lalićeve raznovrsne i višeobличne prakse stvaralačkoga udomljavanja stvarnosti? U čemu se to ogleda njegov pokušaj da načini, stekne, povrati, nasledi ili prepozna kuću, koja istovremeno predstavlja i intimni prostor, prostor sećanja na prvobitnu individualnu usklađenost sa svetom i infantilnu predstavu o apsolutnoj zaštićenosti, ali ujedno i sveopšti prostor međuljudske srodnosti, koji označava čvorišnu tačku jednoga kolektiviteta? Kako god simvolički bivala otključavana, kuća nas neposredno upućuje na čežnju za čvrstinom i utemeljenošću – na pokušaj da se pred opasnom neizvesnošću stekne makar kakva zaštita, a najbolje ona čija je pouzdanost izvesna. Tako bi se kuća mogla nazvati i *pribežištem* za čoveka, isuviše slabog da podnese nanizane udarce stvarnosti. Otuda, naravno, možemo prepoznati i njeno zaštitnički-odbrambeno dejstvo. Kao prirodni zaključak, izveden na osnovu takvog rasporeda značenja, nameće se stanovište da kuća treba da omogućava zatvaranje, odnosno da pruži izolaciju od svih pobrojanih i nepobrojanih opasnosti. Prebivati u kući značilo bi učiniti zlo *spoljašnjim*, odnosno na neki način ga izgoniti *izvan* prostora sigurnosti, što je, uostalom, na isti način opisano i u biblijskoj matrici (Mt 12, 43–44): „A kad nečisti duh iziđe iz čovjeka, ide kroz bezvodna mjesta tražeći pokoja, i ne nalazi. Onda kaže: Da se vratim u dom svoj otkuda sam izišao; i došavši nađe prazan, pometen i ukrašen." Ako, dakle, obeskućeni čovek uspe konačno da stekne kuću, on će biti zaštićen od svega što bi moglo da ga ugrozi. Međutim, takva se predstava o domu ne može pronaći u Lalićevoj poeziji, koja zna da lišenost patnje može

biti jedino eshatološka projekcija, tj. predmet pojedinačnog i zajedničkog nadanja, dok je suštinska odlika bivanja-u-svetu neposredna izloženost stradanju. No, treba napomenuti da ni ta eshatološka projekcija nipošto ne ostaje bez svoje značajne funkcije – da nema nje, da ne postoji opisana avramovska pruženost ka mogućem i obećanom domu, bivanje-u-svetu se verovatno ne bi ni moglo izdržati. Iz te Lalićeve poetske osvešćenosti proističe i njegovo neprestano prebivanje u nadi da će se plodovi *kulture*, čije je naličje dobro znano i dovoljno ispitivano, prepoznati kao snažniji od svega onoga što bi se, jednom reči, moglo nazvati *nekulturnim* – neporetka i besporetka, haosa i razrušenja. Tim se putem krećući i misleći uporno o svetu kao o mogućem domu, Lalić otvara i snažnu bogoslovski orijentisanu stranu svoga pevanja, prvenstveno usmerenu ka razmišljanju o svetu i Božjem delovanju unutar istorije. Tako nastaje produženje njegovoga pevanja o kući, ona pojava koju smo prepoznali kao centralnu tačku našega interesovanja, nazvavši je *poetskom ikonomijom*.

BELEŠKE O POETSKOJ IKONOMIJI

Na početku ovoga razmatranja neophodno je iz bogoslovske perspektive precizirati pojam *ikonomije* (ako se prevede sa grčkoga – domostroja, načina na koji je *dom* ustrojen), odrediti njegovo značenje i smisao njegove upotrebe, kako bismo se njime mogli služiti i u kontekstu Lalićevog opusa. U tom je pogledu uputno napraviti razliku između teologije kao govora o Bogu ad intra i ikonomije kao govora o Bogu ad extra, što u knjizi *Dogmatika: kratko izloženje pravoslavne vere* Zdravko Peno objašnjava na sledeći način:

„Teologija po njima [po Svetom Vasiliju i Svetom Atanasiju – napomenu dao P. S. J.] označava bogoslovlje o Svetoj Trojici, o Ocu i Sinu i Svetome Duhu, u unutartrojičnim, večnim odnosima, u večnoj božanskoj zajednici bića, života, ljubavi, bez ikakve uzročne veze sa stvaranjem sveta i sa Otkrivenjem i javljanjem Boga u svetu [...] Ikonomija, pak, označava Božiji odnos prema svetu, u stvaranju, promišljanju i spasenju sveta, kroz Božija javljanja i kroz Ovaploćenje Hristovo i celokupno delo koje je On stvorio. Trojični Bog se javlja i otkriva u Ikonomiji, ali ona nije kauzalno objaćnjenje ili obrazloženje postojanja Boga kao Trojice..." (Peno 2011, 63)

Dakle, razlikovanje između teologije i ikonomije može se jednostavnije izraziti kao razlika između govora o Bogu kao takvom i Bogu koji se na određeni način projavljuje u svetu: uređenje toga projavljivanja, briga o svetu i njegovo vođenje ka ishodištima spasenja, blagodatne intervencije unutar istorije, sve bi se to moglo nazvati Božjim domostrojem, odnosno Božjom ikonomijom, prema kojoj se svet, pogotovo u svom preobraženom obliku, posmatra kao jedinstven dom svih stvorenja, organizovan prema sasvim utvrđenom božanskom rasporedu, kao što to i Hristos navodi u Svetome pismu (Jn 14, 2): „U kući Oca mojega stanovi su mnogi. A da nije tako, zar bih vam rekao: Idem da vam pripremim mjesto." Prema tome, poezija Ivana V. Lalića ne bi se u užem smislu mogla nazvati teološkom, jer ona nikada ne govori o Bogu mimo njegove veze sa svetom i njegovog odnosa prema svetu, mimo načina na koji se Bog čovečanstvu otkriva, mimo njegovog naročitog „plana spasenja", koji se postepeno rastajnjuje u istoriji, a kojega Lalić u različitim valerima svoje vere i sumnje neprekidno kritički preispituje kao nasleđe hrišćanske drevnosti, naizgled pomalo neubedljivo iz buke i besa dvadesetog stoleća, ali se zato o Lalićevoj poeziji bez prepreka i teškoća može govoriti kao o ikološkoj i ikološki nadahnutoj. Zbog čega je to tako? Odgovor je, naime, jednostavan: Sve tematsko-sadržinske preokupacije, sve upitanosti o čoveku i svetu, o smislu istorije i trajanja, o prirodi i osluškivanju njenoga takta, o mogućnosti i načinu spasenja sabiraju se u Lalićevom pesništvu u veliki prostor *ikonomije*. Osnovna njegova pesnička slika, tajno prisutna iza svih slika, kao slika nad slikama, jeste slika *doma* (οἶκος), uvek određenog naspram mogućeg Božjeg prisustva i delovanja u istoriji. Ona se u različitim varijacijama, kao što smo to pokazali u uvodnoj

celini ovoga rada, pojavljuje od prve pesme u prvoj njegovoj zbirci, nekad prikrivena, a nekad jasno ubličena i vidljiva za ljudske oči. Zadobijajući svoj predmetni vid, ona se u konkretnim slučajevima pojavljuje kao slika kuće. Iz svih dosad navedenih stihova može se iščitati da Lalić kao glavno ljudsko stvaralačko poslušanje ističe učešće u otkrivenom domostroju, i to ono učešće definisano graditeljstvom, drugim veoma važnim motivom koji se provlači u preseku poetskog i teološkog, asocijativno tako dodirujući neke od osnovih impulsa ukupne srpske kulture. Otuda je pozicija proslavitelja, odnosno pesnika kao učesnika u domostroju spasenja nužno vezana za pokušaj njegovoga razumevanja – suština poetskoga napora u potpunosti je *ikološka* (οἰκολογία) i tiče se, zapravo, *govora o domu*. Logos doma logos je stvaranja, jer se i samim stvaranjem može obezbediti trajnost onome što je prolazno – trenutku i prostoru u određenom preseku njihovoga postojanja. Otuda se može reći da i sam govor o domu udomljava. Ikologija i stvaralaštvo, ikologija i pesnički čin na taj način postaju gotovo sinonimni. Lalić, dakle, u stalnom stvaralačkom naporu želi da izrazi svoje *slovo o domu,* svoje autentično *domoslovlje* kao oblik proslaviteljnog osluškivanja tvari i prepoznavanja njenih od vida prikrivenih logosnih žarišta. Zbog svoje polifonične strukture, koja tvar uzdiže sa statusa opevanog objekta na status ravnopravnog učesnika u proslavljanju, poetski je diskurs, uslovno rečeno, mnogo prilagođeniji domoslovnom zadatku od akademskog teološkog diskursa – intenzitet kojim se kroz poetsku artikulaciju progovara ne *u ime* celokupne tvari nego *sa* celokupnom tvari mnogo je ubedljiviji od onoga što se može iskazati čistim jezikom teologije. Zato će Lalić u zbirci *Četiri kanona* izričito kazati: „No pustimo bogoslovlje, / Ono je koren sumnje, kaže jedan filozof / Otvorenoga društva. P e s m a je istinski put." (Lalić 1997v, 193) *Ikološki* zadatak pesnika snažno je proosećan i promišljen na jednom drugom mestu, koje takođe pronalazimo u zbirci *Četiri kanona*:

„Slaviti mineralno, slaviti animalno, slaviti / Vegetalno; slaviti kristal u tami zemaljanoj / I fetus njegovog blistanja, iskopanog u svetlosti / Već zakazanog dana; slaviti krzno, krljušt, kost, / Oko i drob; slaviti pavit, grozd, prozeblu ružu, / Prašnjave bulke uz drum; slaviti vrste vetra / U žutom krznu pšenice. Slaviti elemente / Razložene, pa složene u nered koji veseli / Šarenicu nedremanog oka, okolo zenice / Bezdane mu... / Slaviti dakle // Iskustvo tvorevine." (Lalić 1997v, 243–244)

Ono što je posebno značajno naglasiti jeste činjenica da se, upravo po bliskosti prepoznavanja odnosa prema prirodi, u Lalićevu *ikološku* izražajnu aparaturu unose akcenti koji ne pripadaju, strogo rečeno, ortodoksnom bogoslovskom nasleđu, već zalaze i u drukčiju vrstu osećajnosti – onu franjevačke provenijencije. Tako je poznata himna Franje Asiškoga *Cantico delle creature* ujedno i naslov i podtekst jedne Lalićeve pesme iz zbirke *Smetnje na vezama* (Lalić 1997b, 216). Odnos prema tvari počiva na potrebi da se u dijaloškom prizivanju imenom oslovi „brat vetar, sestra voda i brat oganj". Međutim, ta je mogućnost u poznatoj Lalićevoj strategiji depatetizacije mešanjem sakralnog i profanog registra dovedena pod kritičku sumnju, uz napomenu o njenoj teškoj izvodljivosti. Tako je telo Franje Asiškoga, kome hodočasnici prilaze, sahranjeno „u podrumu podruma", tamo gde „šuštavo plače gusta otrovna šikara sveća", a u apokaliptičkoj slutnji noći i „njenih crnih semenki" (motiv koji se možda može sagledavati u suprotnosti sa *semenima svetlosti* – λόγος σπερματικός – u bogoslovlju Svetoga Justina Filosofa) kao poslednja mogućnost „Preostalo je da se slavi srdžba, / Stroga sestra odsutne mudrosti." (Lalić 1997b, 216) Zadatak *ikologa* vrlo je složen i raznovrstan; on se ne može ispunjavati mehanički, bez obzira na teškoće duha vremena i na postojeće *smetnje na vezama*. No on, bez obzira na to, ostaje neodstupni stvaralački poziv, čak i onda kada se, suprotno svakom razumu, slavi i čista srdžba.

I zaista, ako se govori o Lalićevim *poetsko-teološkim traganjima*, koja obeležavaju autentičnu religioznu usmerenost njegove poezije, prvenstveno se misli na nešto što prevazilazi njihovu pojedinačnost: upravo na preseku poetskog i teološkog nastaje pevanje *ikonomije*.

Naše istraživanje zbog te temeljne osobenosti Lalićevog izraza i polazi od tog preseka, od tačke u kojoj se poetsko i teološko iskustvo sustiču i plodno nadopunjuju. Pevanje *ikonomije* zasnovano je na iskustvu osluškivanja takta sveta, na produbljenom izražavanju već postojećeg impulsa tvari da sebe samu kao bogohvalnu izrazi; pod krovom domostroja spasenja pesnik nema ulogu povlašćenoga proslavljača već mora učiniti da sve oko njega postane pesničkim i da se izražava kroz podeljenu, a deljenjem i umnoženu slasoslovnu silu. U svojoj knjizi *Četiri kanona* Lalić određuje slavoslovlje kao zadatak: „Slaveći, mi smo na zadatku." (Lalić 1997v, 243) Slično se razmišljanje može sagledavati i u njegovim autopoetičkim iskazima:

„Čini mi se da na kraju drugoh hrišćanskog milenijumima to apsolutno verovanje može imati oblik apsolutnoh prihvatanja sveta kao Tvorevine – što znači i ultimativno poverenje u božansku ikonomiju, odnosno plan spasenja... Ali, mislim da je za pesnika danas nemoguće da slavi svet (što ja činim ne samo u *Kanonima* nego, rekao bih, u svim svojim knjigama), a da pritom ostane slep za sve što je u tom svetu sastavljeno od zla, od nesreće, od racionalno nerazrešivih kontroverzi, koje, prema apostolu Pavlu, treba da se razreše *tamo*, na drugom jednom planu...). Naprotiv, treba slaviti svet u lepoti i strahoti njegove sveukupnosti." (Hamović, ur. 1996, 12)

Ukoliko pažljivo iščitavamo ovaj iskaz, on će nam biti od pomoći pri daljem određenju Lalića kao pesnika *ikonomije*, rođenog iz preseka poetskog i teološkog izražajnog impulsa – sadržaj pesničke religioznosti kao posebnog vida stava prema onostranom najintenzivnije se prepoznaje u pesnikovom odnosu prema svetu čiji je on deo; to nije religioznost odbacivanja sveta već religioznost njegovoga unutrašnjeg preobražaja i preobražajnoga prihvatanja. Ipak treba naglasiti da, pored povremenih istupanja iz teološke akrivičnosti, Lalićeva religioznost zadržava snažno biblijsko utemeljenje: u svom izboru trezvenog preispitivanja namnoženih blagovesnih glasova i glasina on, u odloženom verovanju, punom naklonosti jedne druge vrste, produžava bogotražiteljsku skepsu[6] apostola Tome. Ona se, uprkos prvim našim asocijativnim vezivanjima za poznate predstave, ne očitava samo u Tominom preispitivanju neizvesnosti prilikom dobijanja saznanja o vaskrsenju Hristovom, mada bi se i ona mogla vrlo lepo povezati sa Lalićevim odnosom prema tzv. večnim pitanjima; radije bismo je, ipak, sagledavali u Tominom nepokolebljivom *poverenju u vidljivo*, kao i u poverenju u neposredno proživljeno iskustvo, što su ključne determinante njegovoga veroispovedanja (Jn 20, 25): „A drugi mu učenici govorahu: Vidjeli smo Gospoda. A on im reče: Ako ne vidim na rukama njegovim rane od klinova, i ne metnem prst svoj u rane od klinova, i ne metnem ruku svoju u rebra njegova, neću vjerovati." Ista ova veza između vidljivog, izvesnosti i verovanja kao tripartitna celina prepoznaje se i u Lalićevoj poeziji, a naročito jasno ona biva izražena u pesmi *Vizantija VIII ili Hilandar* iz zbirke *Smetnje na vezama*: „Jer u vidljivom je granica radosti / Sa druge strane; razmer zadanoga, / Jedina mogućnost da se preračuna / Nedohvat, i da se slike razvenčane / Sretnu: zato se čuda potvrđuju / U neumitnom prostoru vidljivog..." (Lalić 1997b, 238) I u Lalićevom doživljaju je neizvesnost čuda neophodno potvrđivati; odričući se eskapističke apstrakcije svojim naglašavanjem vidljivoga sveta kao ljudskoga zadatka, i to zadatka važnijeg od ostalih, on se tako po duhu približava onom doživljaju koji je apostol Toma izrazio u

6 Ovde valja razumeti skepsu (σκέψις) u njenom izvornom značenju – kao pažljivo posmatranje i uzdržanje od donošenja suda. U svom poznatom eseju *Moja religija* Migel de Unamuno vrlo dobro imenuje i obrazlaže odlike ovakvog duhovnog stava; one bi se, naime, bez razlike mogle primeniti i na Lalićevu pesničku religioznost: „Duhovna lenjost beži od kritičkog ili skeptičnog suda. Skeptičnog, kažem, ali poimajući reč sekpticizam u njenom etimološlom i filozofskom smislu, jer skeptičan ne označava onog koji sumnja, nego onog koji istražuje i traga, kao suprotnost onome koji tvrdi i veruje da je pronašao. Postoje oni koji pomno preispituju neki problem a postoje i oni koji nam daju formulu, ispravnu ili ne, kao rešenje istog." Videti: Unamuno 2021, 5

čuvenim jevanđeljskim rečima. Zbog toga bogotražiteljska skepsa predstavlja preduslov za stupanje na više razine hramovnoga osećanja tvari. Ukratko rečeno, slavoslovni podvig zbir je svih podviga i dokaz da su se oni po pravilu i poretku odvijali.

U borbi s tim da se doživi kao naivno i prenagljeno, slavoslovlje sebe mora večito da pravda. Otuda dolazi i izražena analitički-intelektualna pobuda da se zauzeti položaj posvedoči saznanjem; Lalićeva pesnička erudicija mnogo je više nego puka demonstracija duhovnog bogatstva pesnikovog – ona je nužna odbrana ugroženog slavoslovlja; u njoj se, zaštićeno od svojih napadača, slavoslovlje kao čisto sećanje na praiskon održava u svojoj punoj snazi. Njegova erudicija, čini se, predstavlja stalno prisutni i implicitno izraženi zadatak da poezija ostane svesna i budna, da ne prezre i ne porekne istinu obeskućenosti, ali da sačuva u sebi onu uvek naivnu i bezazlenu težnju da proslavlja zadato i bezuslovno ga prihvata. No u isto vreme Lalićeva je poezija ona koja teži prevladavanju analitizma iz pozicije analitizma samog – ona je, dakle, zaokupljena uspelim i neuspelim pokušajima slavoslovne sinteze bića. Pevajući, Lalić svet podvodi pod strogu meru kritike (κριτική) – ta njegova mera, međutim, nadilazi puki angažman ljudskoga razuma i pretvara se u odblesak budućnosti: pesnički sud nas u Lalićevoj poeziji sobom odvodi u Sud, čemu svedoči i sama etimoligija, budući da glagol κρίνω, od kojega potiče reč *kritika*, znači upravo *suditi*. Dakle, ikološli slavoslovni podvig nužno biva propraćen i, štaviše, izazvan paralelnom mu slutnjom Sudišta i Suda.

Premda postoji snažan kontinuitet preplitanja poezije i svetog u istoriji srpske književnosti[7], stanovišta smo da nijedan pesnik tako složeno i misaono produbljeno nije opevao probleme domostroja spasenja kao što je to činio Ivan V. Lalić. Njegova misao o Bogu polazi od brige za svet kao razrušenu celinu; njegovo bogopoznanje takođe polazi od toga sveta, od prepoznavanja njegove u istodobnosti gorko-slatke tajne. O čemu god i kako god da peva, Ivan V. Lalić u svoje pevanje uvodi živu brigu o svetu i njegovome opstanku. I ta je njegova briga vrlo bliska daru jezika; iz tog dara, a naročito u pesmi *Pismo* iz istoimene zbirke, izvire i njeno slikovno uobličenje:

„Svet je pismo, drevno / Nepouzdano, ali još na snazi – / I tako čitamo ga svakodnevno, / Mi, prvog smisla potonji čitači / I gonetamo značenje mu gnevno, // Mi suđenici, prisilni tumači / Zadanog pisma koje smislom preti / Iz svakog slova." (Lalić 1997v, 170)

Zadanost domoslovnog podviga u domu, makar i razrušenom, prepoznaje slovo koje valja iščitavati, čak i onda kada opasnost toga iščitavanja preti da se izrodi u besmisao. U prauzorku sirove ilovače opet se, čak i po prisili, ne poznaje amorfna materija, spremna da zauzme bilo kakvo obličje. Naprotiv, u pismenom prauzoru ilovače pismeni domoslov, koji ne može izmaći sopstvenome daru prozrenja u slovnu i slovesnu osnovu sveta, nužno prepoznaje poruku nad kojom se valja celobitijno udubljivati. Kroz dugo dijahronijsko opstojavanje srpske književnosti ova je pismenost, ova je slovesnost naprsle tvari, čiji je Lalić svesni ili nesvesni sledbenik, najpunije izražena u stvaralačkim naporima dvojice njenih ključnih utemeljitelja, Svetoga Save i Dositeja Obradovića, tim pesnicima početka sveta i njegove jutarnje svežine, i to kroz jedan motiv koji se kao konstitutivan pojavljuje u najvažnijim tekstovima i jednoga i drugoga autora – reč je, naravno, *o motivu knjige*. U Savinom *Žitiju Svetoga Simeona* ta se knjiga, ispisana Simeonovim podvižničkim vekovanjem, može nazvati *nebesnom knjigom*, koju Sava preporučuje svim naraštajima do kraja vremena, upućujući ih na čitanje kao na vid najvišeg duhovnog poslušanja:

„A ti, Bože i Gospode svega, i preproslavljena Mati Gospoda i Boga Spasa našega Isusa Hrista, da ovo što je napisano bude i činjeno, da mi i oni posle nas do kraja svoga veka časnim molitvama oca našega i ktitora *slušamo ono što se govori* [istakao P. S. J.], i sledujući da činimo sve što je ugodno Bogu..." (Sveti Sava 2005, 186)

7 Videti o tome knjigu Jovana Pejčića pod naslovom *Poezija i sveto: srpsko duhovno pesništvo*: Pejčić 2019

Sa druge strane, na početku njenoga modernog utemeljenja i u direktnoj i polimorfnoj opoziciji prema samom agiografskom žanru, istovremeno i dekonstruktivnoj i rekonstruktivnoj, u svojoj autobiografiji *Život i priključenija* Dositej Obradović, preobražavajući Savin prvotni stvaralački impuls, ali ostajući dosledan njegovom izvornom duhu, budućim naraštajima i njihovim vaspitačima preporučuje drugu jednu knjigu – *knjigu prirode*:

„O roditelji i vi, učitelji i upravitelji bezlobne junosti, ovu večnu knjigu otvarajte u svako vreme vašim čadom i učenikom; privikavajte ih izrana da osećaju, da poznaju i da čuvstvuju premudrost, blagost i bogate dare tvorca svoga u stvorenju. Ovu samu knjigu, bez nikakve druge, Melhisedek čitajući, sveštenikom višnjeg boga postao je. Ovo je knjiga Avramova, Jakovljeva i svih patrijarha, kad jošt nije bilo nikakve druge, koju čitajući k visokoj su mudrosti, sirječ k poznanstvu boga dostignuli [...] Iz ove knjige bog govori k svim ljudima: Poznaj, človeče, tvorca tvoga, tvorca večnoga i jedinogga, pravednoga i milostivoga [...] Ovu knjigu ko čita sa zdravim bogodanim razumom, i ko njojzi sleduje, mora dostići k istinitom bogopoznanstvu; i on je (kako uči sveti filosof i mučenik Justin) delom hristijanin, ako se slovom i ne nazivlje hristijanin, živeći pravedno i bogougodno." (Obradović 1997, 72–74)

Savino svedočanstvo o ukupnom preobražaju tvari kroz život Svetoga Simeona u potpunosti je u skladu sa promišljanjima o svetu kao tvorevini iz teksta Hrista Janarasa pod naslovom *Ekološko pitanje: egzistencijalni a ne kanonski problem* (Janaras 1998, 83–89), u kojem autor isuviše zaoštrenu tezu o radikalno suprotstavljenom shvatanju prirode u starogčkoj filosofiji i u hrišćanstvu, kakva je postojala u određenim tumačenjima Apokalipse Jovana Bogoslova iz zapadne tradicije, preciznije artikuliše ne u pravcu odbacivanja sveta zbog njegove prolaznosti već u pravcu njegovog unutrašnjeg bogoslužbenog preobražaja. Dakle, blagodatni preobražaj *pustog lovišta zverova* u manastir Studenicu, opisan u Savinom *Žitiju Svetoga Simeona*[8], podudara se sa stavovima iz Janarasvog teksta, a posebno sa njegovim zaključnim poentiranjem: „Ekologija hrišćanske Crkve jeste zadužbina sveta putem evharistije i evharistijske podele sveta." (Janaras 1998, 89) Tim tragom razmišljanja ne poriče se prolaznost sveta kao tvorevine[9], ali ta prolaznost nije ujedno i razlog da se priroda u potpunosti odbaci i podredi prosvetiteljskom antropocentrizmu, koji u filosofiju uvodi kategoriju progresa, što je izuzetno važno budući da se, kako Janaras tvrdi, sve erminevtičke razlike ne završavaju jedino na teorijskom nivou, bez bilo kakvih daljih implikacija, već mogu dovesti do potpunih promena kulturne paradigme. Sa druge strane, Dositejevo prirodno bogoslovlje uzima za svoje zaleđe nekolke momente iz svetopisamskih tekstova i kao da posredno referiše i na poznate stihove iz Poslanice Rimljanima Svetog apostola Pavla (Rim 1, 19–20): „Jer što se može doznati za Boga poznato je njima, jer im je Bog objavio. Jer što je na njemu nevidljivo, od postanja svijeta umom se na stvorenjima jasno vidi, njegova vječna sila i božanstvo, da nemaju izgovora."

Tako Sava i Dositej, ova dvojica stvaralaca, ovi pesnici početka sveta, svojim među-

8 Videti o tome našu monografiju *Grumen medne soli: ogled o nekolikim motivima iz Svetoga pisma u književnome delu Svetoga Save*, a naročito poglavlje *Pusto lovište zverova – metafora o Nemanjinom lovu u Žitiju Svetog Simeona*: Jevtić 2026, 76–130

9 Starogrčko shvatanje prirode kao punoće bića, kao *sklada i ukrasa* (grč. κόσμος), kojoj se ne pripisuju kategorije početka i kraja, umnogome se razlikuje od hrišćanskoga, koje Janaras opisuje na sledeći način: „Priroda je delo personalnog Boga Logosa, koja se otkriva u svakom obliku lične različitosti tvoračke energije svoga Tvorca. Izraz „prirodno razmišljanje" se u hrišćanskom rečniku odnosi na ishod aksetske samoodvojenosti, našeg asketskog prevazilaženja egocentričnih pohlepnih i izrabljivačkih prioriteta, odnosi se na našu živu vezu sa svetom – vezu kakvu imamo sa naslikanim, izvajanim, ozvučenim ili bilo kojim drugim umetničkim delom. Čovek nije pozvan na jednostrano razmišljanje o svetu već na lični odnos sa logosom kosmosa, jer je on pozvan na zajednički život sa Tvorcem sveta." Videti: Janaras 1998, 88

sobno prožetim spisima stvaraju zlatni domoslovni presek srpske literarne tradicije. Savini se naslednici u Savinu nebesnu knjigu upisuju odozgo nadole. Dositejevi se naslednici u Dositejevu knjigu prirode upisuju odozdo nagore. I tako u srpskoj književnosti, kroz nadahnuta razmišljanja o tajni sveta iz pera njezinih utemeljivača, nastaje mogućnost za plodnu pojavu novih domoslovnih figura, koje su u svojoj stvaralačkoj odgovornosti dužne da se čitko upišu u jednu od ovih ponuđenih knjiga. Među svim drugim sledbenicima u svima dosadašnjim naraštajima naših stvvaralaca, Ivan V. Lalić, kao protodomoslov srpske poezije XX stoleća, svoje ime upisuje na preseku preseka, u središtu središta, istovrememo i odozgo nadole i odozdo nagore. Istorijski kontekst njegove brige za svet, posvedočene opasnostima tehnički usavršenog zla, otkriva nam, ipak, sasvim drukčije, eshatološko-apokaliptičke slutnje konačne destrukcije, naslućene podjednako snažno i u njegovoj ranoj i u njegovoj poznoj poeziji, a najlapidarnije izražene u pesmi *Kao molitva*, takođe iz zbirke *Pismo*: „Jesi li umoran, Bože / Od neizvesnosti dela? / Celina još traje, cela / Al pukotine se množe... // Glose o tebi se glože, / Razum je razjeo čula, / Mi smo tumači rasula: / Jesi li bolestan, Bože?" (Lalić 1997v, 167–168)

Lalićev odnos prema svetu, ovde još uvek nekadar da do kraja prihvati svoju domoslovnu i domoslavnu prirodu, ustrajava na očitome paradoksu – svet je, sav obolešćen, istovremeno i pokretač čovekovog čeznutljivog sezanja ka Bogu, ali je isto tako i svojevrsni dokaz o čovekovoj kosmičkoj napuštenosti. Ambivaleltnost lirskog subjekta prema komunikacijskom kanalu molitve ogleda se već u samome naslovljavanju pesme. Međutim, naslov *Kao molitva* ne sugeriše nužno da je reč o ironizovanoj pseudomolitvi, o čistoj sumnji u spasenje koja se krije iza poetski intoniranog molitvenog obraćanja, kao što bi to na prvi pogled moglo da izgleda. Ovaj naslov, sasvim suprotno prethodno izrečenom, može predstavljati uvid u neočekivano transformativno iskustvo – sumnja lirskog subjekta, naime, u tom slučaju biva iz iskrenosti srca žrtveno prinesena *kao molitva*, zadržavajući odnos sa onostranim, čime doista blagodatno zadobija njena imanentna svojstva. U tom, dakle, slučaju ono što je naizgled remetilački faktor opstajanja u komunikacijskom kanalu molitve (sumnja) biva upravo zalog daljeg produženja odnosa: na taj se način suptilno trasira put između domoslovlja i domoslavlja, taj sazrevajući uspon Lalićeve autentičke *ikodoksije* (οἰκοδοξία). Upravo pravi i iskustveno potkrepljeni domoslavni trudbenik ne odvraća svoje lice od opasnosti koja, iz ljudske perspektive posmatrano, postaje prepreka celosnome i ljubavno samozaboravnom prepuštanju slavoslovlju. Tračak racionalne suzdržanosti pred donošenjem konačnoga suda o svetu i na beskućništvo osuđenom čoveku otvara mogućnost da se opasnost još uvek mirno i suzdržano posmatra. Zbog toga se iz akustike Lalićevog vremena vrlo jasno može čuti kako se problem odnosa prema svetu u raspadanju prepoznaje kao prvoklasan *teološki problem*. Tu je istu činjenicu u svom pionirskom tekstu iz 1967. godine pod naslovom *The Historical Roots of Our Ecologic Crisis* prepoznao istaknuti američki istoričar Lin Vajt (Lynn White Jr.). (White 1967, 1203–1207) U ovom svom tekstu Vajt ističe prevashodnu odgovornost hrišćanske teologije kako za izazivanje, tako i za razrešavanje velike nastupajuće ekološke krize savremenog čovečanstva. Navodeći stanovište Hrista Janarasa, u svojoj knjizi *Ekološke teme* episkop Jovan Purić navodi da se izvor te krize može prepoznati upravo u *antropološkom egocentrizmu*:

„Tako, za Hrista Janarasa ekološki problem nije ništa drugo do ‚organska posledica jedne specifične civilizacije, odnosno jednog opšteg načina života – potrošačkog načina života, konzumerizma koji nije samo jedno bulimično ponašanje već jedan opšti stav prema životu [...] Potrošač je ličnost duhovno degradirana na nivo individue koja živi rukovodeći se isključivo svojim egocentričnim željama i porivima: on je nesposoban da opšti sa drugima [...] on je potpuno nesvestan radosti koja može da proistekne iz samonadilaženja, samodavanja i ljubavne nesebičnosti', kroz opštenje i zajedničarenje sa drugima." (Purić 2013, 33)

Prepoznajući u izvornom predanjskom položaju čoveka *u odnosu* prema svetu odgovor

na instrumentalizaciu tvari, izazvanu permanentnim eksploatisanjem svih raspoloživih resursa, teolog mora da izrazi potrebu za njenim komunikativnim evharistijskim žrtvoprinošenjem pod vidom hleba i vina, obnavljajući time i prvobitni čovekov položaj u svetu. Dakle, iz te se perspektive pitanje čoveka i pitanje sveta pokazuju kao dvojedini problem međusobne otuđenosti, koja je u Lalićevoj poeziji, a naročito u pesmi *Mapa* iz zbirke *Strasna mera*, izražena kroz napetost između *mape* i *teritorije*[10], između stvarnosti o svetu po sebi i tumačeve predstave o njemu, združene sa nizom drugih predstava koje tvore ukupnu ljudsku istoriju, ispripovedanu u bezbroj različitih varijacija, od njenih faktografski utemeljenih stanovišta, do onih stanovišta koja se po svojoj nepotvrđenosti svrstavaju vrlo blisko uz mitologiju, ponekad i prelazeći njenu nedovoljno isprofilisanu granicu. Zato se mapa, kao plod čovekovih napora da razume svet, da se sagledavanoj teritoriji pruži neko manje ili više tačno tumačenje, u Lalićevoj poeziji pokazuje u svoj svojoj mogućoj nepouzdanosti, uz napomenu da se, uvek kao zadatost, mora neprekidno *usklađivati* sa teritorijom:

„Nepouzdana, ali jedina pri ruci – / Iskrzana i rasparana na preklopima, / Lako se otvara, ali teško čita... / Geografija / Najčešće previđa istinitost legendi; / Time putovanje postaje uzbudljivije, / U trajnoj neizvesnosti ishoda. Uostalom, / Tačne mape i nema." (Lalić 1997v, 170)

Svaka mapa, svaki odraz pokušaja da se svet protumači i da se o njemu stekne makar kakva jasna slika, predstavlja nepouzdano ostvarenje čovekove potrebe za orijentacijom, pri čemu stvarnost teritorije, ono na šta mapa neprekidno referiše, ostaje trajno neuhvatljiva. Drugim rečima, svet kao takav, bez posredstva jezika i ljudske potrebe da u njega unese red, nemoguće je neposredno sagledavati: filter uvek mora da postoji. Zato je mapa predmet kojem se ne može čvrsto verovati, ali ujedno i jedini dostupan način sticanja predstave o svetu i njegovim istorijskim naslagama. Ne postoji, niti će kad postojati mapa koja je u potpunosti usklađena sa teritorijom; uvek će između same stvarnosti (ako ona uopšte i postoji nezavisno od ljudskoga opažanja) i načina na koji se stvarnost poima postojati nepremostiv jaz. To, međutim, ne znači da od samoga mapiranja valja u potpunosti odustati – ma koliko bilo nepouzdano, jedino mapiranje, jedino tumačka i proslavljačka uronjenost u pokušaj razumevanja sveta može čoveku da obezbedi nesmetano postojanje, a zagledanost u svojevrsnu *istoriju mapiranja*, odnosno u načine na koji se svet kroz istoriju razumevao, može mu pomoći da razume sebe samoga. To, dalje, još jednom podrazumeva određenu kritičku distancu koja se zauzima prilikom ispitivanja sopstvene mape i njome zacrtanih koordinata – usklađivanje mape i teritorije može funkcionisati jedino onda ako se razume da se rušenje određenog i ustaljenog tumačenja sveta često nepravo poistovećuje sa razrušenjem sveta samog, budući da u subjektu izaziva osećanje potpune dezorijentisanosti, koje iziskuje da se poredak ispočetka stvori i uspostavi. Zato se u Lalićevoj pesmi *Kao molitva* glose međusobno glože – svaka od njih teži tome da utvrdi vlast nad ostalima i da tako postane jedino legitimno i istinito tumačenje teritorije. Razum razjeda čula onda kada ona postanu slepa za sagledavanje različitosti između mape i teritorije, onda kada se okrenu od stvari samih i ostanu zadubljena isključivo u njihovo tumačenje. Pesmom *Kao molitva* i pesmom *Mapa* opevano je tako, između ostaloga, još i ogrešenje o potrebu da se sopstvenim i neposrednim (čulnim) iskustvom stalnost i stvarnost mape kao određenoga stanovišta o svetu iznova i na nove načine proveravaju. Jer, kako smo u prvome delu teksta vernost sopstvenom iskustvu (patnje) imenovali kao bitnu karakteristiku Lalićeve poezije u celosti, i u ovim njegovim pesmama možemo pronaći potvrdu za to naše stanovište. Lalićeva poezija, u težnji za ispunjavanjem domoslovnog zadatka savremenog pesnika,

10 O pojmovima mape i teritorije, o njihovoj razlici i njihovoj vezanosti za ljudsku psihologiju videti knjigu Zorice Tomić pod naslovom *Preživeti haos: filozofski vodič kroz veštinu komunikacije*: Tomić 2024

koji pri tom ispunjavanju mora ostati naročito oprezan da svoje osećanje nehotice ne izrazi kao neubedljivo, prenebregavajući tako sve što mu se u svetu i u tuđim zavađenim glosama može suprotstaviti, vraća svoga čitaoca stvarima samim, ostajući verna potrebi da se daljim traganjem preispita ono što je dosad nađeno. Ako je i uronjen u problem sveta, ako i pokušava da u njemu nazre obris doma, Lalićev pesnički individuum ostaje u stalnom oprezu pred potrebom da se o svetu kaže nešto konačno: proslavljajući, on se trudi da svoje proslavljanje ne izrekne prerano, bez ravnoteže između vernosti i sumnje, koja se u Lalićevoj poeziji prepoznaje kao ključna ravnotežna tačka.

Pored navedenog, treba napomenuti da zadatak prepoznavanja slovesnog *žiga u ilovači* sveta, kako je to opisano u pesmi *Pismo*, nije tek predmet bezinteresnog naučnog sagledavanja – reč je o potrebi da se u opštem raspadanju sa liminalne pozicije pesničkoga subjekta ostane čitav u svetu i životu, da se stradanje (ipak) preživelih u vremenu velikih opasnosti makar malo pritom umanji. Apolonijsko harmonizirajuće savladavanje haotičnog rasapa čovečanstva, osim što priziva brojne eshatološke impulse, u Lalićevoj poetici umeravanja i mere i na formalnom planu predstavlja stvaralački pokušaj da se stekne makar kakva vlasnost i kontrola nad užasima preživljenog bola[11]; rad na svetu i rad na tekstu predstavljaju samo dva vida iste arhitektonike otpora. Onde gde slovo postaje zemlja, a zemlja slovo, govoriti i pevati postaje isto što i iznova graditi svet. Ta bliskost između reči i čina, to njihovo ponovno neposredno sjedinjavanje, asocijativno nas može vratiti na prve biblijske redove: metametrička funkcija Lalićevog vezanog stiha može se iščitavati i kao češžnja za obnoviteljskom kosmogonijom. I tako se, ne samo blagovesnom tematikom Lalićevog pevanja već i samom spremnošću da se peva za svet i u ime boljeg sveta, spremnošću da se to čini kao otpor opštem uništenju, prepoznaju istinite reči episkopa Davida Perovića iz knjige *Projave hrišćanskog etosa u domostroju spasenja, kroz ličnost, i u bogoslovlju* – i pesnički je jezik, katkad i po svom prejemstvu, mogući i dostojni jezik teologije:

„Svi jezici imaju moć da primereno izraze najdublje tajne čoveka i sveta kao Božije tvorevine, jednako tako i tajne o samoj Božanskoj Presvetoj Trojici. Osim primarnog – teološkog jezika, jezici i načini govorenja o najvećim tajnama mogu biti ribarski, umetnički (svetlopisni, graditeljski i himnografski), aristotelovski, naučni, digitalni..." (Perović 2011, 15)

Misliti o beskrajnim mogućnostima govora o tajni znači misliti o rascvetavanju i neprekidnom trajanju pedesetničke mnogojezične rečitosti (Dela 2, 1–4). Različita iskustva otkrivenja tako se, u produženom trajanju Pedesetnice, objavljuju na različite načine i u različitoj hramovnoj akustici. Jedno je od tih iskustava i ono poetsko i domoslovno, čiji je glavni preduslov Lalić izrazio u pesmi *Jezero u jesen*, uvodnoj pesmi zbirke *Pismo*, naglasivši da se *duh* i *dah* spajaju u pevanje (Lalić 1997v, 103). Ovakvo (meta)fizičko jedinstvo

11 Ovakvo je razmišljanje o formi, zanimljivo kao perspektiva za produbljeno sagledavanje Lalićeve upotrebe tzv. stalnih oblika, umnogome nadahnuto biblijskim duhom i iskustvom. U svom tekstu pod naslovom *Kakvo „čitanje" je izvorno predmnijevao TroKanon* Eliezer Papo registruje da je formalna čvrstina pri konstruisanju teksta (npr. redanje stihova prema azbučnome redu) jedna od najvažnijih karatkeristika jevrejskih kanonskih tekstova. S tim u vezi on se osvrće na tužbalice prisutne u Tanahu: „U tužbalicama, recimo, ovim istrajavanjem na azbučnom ustrojstvu postiže se toliko žuđeni učinak poništenja osjećaja rasapa i rasula. Kao što se dim razgoni promajom, tako se i rasulo neumitno rasipa pred istrajnim redom azbuke. Kao što se vosak topi pred licem ognja, tako metež ustupa pred teosofsko-tekstualnnom organizacijom nedavnog razornog istorijskog iskustva. Kao što zlikovci ginu od lica Božijeg, tako ii zloća besmisla iščezava pred licem teksta koji osmišljava patnju, i to teksta ustrojenog po neumitnom redu azbuke." Videti: https://hevelneviim.rs/kakvo-citanje-je-izvorno-predmnijevao-trokanon/ (pristupljeno 2. 11. 2026.)
Verovatno bi se nešto od ovog drevnog jevrejskog razumevanja stvaralaštva moglo primeniti i na Lalićev susret sa nastupajućim haosom u svetu izgubljenih vrednosti.

i udruženo sinergijsko delovanje ljudskoga i božansko-nadahniteljskoga principa tvori od pevanja konkretni susret pneumatskog (πνεῦμα) i plotskog (σάρξ). U tom tajnovitom prostoru sjedinjenja dvaju energija događa se i iznošenje jevanđeljske blagovesne melodije na uravnotežene tasove vremena – Logos postaje telo (grč. Λόγος σὰρξ ἐγένετο – prema Jn 1, 14) i u njemu, po rečima apostola Pavla iz Kol 2, 9, sva punoća božanska (grč. πλήρωμα τῆς θεότητος) obitava telesno (grč. σωματικῶς). Pevanje, u svojoj sjediniteljskoj prijemčivosti, ponovo ucelovljuje ljudski i božanski glas. Osim toga, navedeni se stih iz pesme *Jezero u jesen* može čitati još i kao promišljanje o prirodi pevanja – ukoliko ga sagledavamo iz ove perspektive, možemo kazati da se Lalićevo pesmotvorstvo odaljava od isuviše pojednostavljenih svođenja ili na posledicu nadahnuća ili na posledicu veštine, i to u korist jednog umerenijeg stanovišta, koje se ne odriče ni jedne ni druge krajnosti već ih obe kao neophodne čini svojom neotuđivom osnovom. Tako u svom stvaranju postupajući, Lalić neurmono jezik svoje poezije, u njegovoj prirodnoj brizi za svet kao tvorevinu, za čoveka i njegov odnos prema Bogu, oseća, razume i sa pažnjom koristi koristi kao *mogući jezik teologije* u neprekidnom trajanju pedesetničke raznolikosti, spajajući ga tako sa čistom verom u stvarnost iskupljenja, što je u jednoj usmenoj autopoetičkoj napomeni i neposredno izrazio: „A što se tiče spasa, ili spasenja: kada bih mislio, ili osećao da ga nema – zacelo ne bih uopšte pisao pesme." (Hamović, ur. 1996, 13)

ZAKLJUČAK ANALIZE

Istorija ljudskoga roda i istorija svakog pojedinačnog života može se opisati kao gubljenje i zadobijanje kuće, kao gubljenje i zadobijanje doma. Razrušeni poredak stvarnosti i u jednom i u drugom slučaju izaziva iskustvo patnje i nagoni povređene da na novi način potraže za sebe zaštitu. U poeziji Ivana V. Lalića potraga za domom, prikazana slikom moguće skućenosti, postaje njena bitna odlika i na jednom i na drugom planu – i na planu istorije ljudskog roda u celosti, i na planu postojanja konkretnog subjekta-u-svetu. Deinfantilizujući predstavu o materinskom biću kuće, Lalićev lirski subjekt traga za onim prostorom koji bi mogao postati realno utočište čovekovo. Sa druge strane, njegova poetička odlika udomljavanja preliva se u praksu *poetske ikonomije* – u pokušaj da se poezija učini mogućim bogoslovskim jezikom, da se u haosu sveta prepozna skriveni domostroj spasenja, skrivena mogućnost da se svet oseti kao utočište. Konačno, ta poetička odlika određuje i Lalićevo razumevanje pričasne prirode stvaralaštva – učestvujući u istoriji kao domostroju spasenja, umetnik održava prihvaćeni i voljeni svet, to relativno i nepouzdano sklonište, svojom večnom praksom proslavljanja. Iz njegove vere i njegovom verom otkriva se ono što je skriveno: da će u eshatološkoj projekciji, na kraju vremena obeleženog silama destrukcije, iz temelja ugrožena kuća sveta biti konačno popravljena; da će jedan krov, pod kojim su smeštene sve ljudske glave, konačno prestati da prokišnjava.

IZVORI I LITERATURA:

Izvori

Lalić, Ivan (1997a) – Vreme, vatre, vrtovi: Bivši dečak; Vetrovito proleće; Velika vrata mora; Melisa; Argonauti i druge pesme; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.

Lalić, Ivan (1997b) – O delima ljubavi ili Vizantija: Čin; Krug; O delima ljubavi ili Vizantija; Smetnje na vezama; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.

Lalić, Ivan (1997v) – Strasna mera: Strasna mera; Pismo; Četiri kanona; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.

Lalić, Ivan (1997g) – O poeziji: Kritika i delo; O poeziji dvanaest pesnika; Ostali eseji i razgovori; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.

Literatura

Avramović, Marko (2015) – Ponovno pisanje pesme: Autocitatnost u Strasnoj meri i Pismu Ivana V. Lalića; u: Letopis Matice srpske, jul–avgust; str. 79–104.
Bašlar, Gaston (2005) – Poetika prostora, prev. Frida Filipović; Gradac; Čačak, Beograd.
Blagojević, Jovan (2023) – Motiv Blagovesti kao biblijski podtekst u poeziji Ivana V. Lalića; u: Kultura br. 178–179/2023; str. 137–155
Delić, Jovan (2019) – Ivan V. Lalić kao pjesnik kulture i dijaloga; u: 50 godina Međunarodnog slavističkog centra, knj. 1, Velike teme srpske književnosti: Naučni sastanak slavista u Vukove dane (1971–2019), vol. 1 (2019); str. 621–634
Đurić, Miloš N. (1972) – Istorija helenske književnosti; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; Beograd.
Florenski, Pavel (2013) – Prostor i vreme u umetničkim delima, prev. Nada Uzelac; Službeni glasnik; Beograd.
Gromović, Milan (2023) – Plavo prozorje: ogledi o vizantijskoj duhovnosti i srodnim aspektima srpskog pesništva XX veka; Akademska knjiga; Novi Sad.
Hamović, Dragan ur. (1996) – Ivan V. Lalić: pesnik (zbornik radova); Narodna biblioteka Kraljevo; Kraljevo.
Hamvaš, Bela (2022) – Hiperionski eseji: mitologija – estetika – metafizika, prev. Sava Babić; Milston; Beograd.
Han, Bujng-Čul (2026) – Iščezavanje rituala: topologija savremenosti, prev. Radovan Popović; Entropija; Zaječar.
Homer (2002) – Odiseja, prev. Miloš Đurić; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; Beograd.
Hristić, Jovan (2015) – Ivan V. Lalić; u: Ivan V. Lalić, prir. Sonja Veselinović; Antologijska edicija Deset vekova Srpske književnosti; Izdavački centar Matice Srpske; Novi Sad.
Huserl, Edmund (2004) – Predavanja o fenomenologiji unutrašnje vremenske svijesti, prev. Časlav D. Koprivica; Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića; Sremski Karlovci, Novi Sad.
Ignjatijev, Majkl (2025) – O utehi: pronalaženje smisla u mračnim vremenima, prev. Nikola Matić; Kontrast; Beograd.
Janaras, Hristo (1998) – Ekološko pitanje: egzistencijalni a ne kanonski problem; u: Teološki pogledi, godina XXXI, 1–4; str. 83–89
Jevtić, Petar S. (2026) – Grumen medne soli: ogled o nekolikim motivima iz Svetoga pisma u književnome delu Svetoga Save; Centar za empirijska istraživanja religije; Novi Sad.
Kjerkegor, Seren (2018) – Strah i drhtanje: dijalektička lirika Johanesa de Silencija, prev. Marina Todić; Draslar; Beograd.
Konstantinović, Zoran (1967) – Fenomenološki pristup književnom delu; Prosveta; Beograd.
Niče, Fridrih (1984) – Vesela nauka, prev. Milan Tabaković; Grafos, Beograd.
Niče, Fridrih (1988) – Ecce homo, prev. Jovica Aćin; Grafos, Beograd.
Obradović, Dositej (1997) – Život i priključenija; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; Beograd.
Pejčić, Jovan (2019) – Poezija i sveto: srpsko duhovno pesništvo, knj 1; Neopress design&print; Beograd.
Peno, Zdravko (2013) – Dogmatika: kratko izloženje pravoslavne vere, knj. 2 Hristologija; Visoka škola – Akademija Srpske pravoslavne crkve za umetnosti i konservaciju; Beograd.
Perović, David (2011) – Projave hrišćanskog etosa u Domostroju spasenja, kroz ličnost, i u bogoslovlju: stoslovi o hristoithiji kao naravi po Hristu, i o naravi antihristovoj; Pravoslavni bogoslovski fakultet; Beograd.
Prgomelja, Marija J. (2016) – Srednjovekovno nasleđe u poeziji Ivana V. Lalića; u: Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini br. 46–1; str. 123–132
Purić, Jovan (2013) – Ekološke teme; Zadužbina manastira Hilandara; Vrnjačka Banja.
Radulović, Marko M (2014) – Poetska religioznost u delu Ivana V. Lalića; u: Srpska teologija danas 2013 (14. decembar 2013); Pravoslavni bogoslovski fakultet; Beograd; str. 499–510
Radulović, Marko M. (2022) – Srpskovizantijsko nasleđe u srpskom pesništvu prve polovine 20. veka; Institut za književnost i umetnost; Beograd.
Ruse, Žan (1995) – Narcis romanopisac; Izdavačka književnica Zorana Stojanovića; Novi Sad.
Sveti Sava (2005) – Sabrana dela, prir. Ljiljana Juhas-Georgievska; Politika, Narodna knjiga; Beogard.
Šušnjić, Đuro (2009) – Religija I: pojam, struktura, funkcije; Čigoja štampa; Beograd.
Tomić, Zorica (2024) – Preživeti haos: filozofski uvid kroz veštinu komunikacije; Laguna; Beograd.
Unamuno, Migel de (2021) – Moja religija i drugi kratki eseji, prev. Mirjana Sekulić; Fondacija grupa sever; Novi Sad.
Velmar-Janković, Svetlana (2015) – O pesničkom subjektu u vremenu; u: Ivan V. Lalić, prir. Sonja Veselinović; Antologijska edicija Deset vekova Srpske književnosti; Izdavački centar Matice Srpske; Novi Sad.

Literatura na engleskom

White, Lynn (1967) – The Historical Roots of Our Ecologic Crisis; u: Science vol. 155, no. 3767; str. 1203–1207

Internet izvori

Papo, Eliezer – Kakvo „čitanje" je izvorno predmnijevao TroKanon: https://hevelneviim.rs/kakvo-citanje-je-izvorno-predmnijevao-trokanon/

ONE ROOF WILL STOP LEAKING – THE MOTIF OF THE HOUSE IN THE POETRY OF IVAN V. LALIĆ: FROM THE SPACE OF INTIMACY TO THE ECONOMY OF SALVATION

Author: PETAR S. JEVTIĆ
E-mail: p.jevtic-19932@filfak.ni.ac.rs
Faculty of Philosophy, University of Niš

Introduction: The motif of the house represents one of the most persistent symbolic focal points in Ivan V. Lalić's poetic oeuvre. Its various manifestations enable an understanding of Lalić's poetry as a continuous search for a foundation of human existence in a world marked by a disrupted value system.

Aim: This paper seeks to establish a unified semantic connection between the various manifestations of the house motif throughout Lalić's entire poetic oeuvre. Particular attention is devoted to the relationship between the spaces of the house, the temple, and the world, as well as to their symbolic function within the poet's poetics.

Materials and Methods: The research is based on a phenomenological and hermeneutic approach, drawing upon the legacy of Eastern Orthodox Christian theology.

Results: The analysis demonstrates that the motif of the house in Lalić's poetry transcends the meaning of a physical space and develops into a complex symbol of existential rootedness, spiritual identity, and eschatological hope. At the same time, poetic economy (poetska ikonomija) is recognized as one of the fundamental features of Lalić's poetics, since the creative act acquires the function of rebuilding the endangered space of human existence.

Conclusion: In Lalić's poetry, the search for the house emerges as a search for metaphysical refuge and ultimate meaning, whereby the home is established as a space of possible self-healing, spiritual transformation, and eschatological fulfillment.

Keywords: Ivan V. Lalić, house, home, space, poetic economy.

https://doi.org/10.63356/stes.hum.2026.014 УДК 785.11.082:786.2

TASSO: LAMENTO E TRIONFO – ODNOS FORME I PROGRAMNOSTI U SIMFONIJSKOJ POEMI FRANCA LISTA

Autor: KATARINA ĆELIĆ
e-mail: katarina.celic@student.au.unibl.org
Mentor: vanredni prof. dr Gordana Grujić
Akademija umjetnosti Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: Simfonijska poema predstavlja jedan od najznačajnijih žanrova programske muzike romantizma, čiji je razvoj Franc List posebno obilježio. U djelu *Tasso: Lamento e Trionfo* List povezuje muzičku formu sa književnim i biografskim sadržajem, prikazujući život i sudbinu italijanskog pjesnika Torkvata Tasa.

Cilj: Cilj rada je pokazati kako se kroz razvoj muzičkog materijala u djelu *Tasso: Lamento e Trionfo* ostvaruje veza između muzičke forme i narativnog prikaza Tasoovog života.

Materijal i metode: Materijal koji je korišten za izradu ovog rada jeste notni zapis kompozicije *Tasso: Lamento e Trionfo*. Kompozicija je originalno napisana za simfonijski orkestar, međutim, radi preglednosti analize, u toku proučavanja korištena je adaptacija za klavir Teofila Forhamera. Analiza kompozicije sprovedena je kroz detaljan pregled muzičkog toka, pronalaženje osnovnog tematskog materijala i analiziranje njegove razrade i transformacije, sa posebnim osvrtom na odnos muzičke forme i programskog sadržaja.

Rezultati: Analiza pokazuje da List jedinstvenim tematskim materijalima i nizom varijacija oblikuje muzički tok koji odgovara različitim fazama Tasovog života. Početni *Lamento* karakterišu molski tonaliteti, sporiji tempo i izražena harmonska i formalna nestabilnost, dok se kroz varijacije postepeno razvijaju i durski tonalni odnosi gdje se uglavnom egzaktno vodio klasičnim načelima. Završni dio donosi transformaciju ranijeg materijala i izražen trijumfalni karakter, čime se ostvaruje programska ideja djela.

Zaključak: *Tasso: Lamento e Trionfo* predstavlja primjer uspješnog jedinstva forme i programnosti. List muzičkim sredstvima oblikuje psihološki i simbolički portret Tasa povezujući njegovu životnu tragediju s temama patnje, istrajnosti i konačnog trijumfa.

Ključne riječi: Franc List; *Tasso*: *Lamento e Trionfo*; simfonijska poema; programnost

UVOD

Romantizam je u istoriji muzike donio novo shvatanje umjetnosti u kojem su emocije, individualnost i sloboda izraza postali važniji od strogih formalnih pravila prethodnih epoha. Kompozitori 19. vijeka nastojali su da muzikom prikažu ne samo osjećanja, već i književne, istorijske i filozofske sadržaje, stvarajući tako djela snažne programske osnove. Jedan od najznačajnijih predstavnika ovakvog muzičkog pravca bio je Franc List (*Franz Liszt*, 1811–1886), kompozitor koji je svojim inovacijama ostavio dubok trag u razvoju evropske muzike.

Posebno mjesto u Listovom stvaralaštvu zauzima simfonijska poema, žanr koji je upravo on oblikovao i doveo do umjetničke zrelosti. Kroz simfonijske poeme List je nastojao da poveže muziku sa književnošću, likovnom umjetnošću i istorijskim temama omogućavajući orkestru da postane sredstvo dramskog i psihološkog pripovijedanja. Među njegovim najznačajnijim simfonijskim poemama izdvaja se *Tasso: Lamento e Trionfo*, inspirisana životom italijanskog pjesnika Torkvata Tasa (*Torquato Tasso*, 1544–1595). Označena je kao broj 2 u njegovom ciklusu od 13 simfonijskih poema nastalih tokom vajmarskog perioda. Druga je najizvođenija Listova simfonijska poema u periodu od 1849. do 1861. godine, odmah nakon simfonijske poeme *Les Preludes,* sa ukupno 23 izvođenja.[1]

Cilj ovog rada je da se prikaže na koji način je Franc List u ovoj kompoziciji ostvario spoj forme i programnosti, te kako je muzičkim sredstvima predstavio Tasov životni put – od patnje, duševne borbe i usamljenosti do posthumnog priznanja i trijumfa. Posebna pažnja biće posvećena istorijskom i književnom kontekstu djela, te njegovoj formalnoj organizaciji. Analizom nastojaće se pokazati kako je List kroz simfonijsku poemu oslikao muzički portret jednog pjesnika.

Listova simfonijska poema

Sredinom pedesetih godina 19. vijeka List je, prema riječima Serla (Searle, 1966), svoj kompozitorski rad opisivao sljedećim riječima: „Gotovo neprekidno radim na svojim simfonijskim poemama, koje su sada, i biće narednih godina, moje životno djelo". Spojio je svoju ljubav prema književnosti, drugim umjetnostima i muzici u obliku kompozicije koju je nazvao tonska poema, odnosno simfonijska poema. Simfonijska poema je kompozicija u jednom stavu, koja podsjeća na koncertne uvertire kakve su pisali Betoven (*Ludwig van Beethoven*, 16. decembar 1770–26. mart 1827), Mendelson (*Jakob Ludwig Felix Mendelssohn Bartholdy*, 3. februar 1809–4. novembar 1847), Berlioz (*Louis-Hector Berlioz*, 11. decembar 1803–8. mart 1869) i drugi kompozitori.

Iako ga je nova dužnost direktora muzike na dvoru u Vajmaru (*Weimar*) primorala da smanji broj nastupa kao virtuozni pijanista, List je u novoj poziciji prepoznao priliku da proširi svoje mogućnosti kao kompozitor. Njegova posvećenost orkestarskoj muzici u tom periodu bila je izuzetna, jer je za samo deset godina iskomponovao čak četrnaest kompozicija.

Ideja djela

Djelo *Tasso: Lamento e Trionfo* inspirisano je životom Torkvata Tasa, italijanskog pjesnika iz 16. vijeka, o čijoj će biografiji biti govora u nastavku rada. List se oslanjao na dva književna djela posvećena ovom pjesniku – jedno je napisao njemački književnik i pjesnik Johan Volfgang fon Gete (*Johann Wolfgang von Goethe*, 1749–1832), a drugo engleski pjesnik Lord Bajron (*George Gordon Byron*, 1788–1824). U pozadini ovog djela osjeća se i još simboličniji uticaj Lorda Bajrona jer njegova poema „Tasova žalopojka" (*The Lament of Tasso*, 1817) snažno odjekuje u podnaslovu Listove simfonijske poeme, kao i u prikazu umjetničke duše razapete tugom i patnjom, što obilježava početak kompozicije.

1 Pored simfonijske poeme *Tasso: Lamento e Trinfo*, u vajmarskom periodu stvaralaštva Franca Lista nastale su i druge simfonijske poeme: *Ce qu'on ented sur la montagne* (1848–1849), *Les Préludes* (1848), *Prometheus* (1850), *Mazepa* (1851), *Orpheus* (1853–1854), *Festklänge* (1853), *Héroïde funèbre* (1848–1850), *Hungaria* (1854), *Hunnenschlacht* (1856–1857), *Die Ideale* (1857) i *Hamlet* (1858). Jedina simfonijska poema koja nije nastala u vajmarskom periodu je *Von der Wiege bis zum Grabe* (1881–1882) nastala u poznom periodu stvaralaštva Franca Lista.

S druge strane, u drugom dijelu kompozicije List preobražava ove tužne teme u melodije veselijeg karaktera, najavljujući konačnu pobjedu umjetnika i njegovu slavu nakon smrti.

Romantičari su smatrali otuđenje, posebno ono društveno, jednom od ključnih odlika umjetničkog genija. Oblici takvog otuđenja prisutni su već i u Bajronovoj pjesmi, a prema pojedinim kritičarima mogli su uticati i na tonalni i formalni plan ovog Listovog djela.

Taso je patio od duševne bolesti i proveo je niz godina u duševnoj bolnici. Iako je kasnije napustio bolnicu i nastavio sa književnim radom, nikada se nije u potpunosti oporavio. Danas se pretpostavlja da je bolovao od šizofrenije.

Geteov prikaz Tasa usredsređen je prvenstveno na njegov položaj dvorskog pjesnika porodice Este u Ferari (*Casa d'Este di Ferrara*), u okviru političkih intriga dvorskog života. Nasuprot tome, Franc List bio je više privučen unutrašnjim sukobima pjesnika i sedam godina koje je proveo u duševnoj bolnici Svete Ane. Upravo su patnja i konačno uzdizanje Tasa inspirisali Listovu muzičku imaginaciju.

U predgovoru svog djela, List se poziva ne samo na Getea, već i na pjesmu Lorda Bajrona o Tasu, priznajući da je i ona imala značajan uticaj na njega. Prema riječima Serla (1966), „kompozitor ističe tri ključna momenta u Tasovom životu: Taso je osjetio ljubav i patnju u Ferari, osvetu u Rimu i posmrtnu slavu koja živi u narodnim pjesmama Venecije". List zatim muzički interpretira te tri faze: prvo prikazuje Tasa kao „duh koji luta" venecijanskim lagunama, zatim njegov uzvišeni i melanholični lik u Ferari, okružen dvorskim svečanostima, i na kraju njegovo uzdizanje u Rimu, gdje dobija slavu i priznanje kao mučenik i pjesnik.

List koristi predgovor (program) da usmjeri slušaoca, unaprijed opisujući narativne aktivnosti koje će ostvariti u svom djelu. Za Lista, program treba da olakša slušaocima razumijevanje. Program to postiže uspostavljanjem ***arhetipa radnje*** za djelo. Kako ga definiše *Newcomb* (1984), arhetip radnje ili paradigmatijska radnja nije „pretjerano konkretizovana i lako prepoznatljiva" već se odnosi na slijed postupaka i događaja preuzetih iz određenog književnog korpusa.

Arhetip radnje kompozicije pojavljuje se već u njenom podnaslovu: *Lamento e Trionfo*. U predgovoru za Tasa, List, prema riječima Liu (2015), napominje: „Želio sam da ovaj kontrast (lamenta i trijumfa) naznačim već u naslovu svog djela i nadao sam se da ću uspjeti da prikažem ovu veliku antitezu genija koji je za života bio nepravedno tretiran i koji nakon smrti blista svjetlošću koja će zasjeniti njegove progonitelje".

Nakon iznošenja arhetipa radnje, on biva izražen muzičkim sredstvima, tonalnim planom i formom; a upravo je forma element kroz koji se elaboracija arhetipa radnje najjasnije artikuliše.

Istorija djela

Prvi Listov nacrt za djelo *Tasso: Lamento e trionfo* datira od 1. avgusta 1849. godine. Međutim, glavnu temu za ovo djelo List je čuo mnogo ranije u Veneciji, te ju je već iskoristio u svojoj ranijoj klavirskoj kompoziciji *Chant du Gondolier* iz ciklusa *Venezia e Napoli*.[2] *Tasso: Lamento e trionfo* je svjetlo dana ugledao kao uvertira u dva dijela za pozorišnu postavku Geteove drame *Torquato Tasso*. U prvoj polovini kompozicije List muzikom prikazuje patnju i unutrašnje nemire koje je Taso proživljavao tokom godina provedenih u bolnici. Drugi dio djela prikazuje njegov trijumf, oslobođenje i povratak stvaralačkom radu nakon napuštanja bolnice.

2 *Godfrey, Margaret „Tasso: Lamento e Trionfo, Symphonic Poem for Orchestra (4 versions), S. 96 (LW G2)". AllMusic*

Orkestraciju za ovu verziju nije radio sam List, već ju je povjerio Avgustu Konradiju (*August Eduard Moritz Conradi*, 1821–1873)[3]. Kao prva verzija, izvedena je u Vajmaru iste godine povodom stote godišnjice rođenja velikog njemačkog pisca – Getea.

List je prvu reviziju poeme uradio 1850–51, a onda i drugu 1854. godine. Kasnije je List lično korigovao Konradijevu orkestraciju, a zatim je Joakim Raf (*Joseph Joachim Raff*, 1822–1882) izradio novu verziju partiture u periodu 1850–1851. godine. Nakon toga, List je ponovo temeljno revidirao djelo, dodajući centralni dio koji je proširio njegovu dramsku strukturu i emocionalni kontrast. Konačna verzija izvedena je 19. aprila 1854. godine u Vajmaru, pod Listovim dirigentskim vođstvom. Ovom verzijom djelo je dobilo svoju potpunu simfonijsku formu, u kojoj se jasno razvijaju tri ključne faze: patnja, unutrašnja borba i trijumf.

Torkvato Taso

Da bi se na pravi način napravila veza između forme i programnosti, neophodno je upoznati se sa biografijom glavnog lika ove Listove simfonijske poeme.

Torkvato Taso (11. mart 1544, *Sorrento*, Napuljska kraljevina–25. april 1595, Rim), najveći je italijanski pjesnik kasne renesanse. Bio je autor epa *Oslobođeni Jerusalim* (ital. *Gerusalemme Liberata*), napisanog 1581. godine. U tom djelu je u 20 pjevanja opjevao Prvi krstaški rat (koji je započeo 1096. godine, a završio se oslobođenjem Jerusalima). Njegov pogled na svijet i čovjeka bio je pesimističan.

Torkvato je bio sin Bernarda Tasa, pjesnika i dvorjanina, i majke Porcije de Rosi. Njegovo djetinjstvo bilo je zasjenčeno porodičnim nevoljama: dok je njegov otac pratio princa od Salerna u progonstvo 1552. godine, porodično imanje bilo je oduzeto. Nakon toga, njegova majka je umrla 1556. godine, a potom su uslijedili sudski sporovi oko njene zaostavštine. Taso se pridružio ocu u Rimu 1554. godine, a dvije godine kasnije našao se na dvoru vojvode od Urbina, gdje se školovao zajedno sa vojvodinim sinom. Njegova mašta već je bila nadahnuta pričama o krstaškim ratovima, a naročito nakon šokantne vijesti o turskom napadu na Sorento 1558. godine, kada je njegova sestra Kornelija za dlaku izbjegla masakr koji je uslijedio tokom napada.

Godine 1560. poslat je da studira pravo u Padovi. Taso je stupio u službu kardinala Luiđija d'Estea 1565. godine. Posjećivao je dvor vojvode Alfonsa II d'Estea u Ferari, gdje je uživao pokroviteljstvo vojvodinih sestara Lukrecije i Eleonore, za koje je napisao neke od svojih najboljih lirskih pjesama. Godine 1569. umro mu je otac, a godinu dana kasnije, Lukrecija je napustila Feraru, a Taso je potom pratio kardinala u Pariz.

Po povratku u Feraru 1571. godine, postao je jedan od vojvodinih dvorjana i posvetio se intenzivnom pjesničkom radu. Godine 1573. napisao je pastoralnu dramu „Aminta" (*L'Aminta*), završenu iste godine, a objavljenu 1581. Njegovo djelo prevazilazi uobičajene okvire pastoralne poezije zahvaljujući senzualnoj i lirskoj inspiraciji kojom je oslikao Arkadiju. Ton „Aminta" više je lirski nego dramski. Predstava u svojoj idealizovanoj slici dvorskog života odražava kratak period sreće koji je Taso uživao u Ferari.

Zbog pritiska i psihičkog napora, završio je u bolnici Svete Ane u Ferari (*Ospedale di Saint'Anna di Ferrara*) gdje će ostati narednih sedam godina. U bolnici je takođe pisao, a 1581. godine pojavilo se prvo izdanje „Oslobođenog Jerusalima". Sedam godina nakon

3 August Eduard Moritz Conradi bio je njemački kompozitor, dirigent i muzički aranžer iz perioda romantizma. Muzičko obrazovanje i profesionalnu karijeru ostvario je u Njemačkoj gdje je djelovao u muzičkim krugovima 19. vijeka. Radio je kao dirigent u pozorištima i bavio se komponovanjem i orkestracijom. Bio je povezan sa značajnijim muzičarima svog vremena među kojima je bio i sam Franc List. Njegov rad obuhvatao je različite muzičke forme uključujući scensku i orkestarsku muziku.

prijema u bolnicu, izašao je i jedno vrijeme boravio na dvoru princa od Mantove gdje je priveo kraju svoju tragediju „Galealto", kojoj će kasnije promijeniti naslov u „Torismonda". Godine 1592. otišao je u Rim kod nećaka pape Klementa VIII. Njemu je posvetio izmijenjenu verziju „Oslobođenog Jerusalima", koju je nazvao „Osvojeni Jerusalim". Ubrzo je napisao još dvije poeme: „Suze Djevice Marije" i „Suze Isusa Hrista". Boravio je kratko u Napulju, a potom se 1594. godine vratio u Rim gdje je bio zbrinut penzijom zbog velike naklonosti koju je uživao od pape. Umro je 1595. godine, a nakon smrti postao je nepresušna tema zbog zanimljivih i kontroverznih djela koja je pisao.

MATERIJAL I METODE

Pri analitičkom tumačenju kompozicije koristili su se notni i zvučni zapisi u kombinaciji sa adekvatnom literaturom. Kompozicija je pisana za simfonijski orkestar, no, zbog preglednosti partiture, korišten je aranžman za klavir Teofila Forhamera što doprinosi jednostavnijem praćenju tema koje se prožimaju kroz čitavo djelo.

Pri slušanju kompozicije, bilo je potrebno slušati globalno i selektivno. Selektivno slušanje podrazumjevalo je pronalaženje osnovnih tema na kojima je kompozicija zasnovana, obilježavanje istih, te poređenje različitih vidova integrisanja motiva kroz stavove u ciklusu. S druge strane, globalno slušanje je pružilo snažan utisak konačne programnosti.

REZULTATI

Forma

Verzija kompozicije iz 1849. godine pratila je klasičnu formu uvertire, podijeljenu na spori dio (*Lamento*) i brzi dio (*Trionfo*).

Jedna od najznačajnijih Listovih izmjena u kasnijim verzijama bila je uvođenje središnjeg dijela u stilu menueta. Ovaj dio je smireniji od spoljašnjih kontrasta i ima za cilj da prikaže Tasov stabilniji period dok je bio u službi porodice d'Este u Ferari. Na margini partiture List je napisao da orkestar u tom dijelu *preuzima dvostruku ulogu*: gudači izvode jednu zaokruženu muzičku cjelinu, dok drveni duvači sviraju drugu, paralelnu liniju. [4]

Danas, revidirana verzija predstavlja djelo koje je formalno podijeljeno na dva kontrastna segmenta, ali je cijela kompozicija zapravo zasnovana na varijacijama jedne jedinstvene melodije – narodnog napjeva koji je List čuo od gondolijera u Veneciji krajem 1830-ih godina.[5]

Odnos forme i programnosti

Pri formalnoj analizi formirana je šema koja se u potpunosti oslanja na programnost kompozicije. Šema sadrži pet dijelova koji nose termin *faza*, jer više odgovara programnosti i fazamam iz Tasvog života koje se prate (Tabela br. 1).

---

4 Ovaj postupak podsjeća na stil italijanskog kompozitora Pjetra Rajmondija *(Pietro Raimondi*, 1786–1853), poznatog po izuzetnoj kontrapunktskoj vještini. Rajmondi je napisao tri oratorijuma – *Joseph*, *Potiphar* i *Jacob* koji su mogli biti izvođeni zasebno ili spojeni u jednu cjelinu. Poznato je da List proučavao njegova djela, ali nije stigao da se lično sastane sa njim, jer je Rajmondi preminuo prije njihovog susreta.

5 *Godfrey, Margaret „Tasso: Lamento e Trionfo, Symphonic Poem for Orchestra (4 versions), S. 96 (LW G2)". AllMusic*

	Odsjek	Taktovi	Tonalitet	Programsko značenje
Faza I – *lamento*	**A –** *Lamento*	1–26	c-mol	Upoznavanje slušaoca sa stanjem patnje i tuge glavnog junaka
	B – šizofrena epizoda	27–53	c-mol	Dočaravanje Tasovog stanja šizofrenije od koje je bolovao
	A – *Lamento*	54–61	c-mol	Povratak u okruženje patnje i tuge u koje se Taso vraćao nakon šizofrenih epizoda
Faza II – put ka svjetlu	**Tema** (var)	62–90	c-mol	Najava boljih dana
	Var I	91–130	As-dur	Utisci optimizma i novog početka
	Var II	131–144	E-dur	Kompozitor daje jasan utisak duševne stabilnosti glavnog junaka kroz izbor tonaliteta i jasne kadence
	A – *Lamento*	145–164	Des-dur	Kompozitor prikazuje Tasovo prisjećanje loših dana u pozitivnom svjetlu
	Var III	165–290	Fis-dur	Loši dani daleko od našeg glavnog junaka
	Var IV	291–347	h-mol	Novi val tuge. Duševni oporavak čovjeka ne dolazi kroz konstantu i Tasov put će, pored uspona, imati i padove
Faza III– pad	**B –** šizofrena epizoda	348–374	c-mol	Kao najveći pad još jednom će se desiti šizofrena epizoda. *Lamento* motiv iz prethodnog odsjeka je već nagovijestio ovu fazu
	A – *Lamento*	375–382	f-mol	Šizofrena epizoda je, nakon značajnog duševnog oporavka, u glavnom junaku izazvala beznađe i tugu, ali ne i posustajanje
Faza IV – povratak	**Var V**	383–474	C-dur	Nakon značajnog duševnog pada, Taso je pronašao mir i utjehu u vjeri i Bogu, a dani patnje i *lamenta* su daleko iza njega
Faza V – *trionfo*	**CODA –** uvodni odsjek	475–500	Es-dur	CODA se po karakteru i slijedu najpraktičnije veže uz *trionfo* koji nalazimo u naslovu kompozicije. Posthumno priznanje koje je Taso uživao nakon njegove smrti nije izostalo ni u Listovom djelu koje mu je posvećeno
	CODA – centralni odsjek (etapa I)	501–523	C-dur	
	CODA – centralni odsjek (etapa II)	533–557	C-dur	
	CODA – završni odsjek	557–584	C-dur	

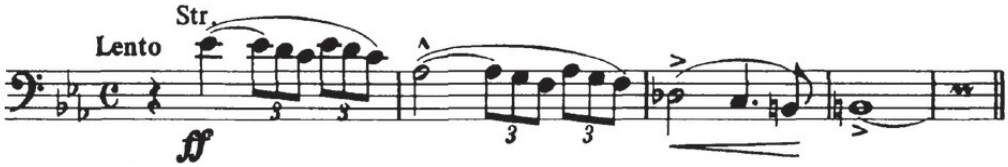
Tabela br. 1 Šematski prikaz forme i programnosti

Faza I - *lamento* predstavlja početak Tasove priče, a ona je započela čistim *lamentom* (ital. lamento – tužbalica, izraz tuge) gdje je Taso duševno već bio iscrpljen od raznog pritiska i životnih dešavanja.

Faza počinje **A** odsjekom, a ona, sa glavnim *lamento* motivom (Primjer br. 1), odmah na vidjelo donosi ono što je Taso u svojoj suštini oduvijek bio – pesimističan čovjek. Spor *lento* tempo uvodi nas u atmosferu tuge i očaja koja je vladala u Tassu. Efektu bola i tuge doprinosi i Listov izbor tonaliteta. C-mol, koji se u istorijskom kontekstu
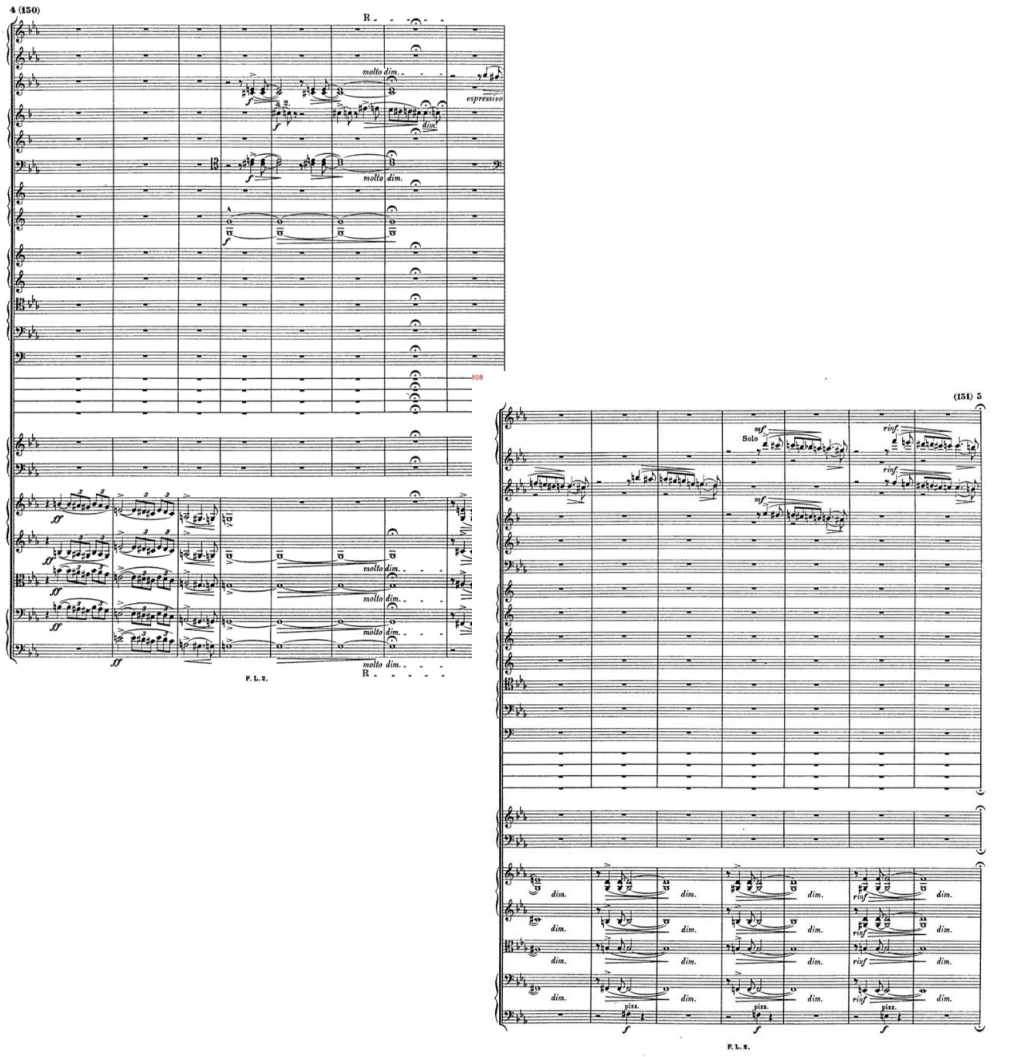
često povezivao sa ozbiljnim, dramatičnim i tragičnim karakterom, dodatno naglašava osjećaj patnje i unutrašnje borbe čime se ostvaruje snažna veza između tonaliteta i programske sadržine djela.

Primjer br. 1 *Lamento* tema

Dijalozi između glasova u partituri su spretno oslikavanje Tasovih glasova u glavi koje je mogao čuti usljed šizofrenih pojava (Primjer br. 2).

Primjer br. 2 Dijalozi između glasova

Odsjek **B** ponovo donosi *lamento* motiv, ali ovaj put u izuzetno brzom tempu. Nagli kontrasti doprinose stvaranju osjećaja nemira i nelagode oslikavajući šizofreno stanje na njegovom vrhuncu. Muzičke rečenice su nedorečene. Imaju jasan signal početka, ali bez očekivanog kadencijalnog završetka. Razgovor šizofrene osobe u *šizofrenoj epizodi* mogao bi se opisati na isti način.

Nakon *šizofrene epizode*, Taso se vraća u svoj *lento* karakter **A** odsjeka.

Ova tri stanja mogla bi se sagledati kao oblik složene trodijelne pjesme **A** – **B** – **A**.
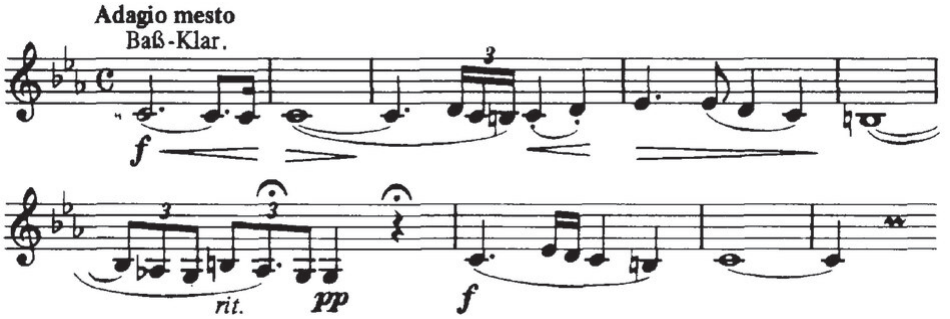
A odsjeci bi predstavljali mirna depresivna stanja, dok je **B** odsjek zasigurno prikaz šizofrenih reakcija. Upravo ovaj trodijel je čisti *lamento* kompozicije kog nalazimo u naslovu. On nam daje pun doživljaj Tasovog pesimizma, tuge i napada šizofrenije.

Nakon ovog efektnog trodijela slijedi niz varijacija kroz koje se provlači glavni motiv teme varijacije, a koje za zadatak imaju da dočaraju put napretka od patnje do konačnog trijumfa.

Faza II – put svjetla predstavlja Tasov put ka duševnom oporavku i dolazi u vidu teme s varijacijama.

Tema varijacije[6] (Primjer br. 3) dolazi u osnovnom tonalitetu i umjerenom tempu, ukazujući na to da se ništa značajno nije promijenilo u životu glavnog junaka. Taso je i dalje razoren duboko u sebi. No, put znači istrajnost, te se oni bolji dani nisu mogli čuti odmah na početku.

Primjer br. 3 *Trionfo* tema

Iako je *trionfo* temu, prema riječima Liu (2015), čuo od venecijanskih gondolijera, njena tematska sličnost sa *lamento* temom je itekako primjetna. Trionfo tema predstavlja temu koja će kasnije podlijegati nizu varijacija, ali kroz motivsku sporedbu ove dvije teme može se reći da je i sama *trionfo* tema varirana *lamento* tema.

Već prva varijacija donijela je paralelni durski tonalitet i tračak nade i svjetla u Tasovom životu. Ispostaviće se da je ta svjetlost ipak isuviše slaba, te se u drugom

6 Annie Yen-Ling Liu tvrdi da je upravo ova *trionfo* tema, koju donosi bas klarinet, element iz pjesme gondolijera koju je List čuo u Veneciji. („*Text, Topics, and Formal Language: Musical Narrativity in Franz Liszt's Prometheus and Tasso*", str. 152)

odsjeku ove varijacije ona u potpunosti gasi. Varijacija ka svom kraju, naročito u *codetti*, postaje harmonski sve nestabilnija, brža i ostaje vjerna molskim tonalitetima. Tasova praznina nije bila dugo odsutna.

Druga varijacija donosi E-dur. Efekat durskog tonaliteta, koji se do do tog trenutka nije javljao, mogao bi simbolizovati uzvišenje Tasovog duševnog stanja, jasan napredak i tragove pozitive. Snažne kadence i jednostavan harmonski fond zasigurno odaju utisak mentalne stabilnosti glavnog junaka.

Slijed varijacija prekida **A** tema sa glavnim *lamento* motivom, no ovaj put u Desduru i u nešto energičnijem tempu. Sve ovo stvara konfuziju, Taso se jasno prisjeća svojih tamnih dana. Osjeti *lamento* motiv u svojoj glavi, na svom srcu, i u svojoj duši. No, i loše stvari u životu su vrijedne sjećanja sve dok ne postoji mogućnost da se one ponove. Taso je siguran u sebe, pa se *lamento* motiva prisjeća u, kontrasta radi, durskom tonalitetu.

Treća varijacija u vidu *menueta* predstavlja glavnu Listovu reviziju poeme u periodu 1850–1851. Napisana je u trodjelnom ritmu i donosi igrački veseo karakter. Ovo je trenutak dalekog, polarnog Fis-dura koji simbolizuje da su loši dani daleko iza Tasa, toliko da ih se više neće ni prisjećati. Ova varijacija zasigurno osigurava „mirno more" za plovidbu ka konačnici.

Četvrta varijacija, ipak, donosi h-mol i novi val tuge. Ova varijacija na samom njenom kraju tugu zaključuje *lamento* motivom koji najavljuje kraj jedne faze.

Faza III – pad simbolizuje Tasov ponovljeni psihički slom kroz šizofrena stanja.

Repriza odsjeka **B** nam objašnjava da Taso prolazi kroz *šizofrenu epizodu* koja je identična njegovom stanju prije svog napretka. Osjetiti h-mol nakon ubjedljivog Fis-dura zasigurno znači „gubljenje kompasa" na ovom putu.

Jedan ovakav pad pri značajnom oporavku duševnog bolesnika ne bi smio predstavljati veliku prepreku, no u Tasu budi tugu i beznađe što je List i predstavio *lamentom* koji slijedi. Dakle, ponovo se javlja donošenje materijala teme **A**, ali ovaj put najkraće, kao da sluti da se više neće vraćati.

Faza IV – povratak je faza gdje će se slutnja ispostaviti tačnom, jer će sljedeća i posljednja varijacija početi mutacijom osnovnog tonaliteta uz duži uvod koji se ponaša kao da svečano priprema nastup teme.

Ova peta varijacija zapravo predstavlja varijaciju već viđenog *menueta*, odsjeka koji je Tasu do sad najviše ulio nadu i povjerenje u njegov oporavak. Ovaj put tema *menueta* javlja se u četvorodijelu čime ukazuje na krajnju stabilnost. Zanimljivo je što ova varijacija dominantno ističe *lamento* motiv, ali na poseban način, pun ponosa, života i optimizma. Šesta varijacija pokazuje nam kraj teškog putovanja ovog italijanskog pjesnika, na kom je on, konačno, duševno smiren i blagoslovljen, kakav je naročito bio Taso odlaskom u Rim. Tu se njegov put završava, a trijumf nastaje po njegovoj smrti.

Faza V – *trionfo* *donosi posthumni trijumf koji je pjesnik uživao nakon svoje smrti – njegova djela, kao važni trenuci svjetske književnosti, su nastavili živjeti sve do danas.*

Coda razvojnog tipa, podijeljena na tri efektna i brza odsjeka, ubjedljivo dočarava trijumf i slavu koju pjesnik posthumno i dobija, a čak i ona čuva sjećanje na pjesnikova daleka nesrećna stanja kroz *lamento* motive. Svemu tome efektno doprinosi i mutacija osnovnog tonaliteta iz c-mola u C-dur.

DISKUSIJA

Cilj ovog rada jeste da se, uz osvrt na relevantne izvore, ostvari smislen spoj forme i programnosti u Listovoj simfonijskoj poemi *Tasso: Lamento e Trionfo*. U svom radu *Text, Topics, and Formal Language: Musical Narrativity in Franz Liszt's Prometheus and Tasso*, Annie Yen-Ling Liu posmatra kompoziciju kroz tradicionalne formalne cjeline: ekspoziciju, razvojni dio i reprizu, te proučava način na koji je programski sadržaj raspoređen unutar njih. Za razliku od takvog pristupa, cilj ovog rada bio je da se forma sagleda prvenstveno kroz programski sadržaj, odnosno kroz događaje i životne etape koje su poslužile kao osnova za oblikovanje muzičkog toka, bez nužnog uklapanja u tradicionalne formalne obrasce. U skladu s tim, kompozicija je podijeljena na pet dijelova nazvanih *fazama*. Ovakva podjela omogućava da se muzički tok prati kroz smjenjivanje različitih emocionalnih stanja i programskih značenja, od početnog izraza patnje i unutrašnjeg nemira do konačnog trijumfa. Ovakav pristup ne isključuje značaj tradicionalne formalne analize, već nastoji da je dopuni drugačijom perspektivom. S obzirom na navedeno, granice između *faza* ne moraju nužno odgovarati granicama tradicionalnih formalnih cjelina, već su određene promjenama u karakteru muzike, razvojem tematskog materijala i njihovim značenjem u okviru programske zamisli djela.

Dok podjela na ekspoziciju, razvojni dio i reprizu omogućava sagledavanje načina na koji je muzički materijal organizovan, podjela na *faze* pruža mogućnost da se jasnije istakne njegova uloga u oblikovanju programske dramaturgije. Forma i programnost u Listovoj poemi se ne mogu posmatrati kao dva odvojena aspekta, već kao međusobno povezana elementa čijim se zajedničkim proučavanjem potpunije razumije kompoziciona zamisao djela.

ZAKLJUČAK

Na osnovu sprovedene analize simfonijske poeme *Tasso: Lamento e Trionfo* Franca Lista može se zaključiti da su forma i programnost međusobno povezane i da zajedno doprinose oblikovanju dramaturgije, ali i same ideje djela. Razvoj tematskog materijala, promjene tonaliteta i smjenjivanje različitih muzičkih karaktera prate programski tok kompozicije, od patnje i unutrašnjeg nemira do konačnog trijumfa. Podjela kompozicije na pet *faza* omogućila je sagledavanje njene strukture iz perspektive programskog sadržaja i Tasove životne sudbine. Ovakav pristup pokazuje da se forma ne mora posmatrati isključivo kroz tradicionalne formalne cjeline, već i kroz značenja koja muzički materijal ostvaruje u okviru programske zamisli. Na taj način potvrđuje se da je za razumijevanje Listove poeme važno istovremeno posmatrati njenu formalnu organizaciju i programski sadržaj, jer se tek njihovim povezivanjem može potpunije sagledati kompoziciona zamisao djela.

LITERATURA

Johns, K. T. (1993). *Franz Liszt's Symphonic Poems and the Press: The Reception of the First Performances 1850–1861*. *Revista de Musicología*.

Liu, A. Y.-L. (2015). *Text, Topics, and Formal Language: Musical Narrativity in Franz Liszt's Prometheus and Tasso*. *Language and Semiotic Studies*.

Godfrey, Margaret (2023) *Tasso: Lamento e Trionfo, Szmphonic Poem for Orchestra (4 versions), S. 96 (LW G2). AllMusic.*
Searle, Humphrey. (1966) *The Music of Liszt. 2nd rev. ed. New York: Dover Publications.*

TASSO: LAMENTO E TRIONFO - THE RELATIONSHIP BETWEEN FORM AND PROGRAMMATIC CONTENT IN FRANZ LISZT'S SYMPHONIC POEM

Author: KATARINA ĆELIĆ
E-mail: katarina.celic@student.au.unibl.org
Mentor: Associate Professor Gordana Grujić, PhD
Academy of Arts, University of Banja Luka

Introduction: The symphonic poem represents one of the most significant genres of Romantic program music, whose development was particularly shaped by Franz Liszt. In *Tasso: Lamento e Trionfo,* Liszt combines musical form with literary and biographical content, portraying the life and fate of the Italian poet Torquato Tasso.

The Aim: The aim of this paper is to demonstrate how the development of the musical materials in *Tasso: Lamento e Trionfo* establishes a connection between musical form and the narrative depiction of Tasso's life.

Material and Methods: The material used for this paper is the score of the composition *Tasso: Lamento e Trionfo.* The composition was originally written for symphony orchestra; however, for the purposes of a clearer analysis, a piano adaptation by Theophil Forchhammer was used during the study. The analysis was conducted through a detailed examination of the musical progression, identification of the basic thematic material, and analysis of its development and transformation, with particular attention to the relationship between musical form and programmatic content.

Results: The analysis demonstrates that Liszt uses unified thematic materials and a series of variations to shape a musical progression corresponding to different stages of Tasso's life. The opening Lamento is characterised by minor keys, a slow tempo and pronounced harmonic and formal instability, while the variations gradually introduce major tonal relationships and adhere to the principles of classicism. The final section transforms earlier material into a distinctly triumphant character, thereby fulfilling the programmatic concept of the work.

Conclusion: *Tasso: Lamento e Trionfo* represents a successful unity of form and programmatic content. Through musical means, Liszt shapes a psychological and symbolic portrait of Tasso, connecting his life tragedy with the themes of suffering, perseverance, and ultimate triumph.

Keywords: Franz Liszt; *Tasso: Lamento e Trionfo*; symphonic poem; programmatic content

https://doi.org/10.63356/stes.hum.2026.015 УДК 930.2(497.6):930.85„1895“

JUPITEROV VOTIVNI ŽRTVENIK IZ BANJE LUKE: EPIGRAFSKA ANALIZA, DIGITALNA DOKUMENTACIJA I PROSTORNI KONTEKST NALAZA

Autor: JOVANA BOJANIĆ, Danijel Bjelić
e-mail: jovana.bojanic@student.ff.unibl.org, danijel.bjelic@student.ff.unibl.org
Mentor: vanr. prof. dr Ivana Pandžić
Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: Jupiterov votivni žrtvenik pronađen 1895. godine kod tvrđave Kastel važan je epigrafski izvor za proučavanje rimskog prisustva na području Banje Luke.

Cilj: Cilj rada je povezivanje objavljenog čitanja natpisa s novom digitalnom dokumentacijom spomenika i kartografskim razmatranjem okolnosti njegovog pronalaska.

Materijal i metode: Istraživanje obuhvata kritičko poređenje literature i objavljenih prikaza natpisa, vizuelno dokumentovanje originala u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine, izradu 3D modela te obradu istorijske kartografske građe u programu QGIS.

Rezultati: Rezultati su objedinjeni opis forme i natpisa, pregled dimenzija očitanih s modela i prikaz šire pretpostavljene zone nalaza uz Crkvenu. Objavljeno čitanje povezuje dedikanta Lucija Sicinija Makrina s funkcijom konzularnog beneficijara Gornje Panonije. Taj podatak podržava razmatranje administrativnih i vojnih veza ovog prostora, ali samostalno ne potvrđuje tačan položaj provincijske granice. Poređenje mjera služi opisivanju proporcija, dok se prostorni prikaz odnosi na okolnosti otkrića, a ne na pouzdano mjesto postavljanja žrtvenika.

Zaključak: Doprinos rada je dopuna dokumentacije i jasno povezivanje svakog zaključka s vrstom i ograničenjima dokaza na kojima se zasniva.

Ključne riječi: Castra; Jupiterov žrtvenik; *Pannonia Superior*; *beneficiarius consularis*; g*enius loci*; 3D fotogrametrija; GIS; zaštita nasljeđa; javna arheologija

UVOD

Važnost vojne stanice *Castra*, smještene na strateškoj raskrsnici i u blizini provincijske granice, a na lijevoj obali Vrbasa (kod ušća rijeke Crkvene), ogledala se upravo u navedenom, geografski povoljnom položaju. Na ovom prostoru formiran je rimski vojni logor *(castrum),* koji je obuhvatao putnu odmorišnu stanicu *(mansio)* i beneficijarsku stanicu *(statio).* Kako saglasno navode Patsch (1895, str. 576), Bojanovski (1988) i Periša (1995 –1996), radi potreba garnizona, u neposrednoj blizini logora razvilo se i civilno naselje *(canabae)*, što su potvrdili nalazi unutar tvrđave Kastel i na lokalitetu Hanište. Razvoj ovog naselja pratio je hidrološki obrazac naseljavanja duž Vrbasa i njegovih pritoka (Vrbanja, Ivaštanka, Crkvena i druge) (Čović, 1988, str. 128 –133), dok je pozicija naseljavanja na ušću Crkvene u Vrbas bila idealno funkcionalna pogodnost za život zbog optimalne bezbjednosti i pristupa prirodnim resursima.

Upravo pri definisanju statusa Kastre i navedenih stanica uz glavnu saobraćajnicu nastala je istoriografska dilema u pogledu tačne provincijske granice između Dalmacije i Panonije. U starijim naučnim studijama i ranim topografskim zapažanjima pretpostavljalo

se da se ovo područje nalazilo na sjeverozapadnoj granici provincije Dalmacije ili u nedovoljno istraženom pograničnom pojasu prema Panoniji. Na te pretpostavke ukazuju zapisi pruskog konzula i putopisca dr Ota Blaua (Dr. Otto Blau) iz 1877. godine. Prolazeći dionicom od Gradiške ka Banjoj Luci, on opisuje geomorfološke odlike terena oko Mahovljana i Laktaša, te na osnovu prirodnog tjesnaca na ovom području ubicira granicu Panonije, a potvrdu za svoju pretpostavku nalazi u postojanju rimske stanice *Ad Fines* (u prevodu „kod granice" ili „na granici"), smještene u blizini današnjih Mahovljana i Laktaša (Blau, 1877, str. 129).

Dopunu ovog provincijskog statusa Kastre donijeće Karl Pač (Patsch, 1895, str. 574–577). Na osnovu novootkrivenog epigrafskog spomenika, u formi votivnog žrtvenika (ara), koji je podignut od strane Lucija Sicinija Makrina, konzularnog beneficijara Gornje Panonije, iznio je teoriju da je Kastra u administrativnom i vojnom pogledu pripadala namjesniku Gornje Panonije. Natpis Jupiterovog votivnog žrtvenika iz Banje Luke povezuje podatke o rimskim religijskim praksama s pitanjem prisustva službenika provincijske uprave na prostoru koji se u literaturi razmatra u vezi s antičkom Kastrom (Kastel, Banja Luka). Značaj ovog nalaza proizilazi iz natpisa, u kojem su navedeni posveta Jupiteru i geniju mjesta, ime dedikanta i njegova službena pripadnost. Prvi izvještaj o otkriću objavio je Karl Patsch. Natpis je potom uključen u obradu antičkih kultnih i votivnih spomenika, kao i u epigrafsku zbirku Bosne i Hercegovine (Imamović, 1977, str. 382; Patsch, 1895, str. 574–577; Škegro, 1997, str. 101, br. 116).

Prostor Banje Luke u istraživanjima rimskih komunikacija povezuje se s pravcem Salona–Servitium. Taj okvir je važan za razumijevanje djelovanja provincijskih službi, dok se funkcija svakog pojedinačnog nalazišta na tom pravcu mora zasebno obrazložiti (Bojanovski, 1974, str. 78 –99; Pašalić, 1960). Ranije analize u literaturi ukazale su na administrativni značaj dedikantove titule i votivni karakter spomenika. Istraživački problem ovog rada jeste odnos između poznatog epigrafskog podatka, novih vizuelnih zapisa predmeta i nepotpuno dokumentovanih okolnosti pronalaska. Spomenik se čuva u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Digitalna dokumentacija omogućava dopunski pregled njegovih dostupnih površina i pripremu materijala za istraživanje i prezentaciju.

Ovaj rad se bavi sintezom tri međusobno povezana segmenta istraživanja u jedinstvenu cjelinu. To su morfološke i epigrafske osobine spomenika i njihova vidljivost u objavljenoj i novoprikupljenoj građi, tumačenje natpisa kao neposrednog izvora o dedikantu i istorijsko tumačenje njegovog djelovanja na ovom prostoru, te do kojeg stepena istorijski opis i kartografski izvori omogućavaju prostorno određivanje nalaza. Cilj istraživanja je da se dokumentovanje ovog nalaza, tumačenje natpisa i prikaz mjesta otkrića povežu bez izjednačavanja njihovog različitog stepena pouzdanosti, dok će se 3D model i kartografski prikaz koristiti u svrhu dopune dokumentacije i vizuelne interpretacije, dugoročne zaštite i adekvatne prezentacije.

MATERIJAL I METODE

Objavljeni istorijski i arheološki izvori poslužili su kao polazna građa za istraživanje i ponovni pregled podataka o Jupiterovom votivnom žrtveniku. Osnovni polazni izvor predstavlja rad Karla Pača (Karl Patsch) pod nazivom „Epigrafski nahogjaji iz 1895." na stranicama 574–577, objavljen u Glasniku Zemaljskog muzeja za 1895. godinu. Unutar navedenog rada, od bitnog značaja je poglavlje koje se odnosi na Banju Luku, a u kojem su doneseni prvi podaci o pronalasku, dimenzijama i natpisu votivne are. Imamovićeva obrada i Škegrin korpus korišćeni su za poređenje čitanja i kasnijeg tumačenja natpisa (Imamović, 1977, str. 382; Škegro, 1997, str. 101, br. 116). Ovi izvori ne predstavljaju

nezavisne izvještaje o otkriću, već prenose i obrađuju ranije podatke, što je uzeto u obzir pri procjeni njihovog dokaznog značaja. Pačov opis okolnosti pronalaska i upotreba izraza *in situ* zahtijevaju oprezno tumačenje, jer se podatak može odnositi na vezu spomenika sa širim područjem oko bedema Kastela, a bez detaljne terenske dokumentacije nemoguće je potvrditi njegov prvobitan položaj. Prema objavljenim podacima, žrtvenik je pronađen u šljunku tokom radova H. Pokornog oko mosta preko Crkvene. Nedostatak tehničke dokumentacije ovog inženjera onemogućava precizno lociranje nalaza, zbog čega se u ovom radu prikazuje šira hipotetička zona pronalaska.

Nova vizuelna dokumentacija prikupljena je tokom posjete Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine u aprilu 2025. godine u okviru pripreme studentske izložbe „Tragovi rimskog vremena: arheološko nasljeđe banjalučke regije". Tom prilikom su pregledani oblik spomenika, dostupne površine i natpisno polje, a fotografski materijal je upotrebljen za izradu digitalnog modela. U pogledu sirovinskog sastava, identifikacija kamena kao krečnjaka (vapnenca) preuzeta je iz ranije literature, s obzirom na to da nije vršena petrografska ili geohemijska analiza, materijal izrade se za sada posmatra u okviru šireg arheološkog konteksta regije kroz odlike kamena i finoću ureza natpisa, te ne predstavlja rezultate ovog istraživanja (Imamović, 1977, str. 382).

Kartografsku građu čine list Banjaluka iz serije *Spezialkarte der Österreichisch–Ungarischen Monarchie*, oznake 26 XVI (6058), razmjere 1:75.000, iz 1889. godine (K. u. k. Militärgeographisches Institut, 1890), te plan Banje Luke iz 1911. godine, razmjere 1:20.000. Digitalni primjerak prve karte preuzet je preko portala Mapster, koji kao ustanovu čuvanja navodi Library of Congress u Washingtonu, uz signaturu G6480 s75 .A8. Plan iz 1911. godine korišćen je u digitalnoj reprodukciji dostupnoj preko platforme Avenza Maps, u okviru zbirke Discus Media 1900 Collection. Kao dopunska vizuelna građa korišćene su istorijske fotografije prostora uz Crkvenu, Govedarnicu i Gradsku tržnicu, iz perioda od kraja XIX do druge polovine XX vijeka, i savremena kartografska podloga. Karte i fotografije prikazuju različite vremenske presjeke, zbog čega se njihovi elementi ne uzimaju kao istovremeno stanje iz godine pronalaska žrtvenika, već kao građa za razumijevanje prostornog odnosa Kastela sa okolinom tokom godina.

Epigrafska obrada zasnovana je na poređenju Pačovog objavljenog prikaza, čitanja u kasnijoj literaturi i dostupne digitalne dokumentacije. Razmotreni su redoslijed redova, razrješenje skraćenica, raspored imenske i votivne formule, ligature i odnos slova prema širini natpisnog polja. Analiza obuhvata paleografsko raščlanjivanje urezanih slova, identifikaciju klesarskih ligatura i mogućih interpunkcijskih znakova *(puncta),* kao i rekonstrukciju prostornog rasporeda teksta *(ordinatio).* Već objavljeno čitanje prikazano je kao osnova za interpretaciju teksta natpisa. Pojedini podaci o sitnim klesarskim detaljima razmotreni su kao novo očitavanje odlika natpisnog polja, koje je sprovedeno uz 3D prikaz spomenika. Ligature i pojedinačni znakovi ponovno su očitavani i razmotreni u novim odlikama ovog klesarskog stila, uz jasno ograničenje o ovim tvrdnjama. Procjena istorijskog značenja sadržaja imena, titule i posvete pripada čitljivom tekstu, prema objavljenom čitanju. Zaključci se izvode o službenim i religijskim vezama dedikanta izvode tumačenjem toga teksta, koje zahtijeva dodatnu arheološku ili istorijsku potvrdu.

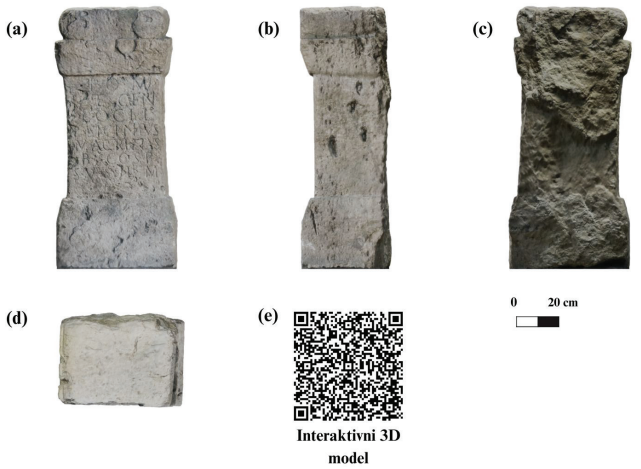
Fotogrametrijsko snimanje je izvedeno korišćenjem iPad-a u aplikaciji Scaniverse, kružnim kretanjem oko spomenika s više visinskih nivoa. Osvjetljenje u depou i mogućnost pomjeranja predmeta su ograničeni, naročito zbog njegove mase i oštećenja baze. Pri izboru položaja kamere nastojalo se ostvariti preklapanje susjednih snimaka veće od 70%. Taj procenat predstavljao je tehnički cilj snimanja. Za kasniju obradu je korišćena aplikacija Abound 3.1.0. Model sa poligonalnom mrežom i teksturom, sačuvan u formatu GLB. Pored navedenog, model je korišćen za pregled oblika, odnosa glavnih dijelova i dostupnih površina spomenika. Dimenzije spomenika su očitane u programu Blender, čime su izdvojene ukupna

visina, širina i dubina korpusa, dimenzije profilisanih dijelova, te visina i širina natpisnog polja. Za ukupnu visinu, širinu i dubinu korpusa izračunata je aritmetička razlika između vrijednosti s modela i objavljenog podatka. Granice baze, krune i korpusa određene su prema vidljivim prelazima njihovih formi. Vrijednosti očitane u program izražene su u metrima, pri čemu broj decimalnih mjesta nije izjednačen s tačnošću mjerenja. Ranije navedene mjere profilisanog dijela od 0,49 m i 0,35 m nisu tretirane kao dva nezavisna mjerenja krune i baze. Geometrijska mreža završnog modela sadrži 619.443 vrha i 1.094.746 trouglova.

REZULTATI

Spomenik ima tri glavne cjeline: profilisanu bazu, izduženi korpus s natpisnim poljem i profilisanu krunu. Na gornjem dijelu prepoznaju se bočne pulvine. Dostupni prikazi dokumentuju prednju, bočnu i zadnju stranu te gornju površinu krune. Zadnja strana pokazuje grublji i neravniji reljef od prednje. Ova razlika u strukturi reljefa zadnje strane predstavlja relativno zapažanje za formalnu analizu, ali bez dodatnih podataka ne dokazuje da je žrtvenik bio ugrađen u zid ili postavljen u svetilištu. Na osnovu dostupnog vizuelnog pregleda nije uočen definisan žrtveni fokus, niti su dokumentovani tragovi direktnog djelovanja vatre. Izostanak vidljivog fokusa i tragova gorenja predstavlja opis zatečenog stanja, ali ne omogućava pouzdano utvrđivanje načina na koji je spomenik korišćen u ritualnoj praksi. Zbog toga se funkcionalna interpretacija žrtvenika mora odnositi na njegove formalne karakteristike, epigrafski sadržaj i poređenje sa sličnim i odgovarajućim spomenicima rimskih provincija.

Izrađeni GLB model objedinjuje geometriju i teksturu te omogućava pregled oblika i vizuelnih osobina dostupnih površina spomenika iz različitih uglova. Slika br. 1 donosi njegove odabrane prikaze.

Slika br. 1. Digitalni prikazi Jupiterovog žrtvenika: a) prednja strana s epigrafskim natpisom; b) bočni profil; c) zadnja strana; d) gornja površina; e) QR kod za pristup interaktivnom 3D modelu na platformi Online 3D Viewer.
Izrada: J. Bojanić i D. Bjelić.

Očitane dimenzije objedinjene su u Tabeli br. 1. Ukupna visina modela iznosi 1,128 m, širina korpusa 0,412 m, a njegova dubina 0,307 m. U odnosu na ranije navedene vrijednosti, aritmetičke razlike iznose +0,008 m, +0,002 m i +0,007 m. Manja odstupanja mogu biti povezana s približnim navođenjem ranijih mjera, izborom mjernih tačaka i razlikama u načinu mjerenja. Zbog toga se rezultati mogu smatrati saglasnim na nivou osnovnih dimenzija, što je bio cilj poređenja dimenzija, dok ti rezultati ne mogu predstavljati samostalnu potvrdu metričke tačnosti modela. Ove mjere dopunjuju ranije objavljene ukupne dimenzije spomenika i omogućavaju detaljniji opis njegovih morfoloških karakteristika, kao i odnosa između arhitektonskih elemenata i epigrafskog polja. Podaci predstavljaju dopunu postojećoj dokumentaciji, posebno u pogledu zasebnih dimenzija elemenata koji u ranijem opisu nisu pojedinačno navedeni.

Parametar	Model (m)	Literatura (m)	Razlika (m)
Ukupna visina	1,128	1,12	+0,008
Širina korpusa	0,412	0,41	+0,002
Dubina korpusa	0,307	0,30	+0,007
Širina krune	0,494	—	—
Širina baze	0,508	—	—
Dubina krune	0,347	—	—
Dubina baze	0,349	—	—
Visina baze	0,300	—	—
Visina korpusa	0,539	—	—
Visina krune	0,289	—	—
Visina natpisnog polja	0,445	—	—
Širina natpisnog polja	0,368	—	—

Tabela br. 1. Dimenzije očitane s modela i ranije objavljene mjere iz literature
Napomena: Ranije mjere preuzete su iz rada (Patsch, str 574). Znak „—" označava da za taj zasebni paramater nije naveden uporediv podatak.

Visine baze, korpusa i krune u prikazanom zapisu daju ukupno 1,128 m. U odnosu na ukupnu visinu, njihovi udjeli iznose približno 26,6 %, 47,8 % i 25,6 %. Ovi omjeri izvedeni su iz podataka u Tabeli br. 1 i opisuju podjelu modela prema izabranim granicama dijelova. Zasebna očitanja natpisnog polja i glavnih dijelova dopunjuju opis spomenika detaljima koji nisu razrađeni u ranijem zbirnom prikazu mjera.

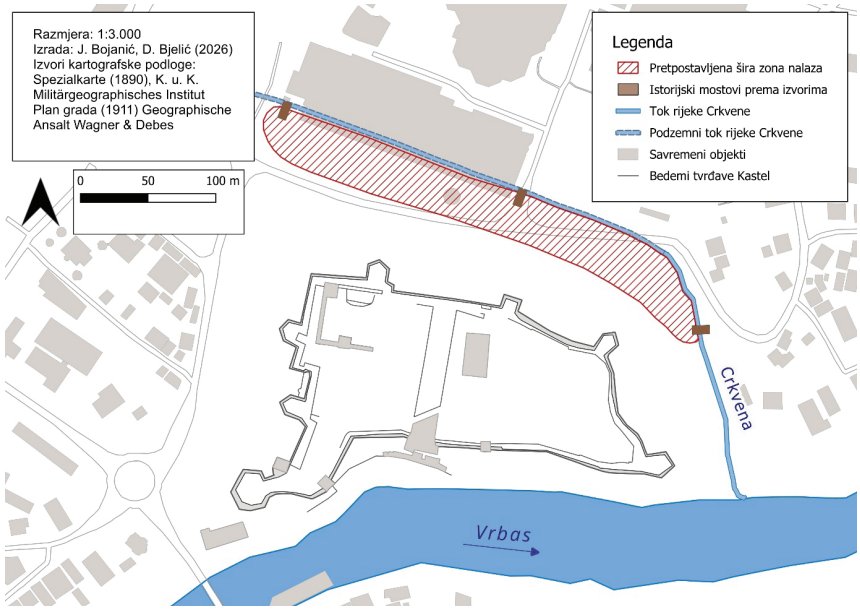
Na prednjoj strani spomenika nalazi se urezan natpis u sedam redova, sa pravilno klesanom rimskom monumentalnom kapitalom. Natpis je predstavljen prema Imamoviću (1977, str. 382), sa prevodom: „Jupiteru, Najboljem, Najvećem i Geniju mjesta L…, Sicinius Macrinus konzularni beneficijar provincije Gornje Panonije, ispunio je zavjet rado i prema zasluzi". U pogledu epigrafske i paleografske analize, urađena je analiza teksta sa osvrtom na skraćenice, ligature, interpunkcijske oznake i raspored slova. Tekst je klesan rimskom monumentalnom kapitalom, a započinje u prvom redu sa uvodnom invokacijom *I(ovi)*

O(ptimo) M(aximo) na samom vrhu epigrafskog polja, sa mogućom primjenom srednjih interpunkcijskih tačaka, koja zbog oštećenja spomenika nije jasno uočljiva. U drugom redu posveta obuhvata dva spoja tipa litterae contiguae, veznik „ET" kojem su objedinjena slova zajedničkom vertikalnom hastom i gornjim horizontalnim potezom, kao i „NI" u čijem spoju desna hasta slova N istovremeno predstavlja slovo I. Obje ligature zabilježio je i Škegro (1997, str. 101, br. 116). Umanjeno završno slovo O u riječi „GENIO" i umanjeno V u riječi „MACRINVS" treba opisati zasebno kao litterae minutae, jer smanjenje veličine slova samo po sebi ne podrazumijeva povezivanje zajedničkim potezom. U trećem redu slovo L označava skraćenicu praenomena Lucius i započinje ime dedikanta, dok je između „LOCI" I L jasno ucrtan *triangulum distinguens*, čime počinje imenska formula. *Nomen gentilicium (Sicinius)* dedikanta ispisan je u punom obliku, sa vokalskim U označenim kao V. *Cognomen (Macrinus)* je ispisan u punom obliku, dok je završni dio riječi zbijen, a V umanjeno radi prilagođavanja raspoloživom prostoru. U šestom redu, vidljivi su dvoslovna skraćenica „BF" za *beneficiarius* i razdjelnici između „COS" i P. U sedmom redu, između provincijske odrednice S i početnog V zavjetne formule, prikazan je kosi *triangulum distinguens.* Dodatni punktusi između svih završnih inicijala nisu jasno vidljivi, a ligature nisu uočljive. Primijećeno je da je tekst približno centriran u natpisnom polju, uz neujednačen lijevi rub, te da raspored redova nije potpuno usklađen sa sintaksom. *Genio loci* prelazi iz drugog u treći red, a *P(annoniae) s(uperioris)* iz šestog u sedmi. Treći red istovremeno završava posvetu i počinje ime dedikanta, a četvrti i peti izdvajaju *nomen* i *cognomen*. Skraćenice, ligature, umanjeno O i V te zbijanje završetka petog reda pokazuju prilagođavanje teksta širini polja. Na crtežu nije moguće potvrditi pomoćne linije za raspored slova. Završna formula *V(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)* u sedmom redu potvrđuje izvršenje zavjeta i votivni karakter spomenika. Prvo S toga reda ne pripada ovoj formuli nego provincijskoj odrednici *superioris.*

Red	Zapis	Razriješeno čitanje
1	I O M	*I(ovi) O(ptimo) M(aximo)*
2	ET GENIO	*et Genio*
3	LOCI L	*loci L(ucius)*
4	SICINIVS	*Sicinius*
5	MACRINVS	*Macrinus*
6	BF COS P	*b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) P(annoniae)*
7	S V S L M	*s(uperioris) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*

Tabela br. 2. Raspored natpisa i razrješenje skraćenica.

Kartografski prikaz objedinjuje položaj Kastela, Crkvene i mostova prikazanih u autorskoj rekonstrukciji. Crveno šrafirana zona proteže se uz sjeverni i sjeverozapadni dio prostora oko tvrđave, prema vodotoku (Slika br. 2). Rezultat je prikaz mogućeg prostornog okvira opisanih radova i nalaza, bez izdvajanja jedne potvrđene tačke otkrića.

Slika br. 2. Rekonstrukcija pretpostavljene šire zone pronalaska Jupiterovog žrtvenika u odnosu na istorijski tok Crkvene i tvrđavu Kastel.
Izrada: J. Bojanić i D. Bjelić, 2026.

Prikaz određuje širi okvir otkrića iz 1895. godine pomoću izvora među kojima je i kasniji plan iz 1911. godine. Ta vremenska razlika ograničava detaljnost rekonstrukcije.

Votivni karakter spomenika iskazan je zavjetnom formulom, a posebnu odliku posvete predstavlja povezivanje Jupitera i Genija mjesta. Spomenici s ovom kombinacijom posvete rijetki su među nalazima na području Bosne i Hercegovine. Imamović (1977, str. 135–136) navodi da su pronađena tri takva spomenika na ovom području, u Halapićima (Glamoč), na lokalitetu Gradina–Domavija (Skelani) i u Banjoj Luci kojem je natpis najbolje očuvan. Povezanost i koncentracija spomenika ovog tipa nije moguće jasno utvrditi, osim da su „poklonici mogli biti svi građani, raznih zanimanja i funkcija, uglavnom vojni časnici" (Imamović, 1977, str. 138), što je i u ovom primjeru slučaj.

DISKUSIJA

Najkonkretniji administrativni podatak predstavlja titula *beneficiarius consularis Pannoniae superioris.* Ona povezuje dedikanta s odgovarajućom provincijskom službom, a nalaz spomenika u Banjoj Luci čini tu vezu važnom za tumačenje rimskog prisustva na lokalnom nivou. Patsch je na toj osnovi razmatrao pripadnost ovog prostora Gornjoj Panoniji (Patsch, 1895, str. 575–577). Ovdje se razdvajaju pouzdanost čitanja titule i širina zaključka koji se iz nje izvodi.

Službena pripadnost osobe navedene u natpisu nije isto što i neposredna potvrda svih administrativnih obilježja mjesta pronalaska. Zaključak o lokalnoj provincijskoj pripadnosti zavisi i od toga da li je spomenik nađen u svom izvornom kontekstu, kakvo je kretanje dedikanta bilo moguće i kako se podatak uklapa u druge izvore. Natpis ne navodi naziv *Castra*, ne opisuje granicu i ne imenuje zgradu beneficijarske stanice. Stoga podržava razmatranje veze ovog prostora s upravnim strukturama Gornje Panonije, dok postojanje i tačan položaj stanice ostaju pitanja za širu analizu. Istorijsko tumačenje treba povezati s rezultatima istraživanja komunikacija i drugih lokalnih nalaza, bez pripisivanja

njihovih konteksta ovom predmetu (Bojanovski, 1974; Pašalić, 1960; Periša, 1995–1996).

Posveta Jupiteru Najboljem i Najvećem i Geniju mjesta, zajedno s formulom *votum solvit libens merito*, neposredno govori o izvršenom zavjetu. Ona omogućava razmatranje povezivanja Jupiterovog kulta sa zaštitničkim duhom mjesta u religijskoj praksi dedikanta (Imamović, 1977; Škegro, 1997, str. 101). Sam izraz genius loci, međutim, ne imenuje arhitektonski objekat i ne određuje granice svetog prostora. Pačovo tumačenje da je žrtvenik bio na prvobitnom mjestu i da upućuje na Jupiterovo svetilište pripada istoriji interpretacije nalaza, a ne nezavisno potvrđenoj stratigrafskoj činjenici (Patsch, 1895, str. 575). Opis nalaza u šljunku pri radovima na mostu ne zamjenjuje dokumentovan odnos prema antičkim zidovima ili podnici. Zbog toga GIS prikaz može prostorno organizovati podatke o otkriću, ali ne može potvrditi svetilište koje u raspoloživoj dokumentaciji nije arheološki izdvojeno. Sličan oprez potreban je pri tumačenju morfologije. Grublja zadnja površina može biti važna za buduće razmatranje položaja spomenika, ali sama ne dokazuje ugradnju u zid. Neprepoznat fokus i odsustvo dokumentovanih tragova vatre ne dokazuju da spomenik nikada nije bio izložen ritualnoj upotrebi. Pouzdano se može govoriti o votivnoj funkciji iskazanoj natpisom; detalji obreda i oblik prostora u kojem je spomenik stajao ostaju otvoreni.

Okolnosti pronalaska žrtvenika 23. jula 1895. godine mogu se posmatrati i u širem kontekstu urbanih promjena u Banjoj Luci tokom austrougarske uprave. Velika realka otvorena je 4. oktobra iste godine, čime je obilježen važan događaj u razvoju gradskog školstva (Mikić, 1978, str. 61). Vremenska podudarnost otvaranja škole i radova tokom kojih je pronađen spomenik otvara mogućnost razmatranja ovih događaja u kontekstu tadašnjih građevinskih i urbanističkih aktivnosti u gradu. Ukoliko bi se dodatnim istorijskim izvorima potvrdilo da su radovi na sanaciji jarka bili povezani sa uređenjem prostora oko škole, takva veza bi omogućila preciznije sagledavanje neposrednih okolnosti otkrivanja spomenika. U sadašnjoj fazi istraživanja, tu povezanost treba tretirati kao istraživačku pretpostavku, a ne kao utvrđenu činjenicu.

Epigrafska i paleografska analiza dopunila je dokumentovanje Jupiterovog žrtvenika identifikacijom karakteristika natpisa, njegove strukture, skraćenica, ligatura i votivne formule. U kombinaciji sa trodimenzionalnim modelovanjem i GIS analizom, ovaj pristup dodatno proširuje mogućnost proučavanja žrtvenika kroz različite metode u proučavanju i digitalnoj dokumentaciji arheološkog nasljeđa. Dok 3D model pruža detaljniji uvid u fizičke karakteristike predmeta, prostorna rekonstrukcija ga smješta u širi geografski kontekst. Ove dvije metode zato imaju komplementarnu funkciju: jedna doprinosi dokumentovanju i analizi materijalnih karakteristika spomenika, dok druga omogućava razmatranje njegovog odnosa prema istorijskoj sredini. Njihovo povezivanje omogućava jasnije predstavljanje postojećih saznanja i ograničenja raspoloživih izvora. Pouzdanost digitalnog modela ograničena je kvalitetom snimljenog materijala, vidljivošću površina i karakteristikama postupka obrade. U tom smislu, digitalni model predstavlja osnovu za buduća istraživanja, uključujući detaljnu analizu oštećenja, epigrafskih elemenata i morfoloških karakteristika, ukoliko se za to obezbijede odgovarajući podaci i tehnički uslovi.

Digitalna prezentacija doprinosi razumijevanju rimskog nasljeđa banjalučke regije, naročito kada se rezultati uključe u virtuelne izložbe, obrazovne sadržaje i javno dostupne platforme. Digitalni model može se koristiti u nastavi, muzejskoj interpretaciji i javnom predstavljanju kada je povezan s čitanjem natpisa i objašnjenjem konteksta. Postojanje GLB datoteke i QR koda samo po sebi ne dokazuje javnu dostupnost niti dugoročno čuvanje. Za trajnu upotrebu potrebno je organizovano čuvati izvornu građu, datoteke i metapodatke, odrediti uslove korišćenja te obezbijediti stabilan pristup, što će biti predmet budućeg rada.

Rezultati istraživanja otvaraju i pitanje uloge digitalnih tehnologija u javnoj arheologiji.

Budući da se spomenik čuva u depo-zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine,

mogućnosti njegovog neposrednog razgledanja i proučavanja zavise od uslova pristupa originalnom predmetu. Digitalni model može djelimično prevazići ovu prepreku tako što zainteresovanim korisnicima omogućava da spomenik posmatraju iz različitih uglova i upoznaju se s njegovim osnovnim karakteristikama bez fizičkog rukovanja originalom. Na taj način digitalna dokumentacija doprinosi širenju pristupa arheološkim izvorima koji nisu uvijek dostupni, a istovremeno podržava njihovo uključivanje u obrazovne i prezentacijske sadržaje.

U širem smislu, ovo istraživanje pokazuje da digitalizacija arheološkog nasljeđa ne treba da bude shvaćena isključivo kao tehnički postupak izrade trodimenzionalnog prikaza. Njena vrijednost se ogleda u mogućnosti povezivanja dokumentovanja, istraživanja i dugoročnog čuvanja digitalnih podataka. U slučaju Jupiterovog žrtvenika, kombinovanje epigrafskih podataka, morfološke dokumentacije i prostorne analize omogućava cjelovito predstavljanje spomenika, ali uz jasno uvažavanje ograničenja istorijskih izvora i digitalnih metoda. Dalji razvoj ovakvog pristupa mogao bi uključiti detaljno dokumentovanje postupka izrade modela, standardizovano čuvanje digitalnih podataka i izradu javno dostupne prezentacije spomenika.

ZAKLJUČCI

Rad povezuje objavljeni epigrafski sadržaj Jupiterovog žrtvenika s novom vizuelnom dokumentacijom i prostornim prikazom okolnosti otkrića. Opisani su osnovni dijelovi spomenika, objedinjene dimenzije očitane s modela i razjašnjen odnos između zapisa natpisa, razrješenja skraćenica i istorijskog tumačenja. Dokumentacijski doprinos čine višestrani digitalni prikaz, zasebna očitanja pojedinih dijelova i kartografsko predstavljanje šire zone nalaza. Objavljeno čitanje identifikuje dedikanta kao konzularnog beneficijara Gornje Panonije i potvrđuje votivnu posvetu Jupiteru i Geniju mjesta. Administrativna veza koju taj podatak otvara važna je za proučavanje rimskog prisustva u Banjoj Luci, ali ne određuje samostalno provincijsku granicu, položaj stanice ili lokaciju svetilišta. Kartografska obrada pruža prostorni okvir za razmatranje otkrića 1895. godine, bez pouzdane rekonstrukcije antičkog mjesta postavljanja.

Dalji rad treba usmjeriti na nezavisnu provjeru skale modela, dokumentovanje detalja natpisa, identifikaciju kartografskih i fotografskih predložaka te arhivsku i terensku provjeru konteksta nalaza. Time bi se mogla proširiti upotreba dokumentacije i provjeriti sada otvorene pretpostavke. Do tada su zaključci ograničeni na podatke koje prikazane metode mogu podržati. Pored naučnog doprinosa, istraživanje ukazuje na mogućnost korišćenja digitalnih modela u javnoj arheologiji. Dostupnija prezentacija spomenika može doprinijeti njegovom integrisanju u obrazovne i muzejske sadržaje, kao i ukazivanju na značaj kulturno-istorijskog nasljeđa. Buduća istraživanja potrebno je usmjeriti na utvrđivanje pristupa koji bi mogao doprinijeti pouzdanijem tumačenju spomenika i razvoju održivih načina digitalnog dokumentovanja i prezentacije arheološkog nasljeđa.

LITERATURA

Blau, O. (1877). *Reisen in Bosnien und der Hertzegowina: Topographische und pflanzengeographische Aufzeichnungen* [sa kartom i dodacima H. Kiperta (H. Kiepert)]. Berlin: Dietrich Reimer.

Bojanovski, I. (1974). *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Bojanovski, I. (1988). *Bosna i Hercegovina u antičko doba.* Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja.

Čović, B. (1988). Regija 9: Nalazišta. U: Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 128–133.

Imamović, E. (1977). Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine. Sarajevo: Veselin Masleša.
Mikić, Đ. (1978). *Školstvo u Banjoj Luci pod austrougarskom upravom*. U: Banja Luka u novijoj istoriji (1878–1945) (zbornik radova), Sarajevo: Institut za istoriju, str. 61.
Pašalić, E. (1960). *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.
Patsch, C. (1895). Epigrafski nahogjaji iz godine 1895. Glasnik Zemaljskog muzeja (GZM), 7, 574–577.
Periša, D. (1995–1996). Rimski carski novci s Haništa u Banjaluci. Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, XXV–XXIX (ser. 3.), 117–124.
Škegro, A. (1997). *Inscriptiones Latinae et Graecae Bosniae et Hercegovinae*. Zagreb: Opuscula archaeologica 21, 85–116.
Škegro, A. (1999). *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.
Kartografski izvori:
K. u. k. Militärgeographisches Institut. (1889). Banjaluka [Topografska karta, 1:75.000, list 26 XVI (6058), serija Spezialkarte der österreichisch-ungarischen Monarchie]. Beč: Autor. Primjerak: Library of Congress, G6480 s75 .A8; digitalna reprodukcija dostupna preko portala Mapster.
Wagner & Debes. (1911). *Banja Luka (Banjaluka) town plan, 1911* [Plan grada, 1:20.000; digitalna reprodukcija Waldin, Discus Media 1900 Collection]. Avenza Maps. https://store.avenza.com/products/banja-luka-banjaluka-town-plan-1911-waldin-map

THE VOTIVE ALTAR OF JUPITER FROM BANJA LUKA: EPIGRAPHIC ANALYSIS, DIGITAL DOCUMENTATION AND THE SPATIAL CONTEXT OF ITS DISCOVERY

Author: JOVANA BOJANIĆ, Danijel Bjelić
E-mail: jovana.bojanic@student.ff.unibl.org, danijel.bjelic@student.ff.unibl.org
Mentor: Associate Professor Ivana Pandžić, PhD
Faculty of Philosophy, University of Banja Luka

Introduction: The votive altar of Jupiter discovered near the Kastel fortress in 1895 is an important epigraphic source for the study of the Roman presence in the Banja Luka area.

Aim: This paper connects the published reading of the inscription with new digital documentation of the monument and a cartographic examination of its discovery context.

Material and methods: The study combines a critical comparison of publications and representations of the inscription, visual documentation of the original at the National Museum of Bosnia and Herzegovina, the production of a 3D model, and the examination of historical maps in QGIS.

Results: The results comprise an integrated description of the monument and its inscription, and a map of the broader hypothetical discovery zone along the Crkvena River. The published reading identifies Lucius Sicinius Macrinus as a consular beneficiarius of Upper Pannonia. This evidence informs discussion of the area's administrative and military connections but does not independently establish the precise provincial boundary. Dimensional comparisons describe the monument's proportions and the spatial reconstruction concerns the circumstances of discovery rather than a securely established original installation site.

Conclusion: Through the re-examination of data and the addition of new research methods, the historical importance of the altar of Jupiter has been successfully presented to the public. Digital documentation has also provided another long-term solution in terms of preservation and a framework for future research.

Keywords: Castra; the altar of Jupiter; *Pannonia Superior*; *beneficiarius consularis*; *genius loci*; 3D photogrammetry; heritage preservation; public archaeology.

https://doi.org/10.63356/stes.hum.2026.016 УДК 004.9:[028.8:615.8

INTERDISCIPLINARNI PRISTUP U PRIPREMI BIBLIOTERAPIJSKOG RADA: PSIHOKRITIČKA I PSIHOLOŠKA ANALIZA AUTOBIOGRAFSKOG SVJEDOČANSTVA UZ DIGITALNU POTPORU INTERPRETACIJSKOM PROCESU

Autori: IRENA LUKIN, David Josipović, Petra Grubešić
e-mail: irenamjc@outlook.com, davidjosipovic19@gmail.com, petra10grubesic@gmail.com
Mentor: mr. sc. Ivana Bašič
Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
Fakultet informatike i digitalnih tehnologija Sveučilišta u Rijeci
„Balans" centar za logopedagogiju i biblioterapiju u Zagrebu

Uvod: Rad polazi od pretpostavke da psihokritička i psihološka analiza mogu pridonijeti pripremi biblioterapijskog rada prepoznavanjem tematskih i emocionalnih obilježja teksta. Digitalna tehnologija služi kao pomoćni alat za prepoznavanje obrazaca u korpusu svjedočanstava.

Cilj: Istražiti mogućnosti primjene psihokritičke i psihološke analize u pripremi biblioterapijskog rada te mogućnosti digitalnih alata u analizi 28 svjedočanstava.

Materijal i metode: Kvalitativna analiza jednoga autobiografskog svjedočanstva provedena je primjenom prilagođene Mauronove metode i interpretativnog pristupa, a kvantitativna analiza 28 svjedočanstava u Pythonu primjenom TF-IDF vektorizacije i aglomerativnog klasteriranja.

Rezultati: Analiza je pokazala ponavljanje motiva tjelesne fragmentacije, gubitka identiteta, smrti i sjećanja, uz razlikovanje doslovnih i figurativnih opisa. Psihološka analiza upućivala je na obrambene reakcije i rekonstrukciju sjećanja. Digitalna analiza izdvojila je obrasce povezane s negacijom, obitelji i smrću, dok klasteriranje nije omogućilo pouzdanu podjelu korpusa.

Zaključak: Analize su omogućile prepoznavanje obilježja svjedočanstava važnih za pripremu biblioterapijskog rada. Digitalni alati pružili su potporu daljnjoj interpretaciji, ali rezultati ne omogućuju zaključivanje o terapijskim učincima, jer biblioterapijska intervencija nije provedena.

Ključne riječi: psihokritika; biblioterapija; psihologija; trauma; digitalna humanistika; autobiografsko svjedočanstvo

UVOD

Ratno nasilje predstavlja jedan od najtežih oblika kršenja ljudskih prava te često ostavlja dugotrajne psihološke, emocionalne i društvene posljedice. Osobe koje su preživjele ratno nasilje ili ratne zločine nerijetko nastavljaju živjeti s traumatskim iskustvima[1], pri čemu nemaju uvijek pristup odgovarajućim oblicima podrške koji bi im mogli pomoći u razumijevanju i obradi proživljenih iskustava. Posljedice rata u Bosni i Hercegovini i danas

1 Traumatske neuroze, prema tom shvaćanju, očituju se kroz trajnu psihičku vezanost uz trenutak traumatskoga događaja. Takvo ponavljanje upućuje na to da traumatsko iskustvo nije u potpunosti psihički razrađeno, nego i dalje ostaje prisutno kao nesavladan i aktualan psihički zadatak. (Freud 1976: 257)

su vidljive na individualnoj i društvenoj razini, zbog čega pitanje suočavanja s traumom i njezinim posljedicama ostaje od posebne važnosti.[2]

U takvom kontekstu riječ i govor mogu imati značajnu ulogu u procesu razumijevanja i artikulacije traumatskih iskustava. Psihokritika se razvija u okviru psihoanalitičke tradicije Sigmunda Freuda, a sustavno ju je oblikovao Charles Mauron; može se promatrati u širem kontekstu psihološke, fenomenološke, tematske i psihoanalitičke književne kritike koju su razvijali autori poput Georgesa Pouleta, Jeana-Pierrea Richarda, Jeana Starobinskoga, Jeana Bellemina-Noëla, Anne Clancier, Marthe Robert i Marie Bonaparte. Psihokritički pristup omogućuje analizu ponavljajućih motiva i simboličkih obrazaca u tekstu, dok njihovo psihološko tumačenje može pridonijeti razumijevanju emocionalnih aspekata traumatskog iskustva. Takva analiza može poslužiti kao pomoćno sredstvo u pripremnoj fazi biblioterapijskog rada, ali sama po sebi ne omogućuje zaključivanje o psihičkom stanju autora svjedočanstva.[3] Psihološki pristup dodatno omogućuje sagledavanje emocionalnih i psiholoških aspekata svjedočanstva te njihova značenja u kontekstu traumatskog iskustva. Primjena psihokritičkog i psihološkog pristupa u biblioterapiji otvara mogućnost prepoznavanja traumatskih sadržaja i sagledavanja psiholoških procesa prisutnih u svjedočanstvu te njihova daljnjeg razmatranja u okviru stručnog, odgovornog i metodološki utemeljenog biblioterapijskog procesa. Za razliku od pristupa usmjerenih na čitateljsko iskustvo, psihokritika se usmjerava na ponavljajuće motive i moguće psihičke strukture koje se očituju u tekstu.[4] Usmjerena je na prepoznavanje nesvjesnih sadržaja, potisnutih iskustava i unutarnjih konflikata koji se mogu posredno očitovati u jeziku i tekstu. Digitalna se potpora pritom razmatra kao potencijalni alat za analizu većega korpusa svjedočanstava, s ciljem ispitivanja mogućnosti identifikacije i klasifikacije relevantnih obrazaca.

Dosadašnja istraživanja pružaju važna polazišta za povezivanje psihoanalitičke kritike, psihokritike, psihologije i biblioterapije. Piskač (2016) ističe dodirne točke psihoanalitičke kritike i biblioterapije, osobito u njihovoj usmjerenosti na književni tekst, analizu i interpretaciju, te odnos književnosti i ljudske psihe, pri čemu psihoanalitička kritika ima primarno znanstvenu, a biblioterapija praktičnu usmjerenost prema pojedincu[5] (str. 62). Krtinić (2025) na primjeru romana *Vježbanje života*[6] pokazuje mogućnost povezivanja psihoanalitičke kritike i biblioterapijskog konteksta kroz analizu transgeneracijske traume,

---

2 Individualno traumatsko iskustvo potrebno je promatrati u širem društvenom i kolektivnom kontekstu ratnoga nasilja, pri čemu se otvara pitanje društvenih okolnosti koje su pridonijele pojavi i ponavljanju nasilja, te oblikovanju autoritarne svijesti. Ujedno se propituje uloga društvenih i povijesnih okolnosti u oblikovanju autoritarne i humanističke savjesti te njihov mogući utjecaj na pojedinčeve vrijednosne obrasce i moralno prosuđivanje. (Fromm 1986: 133–156)

3 Cilj je biblioterapije pojedincu omogućiti introspektivno sagledavanje vlastitoga iskustva u trenutcima unutarnjega mira te potaknuti razumijevanje i prihvaćanje promjena u razdobljima unutarnjega nemira i emocionalne uznemirenosti. (Bašić 2021: 12)

4 „Psihokritika bi htjela izbjeći te nejasnoće. Ona se slaže s tematskom kritikom da se kod pisca događaju vrlo zanimljive stvari na liniji gdje se podešavaju svjesni i nesvjesni procesi. Ali, da bi se oni razumjeli, ona smatra nužnim da se istraži određena dubina pozadine nesvjesnoga. No, mi znamo da se do toga ne dospijeva bez jedne posebne tehnike i određene znanosti koja tu tehniku vodi. Hoćemo li odbaciti i tu posebnu tehniku i nauku praktičara koji su ih stvorili, koji ih predaju i primjenjuju svuda gdje to traži neka ljudska stvar? Odbaciti pravu znanost o nesvjesnom, a prihvatiti je u formi nekontroliranih infiltracija i kompromisa izgleda mi glupo." (Mauron 1962, prema Đuričković 1981:276)

5 Vidi više u: Piskač, D. (2016). Biblioterapija i psihoanalitička kritika u kontekstu teorije sustava. *Kroatologija: časopis za hrvatsku kulturu Fakulteta hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, 7*(2), 60–81.

6 Vidi više u: Fabrio, N. (2013). *Vježbanje života / Smrt Vronskog.* Zagreb: Mozaik knjiga.

pri čemu se neizgovaranje, sram i potiskivanje prepoznaju kao važni aspekti traumatskog iskustva[7] (str. 94). Psihoanalitički okvir dodatno pridonosi razumijevanju emocionalnih i interpersonalnih aspekata psihičkog funkcioniranja, što ističu Kušević, Friščić, Babić i Jurić Vukelić (2020) u razmatranju odnosa gubitka, bespomoćnosti, napuštanja, samokritičnosti i osjećaja krivnje[8] (str. 98). Važnost odnosa i socijalne povezanosti u suočavanju s posljedicama ratnog nasilja ističu Cigrovski, Marinić i Domokuš (2014), naglašavajući mogućnost učenja o vlastitim obrascima ponašanja unutar grupnog rada[9] (str. 124), dok Ćurković (2009) pitanje patnje razmatra u odnosu prema osobnom razvoju i mogućnosti njezina naknadnog razumijevanja[10] (str. 240). Navedeni uvidi predstavljaju teorijsko polazište za povezivanje psihokritičkog čitanja s psihološkim razumijevanjem traumatskog iskustva i njegovim mogućim razmatranjem u biblioterapijskom kontekstu.

Za razumijevanje načina na koji se traumatska iskustva pamte, kognitivno obrađuju i uključuju u autobiografsko iskustvo pojedinca važan je i psihološki okvir istraživanja traumatskog sjećanja. Ehlers i Clark (2000) u okviru kognitivnih pristupa naglašavaju važnost načina procjene i organizacije traumatskog sjećanja[11] (str. 320–325), dok Tuval-Mashiach i sur. (2004) traumatski narativ promatraju kroz dimenzije koherentnosti, pridavanja značenja i samoevaluacije[12] (str. 282). Pregled istraživanja koji donose Crespo i Fernández-Lansac (2016) pokazuje da su traumatski narativi često obilježeni izraženim senzoričkim, perceptivnim i emocionalnim detaljima, dok nalazi o njihovoj fragmentiranosti, vremenskoj organizaciji i drugim strukturnim obilježjima nisu jednoznačni[13] (str. 149–151). Pojedina obilježja traumatskog sjećanja pritom se ne mogu automatski izjednačiti s psihopatologijom[14] (Brewin 2007:235), nego ih je primjerenije promatrati kao obilježja koja mogu pružiti uvid u način reprezentacije traumatskog sjećanja te u procese njegova konstruiranja i povezivanja s drugim autobiografskim sjećanjima[15] (Crespo i Fernández-Lansac 2016:154). Navedeni teorijski okvir predstavlja polazište za psihološku analizu svjedočanstva u ovom radu, s posebnim naglaskom na emocionalnu i perceptivnu reprezentaciju događaja, narativnu organizaciju te moguće procese pridavanja značenja i povezivanja traumatskog iskustva sa širim autobiografskim narativom.

---

7 Vidi više u: Krtinić, I. (2025). Vježbanje života – kronisterija transgeneracijske traume. *Dani Hvarskoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu, 51*(1), 89–101.

8 Vidi više u: Kušević, Z., Friščić, T., Babić, G., i Jurić Vukelić, D. (2020). Depresija u svjetlu nekih psihoanalitičkih teorija. *Socijalna psihijatrija, 48*(1), 72–103.

9 Vidi više u: Cigrovski, A., Marinić, R., i Domokuš, N. A. (2014). PTSP i grupna psihoterapija – iskustva medicinskih sestara u Neuropsihijatrijskoj bolnici „Dr. Ivan Barbot", Popovača. *Socijalna psihijatrija, 42*(2), 123–127.

10 Vidi više u: Ćurković, J. (2009). Identitet hrvatskog veterana u tjesnacu krivnje i bolnog sjećanja. Interdisciplinarni pristup PTSP-u kao uvod u teološku raspravu. *Bogoslovska smotra, 79*(2), 223–245.

11 Vidi više u: Ehlers, A., i Clark, D. M. (2000). A cognitive model of posttraumatic stress disorder. *Behaviour Research and Therapy, 38*(4), 319–345.

12 Vidi više u: Tuval-Mashiach, R., Freedman, S., Bargai, N., Boker, R., Hadar, H., i Shalev, A. Y. (2004). Coping with trauma: Narrative and cognitive perspectives. *Psychiatry, 67*(3), 532–543.

13 Vidi više u: Crespo, M., i Fernández-Lansac, V. (2016). Memory and narrative of traumatic events: A literature review. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy, 8*(2), 149–156

14 Vidi više u: Brewin, C. R. (2007). Autobiographical memory for trauma: Update on four controversies. *Memory, 15*(3), 227–248.

15 Vidi više u: Crespo, M., i Fernández-Lansac, V. (2016). Memory and narrative of traumatic events: A literature review. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy, 8*(2), 149–156.

Dosadašnja istraživanja upućuju na potrebu daljnjeg istraživanja mogućnosti povezivanja psihokritičke i psihološke analize s pripremom biblioterapijskog rada u kontekstu traumatskih iskustava. U skladu s navedenim, ovo istraživanje polazi od sljedećih pitanja: Na koji način psihokritika i psihološka perspektiva omogućuju sagledavanje obilježja i posljedica traumatskog iskustva povezanog s ratnim nasiljem? U kojoj su mjeri psihokritički i psihološki pristup relevantni za primjenu u biblioterapijskom procesu? Naposljetku, u kojoj se mjeri digitalna potpora može razmotriti kao mogućnost za analizu i obradu većeg korpusa autobiografskih svjedočanstava?

Cilj rada jest istražiti mogućnosti primjene psihokritičke i psihološke analize autobiografskog svjedočanstva u pripremnoj fazi biblioterapijskog rada te razmotriti primjenu digitalnih alata u identifikaciji i klasifikaciji relevantnih obrazaca radi učinkovitije obrade većega korpusa svjedočanstava.

MATERIJAL I METODE

Svjedočanstva su prikupljana u razdoblju od siječnja do lipnja 2026. godine, primjenom različitih načina prikupljanja građe, uključujući razgovore, usmene iskaze, pisane zapise i zvučne snimke. U istraživanje je uključeno ukupno 28 autobiografskih svjedočanstava osoba koje su izravno svjedočile ratnom nasilju ili na drugi način osobno doživjele njegove posljedice. Kriterij uključivanja činila je relevantnost sadržaja za istraživačka pitanja, odnosno prisutnost opisa ratnih događaja, iskustava gubitka i drugih sadržaja povezanih s ratnim nasiljem.

Materijal za detaljnu kvalitativnu analizu čini autobiografsko svjedočanstvo N2, nastalo 33 godine nakon traumatskog događaja. Odabrano je na temelju sadržajne relevantnosti i zastupljenosti elemenata pogodnih za psihokritičko i psihološko razmatranje. Svjedočanstvo N2 dio je šireg istraživačkog korpusa od 28 svjedočanstava, koji je poslužio kao osnova za kvantitativno ispitivanje ponavljajućih leksičkih i semantičkih obrazaca. Detaljna analiza pojedinačnog iskaza omogućila je dublje interpretativno razmatranje traumatskih, simboličkih i psiholoških obrazaca prisutnih u narativu.

Prikupljanje, odabir i korištenje svjedočanstava provedeni su uz poštovanje etičkih načela znanstvenoistraživačkog rada, u skladu s Etičkim kodeksom Sveučilišta u Mostaru, poglavljem III. *Etička pravila u nastavnome, znanstvenome i umjetničkome radu*, člankom 15., stavkom b). Za korištenje svjedočanstva N2 u znanstvenoistraživačke svrhe pribavljen je svjesni i informirani pristanak sudionika. Sudionik je prethodno upoznat sa svrhom istraživanja, načinom uporabe iskaza te opsegom njegove analize i citiranja, a dao je suglasnost za njegovo korištenje i objavu u radu. Budući da svjedočanstvo sadržava identifikacijske podatke osoba povezanih s opisanim događajem, njihovo je navođenje zadržano kao sastavni dio izvornoga iskaza, u skladu sa suglasnošću danom za objavu svjedočanstva u tom obliku.

Ostala svjedočanstva uključena u istraživanje obrađena su uz zaštitu povjerljivosti, a u radu se prikazuju isključivo u obliku objedinjenih rezultata i pojedinačnih leksičkih jedinica, bez otkrivanja identiteta sudionika. Psihokritička i psihološka analiza svjedočanstva N2 nije bila usmjerena na postavljanje dijagnoze niti na procjenu psihičkog stanja sudionika, nego na identifikaciju i interpretaciju psihološki relevantnih procesa, traumatskih obrazaca i simboličkih struktura prepoznatljivih u samom narativu.

U istraživanju je primijenjena motivacijska (tematska) analiza autobiografskog svjedočanstva, usmjerena na prepoznavanje, povezivanje i interpretaciju ponavljajućih motiva i simboličkih elemenata. Analiza se oslanja na pojedine interpretativne uvide Charlesa Maurona, Williama Empsona, I. A. Richardsa, Georgesa Pouleta, Jeana Starobinskog i Richarda P. Blackmura, koji služe kao teorijska polazišta za razmatranje značenja i struk-

ture iskaza, a ne kao zasebne metodološke operacije.

Psihološki dio rada proveden je primjenom teorijski utemeljene interpretativne analize autobiografskog svjedočanstva. Izdvojeni dijelovi iskaza interpretirani su u odnosu na relevantne teorijske modele i empirijske nalaze iz dostupne literature.

Korpus obuhvaća 28 prikupljenih svjedočanstava s ukupno 8.821 tokenom. Kvantitativna analiza provedena je u programskom jeziku Python, u obliku reproducibilne bilježnice koja omogućuje ponavljanje postupka na istom ili novom materijalu. Analitički postupak obuhvaća tokenizaciju prilagođenu hrvatskom jeziku i dijalektnim oblicima, uklanjanje gramatičkih (nepunoznačnih) riječi, lematizaciju, odnosno grupiranje prepoznatih oblika prema pripadajućim lemama, izračun gustoće semantičkih skupina na 1.000 riječi, vektorizaciju tekstova pomoću TF-IDF-a,[16] te automatsko grupiranje tekstova aglomerativnim klasteriranjem. Postoci se računaju prema različitim osnovicama, ovisno o predmetu mjerenja. Udio pojedine skupine računa se prema ukupnom broju pojavnosti, preciznost i obuhvat obrasca prema broju njegovih pogodaka, a usporedbe među skupinama i unutar pojedinih lema prema odgovarajućem ukupnom broju pojavnosti. Uz svaki postotni podatak navodi se i apsolutni broj pojavnosti. Tokenizator prepoznaje leksičke nizove duljine najmanje dva znaka, dok su jednoslovni tokeni isključeni iz analitičkoga skupa. Apostrof u dijalektnim kontrakcijama tretira se kao sastavni dio tokena, što omogućuje prepoznavanje oblika poput „pogin'o", „rek'o", „došo" i „odma'". Semantičke kategorije nisu međusobno isključive, pa pojedina leksička jedinica može biti uključena u više kategorija. Za vektorizaciju i klasteriranje korištena je biblioteka *scikit-learn*[17], pri čemu je svako svjedočanstvo tretirano kao zaseban dokument. Radi zaštite povjerljivosti građe ne navode se ulomci svjedočanstava, nego isključivo pojedinačne leksičke jedinice i agregirani brojčani pokazatelji. Svjedočanstva su označena rednim brojevima.

REZULTATI I DISKUSIJA

Prije predstavljanja analize prikazat ćemo odabrano svjedočanstvo na kojem se temelji daljnja interpretacija.

„Mirko Ćosić došao je na Busovačku da spasi koga može, bio je tamo od 5:30 h ujutro do 11 h popodne. Stvarno je sve dao za ljude. Znam da je mlad momak, Anđelko Petrović, možda devetnaest godina, prvi poginuo, dobio metak u čelo kraj izvora. Bilo nas je puno. Krenuli tražit svoje, jer se nisu vratili. Sjećam se da sam vidio izvor koji je presušio i otišao do njega. Mi smo se ukočili od onoga što smo vidjeli. Dim, garež, krvi puno, crna krv, joj. Smrdi sve, jelike gore, brvnara gori, tijela gore. Krv konja i ljudi se pomiješala. Dijelovi tijela, odjeća, sve visi s jelika. Našli jednog što se sakrio tu i tresao se sav. Čitavo vrijeme tu bio. Kaže da je vidio kako tijelo pada kroz jelike i palo je kraj izvora, koliko je jaka detonacija bila. Kad smo tu bili, sve tinja, ptica se ne čuje. Došli do mene, ja na izvoru vidio noge i dio stomaka Jure Ivanovića. Imao neku humanitarnu vreću, mislim da je UNHCR i tu strpao Jurine noge. Marko Lukin uvijek jak bio, odmah smo prepoznali njegove ruke, jake bile. Skinuo šorc s bijelim prugama s jelika od Ante, to mi tata. Stavio desnu ili lijevu ruku u vreću, ne znamo koja je ruka bila, isto mi od tate. Skupili neke dijelove mesa, nismo znali čiji su. Stavio vreću na leđa i nazad. Sjećam se da sam nakon godinu dana našao lubanju od starog, košulju i

16 Vidi više u: Spärck Jones, K. (1972). A Statistical Interpretation of Term Specificity and Its Application in Retrieval. *Journal of Documentation, 28*(1),11–21.

17 Vidi više u: Pedregosa, F., Varoquaux, G., Gramfort, A., Michel, V., Thirion, B., Grisel, O., Blondel, M., Prettenhofer, P., Weiss, R., Dubourg, V., Vanderplas, J., Passos, A., Cournapeau, D., Brucher, M., Perrot, M., i Duchesnay, É. (2011). Scikit-learn: Machine learning in Python. *Journal of Machine Learning Research, 12*(85), 2825–2830.

ruku, mislim da je od Marka Lukina. Bilo je još zasjeda, Milenka Brnjića (Pelikana) ubili na izvoru. Ne znam kako mi ostali nismo poginuli, stvarno ne znam. Nisu mogli vjerovati što sam izdržao, nikad nisam zaplakao. Kasnije čuli da Anto Lukin, Marko Lukin i Jure Ivanović nisu ni trebali ići, nego ih ubacilo, jer su drugi odustali. Radnički tipovi, mučili se, patili se i eto kako su završili. Kasnije smo skontali da je to tijelo što je palo kroz jelike bilo od jednog od njih, mislim, oni su svi tu pomiješani bili, zajedno ih u grob stavilo, nisi imao što sahranit. Ukupno 17,5 kg tijela od sve trojice. Sjećam se isto da je bilo prepoznavanje poslije Busovačke, u starome kinu, gdje je sada Hrvatski dom. Bili su sanduci tu."

Psihokritička analiza

Metodološko polazište analize čini prilagođena psihokritička metoda Charlesa Maurona, usmjerena na prepoznavanje ponavljajućih motiva i njihovih međusobnih poveznica. U analizi se dodatno koriste pojedini interpretativni uvidi Pouleta i Starobinskog, kao i teorijska razmatranja Richardsa, Empsona i Blackmura o odnosu jezika, značenja, osjećaja i simbola. Njihovi se pristupi ne primjenjuju kao jedinstvena metoda, nego kao dopunski teorijski okviri za tumačenje pojedinih obilježja svjedočanstva. Navedeno svjedočanstvo predstavlja relevantan materijal za psihokritičku analizu, jer sadrži elemente koji se mogu razmatrati u kontekstu sjećanja na traumatski događaj, iskustva gubitka, mogućih osjećaja krivnje, simbolike smrti te emocionalnih reakcija na nasilni događaj. Prije početka analize važno je naglasiti da se u psihokritičkom pristupu ne promatra samo sadržaj iskaza nego i način njegova oblikovanja, ponavljanje motiva, asocijativne veze te simbolički elementi.

Analizu je moguće započeti iskazima *„mi smo se ukočili od onoga što smo vidjeli"*, *„našli jednog što se sakrio tu i tresao se sav"* i *„čitavo vrijeme tu bio"*, koji se mogu interpretirati kao jezični pokazatelji snažne afektivne reakcije i privremenoga zastoja u neposrednom djelovanju. Richards (1924, prema Gavrilović i Lukić 1973) u svojoj teoriji posebnu pozornost pridaje impulsima, uključujući i one koji se na prvi pogled mogu činiti beznačajnima[18] (str. 77). U tom se smislu iskaz o ukočenosti može interpretirati kao mogući odgovor na izrazito snažan afektivni podražaj, pri čemu se neposredno djelovanje privremeno očituje kao zastoj reakcije[19]. U Richardsovu teorijskom okviru pojam impulsa odnosi se na međusobno povezane tendencije koje sudjeluju u oblikovanju psihičkog i emocionalnog iskustva pojedinca. Richardsov pristup omogućuje promatranje iskaza kao cjeline u kojoj se jezični izraz, emocionalna reakcija i način doživljavanja događaja međusobno nadopunjuju. U tom smislu, iskaz o ukočenosti ne promatra se samo kao opis tjelesne reakcije, nego i kao način jezičnog izražavanja intenziteta doživljenog prizora. Takva interpretacija ostaje na razini analize iskaza te ne podrazumijeva zaključivanje o psihičkom stanju pripovjedača. Način međusobnog povezivanja i organizacije različitih impulsa u Richardsovu se pristupu može povezati s nači-

18 Vidi više u: Richards, I. A. (1924). Psihološka teorija vrednosti. U: Gavrilović, Z. i Lukić, S. (Ur.). (1973). *Nova kritika* (str. 71–83). Beograd: Prosveta.

19 Ovakvo tumačenje valja promatrati i u kontekstu teškoća u procjenjivanju tuđih unutarnjih iskustava i vrijednosti. Iskustva koja jedna osoba smatra vrijednima, druga može doživjeti kao negativna ili indiferentna, osobito kada se njihov sadržaj procjenjuje na temelju vanjskih očitovanja. Pritom je važno imati na umu i razlikovanje suštinskih i instrumentalnih vrijednosti, kao i ograničenost našeg uvida u stvarni sadržaj tuđih iskustava. U tom se smislu zastoj reakcije ne mora nužno razumjeti kao odsutnost odgovora, nego kao specifičan način neposrednog odgovaranja na intenzivan afektivni podražaj. (Richards 1924, prema Gavrilović i Lukić 1973:72)

nom na koji pojedinac doživljava i vrednuje određeno iskustvo. U promatranom iskazu, reakcija ukočenosti može se stoga razmatrati u kontekstu međudjelovanja različitih impulsa, pri čemu se neposredna reakcija na prizor nasilja ne ostvaruje kroz aktivno djelovanje, nego kroz zastoj i privremenu blokadu reakcije. Takvu reakciju stoga možemo promatrati kao mogući pokazatelj intenziteta emocionalnog odgovora na traumatski prizor, čije se značenje može razmatrati isključivo unutar šireg konteksta svjedočanstva.

U navedenim iskazima *„dim, garež, krvi puno, crna krv, joj"*, *„smrdi sve, jelike gore, brvnara gore, tijela gore"* i *„kad smo tu bili sve tinja, ptica se ne čuje"* istaknuta je prisutnost osjetilnih elemenata, osobito vizualnih i olfaktivnih opisa, koji se mogu razmatrati u kontekstu načina na koji se traumatsko iskustvo jezično oblikuje u sjećanju. Tako Poulet (1971a, prema Đuričković 1981) ističe da je *„identifikacija izvjesno nesigurno kretanje duha prema predmetu koji mu ostaje skriven"*[20] (str. 151). U tom se teorijskom okviru odnos između svjesnoga i nesvjesnoga može razumjeti kao problem približavanja onome što neposrednoj svijesti nije u potpunosti dostupno[21]. Budući da je vizualno iskustvo u iskazu obilježeno izrazito snažnim i nasilnim prizorima, Pouletova razmatranja mogu poslužiti kao polazište za promišljanje odnosa između neposrednog osjetilnog doživljaja i njegova naknadnog misaonog oblikovanja. U tom se procesu od psihokritičara zahtijeva da kroz pažljivo čitanje iskaza rekonstruira moguće odnose između njegovih osjetilnih, emocionalnih i misaonih elemenata, pri čemu mora zadržati svijest o granicama takve interpretacije. Pritom se mogućnost „obnavljanja" misli, senzacija i emocija ne treba razumjeti kao neposredan pristup nesvjesnome, nego kao mogućnost da se kroz pisani iskaz uoče njegovi jezični i asocijativni tragovi. Pisanje, osobito u obliku vođenja dnevnika ili višekratnoga svjedočenja, omogućuje vremenski odmak, ponovno vraćanje istom iskustvu i uspoređivanje različitih iskaza. Kada bi se raspolagalo većim brojem svjedočanstava iste osobe, bilo bi moguće pratiti ponavljanje, mijenjanje i povezivanje pojedinih motiva, slika i emocija te tako istraživati oblikuju li oni stabilniju asocijativnu mrežu. Takvi obrasci sami po sebi ne bi predstavljali dokaz nesvjesnoga sadržaja, ali bi mogli pružiti relevantan materijal za njegovu opreznu psihokritičku interpretaciju.

Izrazi poput *„dijelovi tijela, odjeća, sve visi s jelika"*, *„tu strpao Jurine noge"*, *„odmah smo prepoznali njegove ruke"*, *„stavio desnu ili lijevu ruku u vreću"*, *„krv konja i ljudi se pomiješala"*, *„skinuo šorc s jelika"*, *„stavio desnu ili lijevu ruku u vreću, ne znamo koja je ruka bila"* te *„skupili neke dijelove mesa, nismo znali čiji su"* mogu se interpretirati kao prikaz fizičke fragmentacije ljudskoga tijela, koji se na simboličkoj razini može povezati s motivom gubitka cjelovitosti identiteta. U tom se kontekstu navedeni iskazi mogu promatrati iz perspektive psihokritike Maurona (1962, prema Đuričković 1981), prema kojoj psihokritička analiza *„ispod svjesnih struktura teksta traži asocijacije nesvjesnih ideja"*[22] (str. 271). Pojedini ele-

20 Poulet, G. (1971a). Fenomenologija kritičke svijesti. U: Đuričković, D. (1981). *Francuska „nova kritika"* (str. 140–164). Sarajevo: Svjetlost.

21 Ovakav se pristup može povezati i s identifikacijom u biblioterapiji, koja se ostvaruje kroz četiri razine: *prepoznavanje*, *istraživanje*, *mogućnost izbora* i *primjenu na sebi*. (Bašić 2021:49) Psihokritički se proces najizravnije može povezati s drugom razinom biblioterapijske identifikacije, odnosno istraživanjem, jer podrazumijeva postupno prodiranje od svjesno izrečenoga prema skrivenim, potisnutim i nesvjesnim sadržajima. Istodobno se može djelomično povezati i s prvom razinom, odnosno prepoznavanjem, budući da se polazi od elemenata u kojima sudionik može prepoznati vlastito iskustvo.

22 Vidi više u: Mauron, C. (1962). Uvod u psihokritiku. U: Đuričković, D. (1981). *Francuska*

menti iskaza, poput sintagmi *„dijelovi tijela"*, *„Jurine noge"*, *„njegove ruke"*, *„desnu ili lijevu ruku"*, *„krv konja i ljudi se pomiješala"* i *„neke dijelove mesa, nismo znali čiji su"*, tvore semantičku mrežu međusobno povezanih motiva. U njezinu je središtu motiv tijela koje u trenutku nasilja prestaje biti predstavljeno kao cjelina te se fragmentira na odvojene, a u pojedinim slučajevima i međusobno zamjenjive dijelove. Ruka, noga, meso i krv pritom zadržavaju svoje doslovno značenje fizičkih elemenata tijela, ali se mogu promatrati i kao nositelji šireg simboličkog značenja. Fragmentacija tijela tako se može interpretativno povezati s motivom narušavanja cjelovitosti identiteta pojedinca. Čovjek u pojedinim dijelovima iskaza nije prikazan kao cjelovit i prepoznatljiv subjekt, nego kroz skup tjelesnih fragmenata koji tek djelomično omogućuju njegovu identifikaciju. U Mauronovu bi se psihokritičkom[23] okviru takva struktura mogla razmatrati kao ponavljajući motiv tjelesne fragmentacije, u kojoj se ponavljanjem i povezivanjem motiva uspostavlja dublji obrazac: cjelina–raspad–fragment–nemogućnost identifikacije. Važnost takve strukture proizlazi upravo iz ponavljanja i međusobnog povezivanja motiva. Time se u iskazu postupno gubi mogućnost individualne identifikacije, što se može interpretirati kao simbolički izraz gubitka individualnog identiteta. Posebno je značajan prijelaz od imenovanja osobe prema imenovanju pojedinačnih dijelova njezina tijela. U izrazu *„Jurine noge"* još je prisutna jasna veza između tjelesnoga fragmenta i osobe kojoj pripada, međutim, u iskazu *„skupili neke dijelove mesa, nismo znali čiji su"* ta se veza u potpunosti prekida. Tijelo se u tom iskazu više ne može povezati s određenim subjektom, što se na simboličkoj razini može interpretirati kao gubitak individualne prepoznatljivosti. Motiv krvi dodatno produbljuje navedenu strukturu. Iskaz *„krv konja i ljudi se pomiješala"* ukida jasnu granicu između ljudskoga i životinjskoga tijela te dodatno otežava mogućnost razlikovanja. Time se narušavaju granice između čovjeka i životinje te između osobe i njezina tjelesnog identiteta. Takav se prikaz može razmatrati i u kontekstu narušavanja granica između čovjeka i životinje te između osobe i njezina tjelesnog identiteta. Promatrani u cjelini, navedeni iskazi ne prikazuju samo fizičku destrukciju ljudskoga tijela nego omogućuju i razmatranje šire simboličke strukture u kojoj se raspad tijela može povezati s motivom narušavanja cjelovitosti identiteta. Ponavljanje motiva tjelesnih fragmenata, njihova međusobna zamjenjivost i postupni gubitak mogućnosti identifikacije upućuju na mogući ponavljajući motiv tjelesne fragmentacije. Iz perspektive Mauronove psihokritike[24], upravo se u toj ponavlja-

„nova kritika" (str. 254–280). Sarajevo: Svjetlost.

23 Razlika između psihokritike i psihoanalize postaje osobito vidljiva kada se promatraju njihove istraživačke prakse. Prema Mauronu, temeljna razlika među njima ne proizlazi nužno iz predmeta istraživanja, nego prvenstveno iz cilja i načina istraživanja. Psihokritičar nije terapeut; njegov cilj nije liječiti, postavljati dijagnozu ili prognozirati psihičko stanje pojedinca. Umjesto toga, psihokritička je analiza usmjerena na izdvajanje i proučavanje neočekivanih poveznica među nesvjesnim procesima koji se očituju u jeziku, odnosno u riječima, slikama, metaforama i motivima. Psihokritičar pritom proučava oblike u kojima se ti procesi pojavljuju, prati njihovo ponavljanje i razvoj te ih dovodi u vezu sa spoznajama o nesvjesnom do kojih je psihoanaliza došla vlastitim metodama. Takav pristup pretpostavlja određeno poznavanje nesvjesnih psihičkih procesa, ali ne podrazumijeva njihovu dijagnostičku procjenu. U kontekstu biblioterapijskoga procesa psihokritički se pristup može primijeniti na iskaze sudionika kako bi se pratilo pojavljivanje, ponavljanje i razvoj određenih motiva, slika, metafora i asocijacija te istražila njihova moguća značenja tijekom procesa, pri čemu se dobiveni obrasci ne interpretiraju kao dijagnostički pokazatelji psihičkoga stanja pojedinca. (Mauron 1962, prema Đuričković 1981:276)

24 Charles Mauron psihokritiku razvija kao zasebnu metodu usmjerenu na otkrivanje

jućoj mreži motiva mogu istraživati moguće dublje asocijativne poveznice teksta: cjeloviti subjekt postupno se prikazuje kroz skup fragmenata, a tjelesni rascjep može se simbolički povezati s gubitkom individualnosti, pripadnosti i identiteta. Pritom je važno razlikovati doslovne opise tjelesnih ostataka, koji proizlaze iz stvarnih ratnih događaja, od mogućih simboličkih značenja koja se mogu razmatrati na interpretativnoj razini. Samo ponavljanje motiva ne predstavlja dokaz nesvjesne strukture teksta niti gubitka identiteta, nego polazište za oprezno razmatranje njegova značenja u kontekstu svjedočanstva.

Kako Poulet (1971b, prema Đuričković 1981) primjećuje: *„to ujedno znači i otkriti red u kojem se misli javljaju"*[25] (str. 184). U kontekstu analiziranoga svjedočanstva ovaj se uvid može povezati s načinom na koji se sjećanje oblikuje kroz slijed pojedinačnih slika, asocijacija i iskaza. Pripovijedanje nije organizirano kao potpuno linearan prikaz događaja, nego se pojedini prizori i pojedinosti pojavljuju u nizu prisjećanja i povezivanja. Takva struktura iskaza ne mora sama po sebi upućivati na određeno psihičko stanje, ali omogućuje praćenje načina na koji se pojedini elementi iskustva ponovno pojavljuju i povezuju u procesu prisjećanja. Pouletov pojam *cogita*[26] pritom se može razumjeti kao polazište za promatranje svijesti koja se kroz vlastiti iskaz nastoji vratiti iskustvu i ponovno uspostaviti odnose među njegovim pojedinostima. U tom smislu, *cogito* nije potrebno promatrati kao dokaz određenoga psihološkog procesa, nego kao teorijski okvir za razumijevanje načina na koji se iskustvo naknadno organizira u svijesti i jeziku. U analiziranom svjedočanstvu takvo se organiziranje može pratiti kroz postupno povezivanje pojedinih osoba, predmeta, mjesta i tjelesnih fragmenata koji se pojavljuju u različitim dijelovima iskaza. Time se pokazuje da redoslijed pripovijedanja nije samo kronološki, nego je oblikovan i asocijativnim povezivanjem pojedinosti koje za govornika imaju određenu emocionalnu i memorijsku važnost. Pouletov pristup važan je jer pozornost usmjerava na način na koji se svijest oblikuje kroz

---

nesvjesnih struktura koje se mogu očitovati u izgovorenim ili napisanim riječima. Pritom izdvaja četiri međusobno povezana postupka. U ovom se radu navedeni postupci ne preuzimaju u njihovu izvornom književnokritičkom obliku, nego se metodološki prilagođavaju analizi iskaza sudionika u biblioterapijskom procesu. Prvi je *nadovezivanje tekstova*, pri čemu se uspoređuju različiti tekstovi istoga autora, odnosno u širem smislu različiti iskazi istoga pojedinca, kako bi se uočile ponavljajuće slike, metafore, situacije i motivi. U kontekstu biblioterapijskoga procesa ovaj se postupak može prilagoditi višekratnom praćenju i uspoređivanju iskaza pojedinca tijekom procesa, čime se omogućuje uočavanje elemenata koji se ponavljaju ili postupno mijenjaju. Drugi je postupak *prepoznavanje opsesivnih metafora i asocijativnih mreža*, odnosno izdvajanje elemenata koji se učestalo pojavljuju, te utvrđivanje semantičkih i asocijativnih veza među njima. Treći je postupak *oblikovanje nesvjesnoga mita*, kojim Mauron označava specifičnu organizaciju ponavljajućih motiva, slika i metafora karakterističnu za pojedinca. Četvrti se postupak odnosi na *interpretaciju i provjeru psihokritičke hipoteze*, pri čemu se oblikovana interpretacija uspoređuje s drugim relevantnim podacima. (Bouatenin 2017:180–181) U primjeni psihokritičkoga pristupa u biblioterapijskom procesu pritom nije cilj dijagnosticirati subjekta niti njegove iskaze izravno podvesti pod određenu psihološku kategoriju. Cilj je rekonstruirati ponavljajuću nesvjesnu imaginativnu strukturu koja se postupno oblikuje i očituje kroz njegove riječi, slike, metafore i asocijacije. Na taj se način verbalni iskaz promatra ne samo kao svjesno oblikovana poruka, nego i kao prostor u kojem se mogu pojaviti dublje, ponavljajuće strukture značenja.

25 Poulet, G. (1971b). Svijest o sebi i svijest o drugome. U: Đuričković, D. (1981). *Francuska „nova kritika"* (str. 178–192). Sarajevo: Svjetlost.

26 *Cogito* se odnosi na svijest koju možemo prepoznati kroz iskaz, a koja se tijekom čitanja može doživjeti kao unutarnje iskustvo drugoga. (Poulet 1971b, prema Đuričković 1981:184)

odnos prema vlastitom iskustvu. Pojam *cogita* pritom se odnosi na svijest koja promišlja vlastito postojanje i iskustvo, a ne samo na pojedinačne misli izdvojene iz njihova konteksta. U analiziranom svjedočanstvu takav se pristup može primijeniti na promatranje načina na koji pripovjedač kroz osjetilne pojedinosti, sjećanja i asocijacije ponovno oblikuje doživljeni događaj. Pritom se ne pretpostavlja neposredan pristup nesvjesnim sadržajima, nego se analiziraju načini na koje su iskustvo i sjećanje predstavljeni u jeziku.

Jedna od najuočljivijih rečenica čitavoga svjedočenja svakako je: *„Nisu mogli vjerovati što sam izdržao, nikad nisam zaplakao*". Starobinskijeva (1970, prema Đuričković 1981) tvrdnja da *„u terapijskom odnosu s pacijentom kao i u ispitivanju književnog djela treba za sobom imati prvobitno vrijeme – vrijeme iskustva*"[27] (str. 228) osobito je važna za razumijevanje psihokritičke analize. Prema takvom analitičkom usmjerenju, istraživač bi trebalo, uz interpretativnu suzdržanost, najprije dopustiti da se artikulira sama struktura iskaza te izbjeći njegovo prerano podvrgavanje unaprijed određenim kategorijama. Takav pristup omogućuje odgodu interpretacije i smanjuje opasnost da istraživač vlastite teorijske kategorije unaprijed nametne proučavanom iskazu. U tom se smislu rečenica *„nisu mogli vjerovati što sam izdržao, nikad nisam zaplakao*" najprije promatra na razini neposrednoga iskustva iskazanoga u svjedočanstvu. Iskaz pritom ne donosi samo informaciju o ponašanju subjekta, nego svjedoči i o iznenađenju i nevjerici onih koji su svjedočili njegovoj patnji. Tek nakon takva početnog pristupa moguće je usmjeriti analizu prema istraživanju motiva izdržljivosti, šutnje i odsutnosti plača. Starobinskijevo nas određenje stoga upućuje na potrebu za osobitim oprezom u psihokritičkoj analizi te naglašava da se značenje ne može unaprijed pretpostaviti, nego se postupno oblikuje iz samoga iskaza, njegova konteksta i njegova ponavljanja.[28] Starobinskijev pristup u ovom je radu važan zbog naglašavanja potrebe da se tekst najprije promatra u njegovu neposrednom iskustvenom kontekstu, a tek potom interpretira. Takav postupak omogućuje razlikovanje onoga što pripovjedač izravno navodi od značenja koja istraživač naknadno pripisuje iskazu, stoga se odsutnost plača ne može automatski tumačiti kao potiskivanje emocija ili određeni obrambeni mehanizam, nego se razmatra kao element pripovijedanja koji zahtijeva razumijevanje u širem kontekstu svjedočanstva. U kontekstu biblioterapijskoga procesa Starobinskijev zahtjev za početnim zadržavanjem na samome iskustvu upućuje na potrebu da se iskazi najprije promatraju u njihovu neposrednom kontekstu[29],

---

27 Vidi više u: Starobinski, J. (1970). Psihoanaliza i saznavanje književnosti. U: Đuričković, D. (1981*). Francuska „nova kritika"* (str. 211–234). Sarajevo: Svjetlost.

28 Za razliku od književnoga djela, kod kojega je cjelokupan materijal istraživaču već dostupan i tijekom analize mu se ne može naknadno dodavati novi sadržaj, u radu s pacijentom psihoanalitičar može ponovnim poticanjem razgovora i novih asocijacija postupno dolaziti do novih sadržaja te pritom savladavati otpore. Iako između tih dviju situacija postoji jasna razlika, psihokritičar može preuzeti pojedine elemente psihoanalitičkoga pristupa, osobito načelo *slobodno ploveće pažnje*, koje podrazumijeva pažljivu suzdržanost i istodobno budnu otvorenost prema onome što se u tekstu pojavljuje. Na taj se način postupno izdvajaju teme koje su najprisutnije, ali se pažnja usmjerava i na ono što je prešućeno, način na koji je nešto izrečeno, intonaciju, ritam te različite oblike verbalnoga izražavanja i njihovu organizaciju. Iz takva se postupka postupno mogu oblikovati poveznice među pojedinim elementima, odnosno svojevrsne „mreže" koje omogućuju uočavanje složenijih struktura i odnosa unutar analiziranoga materijala. (Starobinski 1970, prema Đuričković 1981:228)

29 Starobinskijev pristup u ovom se istraživanju uzima kao metodološko polazište za

bez unaprijed postavljenih psiholoških tumačenja. Tek se potom mogu analizirati ponavljajući motivi, asocijativne veze i načini na koje sudionik oblikuje vlastito iskustvo. Psihokritički pristup pritom ne služi dijagnosticiranju sudionika, nego interpretativnom istraživanju struktura koje se pojavljuju u jeziku njegova iskaza. Na taj se način psihokritički pristup nastoji zaštititi od proizvoljne interpretacije te omogućiti da se strukture značenja postupno razviju iz samih iskaza sudionika.

Kroz iskaze *„stvarno je sve dao za ljude"* i *„radnički tipovi, mučili se, patili se i eto kako su završili"* Richardsova (1929, prema Gavrilović i Lukić 1973) analiza ne usmjerava se isključivo na značenje iskaza, nego i na odnos koji govornik uspostavlja prema predmetu o kojem govori[30] (str. 104). Subjekt pritom oblikuje iskaz kojim izražava određeni odnos prema predmetu o kojem govori, pri čemu se u njemu mogu prepoznati različiti emocionalni i vrijednosni stavovi. Osjećaji pritom mogu preuzeti funkciju nositelja smisla te, kao u umjetničkom djelu ili strujanju misli, djelovati kroz međusobno prožimanje smisla i tona, pri čemu osjećaj može postati dominantan element iskaza.[31] U prvom iskazu tako se prepoznaje snažno divljenje prema osobi o kojoj govornik govori, čime subjekt zauzima pozitivan i afirmativan stav. U drugom iskazu izražavaju se suosjećanje, tuga i osjećaj nepravde prema žrtvama, uz prisutnu ogorčenost prema tragičnom ishodu događaja. Prema Richardsovoj teoriji, subjekt na taj način zauzima određeni vrijednosni stav prema predmetu iskaza, čime se može uočiti povezanost jezika, osjećaja i doživljaja određenog događaja.

Budući da istraživanje obuhvaća jedno detaljno analizirano svjedočanstvo, Mauronova metoda nije primijenjena u svojem izvornom obliku, nego su njezina načela korištena kao teorijsko polazište za praćenje ponavljanja i povezivanja motiva unutar iskaza. Mauronova (1962, prema Đuričković 1981) prva operacija temelji se na postavljanju različitih tekstova istoga autora u međusoban odnos kako bi se uočile asocijativne mreže i grupiranja slika.[32] Budući da istraživani korpus ne sadržava veći broj tekstova istoga autora, Mauronova se prva operacija ovdje ne može primijeniti u izvornom obliku. Može se, međutim, metodološki prilagoditi tako da se različiti iskazi unutar istoga svjedočanstva dovedu u međusoban odnos radi uočavanja ponavljanja i povezivanja motiva. U tom se smislu iskazi *„kasnije smo skontali da je to tijelo što je palo kroz jelike bilo od jednog od njih, mislim, oni*

---

povezivanje analitičke suzdržanosti i otvorenosti prema iskazu. U kontekstu biblioterapije takav pristup može pridonijeti pažljivijem praćenju iskaza sudionika, omogućujući da se njihova iskustva, osjećaji i značenja najprije sagledaju u vlastitom kontekstu, a tek potom interpretiraju kroz uočavanje ponavljajućih motiva, slika, metafora i asocijacija, čime se smanjuje mogućnost nametanja unaprijed oblikovanih interpretacija. Navedeni se pristup može povezati s procesom čitanja i pisanja u poetskoj terapiji, koji se provodi sustavno, pažljivo i kontinuirano te može pridonijeti povezivanju različitih aspekata ličnosti. U tom se procesu kao dvije posebno istaknute metode izdvajaju ekspresivno pisanje i dnevničko pisanje, koje omogućuju postupno oblikovanje i izražavanje osobnoga iskustva kroz pisani iskaz.

30 Vidi više u: Richards, I. A. (1929). Četiri vrste značenja. U: Gavrilović, Z., i Lukić, S. (Ur.). (1973). *Nova kritika* (str. 101–111). Beograd: Prosveta.

31 Kod I. A. Richardsa značenje se promatra u odnosu prema kontekstu i drugim elementima iskaza, pri čemu se razlikuju različite funkcije i aspekti značenja. Pritom njegova teorija ističe referencijalni i emotivni aspekt značenja, što je posebno pokazao kroz odnos *Osjećanja*, *Tona* i *Smisla*, naglašavajući da se, bez obzira na to što je riječ o književnom iskazu, treba promatrati način na koji jezik djeluje na emocije i stavove. (Richards 1929, prema Gavrilović i Lukić 1973:107)

32 Vidi više u: Mauron, C. (1962). Uvod u psihokritiku. U: Đuričković, D. (1981). *Francuska „nova kritika"*. Sarajevo: Svjetlost.

su svi tu pomiješani bili, zajedno ih u grob stavilo, nisi imao što sahranit", „ukupno 17,5 kg tijela od sve trojice", „Mirko Ćosić došao je na Busovačku da spasi koga može" i *„krenuli tražit svoje jer se nisu vratili"* mogu promatrati kao međusobno povezani različitim motivima, poput tijela, gubitka, spašavanja i traženja nestalih. Uspoređivanjem tih motiva može se uočiti da se pojedini elementi ponavljaju, ali se istodobno modificiraju ovisno o kontekstu i perspektivi iskaza. Tako se motiv tijela pojavljuje kroz njegovo miješanje s drugim tijelima, čime se uspostavlja nemogućnost identifikacije, a potom se tijelo svodi na količinsku oznaku, dok se u iskazima o spašavanju i traženju motiv gubitka preoblikuje u potrebu za pronalaskom i ponovnim uspostavljanjem barem određene pripadnosti. Na taj se način postupak može dovesti u vezu s drugom Mauronovom operacijom[33], odnosno s praćenjem načina na koji se određena motivska struktura ponavlja i transformira kroz različite iskaze. Međutim, na temelju tako ograničenog korpusa nije opravdano izvoditi zaključke o nesvjesnoj strukturi osobnosti sudionika. Analiza se stoga zadržava na razini ponavljajućih i transformirajućih motiva unutar prikupljenoga materijala.[34] Primjena narednih operacija zahtijevala bi veći broj iskaza istoga subjekta, kao i longitudinalno praćenje njihova razvoja kroz dulje vremensko razdoblje.

Različitost iskaza *„znam da je mlad momak, Anđelko Petrović, možda devetnaest godina prvi poginuo, dobio metak u čelo kraj izvora", „kaže da je vidio kako tijelo pada kroz jelike i palo je kraj izvora, koliko je jaka detonacija bila", „skinuo šorc s bijelim prugama s jelika od Ante, to mi tata", „stavio desnu ili lijevu ruku u vreću, ne znamo koja je ruka bila, isto mi od tate"* i *„sjećam se da sam nakon godinu dana našao lubanju od starog, košulju i ruku, mislim da je od Marka Lukina"* iznose zanimljivu analogiju s Blackmurovim (1952, prema Gavrilović i Lukić 1973) razmatranjem procesa oblikovanja simbola. Prema njegovu shvaćanju, simbol nastaje kao nositelj značenja koje se ne može u potpunosti izraziti neposrednim riječima te se tijekom vremena može proširivati novim značenjima.[35] Iako je Blackmur ovaj postupak primarno primjenjivao u analizi poezije, njegovo se načelo ovdje može uvjetno primijeniti na psihokritičku analizu svjedočanstva, osobito u praćenju načina na koji pojedini predmeti, dijelovi tijela i mjesta postupno zadobivaju dodatna značenja kroz

33 U ovom se istraživanju Mauronov postupak prilagođava specifičnostima biblioterapijskoga procesa. Umjesto uspoređivanja različitih književnih tekstova istoga autora, uspoređuju se višekratni iskazi istoga sudionika kako bi se pratilo ponavljanje i mijenjanje motiva, slika i asocijacija. Materijal nastao pisanjem i strujom svijesti pritom može poslužiti kao osnova za naknadno uočavanje ponavljajućih obrazaca, dok se njihovo značenje ne tumači dijagnostički, nego kao moguća struktura koja se pojavljuje u jeziku iskaza. Zbog ograničenoga korpusa i nedostatka biografskih podataka ne primjenjuju se postupci koji bi zahtijevali oblikovanje konačnoga osobnog mita ili njegovu biografsku provjeru.

34 Ako je riječ o *osobnom mitu*, može li se psihička blokada ili zastoj promatrati kao jedan od njegovih mogućih pojavnih oblika? Može li se metodom unatrag, odnosno polazeći od uočenih motiva, simbola i ponavljajućih struktura u iskazu te postupno vraćajući prema njihovim mogućim dubljim poveznicama, doći do pitanja koja se nalaze u pozadini takva zastoja? Može li analiza pisanoga iskaza na taj način učiniti vidljivima skrivene simbole i obrasce značenja koji se u neposrednom govoru ne moraju jednako jasno očitovati? Takva pitanja ne podrazumijevaju mogućnost neposrednoga pristupa nesvjesnome niti omogućuju zaključivanje o njegovim uzrocima, nego otvaraju mogućnost istraživanja načina na koji se određene unutarnje napetosti mogu posredno očitovati kroz ponavljanje, povezivanje i transformaciju motiva u pisanome iskazu.

35 Vidi više u: Blackmur, R. P. (1952). Jezik kao gest. Preveo S. Đorđević. U: Gavrilović, Z. i Lukić, S. (ur.). (1973). *Nova kritika* (str. 321–347). Beograd: Prosveta.

njihovo ponavljanje i povezivanje s određenim osobama.[36] U navedenim iskazima izvor, jelike, odjevni predmeti, ruka, lubanja i košulja nisu predstavljeni samo kao pojedinačni elementi događaja, nego se postupno povezuju s konkretnim osobama i njihovim obiteljskim odnosima. Posebno se ističe ponavljanje izraza koji određuju pripadnost, poput *„od Ante, to mu tata"*, *„isto mu od tate"* i *„od Marka Lukina"*. Na taj se način pojedini materijalni predmeti i dijelovi tijela oblikuju kao nositelji identifikacijskog značenja: odvojeni dio tijela ili predmet omogućuje prepoznavanje osobe kojoj pripada, a istodobno postaje poveznica između pojedinca, obitelji i identiteta koji se nastoji ponovno uspostaviti. U psihokritičkoj perspektivi takvo se ponavljanje može promatrati kao postupno oblikovanje simboličke mreže u kojoj se značenje pojedinoga elementa ne iscrpljuje u njegovoj neposrednoj funkciji, nego se proširuje svakim novim povezivanjem s drugim osobama, predmetima i događajima. Blackmurov pristup ovdje se ne primjenjuje radi izjednačavanja autobiografskog svjedočanstva s književnim djelom, nego kao interpretativno polazište za razmatranje načina na koji pojedini konkretni detalji mogu poprimiti dodatna značenja. U ovom slučaju predmeti i dijelovi tijela zadržavaju svoje doslovno značenje, ali se njihovim ponavljanjem i povezivanjem s imenima i obiteljskim odnosima otvara mogućnost njihova šireg simboličkog tumačenja. Takva se značenja ne pretpostavljaju unaprijed, nego se izvode iz konteksta i ponavljanja unutar samoga iskaza.

Empsonov (1947, prema Gavrilović i Lukić 1973) pojam „živopisnoga detalja"[37] može se primijeniti na iskaz *„bilo je još zasjeda, Milenka Brnjića (Pelikana) ubili na izvoru"*, u kojemu se kao posebno izdvojen element pojavljuje nadimak *„Pelikana"*. Za osnovno razumijevanje iskaza bilo bi dovoljno navesti ime Milenka Brnjića, stoga uključivanje nadimka predstavlja detalj koji može imati dodatnu identifikacijsku i asocijativnu funkciju. Upravo se takav detalj, prema Empsonovu pristupu[38], može promatrati kao element koji nosi određeno simboličko, emocionalno ili asocijativno značenje, a koje bi se kroz daljnje iskaze moglo povezivati u cjelovito značenje. Sličan se postupak može uočiti i u iskazu *„kasnije čuli da Anto Lukin, Marko Lukin i Jure Ivanović nisu ni trebali ići, nego ih ubacilo, jer su drugi odustali"*, gdje se kao potencijalno značajan detalj izdvaja izraz *„ubacilo"*. Za razliku od neutralnijih izraza poput „poslali" ili „pozvali", glagol „ubacilo" osobe prikazuje prvenstveno iz perspektive djelovanja drugih, čime se naglasak premješta s njihove vlastite aktivnosti na okolnosti u kojima su uključene u događaj. Osim toga, isti se iskaz može promatrati kao oblik naknadnoga osvještavanja i rekonstrukcije događaja, pri čemu subjekt na temelju naknadno stečenih saznanja nastoji razumjeti okolnosti koje

36 Svaka riječ ili skupina riječi može, u određenom smislu, poprimiti obilježja geste, bilo jednostavnim ponavljanjem, bilo povezivanjem ponavljanja s različitim predmetima. Empson pritom interpretativnu vrijednost jezičnih oblika promatra unutar poezije i proze, dok biblioterapijski pristup prepoznaje dva srodna načina njihova djelovanja, odnosno *ponavljanje fraza iz pjesme* i *zvuk riječi*. (Bašić 2021:53-54) Oba pristupa polaze od pretpostavke da ponavljanje i zvučna obilježja riječi mogu pridonijeti stvaranju dodatnih značenja i emocionalnih asocijacija, što je osobito relevantno u biblioterapijskom procesu.

37 Vidi više u: Empson, W. (1930; 2. izd. 1947). Sedam tipova dvosmislenosti (I). U: Gavrilović, Z. i Lukić, S. (ur.). (1973). *Nova kritika* (str. 141–195). Beograd: Prosveta.

38 Empsonovu tvrdnju o interpretativnom intenzitetu jezičnih oblika moguće je u ovom istraživanju prilagoditi psihokritičkoj analizi iskaza, pri čemu se različite jezične implikacije promatraju kao elementi koji mogu otkrivati istančan osjećaj za stil i pridonositi oblikovanju dubljih značenja iskaza. Takav se pristup može povezati i s uporabom metafore u kliničkoj i poetskoj terapiji (Bašić 2021:66), dok Empson istodobno pruža širok analitički okvir za prepoznavanje i tumačenje različitih interpretativnih mogućnosti koje proizlaze iz jezičnoga oblikovanja iskaza.

su prethodile traumatskom iskustvu.[39] Na taj način prethodno doživljeni događaj dobiva novo značenje jer subjekt naknadno povezuje vlastito ranije iskustvo s informacijama koje je saznao u kasnijem razdoblju. Empsonov pristup omogućuje da se pozornost usmjeri na pojedinosti koje naizgled imaju sporednu ulogu, ali mogu pridonijeti dodatnom značenju iskaza. Nadimak „Pelikana" može se promatrati kao identifikacijski detalj koji osobu smješta u određeni društveni i osobni kontekst, dok izraz „ubacilo" upućuje na način na koji pripovjedač naknadno razumije okolnosti uključivanja pojedinaca u događaj. Ipak, njihovo dodatno značenje ne može se utvrditi samo na temelju izdvojenih riječi, nego zahtijeva razmatranje širega konteksta svjedočanstva, stoga se navedeni primjeri promatraju kao interpretativno relevantne pojedinosti, a ne kao samostalni dokaz skrivenoga značenja.

Psihološka analiza

Analiza je usmjerena na psihološki relevantna obilježja iskaza, uključujući neposredne reakcije na ugrožavajući događaj, senzoričko-perceptivnu reprezentaciju iskustva, organizaciju i rekonstrukciju autobiografskog sjećanja, relacijsku dimenziju gubitka te procese naknadnog razumijevanja i pridavanja značenja.

U analiziranom svjedočanstvu neposredne reakcije na događaj obilježen ekstremnom životnom ugrozom očituju se kroz različite oblike ponašanja, od aktivnog djelovanja do nagle inhibicije. Subjekt najprije navodi da su „*krenuli tražit svoje*", čime opisuje ciljno usmjereno i kolektivno ponašanje u situaciji nestanka bliskih osoba, dok nakon neposrednog susreta s prizorom stradanja slijedi reakcija: „*Mi smo se ukočili od onoga što smo vidjeli*". Shalev (2002) navodi da akutne reakcije na traumatski stres mogu uključivati snažne, ali često vremenski prolazne biološke i psihološke odgovore usmjerene na preživljavanje i prilagodbu[40] (str. 532). Kozlowska i sur. (2015) *freezing* odgovor opisuju kao privremeno zaustavljanje aktivnog odgovora bijega ili borbe, uz smanjenu motoričku aktivnost te pojačanu pažnju i usmjerenost na prijetnju[41] (str. 267–270). Iskaz „*mi smo se ukočili*" stoga se može oprezno razmatrati kao verbalni opis reakcije kompatibilne s takvim obrambenim odgovorom. Slična snažna reakcija vidljiva je i u opisu osobe koja se „*sakrila*" i „*tresla sva*", što se može razumjeti kao opis izražene tjelesne reakcije i zaštitnog ponašanja u neposrednoj ugrožavajućoj situaciji. U iskazu se tako može prepoznati izmjena aktivnog djelovanja i moguće kratkotrajne obrambene inhibicije u situaciji ekstremne ugroze.

U svjedočanstvu je traumatski događaj izrazito snažno predstavljen kroz senzoričke i perceptivne pojedinosti: „*dim, garež, krvi puno, crna krv*", „*smrdi sve*", „*jelike gore, brvnara gori, tijela gore*" te „*sve tinja, ptica se ne čuje*". Subjekt pritom prizor rekonstruira putem više osjetilnih modaliteta, ponajprije vida i mirisa, ali i auditivnog iskustva kroz naglašavanje odsutnosti zvuka. Takva perceptivna zasićenost podudara se s nalazima pregleda dvadeset i dva istraživanja koji donose Crespo i Fernández-Lansac (2016), prema kojima u traumatskim narativima često dominiraju senzorički, perceptivni i emocionalni deta-

39 U psihoanalitičkom smislu takav se proces može promatrati kao pokušaj psihičke obrade iskustva koje u trenutku događanja nije bilo moguće u potpunosti razumjeti. Subjekt se vraća događaju kako bi uspostavio njegovu uzročno-posljedičnu povezanost i pronašao smisao u onome što se dogodilo. Prema Freudu, upravo se u takvom naknadnom vraćanju prošlom iskustvu može prepoznati proces *Nachträglichkeit*, u kojem kasnije spoznaje mijenjaju način na koji se raniji događaj razumije i psihički obrađuje. (Bistoen, Vanheule i Craps 2014: 673–674)

40 Vidi više u: Shalev, A. Y. (2002). Acute stress reactions in adults. *Biological Psychiatry, 51*(7), 532–543.

41 Vidi više u: Kozlowska, K., Walker, P., McLean, L., i Carrive, P. (2015). Fear and the defense cascade: Clinical implications and management. *Harvard Review of Psychiatry, 23*(4), 263–287.

lji[42] (str. 149). Kognitivni model Ehlers i Clark (2000) također ističe snažnu perceptivnu komponentu traumatskih sjećanja[43], osobito vizualne i druge senzoričke dojmove, iako je njihov model razvijen prvenstveno u kontekstu perzistentnog PTSP-a[44] (str. 324). Živost navedenih opisa stoga nije primjereno izjednačavati s dokazom psihopatologije niti s potpunom preciznošću sjećanja.

U svjedočanstvu je vidljivo da subjekt razlikuje neposredno doživljene sadržaje od informacija koje je saznao od drugih ili naknadno povezao s događajem. Formulacije poput *„kaže da je vidio"*, *„kasnije čuli"* i *„kasnije smo skontali"* jasno označavaju različite izvore i vremenske razine informacija, dok izrazi *„mislim"* i *„ne znamo"* upućuju na različit stupanj sigurnosti u pojedine detalje sjećanja. Johnson, Hashtroudi i Lindsay (1993) takvo razlikovanje povezuju s konceptom *source monitoring*, odnosno skupom procesa kojima se procjenjuje podrijetlo zapamćene informacije, uključujući okolnosti u kojima je ona stečena[45] (str. 3). Crespo i Fernández-Lansac (2016) ističu da autobiografsko sjećanje ne predstavlja doslovnu reprodukciju događaja, nego se tijekom vremena rekonstruira povezivanjem neposrednog iskustva s naknadno stečenim informacijama i postojećim autobiografskim znanjem[46] (str. 149–153). To je posebno vidljivo u povezivanju prvotno neidentificiranog tijela s konkretnom osobom nakon naknadno stečenih saznanja te u uključivanju pronalaska *ostataka „nakon godinu dana"* u istu narativnu cjelinu. Tuval-Mashiach i sur. (2004) takvo vremensko i uzročno povezivanje promatraju kao dio naknadnog organiziranja traumatskog iskustva u koherentniji narativ, pri čemu se nova saznanja uključuju u prethodno razumijevanje događaja[47] (str. 290). Iskaz tako pokazuje rekonstrukcijsku i vremenski slojevitu prirodu autobiografskog sjećanja, u kojem subjekt istodobno zadržava razliku između onoga što je neposredno doživio, onoga što je čuo od drugih i onoga što je tek naknadno razumio.

Relacijska dimenzija traumatskog iskustva posebno je izražena u iskazima *„krenuli tražit svoje"*, *„Marko Lukin uvijek jak bio, odmah smo prepoznali njegove ruke"* i *„to mu tata"*, kojima se stradali ne predstavljaju kao anonimne žrtve, nego kao osobe povezane sa subjektom i drugim sudionicima kroz pripadnost, prethodno poznavanje i obiteljske odnose. Kristensen, Weisæth i Heir (2012) ističu važnost uključivanja odnosa u autobio-

---

42 Vidi više u: Crespo, M., i Fernández-Lansac, V. (2016). Memory and narrative of traumatic events: A literature review. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy, 8*(2), 149–156.

43 Ehlers i Clark (2000) obilježja traumatskog sjećanja razmatraju u specifičnom okviru perzistentnog PTSP-a i nevoljnog ponovnog proživljavanja. Navode da se ponovno proživljavanje pretežno sastoji od senzoričkih dojmova koji mogu obuhvaćati različite osjetilne modalitete, uključujući tjelesne osjete, ali su pretežno vizualni. Njihov se model u ovoj analizi koristi samo kao teorijski okvir za razmatranje senzoričke komponente traumatskog sjećanja, a ne kao osnova za zaključivanje o prisutnosti intruzivnih sjećanja ili PTSP-a kod pripovjedača (str. 323–324). Crespo i Fernández-Lansac (2016) dodatno pokazuju da u traumatskim narativima mogu dominirati senzorički, perceptivni i emocionalni detalji, ali naglašavaju da prisutnost takvih detalja sama po sebi ne jamči preciznost zapamćenih pojedinosti (str. 149–154).

44 Vidi više u: Ehlers, A., i Clark, D. M. (2000). A cognitive model of posttraumatic stress disorder. *Behaviour Research and Therapy, 38*(4), 319–345.

45 Vidi više u: Johnson, M. K., Hashtroudi, S., i Lindsay, D. S. (1993). Source monitoring. *Psychological Bulletin, 114*(1), 3–28.

46 Vidi više u: Crespo, M., i Fernández-Lansac, V. (2016). Memory and narrative of traumatic events: A literature review. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy, 8*(2), 149–156.

47 Vidi više u: Tuval-Mashiach, R., Freedman, S., Bargai, N., Boker, R., Hadar, H., i Shalev, A. Y. (2004). Coping with trauma: Narrative and cognitive perspectives. *Psychiatry, 67*(3), 280–293.

grafski narativ jer se značenje gubitka oblikuje i u odnosu prema vezi sa stradalom osobom, dok nasilni i iznenadni gubici mogu predstavljati posebno zahtjevan kontekst psihološke prilagodbe i žalovanja[48] (str. 80–81). U svjedočanstvu se fizički fragmentirani ostaci povezuju s konkretnim identitetima putem tjelesnih obilježja, odjeće i rodbinskih odnosa. Nalazi Cozze i suradnika (2020) pokazuju da informacije o identifikaciji fragmentiranih posmrtnih ostataka mogu imati psihološku važnost za ožalošćene članove obitelji[49], ali nisu nužno povezane s lakšom prilagodbom na gubitak[50] (str. 1-2: 4–5). Naprotiv, višestruke obavijesti o naknadno identificiranim ostacima mogu biti povezane i s većom razinom posttraumatskog stresa i izraženijim žalovanjem. U analiziranom iskazu najopravdanije je istaknuti da se gubitak ne pojavljuje samo kao činjenica smrti, nego i kao relacijski događaj u kojem osobni identitet, pripadnost i veze među ljudima ostaju važan dio načina na koji se iskustvo pamti i prenosi.

U iskazu *„ne znam kako mi ostali nismo poginuli, stvarno ne znam"* subjekt retrospektivno procjenjuje vlastitu i zajedničku izloženost životnoj ugrozi te vlastito preživljavanje smješta u širi kontekst traumatskog događaja. Takva se formulacija može promatrati kao iskaz koji je kompatibilan s procesom pridavanja značenja, jer otvara pitanje vlastitog preživljavanja i upućuje na naknadni pokušaj njegova kognitivnog i narativnog razumijevanja. Tuval-Mashiach i sur. (2004) samoevaluaciju izdvajaju kao jednu od temeljnih dimenzija traumatskog narativa, uz koherentnost i pridavanje značenja. Ona se odnosi na način na koji osoba naknadno procjenjuje vlastito funkcioniranje, reakcije povezane s osjećajem kontrole i odgovornosti te vlastitu aktivnu ili pasivnu ulogu tijekom događaja[51] (str. 282). Posebno je relevantno da autori u kasnijoj fazi oblikovanja traumatskog narativa navode pitanja poput „Zašto se to dogodilo?", „Zašto baš meni?" i „Kako sam spašen?" kao primjere procesa pridavanja značenja. U tom se smislu formulacija može promatrati kao izraz procesa pridavanja značenja u nastajanju jer otvara pitanje vlastitog preživljavanja i upućuje na naknadni pokušaj njegova kognitivnog i narativnog razumijevanja.

Naknadna interpretacija događaja osobito je vidljiva u iskazima *„kasnije čuli da Anto Lukin, Marko Lukin i Jure Ivanović nisu ni trebali ići, nego ih ubacilo, jer su drugi odustali"* i *„kasnije smo skontali da je to tijelo što je palo kroz jelike bilo od jednog od njih"*. *Formulacije „kasnije čuli"* i *„kasnije smo skontali"* pokazuju da se razumijevanje prvotno doživljenog događaja naknadno mijenja uključivanjem novih informacija, čime subjekt u iskazu nastoji uspostaviti jasniju uzročno-posljedičnu povezanost između okolnosti i ishoda stradanja. Takav se proces može razmotriti u okviru pridavanja značenja, koje Tuval-Mashiach i sur.

48 Vidi više u: Kristensen, P., Weisæth, L., i Heir, T. (2012). Bereavement and mental health after sudden and violent losses: A review. *Psychiatry, 75*(1), 76–97.

49 Nalaze Cozze i suradnika potrebno je tumačiti u granicama populacije i postupka koji su istraživali. Autori su ispitivali članove obitelji osoba stradalih u terorističkim napadima 11. rujna te povezanost naknadnih službenih obavijesti o identifikaciji posmrtnih ostataka sa žalovanjem i posttraumatskim stresom. Njihovi nalazi stoga ne govore o psihološkom učinku neposrednog prepoznavanja tijela ili ostataka na mjestu stradanja, kakvo se opisuje u analiziranom svjedočanstvu. U ovom se radu taj izvor koristi samo za šire kontekstualiziranje psihološke važnosti identifikacije posmrtnih ostataka u okolnostima nasilnog gubitka, a ne za zaključivanje o psihičkim posljedicama kod pripovjedača.

50 Vidi više u: Cozza, S. J., Fisher, J. E., Hefner, K. R., Fetchet, M. A., Chen, S., Zuleta, R. F., Fullerton, C. S., i Ursano, R. J. (2020). Human remains identification, grief, and posttraumatic stress in bereaved family members 14 years after the September 11, 2001, terrorist attacks. *Journal of Traumatic Stress, 33*(6), 1137–1143.

51 Vidi više u: Tuval-Mashiach, R., Freedman, S., Bargai, N., Boker, R., Hadar, H., i Shalev, A. Y. (2004). Coping with trauma: Narrative and cognitive perspectives. *Psychiatry, 67*(3), 280–293.

(2004) izdvajaju kao jednu od ključnih dimenzija traumatskog narativa. Autori pokazuju da se s vremenskim odmakom u pripovijedanju sve izraženije pojavljuju pitanja o tome zašto se događaj dogodio te kako razumjeti vlastito iskustvo i njegov ishod[52] (str. 287). Park (2010) pritom razlikuje početnu procjenu značenja stresnog događaja od procesa pridavanja značenja, kojim osoba nastoji smanjiti nesklad između doživljenog događaja i postojećeg razumijevanja svijeta, sebe i vlastitih životnih okolnosti[53] (str. 258–259). Vrijednosna komponenta takve obrade pojavljuje se i u rečenici „*radnički tipovi, mučili se, patili se i eto kako su završili*", u kojoj subjekt stradanje povezuje s prethodnim životnim iskustvom žrtava te tragičnom ishodu pridaje moralno i emocionalno značenje. U ovom se dijelu svjedočanstva može prepoznati prijelaz od opisa neposrednih prizora prema njihovoj retrospektivnoj kognitivnoj i značenjskoj obradi, pri čemu kasnija saznanja postaju dio načina na koji subjekt danas razumije ono što se dogodilo.

Promatrani zajedno, analizirani iskazi upućuju na to da se traumatsko iskustvo u svjedočanstvu ne pojavljuje samo kao niz senzorički intenzivnih prizora prošlog događaja, nego i kao naknadno organiziran autobiografski narativ u kojem se povezuju neposredne reakcije, senzorička sjećanja, naknadno dobivene informacije, odnosi s drugim osobama te retrospektivno razumijevanje vlastitog preživljavanja i stradanja drugih. Takva obilježja upućuju na proces naknadnog organiziranja[54] iskustva unutar šireg autobiografskog narativa, bez pretpostavke da je taj proces dovršen ili da nužno predstavlja uspješnu psihološku prilagodbu. Moguća su i drugačija tumačenja, osobito u slučaju uključivanja dodatnih podataka.[55]

Korpusna analiza

Najčešći oblici i leme u korpusu

Odgovor ovisi o tome broje li se pojedinačni oblici ili leme, što predstavlja važnu metodološku razliku u interpretaciji učestalosti. Hrvatski je jezik izrazito flektivan, pa se ista leksema može pojavljivati u različitim gramatičkim oblicima. Ako se broje pojedinačni, odnosno sirovi oblici, učestalost pojedine leksemske jedinice raspodjeljuje se među različite oblike, pa se njezina stvarna zastupljenost podcjenjuje; tek se grupiranjem oblika u leme dobiva potpunija slika.

---

52 Isto.

53 Park, C. L. (2010). Making sense of the meaning literature: An integrative review of meaning making and its effects on adjustment to stressful life events. *Psychological Bulletin, 136*(2), 257–301.

54 Pod naknadnim organiziranjem iskustva ovdje se, u skladu s Crespo i Fernández-Lansac (2016), podrazumijeva smještanje događaja u određeni vremenski i osobni kontekst te njegovo povezivanje s drugim iskustvima unutar autobiografskog pamćenja (str. 154). Tuval-Mashiach i sur. (2004) dodatno pokazuju da se traumatski narativ tijekom vremena može mijenjati uključivanjem novih informacija, okolnosti događaja, percepcije traume, naknadnih simptoma i kulturnog konteksta, pri čemu se može mijenjati i značenje koje osoba pridaje događaju (str. 290).

55 Prepoznavanje psihološki ili značenjski relevantnih sadržaja u tekstu može biti jedan od elemenata njegova prethodnog razmatranja, ali samo po sebi nije dovoljno za procjenu prikladnosti teksta za biblioterapijsku primjenu. Pri izboru teksta Marinčič (2021) upućuje na važnost obilježja sudionika, kulturnoga konteksta i čitateljskih interesa te naglašava potrebu za dobrim poznavanjem teksta i suradnjom različitih stručnjaka (str. 29-30).

Tablica br. 1. Najčešći sirovi oblici (bez gramatičkih riječi)

Mj.	Oblik	N	na 1000 r.
1.	Mama	35	4,0
2.	Sjećam	34	3,9
3.	Gore	29	3,3
4.	Tata	24	2,7
5.	Znam	22	2,5

Oblik „gore" obuhvaća dvije različite uporabe: u dijelu pojavnosti riječ je o mjesnom prilogu, primjerice u kontekstu odlaska gore, a u dijelu o obliku glagola „gorjeti".

Tablica br. 2. Najčešće punoznačne leme i analitički objedinjene leksičke jedinice

Mj.	Lema / Leksička jedinica	N	na 1000 r.
1.	Reći	92	10,4
2.	Mama / Majka	56	6,3
3.	Znati	55	6,2
4.	Tata / Otac	53	6,0
5.	Vidjeti	45	5,1

Slijede leme „doći" (44), „poginuti" (43), „otići" (37), „ići" (36), „sjećati se" (35), „godina" (35), „sin" (31) i „ostati" (27).

Četiri metodološke odluke utječu na dobiveni poredak, pa ih zbog transparentnosti navodimo: (1) Iz brojanja smo isključili pomoćne i modalne glagole („biti", „moći", „imati", „htjeti"). Da su uključeni, „moći" (69) i „imati" (63) zauzeli bi drugo i treće mjesto; (2) Glagoli „reći" i „kazati" obrađeni su kao zasebne leme jer predstavljaju dva različita leksema s vlastitim paradigmama, a ne različite oblike iste leksičke jedinice. Lema „reći" ima 92 pojavnosti, a lema „kazati" 18 pojavnosti. Za svaku se pojedinu lemu zasebno navodi broj pojavnosti, čime se omogućuje njihovo naknadno objedinjavanje ako to zahtijeva interpretacija rezultata; (3) Glagoli kretanja „ići", „otići" i „doći" bilježeni su odvojeno. Da su objedinjeni u jedno semantičko polje, obuhvatili bi 117 pojavnosti i zauzeli prvo mjesto; (4) Srodnički nazivi „mama" i „majka" te „tata" i „otac" objedinjeni su u zajedničke analitičke jedinice jer označavaju isti srodnički odnos, iako se razlikuju po stilskim i uporabnim obilježjima („mama" 48 i „majka" 8; „tata" 47 i „otac" 6).

Sadržajno gledano, na prvome se mjestu nalazi lema „reći", zatim objedinjena jedinica „mama/majka", potom „znati", „tata/otac" i „vidjeti". Rezultati učestalosti stoga upućuju na izraženost vokabulara povezanoga s govorenjem, obiteljskim odnosima te znanjem i neznanjem, dok se ratni događaj ne pojavljuje kao jedino ili dominantno leksičko središte korpusa. Lema „znati" često se pojavljuje u niječnim konstrukcijama: u 29 od ukupno 55 pojavnosti glagolskom obliku neposredno prethodi niječna riječ ili konstrukcija, primjerice „ne znam", „nismo znali" i „ne znaš". To ga povezuje sa semantičkom odnosno funkcionalnom skupinom negacije, ali 26 od ukupno 55 pojavnosti (47,3 %) nije u niječnim konstrukcijama, pa se lema „znati" ne može u cijelosti povezati s tom skupinom.

Treće i četvrto mjesto razlikuju se za samo dvije pojavnosti (55 prema 53), pa tu razliku ne treba interpretirati kao snažnu razliku u zastupljenosti. Lema „reći" jasno se izdvaja od ostalih s 92 pojavnosti, dok su druga i treća pozicija, „mama/majka" (56) i „znati" (55), gotovo izjednačene.

Provjera polazne pretpostavke

Pretpostavka je bila da će se pokazati izraženija zastupljenost sadržaja povezanih s PTSP-om, traumom, boli, prazninom i krvlju. Provjerili smo ih izravno, a rezultat je suprotan očekivanju: sadržaji povezani s izravnim imenovanjem traume među slabije su zastupljenima, dok se skupine bol/patnja, krv/rana i praznina/gubitak nalaze na rangovima 5, 7 i 11.

Tablica br. 3. Zastupljenost semantičkih skupina u korpusu

Semantička skupina	N	na 1000 r.	Rang
Negacija	435	49,3	1.
Obitelj	233	26,4	2.
Smrt / Pogibija	100	11,3	3.
Pravda / Priznanje	61	6,9	4.
Bol / Patnja	59	6,7	5.
Tijelo / Fragmentacija	55	6,2	6.
Krv / Rana	52	5,9	7.
Sjećanje / San	51	5,8	8.
Plač / Tuga	46	5,2	9.
Institucije / Društvo	43	4,9	10.
Praznina / Gubitak	30	3,4	11.
Kliničko nazivlje	21	2,4	12.
Strah	15	1,7	13.

Razlika između četvrte i pete skupine iznosi dvije pojavnosti (61 naspram 59). Taj poredak nijestabilan i ne treba ga tumačiti kao utvrđenu razliku. Rangovi u sredini tablice osjetljivi su na sastav uzorka; pouzdana su samo prva tri mjesta i posljednja dva.

Četiri su pojavnosti isključene iz brojanja jer ih prefiksni obrazac pogrešno svrstava u određenu semantičku skupinu, iako kontekst pokazuje da joj ne pripadaju. Prvo, izraz „teško da" u značenju „malo je vjerojatno" pojavljuje se dvaput i ne izražava tegobu, pa su te dvije pojavnosti izuzete iz skupine bol/patnja. Drugo, prilog „rano" nije oblik imenice „rana", pa je ta pojavnost izuzeta iz skupine krv/rana. Treće, oblik „izdržljiv" u svjedočanstvu br. 14 opisuje osobinu, a ne trpljenje, pa je i ta pojavnost izuzeta iz skupine bol/patnja. Bez tih bi ispravaka skupina bol/patnja imala 62 pojavnosti, a skupina krv/rana 53 pojavnosti, pa bi četvrto mjesto pripalo skupini bol/patnja umjesto skupini pravda/priznanje.

Na razini pojedinačnih pojavnosti, „trauma" se u različitim oblicima pojavljuje tri puta: „traumatično", „traumu" i „traume", „PTSP" je zabilježen u jednoj pojavnosti, „strah" u sedam, „krv" u četiri, „praznina" u pet, dok se pojavnost „šok" pojavljuje deset puta. Skupina koja je u polaznoj pretpostavci zauzimala središnje mjesto, odnosno kliničko nazivlje, u korpusu je pretposljednja, a iza nje se nalazi samo skupina strah.

Što nas je iznenadilo

Negacija je najzastupljenija kategorija

Negacijske riječi čine 4,93 % svih pojavnosti (osnovica: pojavnosti od najmanje dva znaka) i predstavljaju najbrojniju pojedinačnu semantičku skupinu u korpusu. U odnosu na drugu najbrojniju skupinu, obitelj, koja obuhvaća 233 pojavnosti, negacijske su riječi brojnije za 86,7 %. Zbroj pojavnosti u trinaest skupina iznosi 1.201, ali taj je zbroj samo orijentacijski jer se pojedine pojavnosti mogu istodobno ubrajati u više semantičkih skupina. Iako negacija ne čini više od polovice ukupnoga broja pojavnosti u svim analiziranim skupinama, ona je pojedinačno najzastupljenija skupina i znatno nadmašuje drugoplasiranu skupinu obitelji. Najčešći su negacijski oblici „ne" (87), „nije" (84), „ništa" (36), „nikad" (31), „nisam" (31) i „nismo" (26). Taj nalaz izdvajamo kao jedan od najvažnijih nalaza cijele analize. Svjedočanstva se u velikoj mjeri oblikuju ne samo iskazivanjem onoga što jest, nego i iskazivanjem onoga čega nema, tko nije došao, što nije rečeno i što se nikada nije saznalo. Gramatička kategorija negacije time se pokazuje kao jedno od važnih jezičnih obilježja analiziranih iskaza, dok njezina moguća uloga u oblikovanju afektivno obilježenoga iskaza ostaje predmet interpretacije.

Taj se nalaz može povezati s psihokritičkim čitanjem. Prikazujući Mauronovu psihokritiku, Klik (2002) navodi da vanjski događaj snažne emocionalne težine može izazvati traumu koju uobičajeni obrambeni mehanizmi ne uspijevaju ukloniti te da se sjećanje na traumatski prizor nakon određenoga vremena može pretvoriti u slike koje se opsesivno ponavljaju[56] (str. 306). U tom se okviru negacija može promatrati kao jedan od jezičnih oblika u kojima se iskustvo ili sjećanje artikulira bez njegova izravnog imenovanja: u ovoj građi nije riječ o šutnji u doslovnom smislu, nego o govoru organiziranom oko niječnice. Tu poveznicu iznosimo kao prijedlog tumačenja, a ne kao tvrdnju preuzetu iz izvora.

Kliničko je nazivlje vrlo slabo zastupljeno

Kliničko nazivlje, koje obuhvaća izraze „trauma", „PTSP", „šok", „psiholog", „lijek" i njima srodne izraze, čini svega 0,24 %[57] svih pojavnosti u korpusu. Provjerom je utvrđena ukupno 21 pojavnost, među kojima su oblici riječi „šok" (10), „trauma" (3), „lijek" (2) i „dijagnosticirati" (2), te po jedna pojavnost izraza „PTSP", „shizofrenija", „psihički" i „psiholog". Imenice „dijagnoza" i „terapija" ne pojavljuju se u korpusu; zabilježeni su samo glagolski pridjevi trpni „dijagnosticiran" i „dijagnosticirano". Iz kategorije su izostavljeni izrazi koji se odnose na zbrinjavanje ranjenih, a ne na imenovanje psihičkoga stanja, odnosno „bolnica" (6), „doktor" (2), „ambulanta" (2) i „medicinska sestra" (2), jer u ovoj građi pripadaju opisu ratne medicinske skrbi. Praktična je posljedica toga da dijagnostički pojmovi nisu dostatni za prepoznavanje traumatskoga sadržaja: kada bismo tekstove selektirali traženjem riječi „trauma" ili „PTSP", obuhvatili bismo samo neznatan

56 Vidi više u: Klik, M. (2002). La méthode psychocritique de Charles Mauron. U: J. Żurowska (ur.), Méthodologie de la recherche en linguistique et littérature (str. 302–308). Varšava: Centre de Civilisation Française et d'Etudes Francophones à l'Université de Varsovie.

57 Nizak udio kliničkoga nazivlja ne znači odsutnost traumatskoga sadržaja, nego upućuje na to da se traumatsko iskustvo u ovoj građi ne artikulira dijagnostičkim rječnikom. U prikazu Mauronove psihokritike Klik (2002) navodi da vanjski događaj snažne emocionalne težine kojemu je subjekt bio svjedok može izazvati traumu koju uobičajeni obrambeni mehanizmi ne uklanjaju te da se sjećanje na traumatski prizor nakon određenoga vremena pretvara u slike koje se opsesivno ponavljaju (str. 306). Ta se teorijska pretpostavka u ovom radu ne nastoji empirijski dokazati, nego se uzima kao interpretativni okvir za razmatranje ponavljanja prizora u analiziranim svjedočanstvima.

dio građe relevantne za proučavanje traumatskoga iskustva. Rezultati upućuju na to da se u ovom korpusu traumatski sadržaj ne može dostatno prepoznati samo na temelju izravne uporabe kliničkog nazivlja, nego da njegovo proučavanje zahtijeva uzimanje u obzir šireg konteksta i povezanih semantičkih obrazaca. Takav nalaz ne znači da se traumatski sadržaj može jednoznačno utvrditi samo na temelju jezičnih obrazaca, nego pokazuje da njegovo prepoznavanje zahtijeva širi kontekstualni i interpretativni pristup. Srodnim se može smatrati uvid Krtinić (2025) o dugotrajnosti i transgeneracijskom prijenosu traumatskog iskustva, iako se njezin pristup ne može neposredno izjednačiti s rezultatima naše korpusne analize[58] (str. 94). Dok korpusna analiza pokazuje učestalost jezičnih obrazaca povezanih s negacijom, gubitkom, obitelji i neznanjem, Krtinić traumatsko iskustvo razmatra u širem kontekstu njegovih dugotrajnih i transgeneracijskih posljedica. Ta se dva pristupa stoga mogu nadopunjavati, ali ih ne treba metodološki izjednačavati.

Skupina pravda/priznanje gotovo je jednako zastupljena kao skupina bol/patnja

Skupina pravda/priznanje broji 61 pojavnost. Skupina pravda/priznanje brojnija je od skupine plač/tuga (46) i gotovo je jednako zastupljena kao skupina bol/patnja (59), od koje se razlikuje za samo dvije pojavnosti. Nismo očekivali da će vokabular koji traži istinu, objašnjenje i priznanje nakon više od tri desetljeća biti tako izjednačen s vokabularom boli. Najčešći su oblici „pravda" (7), „zadovoljena" (7), „identifikaciju" (6), „istinu" (5), „priznanje" (5) i „objašnjenje" (5).

Izbjegavamo širu tvrdnju da je afektivni vokabular u cjelini slabiji od zahtjeva za priznanjem, jer takva tvrdnja nije potvrđena podacima: zbroje li se skupine plač/tuga (46) i bol/patnja (59), afektivni sloj obuhvaća 105 pojavnosti, što je znatno više od skupine pravda/priznanje (61). Nalaz je uži i glasi da je zahtjev za priznanjem po učestalosti dosegao razinu pojedinačnih afektivnih skupina, a ne da ih je nadišao.

Suprotna usmjerenost sadržajnih skupina u korpusu

Analiza povezanosti gustoće skupine scena/tijelo i skupine pravda/priznanje pokazuje njihovu negativnu povezanost. Linearna povezanost nije dosegnula uobičajenu razinu statističke značajnosti (Pearsonov $r = -0{,}365$; $p = 0{,}056$; 95 % CI [−0,65, 0,01]), dok je rangovna povezanost statistički značajna (Spearmanov $\rho = -0{,}576$; $p = 0{,}001$; 95 % CI [−0,78, −0,26]).59 Rezultati stoga upućuju na umjerenu negativnu monotonu povezanost između dviju skupina, pri čemu njihov odnos nije u potpunosti linearan. U pojedinim svjedočanstvima veća zastupljenost sadržaja povezanih sa scenom i tijelom u pravilu je praćena manjom zastupljenošću sadržaja povezanih s pravdom i priznanjem, dok se u svjedočanstvima s većom zastupljenošću potonjih sadržaja u pravilu smanjuje zastupljenost sadržaja povezanih sa scenom i tijelom. Ovaj odnos treba tumačiti kao tendenciju u strukturi analiziranoga korpusa, a ne kao strogo razgraničenje svjedočanstava u dvije međusobno isključive skupine.

58 Vidi više u: Krtinić, I. (2025). Vježbanje života – kronisterija transgeneracijske traume. *Dani Hvarskoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu, 51*(1), 89–101.

59 Dvije mjere povezanosti ne daju isti zaključak: Pearsonova p-vrijednost ostaje neznatno iznad uobičajenoga praga statističke značajnosti, dok je Spearmanova jasno ispod njega. Razlika se može povezati s nepravilnom raspodjelom gustoća po svjedočanstvima i malim brojem opažanja, zbog čega Spearmanov koeficijent, kao neparametrijska rangovna mjera, u ovom slučaju predstavlja primjereniji pokazatelj povezanosti. Ipak, zbog maloga broja opažanja interval pouzdanosti ostaje širok, pa se odnos između promatranih varijabli može opisati kao pouzdano utvrđen smjer povezanosti, a ne kao precizno procijenjena veličina učinka.

Riječ je o tendenciji umjerene jakosti, a ne o čistoj podjeli korpusa. Pearsonov koeficijent pokazuje negativnu linearnu povezanost, ali ona nije dosegnula uobičajenu razinu statističke značajnosti, dok Spearmanov koeficijent pokazuje statistički značajnu negativnu monotonu povezanost. Podjelu stoga treba čitati kao pomoć pri razvrstavanju građe, a ne kao strogo utvrđenu strukturu korpusa. Svjedočanstva br. 20 i br. 23 izdvojena su kao granična jer su im vrijednosti u objema kategorijama jednake (0,0 i 0,0 odnosno 2,8 i 2,8), pa indeks polariteta u njihovu slučaju nije primjenjiv.

Tablica br. 4. Razvrstavanje svjedočanstava prema zastupljenosti sadržajnih skupina

Svj. br.	**Scena/tijelo (‰)**	**Pravda/priz. (‰)**	**Pol**
1	55,4	0,0	Akutni
2	56,3	0,0	Akutni
3	35,6	7,9	Akutni
4	40,0	0,0	Akutni
5	13,1	0,0	Akutni
6	12,1	2,0	Akutni
7	10,3	0,0	Akutni
8	2,6	1,7	Akutni
9	2,3	14,0	Kronični
10	0,0	27,5	Kronični
11	0,0	23,0	Kronični
12	7,4	44,1	Kronični
13	7,4	37,0	Kronični
14	3,6	7,2	Kronični
15	5,5	8,2	Kronični
16	0,0	30,9	Kronični
17	7,8	15,5	Kronični
18	0,0	13,1	Kronični
19	2,5	0,0	Akutni
20	0,0	0,0	Granično
21	9,5	0,0	Akutni
22	3,1	0,0	Akutni
23	2,8	2,8	Granično
24	23,2	0,0	Akutni
25	19,4	0,0	Akutni
26	11,6	0,0	Akutni
27	0,0	20,7	Kronični
28	0,0	69,8	Kronični

Može li korpusna analiza razvrstati tekstove u skupine

Može, ali ne nužno u unaprijed predviđene skupine i ne primjenom svih analiziranih metoda. Uspoređena su dva postupka.

U analizi se koriste dva odvojena skupa kategorija. Prvi obuhvaća trinaest semantičkih skupina i služi za prikaz zastupljenosti pojedinih sadržaja u cjelokupnom korpusu. Drugi obuhvaća sedam kategorija oblikovanih za usporedbu profila pojedinačnih svjedočanstava; te kategorije nisu podskup prvoga skupa, nego objedinjuju sadržaje više skupina, dok pojedine elemente izostavljaju. Zbog toga se brojčane vrijednosti istoimenih kategorija u dvama skupovima razlikuju i ne mogu se izravno uspoređivati. Primjerice, kategorije „pravda/priznanje" i „scena/tijelo" u dvama skupovima imaju različite ukupne vrijednosti jer su u njima sadržajno različito definirane.

a) Kategorizacija utemeljena na unaprijed definiranim pravilima – uporabljivo razvrstavanje

Svako svjedočanstvo dobiva profil gustoće po sedam kategorija; cijela je tablica dostupna u priloženoj bilježnici, dok su u prethodnoj tablici prikazane dvije kategorije koje najviše pridonose razvrstavanju svjedočanstava. Na temelju razlike između profila skupina scena/tijelo i pravda/priznanje, 14 je svjedočanstava svrstano na akutni, scenski pol, 12 na kronični, posljedični pol, dok su dva svjedočanstva označena kao granična. Takva je podjela uporabiva jer omogućuje izradu rangiranoga popisa tekstova koje psihokritičar potom može detaljnije analizirati. Podjela je pritom razmjerno uravnotežena između dvaju glavnih polova, što olakšava odabir građe za daljnju analizu.

b) Automatsko grupiranje (TF-IDF) – nije dalo pouzdanu podjelu korpusa

Aglomerativno klasteriranje daje prosječne vrijednosti siluetnoga koeficijenta od 0,075 za dva klastera, 0,057 za tri klastera i 0,048 za četiri klastera. Siluetni koeficijent procjenjuje zbijenost članova unutar klastera u odnosu na njihovu udaljenost od drugih klastera te se može koristiti za procjenu kvalitete podjele i odabir broja klastera[60]. Vrijednosti blizu nule upućuju na slabu razdvojenost klastera.[61] Na rezultat mogu utjecati malen broj dokumenata (28) i velika razlika u njihovoj duljini (od 74 do 1.156 pojavnosti). Taj se rezultat izričito navodi jer predstavlja važan negativni nalaz istraživanja. Podjela je uz to izrazito neuravnotežena: u slučaju dvaju klastera 26 od 28 svjedočanstava završava u istome klasteru, dok preostala dva čine zaseban klaster; riječ je o vrlo kratkim tekstovima, sa 74 odnosno 86 pojavnosti, uz medijan od 299,5 pojavnosti. To upućuje na mogućnost da metoda u ovom korpusu snažno reagira na duljinu teksta, a ne prvenstveno na njegov sadržaj.

---

60 Vidi više u: Rousseeuw, P. J. (1987). Silhouettes: A Graphical Aid to the Interpretation and Validation of Cluster Analysis. *Journal of Computational and Applied Mathematics, 20*(1),53–65.

61 Niska vrijednost prosječne siluetne širine nije samo tehnički pokazatelj, nego i nalaz o strukturi samoga korpusa: korpus ne pokazuje jasno diferencirane skupine koje bi se mogle prepoznati na temelju raspodjele riječi. Rousseeuw (1987) napominje da se u stvarnim primjenama ponekad pojavljuju slučajevi u kojima je i najviša vrijednost prosječne siluetne širine niska te da je tada primjerenije razmotriti alternativne metode analize umjesto klasteriranja kao modela i metode analize (str. 61). Upravo je to razlog zbog kojega se u ovom radu klasteriranje ne uzima kao osnova za tumačenje rezultata, nego se njegov ishod navodi kao nalaz koji ne podupire primjenu klasteriranja na ovom korpusu.

Provjera preciznosti primijenjenih obrazaca

Preciznost primijenjenih obrazaca provjerena je ručnim pregledom svih pogodaka u dvjema kategorijama. Važno je razlikovati tri razine: naivni pristup koji se temelji na pukom skraćivanju korijena, pročišćeni obrazac te pročišćeni obrazac nakon isključivanja kontekstno utvrđenih lažnih pogodaka. Prva se razina navodi samo kako bi se pokazao rizik od pogreške ako se obrasci ne podvrgnu ručnom pregledu i pročišćavanju.

Tablica br. 5. Preciznost utvrđena ručnim pregledom svih pogodaka

Kategorija / obrazac	Pogodaka	Točnih	Lažnih	Preciznost
Smrt — pročišćeni	100	100	0	100 %
Smrt — naivni prefiks	72	72	0	100 %
Bol — pročišćeni, prije kontekstne iznimke	62	59	3	95,2 %
Bol — nakon kontekstne iznimke	59	59	0	100 %
Bol — naivni prefiks	70	50	20	71,4 %

Kod kategorije bol/patnja riječ je o dvama različitim obrascima.[62] Naivni obrazac bilježi 70 pogodaka, od kojih je 20 lažnih: oblici „bolestan" i „bolesna" (5), četiri oblika riječi „bolnica" (6), komparativni oblici „bolji" i „bolje" (5) te uzvik „bolan" (4), koji u ovoj građi nije pridjev, nego poštapalica u obraćanju. Nakon isključivanja lažnih pogodaka ostaje 50 točnih pogodaka. Pročišćeni obrazac bilježi 62 pogotka. Od toga se dva pogotka odnose na konstrukciju „teško da", a jedan na oblik „izdržljiv", koji u ovoj kategoriji ne pripada ciljanoj skupini, pa nakon njihova isključivanja ostaje 59 točnih pogodaka. Obrasci stoga nisu međusobno podskupovi: pročišćeni obrazac obuhvaća i oblike koje naivni obrazac ne prepoznaje, poput „izdržati", „izdržala", „najteže", „najteži" i „nemoć", dok istodobno ne zahvaća oblike riječi „bolnica" ni komparativne oblike „bolji/bolje". Lažni pogoci stoga nisu ravnomjerno raspoređeni, a iskustvo s ovom kategorijom pokazuje da popis potencijalnih lažnih pogodaka treba provjeriti na svakoj novoj građi, umjesto da se postojeći obrasci automatski primjenjuju bez kontekstne provjere. Kod kategorije smrt pročišćeni obrazac daje 100 pogodaka, a naivni 72. Razlika nije u lažnim pogocima, nego u oblicima koje naivni obrazac ne obuhvaća („sahraniti", „ukopati", „pokojni", „nestali", „mrtvačnica", „sanduk"). Oba su obrasca stopostotno precizna, ali se razlikuju po obuhvatu: naivni prefiks obuhvaća 72 % pojavnosti koje prepoznaje pročišćeni obrazac.

Drugi mogući izvor pogreške povezan je s dijalektnim oblicima. U korpusu smo izbrojili 222 dijalektne kontrakcije s apostrofom (2,52 % svih pojavnosti) u 136 različitih oblika, primjerice „pogin'o", „rek'o", „došo", „otišo" i „odma"". Standardni bi ih lematizacijski ili jezičnoobradbeni postupci mogli u velikoj mjeri ne prepoznati; naši ih obrasci prepoznaju jer se temelje na početku riječi, a ne na njezinu punom obliku. Ta je odluka izravna posljedica prirode analizirane građe.

62 Razlika u preciznosti dvaju obrazaca pokazuje ograničenja prefiksnoga pretraživanja u hrvatskome jeziku: niz „bol" – jednako obuhvaća oblike poput „boljelo", „bolestan", „bolnica" i uzvik „bolan". Bez ručno sastavljenoga popisa oblika udio pogrešnih pogodaka doseže gotovo trećinu, zbog čega se nalazi utemeljeni na sirovim prefiksnim obrascima moraju smatrati približnima. To je ujedno razlog zbog kojega se u ovom radu ne primjenjuje automatski lematizator, nego se koriste popisi oblika sastavljeni posebno za analiziranu građu.

ZAKLJUČAK

Provedeno istraživanje pokazalo je mogućnosti povezivanja psihokritičke, psihološke i digitalne analize u proučavanju autobiografskih svjedočanstava o ratnom nasilju. Psihokritička analiza jednoga svjedočanstva omogućila je prepoznavanje ponavljajućih motiva, simboličkih obrazaca i značenjskih struktura, među kojima se izdvajaju motivi tjelesne fragmentacije, gubitka, smrti, sjećanja i pripadnosti. Psihološka perspektiva omogućila je njihovo razmatranje u kontekstu emocionalnog doživljavanja, senzoričke reprezentacije događaja, rekonstrukcije autobiografskog sjećanja i naknadnog pridavanja značenja iskustvu. Izdvojena obilježja pritom se promatraju kao interpretativni aspekti narativa, a ne kao pokazatelji psihičkog stanja ili osnova za dijagnostičke zaključke.

Korpusna analiza 28 svjedočanstava s ukupno 8.821 tokenom pokazala je najveću zastupljenost negacije, zatim sadržaja povezanih s obitelji i smrću, dok je kliničko nazivlje bilo slabo zastupljeno. Rezultati upućuju na važnost razmatranja širih jezičnih i semantičkih obrazaca jer se relevantni sadržaji ne mogu izdvajati isključivo pretraživanjem izravnih naziva za traumu i psihička stanja. Kategorizacija utemeljena na unaprijed definiranim pravilima pokazala se uporabljivijom za usmjeravanje istraživačke pozornosti od automatskog klasteriranja, koje nije omogućilo dovoljno pouzdanu podjelu tekstova. Time je potvrđena pomoćna vrijednost digitalne obrade u sustavnijem izdvajanju i razvrstavanju obrazaca, uz nužnost njihove daljnje kontekstualne i interpretativne analize.

Posebnost istraživanja očituje se u povezivanju dubinske interpretacije pojedinačnoga autobiografskog svjedočanstva s digitalnom analizom širega korpusa, čime se istodobno razmatraju pojedinačna značenjska struktura i učestalost određenih jezičnih i semantičkih obilježja u većem broju tekstova. Takav pristup povezuje književnu interpretaciju, psihološku perspektivu i digitalne metode te pruža metodološko polazište za proučavanje drugih autobiografskih svjedočanstava. Njegova je dodatna vrijednost u mogućnosti prepoznavanja obilježja relevantnih za daljnje stručno razmatranje tekstualnoga materijala i razvoj kriterija za odabir tekstova u pripremi biblioterapijskog rada.

Dobivene rezultate potrebno je promatrati u okviru ograničenja istraživanja. Kvalitativna psihokritička i psihološka analiza provedena je na jednom retrospektivnom autobiografskom svjedočanstvu, zbog čega se njezini nalazi ne mogu poopćavati na druge osobe i iskustva. Korpus od 28 svjedočanstava također ne omogućuje šire zaključivanje o svim obilježjima autobiografskih iskaza o ratnom nasilju. Ograničenja digitalne analize odnose se na način oblikovanja semantičkih kategorija, potrebu za njihovom neovisnom provjerom te ograničenu mogućnost automatskog prepoznavanja značenja i konteksta pojedinih iskaza. Rezultate stoga treba razumjeti kao interpretativne i pomoćne analitičke pokazatelje, a ne kao konačno validirane mjere.

U odnosu na biblioterapiju, nalazi upućuju na mogućnost primjene psihokritičke i psihološke analize u pripremnoj fazi rada s tekstom. Psihokritičko čitanje može pridonijeti prepoznavanju ponavljajućih motiva i simboličkih struktura, psihološka perspektiva njihovu razmatranju u kontekstu autobiografskog iskustva, a digitalna analiza izdvajanju relevantnih obrazaca u većem korpusu svjedočanstava. Takav pristup može poslužiti kao metodološko polazište za stručnu procjenu i daljnje razmatranje tekstualnoga materijala, ali sam po sebi ne određuje njegovu prikladnost za pojedinoga korisnika.

Budući da biblioterapijski postupak u ovom istraživanju nije proveden, rezultati ne omogućuju zaključivanje o njegovim terapijskim učincima niti o učinkovitosti predloženoga pristupa u biblioterapijskoj praksi. Njegove mogućnosti primjene stoga ostaju na teorijskoj i metodološkoj razini te ih je potrebno dodatno istražiti kroz buduća istraživanja koja bi uključila širi korpus svjedočanstava, neovisnu provjeru analitičkih kategorija i praktičnu primjenu u stručno vođenom biblioterapijskom radu.

LITERATURA

Bašić, I. (2021). *Biblioterapija i poetska terapija: priručnik za početnike*. Zagreb: Školska knjiga.

Bistoen, G., Vanheule, S. & Craps, S. (2014). Nachträglichkeit: A Freudian perspective on delayed traumatic reactions. *Theory & Psychology*, *24*(5), 668–687.

Blackmur, R. P. (1952). Jezik kao gest. Preveo S. Đorđević. U: Gavrilović, Z. i Lukić, S. (ur.). (1973). *Nova kritika* (str. 321–347). Beograd: Prosveta.

Bouatenin, A. (2017). La psychocritique de Charles Mauron: une méthode à redécouvrir. *Langues et Usages*, *1*(1), 174–183.

Brewin, C. R. (2007). Autobiographical memory for trauma: Update on four controversies. *Memory, 15*(3), 227–248.

Cigrovski, A., Marinić, R. & Domokuš, N. A. (2014). PTSP i grupna psihoterapija – iskustva medicinskih sestara u Neuropsihijatrijskoj bolnici „Dr. Ivan Barbot", Popovača. *Socijalna psihijatrija, 42*(2), 123–127.

Cozza, S. J., Fisher, J. E., Hefner, K. R., Fetchet, M. A., Chen, S., Zuleta, R. F., Fullerton, C. S. & Ursano, R. J. (2020). Human remains identification, grief, and posttraumatic stress in bereaved family members 14 years after the September 11, 2001, terrorist attacks. *Journal of Traumatic Stress, 33*(6), 1137–1143.

Crespo, M. & Fernández-Lansac, V. (2016). Memory and narrative of traumatic events: A literature review. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy, 8*(2), 149–156.

Ćurković, J. (2009). Identitet hrvatskog veterana u tjesnacu krivnje i bolnog sjećanja: Interdisciplinarni pristup PTSP-u kao uvod u teološku raspravu. *Bogoslovska smotra, 79*(2), 223–245.

Ehlers, A. i Clark, D. M. (2000). A cognitive model of posttraumatic stress disorder. *Behaviour Research and Therapy, 38*(4), 319–345.

Empson, W. (1930; 2. izd. 1947). Sedam tipova dvosmislenosti (I). U: Gavrilović, Z. i Lukić, S. (ur.). (1973). *Nova kritika* (str. 141–195). Beograd: Prosveta.

Fabrio, N. (2013). *Vježbanje života / Smrt Vronskog*. Zagreb: Mozaik knjiga.

Freud, S. (1976). *Uvod u psihoanalizu*. Beograd: Matica srpska.

Fromm, E. (1986). *Čovjek za sebe: Istraživanje o psihologiji etike*. Zagreb: Naprijed.

Johnson, M. K., Hashtroudi, S. & Lindsay, D. S. (1993). Source monitoring. *Psychological Bulletin, 114*(1), 3–28.

Klik, M. (2002). La méthode psychocritique de Charles Mauron. U: Żurowska, J. (ur.). *Méthodologie de la recherche en linguistique et littérature* (str. 302–308). Varšava: Centre de Civilisation Française et d'Études Francophones à l'Université de Varsovie.

Kozlowska, K., Walker, P., McLean, L. & Carrive, P. (2015). Fear and the defense cascade: Clinical implications and management. *Harvard Review of Psychiatry, 23*(4), 263–287.

Kristensen, P., Weisæth, L., & Heir, T. (2012). Bereavement and mental health after sudden and violent losses: A review. *Psychiatry, 75*(1), 76–97.

Krtinić, I. (2025). Vježbanje života – kronisterija transgeneracijske traume. *Dani Hvarskoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu, 51*(1), 89–101.

Kušević, Z., Friščić, T., Babić, G. & Jurić Vukelić, D. (2020). Depresija u svjetlu nekih psihoanalitičkih teorija. *Socijalna psihijatrija, 48*(1), 72–103.

Marinčič, M. (2021). Pomen literarne vede pri izvajanju biblioterapije. *Primerjalna književnost, 44*(3), 21–37.

Mauron, C. (1962). Uvod u psihokritiku. U: Đuričković, D. (1981). *Francuska „nova kritika"* (str. 254–280). Sarajevo: Svjetlost.

Park, C. L. (2010). Making sense of the meaning literature: An integrative review of meaning making and its effects on adjustment to stressful life events. *Psychological Bulletin, 136*(2), 257–301.

Pedregosa, F., Varoquaux, G., Gramfort, A., Michel, V., Thirion, B., Grisel, O., Blondel, M., Prettenhofer, P., Weiss, R., Dubourg, V., Vanderplas, J., Passos, A., Cournapeau, D., Brucher, M., Perrot, M. Duchesnay, É. (2011). Scikit-learn: Machine learning in Python. *Journal of Machine Learning Research, 12*(85), 2825–2830.

Piskač, D. (2016). Biblioterapija i psihoanalitička kritika u kontekstu teorije sustava. *Kroatologija, 7*(2), 60–81.

Poulet, G. (1971a). Fenomenologija kritičke svijesti. U: Đuričković, D. (1981). *Francuska „nova kritika"* (str. 140–164). Sarajevo: Svjetlost.

Poulet, G. (1971b). Svijest o sebi i svijest o drugome. U: Đuričković, D. (1981). *Francuska „nova kritika"* (str. 178–192). Sarajevo: Svjetlost.

Richards, I. A. (1929). Četiri vrste značenja. U: Gavrilović, Z. i Lukić, S. (ur.). (1973). *Nova kritika* (str. 101–111). Beograd: Prosveta.

Richards, I. A. (1924). Psihološka teorija vrednosti. U: Gavrilović, Z. i Lukić, S. (ur.). (1973). *Nova kritika* (str. 71–83). Beograd: Prosveta.
Rousseeuw, P. J. (1987). Silhouettes: A graphical aid to the interpretation and validation of cluster analysis. *Journal of Computational and Applied Mathematics, 20*(1), 53–65.
Shalev, A. Y. (2002). Acute stress reactions in adults. *Biological Psychiatry, 51*(7), 532–543.
Spärck Jones, K. (1972). A statistical interpretation of term specificity and its application in retrieval. *Journal of Documentation, 28*(1), 11–21.
Starobinski, J. (1970). Psihoanaliza i saznavanje književnosti. U: Đuričković, D. (1981). *Francuska „nova kritika"* (str. 211–234). Sarajevo: Svjetlost.
Tuval-Mashiach, R., Freedman, S., Bargai, N., Boker, R., Hadar, H. i Shalev, A. Y. (2004). Coping with trauma: Narrative and cognitive perspectives. *Psychiatry, 67*(3), 280–293.

AN INTERDISCIPLINARY APPROACH TO THE PREPARATION OF BIBLIOTHERAPY: A PSYCHOCRITICAL AND PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF AUTOBIOGRAPHICAL TESTIMONY WITH DIGITAL SUPPORT FOR THE INTERPRETIVE PROCESS

Authors: IRENA LUKIN, David Josipović, Petra Grubešić
E-mail: irenamjc@outlook.com, davidjosipovic19@gmail.com, petra10grubesic@gmail.com
Mentor: mr. sc. Ivana Bašič
Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Mostar
Faculty of Informatics and Digital Technologies, University of Rijeka
"Balans" Center for Logopedagogy and Bibliotherapy, Zagreb

Introduction: The paper proposes that psychocritical and psychological analyses can contribute to the preparation of bibliotherapy by identifying thematic and emotional features of the text. Digital technology serves as an auxiliary tool for identifying patterns in a corpus of testimonies.

Aim: To explore the potential application of psychocritical and psychological analyses in the preparation of bibliotherapy, as well as the potential of digital tools for analyzing 28 testimonies.

Materials and Methods: A qualitative analysis of one autobiographical testimony was conducted using an adapted Mauron method and an interpretive approach, while quantitative analysis of 28 testimonies was performed in Python using TF-IDF vectorization and agglomerative clustering.

Results: The analysis revealed recurring motifs of bodily fragmentation, loss of identity, death, and memory, distinguishing between literal and figurative descriptions. The psychological analysis indicated defensive responses and memory reconstruction. Digital analysis identified patterns related to negation, family, and death, while clustering did not provide a reliable division of the corpus.

Conclusion: The analyses enabled the identification of features of testimonies relevant to the preparation of bibliotherapy. Digital tools provided support for further interpretation; however, the results do not allow conclusions to be drawn about therapeutic effects, as no bibliotherapy intervention was conducted.

Keywords: psychocriticism, bibliotherapy, psychology, trauma, digital humanities, autobiographical testimony.

https://doi.org/10.63356/stes.hum.2026.017 УДК 821.163.41.09-2

BAJANJE KAO OBREDNI I DRAMSKI ČIN U *KOMEDIJI 1* NIKOLE NALJEŠKOVIĆA

Autor: ALEKSANDRA STOŠIĆ
e-mail: aleksandrastosicd@gmail.com
Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu

Uvod: U radu se analizira obred bajanja u *Komediji 1* Nikole Nalješkovića. Posebna pažnja posvećena je načinu na koji su elementi usmene i obredne tradicije oblikovani u renesansnom dramskom tekstu.

Cilj: Cilj rada je da se ispita struktura bajanja i njegova funkcija u dramskoj radnji, kao i način na koji se ovaj folklorni obrazac preoblikuje u književnom kontekstu.

Materijal i metode: Analiziraju se lik starice-vračare, njena uloga u dramskoj radnji i basme koje saopštava Radatu. Posebno se razmatraju ponavljanje broja tri, upotreba noktiju, valerijane, tamjana i lovora, kao i vremenski uslovi izvođenja obreda. Primenjene su tekstualno-analitička i folkloristička metoda.

Rezultati: Analiza pokazuje da bajanje kod Nalješkovića nije samo verbalni čin. Ono predstavlja složenu obrednu radnju u kojoj se reč i postupak dopunjuju. Prenošenjem ovog folklornog obrasca u dramski i komični kontekst, pisac ga uključuje u strukturu radnje i daje mu posebnu književnu funkciju.

Zaključak: Bajanje u *Komediji 1* predstavlja spoj verbalnih i obrednih elemenata. Njihovim preoblikovanjem u okviru dramskog teksta tradicionalni obrazac dobija novu književnu i dramsku funkciju.

Ključne reči: Nikola Nalješković; *Komedija 1*; bajanje; basma; usmena tradicija; obred; folklor; renesansna drama

UVOD

Dubrovačka književnost humanizma i renesanse razvijala se u tesnoj vezi sa kulturnim i društvenim životom Dubrovačke Republike. Pored antičkih i italijanskih književnih uticaja, u delima dubrovačkih pisaca prisutni su različiti elementi usmene tradicije, narodnih običaja i verovanja. Narodno nasleđe može se pratiti od pesama zabeleženih u Ranjininom zborniku do književnih dela pisaca kao što su Džore Držić, Mavro Vetranović, Nikola Nalješković i drugi. Srodnost pisane i usmene poezije ogleda se u motivima, slikama i stilskim osobenostima, što ukazuje na trajno prisustvo usmenog nasleđa u dubrovačkoj književnosti (Perić – Polonijo 1992: 122–123). Maja Bošković-Stulli, takođe, dubrovačke narodne pesme sagledava u širem kontekstu južnoslovenske usmene tradicije, ali istovremeno ukazuje na specifičnosti dalmatinske sredine (Bošković-Stulli 1978: 163).

U takvom kulturnom kontekstu i elementi magijske i obredne tradicije mogli su postati deo književnog teksta. Jedan od posebno zanimljivih primera predstavlja bajanje u *Komediji 1* Nikole Nalješkovića. U razgovoru pastira Radata i starice-vračare prikazan je

niz postupaka koji po svojoj strukturi odgovaraju obrednom bajanju: izgovaranje magijskih formula, upotreba određenih predmeta i biljaka, ponavljanje radnji, propisivanje vremena u kojem obred treba izvesti i određivanje mesta na kojem treba izvršiti pojedine radnje.

Predmet ovog rada jeste upravo način na koji je bajanje predstavljeno u Nalješkovićevoj *Komediji 1*. Cilj rada nije samo da ukaže na prisustvo folklornog motiva u dramskom tekstu, već da pokaže na koji način je magijski obred književno oblikovan i uključen u dramsku radnju. Polazi se od shvatanja bajanja kao složenog obrednog čina u kojem se verbalna formula ne može posmatrati odvojeno od radnji, predmeta, prostora i vremena njenog izvođenja. Takav pristup omogućava da se scena sa staricom i Radatom sagleda ne samo kao svedočanstvo o elementima narodne tradicije, već i kao postupak kojim se tradicionalni sadržaj prilagođava potrebama dramskog teksta.

BAJANJE KAO OBREDNI ČIN

Bajanje predstavlja specifičan vid magijske prakse, čija je složenost uslovljena i tabuizovanošću pojedinih elemenata obreda. Pod bajanjem se podrazumeva magijski čin usmeren na kontrolisanje nevidljivih sila. U njemu se mogu prizivati ili neutralisati dejstva natprirodnih bića, pri čemu važnu ulogu imaju magijski predmeti i verbalne formule, odnosno basme (Đorđević 2008: 391). Bajanje je posebno bilo rasprostranjeno u narodnom lečenju, gde se zasnivalo na predstavi o mogućnosti komunikacije sa onostranim bićima ili sa ljudima kojima su pripisivane demonske osobine, a koji su se smatrali uzročnicima bolesti i različitih nevolja.

U slovenskoj tradiciji bajanje je povezivano i sa pisanom magijskom književnošću, magijskim zapisima i formulama, apokrifnim molitvama i zaklinjanjima. Ipak, kako Zlata Bojović zapaža, u književnosti do početka XIX veka narodnim vračanjima posvećivano je najmanje pažnje (Bojović 1994: 93). Koreni bajanja sežu i u antičku tradiciju, u kojoj su zabeležene basme namenjene različitim oblicima lečenja. U radu „Antičke basme i bajanja" navedeni su primeri magijskih formula namenjenih otklanjanju različitih tegoba, što svedoči o dugom trajanju predstave o delotvornosti izgovorene reči (1993: 110).

Posebno mesto u bajalačkoj tradiciji ima osoba koja izvodi obred. Iako su u pojedinim sredinama bajanjem mogli da se bave i muškarci, bajalica je najčešće bila žena. Prema Ljubinku Radenkoviću, bajalica na poseban način nasleđuje moć bajanja, a uspešnost njenog delovanja doprinosi njenom društvenom položaju i ugledu. Odlazak kod bajalice obično je podrazumevao i određenu vrstu naknade, jer je postojalo verovanje da se bajanje neće „prihvatiti" ukoliko onaj ko ga izvodi ne dobije nagradu (Radenković 1996: 13). Ovaj podatak važan je za razumevanje scene u Nalješkovićevoj *Komediji 1,* jer se i starica predstavlja kao osoba koja svoje usluge nudi u zamenu za određenu materijalnu korist. Njena uloga, prema tome, nije svedena na funkciju nosioca magijskog znanja, već obuhvata i jedan od društvenih aspekata prakse bajanja.

Bajanje je, međutim, mnogo više od izgovaranja magijske formule. Ono podrazumeva tačno određen način izvođenja obreda. Prostor može biti ognjište, prag, bunjište, drvljanik ili reka, dok vreme takođe ima posebnu ulogu. Bajanje se moglo obavljati u vreme opadanja meseca, pred zalazak sunca ili u gluho doba noći, u zavisnosti od vrste obreda. Značajan je i način izgovaranja basme: ona se mogla izgovarati posebnim tonom i brzo, što je doprinosilo njenoj tajnovitosti (Radenković 1996: 26).

U obredu se koriste različita pomoćna sredstva, među kojima su vosak, trn, češalj, metla i vatra, a bajanje može biti praćeno i upotrebom lekovitog bilja. U nekim slučajevima obred obuhvata i neobično ponašanje kao što su svlačenje, pljuvanje, psovanje ili ćutanje (Radenković 1996: 77). Svi ovi elementi pokazuju da bajanje treba posmatrati kao složenu strukturu u kojoj se verbalni i neverbalni elementi međusobno dopunjuju.

Značajan je i način na koji se stiče znanje o bajanju. Jednu grupu čine bajalice koje su svoje znanje nasledile od bliskih rođaka, najčešće starije žene od mlađe, dok drugu grupu čine one koje svoju sposobnost pripisuju nekoj višoj sili. O prvoj vrsti prenošenja svedoče i zapisi iz narodne tradicije, dok Dragutin Đorđević beleži i primer bajalice koja je, prema sopstvenom kazivanju, moć dobila nakon susreta sa svecima (Đorđević 1985: 149).

Iako je Pravoslavna crkva vekovima ukazivala na štetnost bajanja, narodna praksa nije bila lišena hrišćanskih elemenata. U basmama se mogu pojavljivati Bogorodica, Bog i svetitelji, dok su prostori u kojima bajalice izvode obrede ponekad ispunjeni i ikonama i krstovima (Radenković 1996: 30). Ovaj složen odnos magijskog i religijskog predstavlja važan deo konteksta u kojem treba posmatrati književnu obradu bajanja kod Nalješkovića.

NIKOLA NALJEŠKOVIĆ I NJEGOV DRAMSKI OPUS

Nikola Naljeković (1505–1587) pripada krugu značajnih dubrovačkih pisaca XVI veka. Njegov književni opus je raznovrstan i obuhvata lirske sastave, poslanice, nadgrobnice, religiozne tekstove, maskerate i dramska dela. Tačna hronologija nastanka većeg dela njegovog opusa nije poznata, a smatra se da je značajan deo književnih dela napisao u mladosti.

Njegov dramski opus nije žanrovski ujednačen. Dramski tekstovi nisu naslovljeni, već su označeni brojevima, kao *Komedija 1*, *Komedija 2* i tako dalje. Prva četiri teksta u dosadašnjim istraživanjima određivana su kao ekloge ili pastirske komedije, dok ih je Pavle Popović nazvao pastoralama. U njima se nastavlja tradicija pastirskog dijaloga, čiji su značajni uzori antičke ekloge (Đorđević 2005: 208–209). Govoreći o osobenostima Nalješkovićevog stvaralaštva, Zlata Bojović ističe da je on bio autor „preslobodnih, alegorijskih prizora u eklogama" (Bojović 2014: 132), čime ukazuje na specifičnost njegovog pristupa pastoralnom žanru i mogućnost prevazilaženja njegovih ustaljenih tematskih i izražajnih okvira.

Komedija 1 zasniva se na motivu nesrećne ljubavi pastira Radata koji je zaljubljen u Vilu. Iako je ljubavna tema osnova dramskog zapleta, u tekstu se pojavljuju i elementi koji narušavaju isključivo pastoralni karakter dela. Posebno se izdvaja pojava starice-vračare, čiji razgovor sa Radatom predstavlja prostor u kojem se u pastoralni svet unose elementi narodne magijske tradicije. Ovakva žanrovska otvorenost može se posmatrati i u kontekstu šire stvaralačke osobenosti autora. Bojović naglašava da je Naljeković bio „plodan i raznovrstan, u neku ruku čak i univerzalan stvaralac" (Bojović 2014: 132), čiji se književni izraz oblikovao kroz različite žanrove i tematske registre.

Posebno mesto u njegovom dramskom stvaralaštvu zauzimaju farse, u kojima se autor okreće prikazivanju savremenog dubrovačkog društva. Zlata Bojović ističe da je Naljeković bio „prvi realistični radikalno oštri slikar savremenog dubrovačkog građanskog društva u farsama" (Bojović 2014: 132). Ovakvo određenje ukazuje na značaj njegovog dramskog stvaralaštva u predstavljanju društvene stvarnosti, ali i na širinu njegovog književnog postupka, koji se ne zadržava isključivo na konvencijama pastoralne književnosti.

BAJANJE U *KOMEDIJI 1*

Prizore bajanja u prvoj polovini XVI veka u dubrovačkoj književnosti uneo je Nikola Naljeković u *Komediji 1 (*Bojović 1994: 94). Radnja kratke drame usmerena je na nesrećnu ljubav pastira Rad ata prema Vili. Nakon što ga Vila odbija, Radat pada u očajanje i razmišlja o samoubistvu. U trenutku njegove najveće beznadežnosti pojavljuje se starica koja, čujući njegovo jadikovanje, pomisli da ga boli zub. Njena zabluda predstavlja jedan od izvora komičnosti scene: dok Radat govori o „bolesti" prouzrokovanoj ljubavlju, starica

njegove reči razume doslovno i kao fizičku tegobu.

Radat joj u početku ne veruje. Starica, međutim, ističe svoje poznavanje različitih korenja i trava i sposobnost da „rukom" otklanja bolesti. Na taj način ona se predstavlja kao osoba koja poseduje posebno znanje, nedostupno običnom čoveku. Njen lik tako dobija funkciju književnog pandana bajalici iz narodne tradicije. To je bilo u skladu sa autorovom napomenom u prologu „da se takva žena ponegde („u vlasijeh" tj. na selu) nazivala i vešticom sa tačnim osećanjem za značenje ovoga pojma: za razliku od vračara, koje su se u gatanjima i bajanjima služile raznim sredstvima (travama, korenjem, predmetima, a postupke i pokrete pratile su određene reči), veštica je, po verovanju, posedovala urođene moći" (Bojović 1994: 94).

Ubrzo se pokazuje da starica ne nudi pomoć samo kod fizičke boli. Kada shvati da Radata ne muči zubobolja, već nesrećna ljubav, ona mu nudi i rešenje za njegovu ljubavnu nevolju. Time se njena uloga proširuje: od osobe koja poznaje lekovite trave ona postaje nosilac magijskog znanja koje treba da omogući uticaj na volju drugog čoveka.

Značajan je i odnos usluge i nagrade. Radat joj za pomoć obećava tri krave i tri sira. Ovaj detalj dobija posebnu težinu ako se poveže sa podacima o bajalici kao osobi čije se znanje i usluga u tradicionalnoj sredini nagrađuju. Nalješković, dakle, ne predstavlja staricu samo kao fantastični ili marginalni lik već joj pripisuje i određene obrasce ponašanja koji se mogu povezati sa društvenom praksom bajanja.

Istovremeno, sam izbor lika starice doprinosi komičnom efektu. Ona se pojavljuje u trenutku Radatovog krajnjeg očaja, ali njen pristup njegovoj patnji u početku je potpuno drugačiji od njegovog. Njegovu ljubavnu muku ona prepoznaje kao moguću telesnu bolest, čime se uspostavlja nesklad između stvarnog uzroka patnje i načina na koji je starica tumači.

BASMA KAO VERBALNI I OBREDNI ČIN

Kada Radat prihvati njenu pomoć, starica mu otkriva postupak kojim treba da pridobije Vilinu ljubav. Njeno uputstvo pokazuje da basma ne postoji nezavisno od radnje. Prvo se od noktiju sa ruku i nogu uzima po malo i sve se vezuje u rub, a zatim se tri puta izgovara formula:

„Kako vežu ovo sada,
tako onu, ka mnom vlada,
da zavežu u ljuvezan
većma neg sam ja zavezan."
(Nalješković 1965: 445)

U ovoj formuli uspostavlja se direktna veza između konkretne radnje i željenog ishoda. Dok se predmet fizički vezuje, treba da bude „vezana" i ona koja se želi pridobiti. Formula tako nije samo opis radnje već njen verbalni pratilac i sastavni deo obreda.

Ista struktura ponavlja se i u drugoj basmi. Nakon što Radat pronađe lovor koji je rastao daleko od mora i spali tri njegove grančice, treba da izgovara:

„Kako ovo sada gori,
tako ona, kâ me mori,
u ljubavi radi mene
da goreći vazda vene
i da željno vazda tuži
dokoli se sa mnom združi."
(Nalješković 1965: 460–475)

I ovde se uspostavlja odnos između onoga što se dešava predmetu i onoga što bi, prema zamišljenoj logici obreda, trebalo da se dogodi osobi. Gorenje lovora treba da proizvede odgovarajuće „gorenje" u ljubavi i patnji Vile. Na taj način obe formule počivaju na jasnoj vezi između materijalne radnje i željenog dejstva.

Ova osobina je naročito značajna za razumevanje načina na koji je bajanje predstavljeno u dramskom tekstu. Nalješković ne prikazuje samo sadržaj basme, već čitaocu predočava i postupak koji je prati. Verbalni čin i obredna radnja zato funkcionišu kao celina.

PREDMETI, RADNJE I BILJE U STRUKTURI OBREDA

Obred koji starica opisuje Radatu karakteriše veliki broj konkretnih postupaka. Najpre se koriste nokti sa ruku i nogu. Njih treba odrezati, zavezati u rub i tri puta izgovoriti određenu formulu. Zatim se tri dana nakon punog meseca pronalaze tri korena odoljena, kojima se dodaju tri zrna tamjana. Sve se zavija u list bršljana i zakopava na mestu kojim će Vila proći. Na taj način obred podrazumeva i tačno određeno vreme i tačno određeno mesto.

Upotreba noktiju može se posmatrati u kontekstu šire magijske prakse u kojoj telesni ostaci imaju poseban značaj. Radenković u opisu bajalačkih postupaka ukazuje na postojanje različitih radnji koje prate izgovorenu formulu, kao i na specifično, kodirano ponašanje koje prati magijski čin (Radenković 1996: 77). U Nalješkovićevom tekstu nokat tako postaje deo obrednog postupka, a njegovo vezivanje neposredno je povezano sa željom da se „veže" osoba na koju je obred usmeren.

Posebno mesto imaju biljke. Radat treba da pronađe odoljen[2], tamjan i lovor. Ivana Božović, govoreći o kategoriji bilja u južnoslovenskoj bajalačkoj tradiciji, ukazuje na značaj biljaka u sistemu magijskih predstava i njihovu simboličku ulogu (Božović 2016: 74). U Nalješkovićevoj sceni bilje nije dekorativni dodatak već deo samog mehanizma obreda.

Tamjan ima posebno složenu semantiku. U tradicionalnim predstavama povezuje se sa apotropejskom funkcijom i zaštitom od demonskih sila, a poznata je i njegova upotreba u lečenju određenih tegoba (Božović 2016: 74). Njegovo prisustvo u magijskom postupku kod Nalješkovića time dobija širi kontekst.

Posebno je zanimljiv lovor. Starica zahteva da Radat pronađe lovor koji je rastao daleko od mora, da odseče tri grančice i da ih spali. Njegova upotreba u ovom obredu može se posmatrati u okviru simboličkog značaja koji je biljka imala u različitim tradicijama. U radu se već ukazuje na moguću povezanost lovora sa antičkim mitom o Apolonu i Dafni i motivom neuzvraćene ljubavi. Ovu mogućnost treba, međutim, shvatiti kao jedno od mogućih interpretativnih čitanja, a ne kao nedvosmisleno dokazanu autorovu aluziju.

VREME I BROJ U OBREDU

Pored predmeta i radnji, starica Radatu propisuje i vreme izvođenja obreda. Odoljen treba pronaći „mjeseča dan treti", odnosno tri dana nakon punog meseca. Ovaj podatak pokazuje da vreme u obredu nije proizvoljno. Kao što se u narodnoj tradiciji bajanje moglo vezivati za određene faze meseca, doba dana ili dane u nedelji, tako i Nalješkovićeva starica propisuje tačan trenutak u kojem obred treba izvršiti.

Posebno je upadljiva učestalost broja tri. On se javlja u različitim delovima obreda: Radat obećava starici tri krave i tri sira; prvu formulu treba izgovoriti tri puta; tri dana posle punog meseca treba pronaći odoljen; potrebna su tri korena; tri zrna tamjana i tri grančice lovora. Broj tri se, dakle, ne pojavljuje samo jednom, već se ponavlja kroz čitavu strukturu obreda.

Takvo ponavljanje doprinosi utisku uređenosti i strogosti postupka. Starica ne daje

Radatu neodređena uputstva, već precizan niz radnji koje moraju biti izvedene na određen način. Time se njen lik dodatno konstituiše kao nosilac specifičnog i tajnog znanja. Za Radata, koji je u stanju očajanja, taj sistem pravila predstavlja mogućnost da svoju ljubavnu patnju preobrazi u postupak koji navodno može proizvesti željeni ishod.

ODNOS MAGIJSKOG I RELIGIJSKOG

Unutar obreda javlja se i jedan važan odnos prema hrišćanskom verskom sistemu. Starica Radatu izričito kaže:

> *„Tuj zamjer' najbliži nje stupaj kon toga,*
> *nu se čuj ne križi, ni mjentuj ti boga."*
> (Nalješković 1965: 455)

Ovaj stih je značajan jer pokazuje da je unutar samog magijskog postupka uspostavljena jasna granica prema određenom obliku hrišćanske prakse. Radatu se naređuje da se ne krsti i da ne pominje Boga. Takvo uputstvo dobija posebnu težinu ako se ima u vidu da su narodne bajalice, prema Radenkovićevim istraživanjima, istovremeno mogle u svoje basme unositi hrišćanske elemente, pominjući Boga, Bogorodicu i svetitelje (Radenković 1996: 30).

U Nalješkovićevom primeru, međutim, magijski postupak je predstavljen kao izdvojen sistem sa sopstvenim pravilima. Upravo zbog toga navedeni stih ne treba posmatrati kao usputnu napomenu, već kao deo unutrašnje logike obreda. Magijska radnja zahteva posebno ponašanje onoga ko je izvodi, pa se i zabrana krštenja uklapa u taj sistem.

BAJANJE I KOMIKA U DRAMI NIKOLE NALJEŠKOVIĆA

Iako bajanje u *Komediji 1* počiva na prepoznatljivim elementima narodne obredne prakse, njegovo uključivanje u dramski tekst menja njegovu funkciju. Obred nije prikazan u etnografskom kontekstu, već postaje deo pastoralne dramske radnje i razgovora između Radata i starice.

Komički potencijal scene u velikoj meri proizlazi iz nesporazuma na kojem je njen početak zasnovan. Starica čuje Radata kako jadikuje i zaključuje da ga boli zub, dok Radat govori o ljubavnoj patnji. Njegova „bolest" tako postaje predmet različitih tumačenja. Umesto da odmah prepozna uzrok njegovog očaja, starica nudi rešenje za fizičku tegobu, a potom prelazi na ljubavnu magiju.

Komika, međutim, ne počiva samo na nesporazumu. Ona se pojačava i samim karakterom uputstava koja starica daje Radatu. Njegova snažna ljubavna patnja, koja ga dovodi čak do pomisli na smrt, stavljena je u neposrednu vezu sa nizom neobičnih i strogo propisanih postupaka: odsecanjem noktiju, vezivanjem, traženjem bilja, zakopavanjem predmeta i paljenjem lovora.

Na taj način Nalješković tradicionalni magijski obrazac uključuje u komički dramski kontekst. Obred je istovremeno prepoznatljiv kao ozbiljna praksa i predstavljen u situaciji koja proizvodi komički efekat. Upravo u tom spoju može se prepoznati jedan od važnih načina na koji usmena tradicija prelazi u renesansni književni tekst: njeni elementi ne ostaju nepromenjeni, već se prilagođavaju žanru, likovima i dramskoj situaciji.

Bajanje zato ima dvostruku funkciju. Sa jedne strane, ono u tekst unosi prepoznatljive elemente narodne tradicije i predstavlja određeni model magijskog mišljenja. Sa druge strane, ono doprinosi karakterizaciji likova i razvoju komične situacije. Starica postaje nosilac tajnog znanja, dok Radat, kao očajni zaljubljeni pastir, prihvata neobičan sistem

radnji jer u njemu vidi poslednju mogućnost da ostvari svoj cilj.

ZAKLJUČAK

Bajanje u *Komediji 1* Nikole Nalješkovića predstavlja jedan od upečatljivih primera prisustva elemenata usmene i obredne tradicije u dubrovačkoj renesansnoj književnosti. Iako se u dramskom tekstu pojavljuje u okviru pastoralne radnje, ono je predstavljeno kao složen sistem u kojem se prepliću verbalne formule, ritualne radnje, predmeti, bilje, brojevi, vreme i prostor.

Analiza scene sa staricom pokazuje da je njen lik konstruisan na osnovu prepoznatljivog modela bajalice. Ona poseduje posebno znanje, poznaje bilje i različite postupke lečenja i magijskog delovanja, a svoju uslugu nudi u zamenu za nagradu. Njena funkcija, međutim, nije ograničena na preuzimanje folklornog obrasca. Kao dramski lik, starica istovremeno učestvuje u izgradnji komične situacije i u razvoju Radatovog ljubavnog zapleta.

Posebno mesto u strukturi scene imaju dve basme. Njihova analiza pokazuje da se magijski čin ne ostvaruje samo izgovorenom rečju. Verbalna formula prati konkretnu radnju: vezivanje predmeta treba da proizvede „vezivanje" voljene osobe, dok spaljivanje lovora treba da izazove odgovarajuću ljubavnu patnju. Na taj način u tekstu se uspostavlja tesna veza između reči i postupka.

Isto važi i za predmete i bilje koji prate obred. Nokti, odoljen, tamjan, bršljan i lovor nisu slučajni elementi, već su uključeni u strogo organizovan postupak. Obred je dodatno određen vremenskim parametrima, dok se broj tri ponavlja u različitim njegovim fazama. Sve to doprinosi utisku da starica raspolaže sistematizovanim i tajnim znanjem čije je pojedinačne korake neophodno izvesti na tačno propisan način.

Istovremeno, Nalješković bajanje ne predstavlja izolovano od dramske funkcije. Tradicionalni obred postaje deo pastoralne scene, a njegovi neobični postupci doprinose komičnom karakteru razgovora između Radata i starice. Ozbiljnost sa kojom starica izlaže svoja uputstva u kontrastu je sa Radatovom ljubavnom opsednutošću i neobičnošću samog postupka. Tako element narodne tradicije dobija novu funkciju unutar književnog teksta.

Bajanje se, prema tome, u *Komediji 1* može posmatrati kao primer književne transformacije obredne tradicije. Nalješković ne prenosi u dramu samo motiv bajanja, već u nju uključuje čitav niz njegovih strukturnih elemenata — nosioca magijskog znanja, basmu, ritualne radnje, predmete, bilje, broj i vreme. Istovremeno, ove elemente prilagođava dramskoj situaciji i komičnom kontekstu. Upravo u tome leži značaj scene sa staricom: ona svedoči o prisustvu usmene tradicije u renesansnoj književnosti, ali i o sposobnosti književnog teksta da tradicionalni obred preoblikuje i uključi u sopstvenu estetsku i dramaturšku strukturu.

LITERATURA

Nalješković, Nikola i dr. (1965). *Djela*. Zagreb: Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 9.

„Antičke basme i bajanja" (1993). U: *Raskovnik: časopis za književnost i kulturu na selu*, god. 19, br. 71/72, str. 111–132.

Bojović, Zlata (2014). *Istorija dubrovačke književnosti*. Beograd.

Bojović, Zlata (1994). „Prizori i pomeni vračanja u dubrovačkim renesansnim pastirskim igrama i farsama". U: Zbornik *Matice srpske za književnost i jezik*, 42, 1 – 3, 93–101.

Bošković-Stulli, Maja (1978). *Povijest hrvatske književnosti*, knj. 1: *Usmena i pučka književnost*. Zagreb: Mladost.

Božović, Ivana (2016). „Kategorija bilja u basmama od čina i uroka u južnoslovenskoj bajalačkoj tradiciji". U: *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*, XLVI (4), 67–91.

Đorđević, Dragutin (1985). *Život i običaji naroda u leskovačkom kraju*. Leskovac.

Đorđević, Bojan (2005). *Nikola Nalješković, dubrovački pisac XVI veka*. Beograd.
Đorđević, Smiljana (2008). „Magijski tekst bajanja: između verbalnog tabua i folklorizma". U: *Srpsko usmeno stvaralaštvo*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 389–430.
Radenković, Ljubinko (1996). *Narodna bajanja kod Južnih Slovena*. Niš.
Perić-Polonijo, Tatjana (1992). „Usmene lirske pjesme dubrovačke regije". U: *Narodna umjetnost*, 29, 121–153.

INCANTATION AS A RITUAL AND DRAMATIC ACT IN NIKOLA NALJEŠKOVIĆ'S *COMEDY 1*

Author: ALEKSANDRA STOŠIĆ
E-mail: aleksandrastosicd@gmail.com
Faculty of Philosophy, University of Niš

Introduction: This paper analyzes the ritual practice of incantation in *Comedy 1* by Nikola Nalješković. Particular attention is paid to the ways in which elements of oral and ritual tradition are shaped within the Renaissance dramatic text.

The Aim: The aim of the paper is to examine the structure of the incantation and its function within the dramatic action, as well as the ways in which this folkloric pattern is transformed in a literary context.

Materials and Methods: The analysis focuses on the character of the old sorceress, her role in the dramatic action, and the incantations she recites to Radat. Particular attention is given to the repetition of the number three, the use of fingernails, valerian, incense, and laurel, as well as the temporal conditions under which the ritual is performed. The study applies textual-analytical and folkloristic methods.

Results: The analysis shows that incantation in Nalješković is not merely a verbal act. It represents a complex ritual practice in which words and actions complement each other. By transferring this folkloric pattern into a dramatic and comic context, the author incorporates it into the structure of the action and gives it a distinct literary function.

Conclusion: Incantation in *Comedy 1* represents a combination of verbal and ritual elements. Through their transformation within the dramatic text, the traditional pattern acquires a new literary and dramatic function.

Keywords: Nikola Nalješković, *Comedy 1*, incantation, verbal charm, oral tradition, ritual, folklore, Renaissance drama

https://doi.org/10.63356/stes.hum.2026.018 УДК 781.7:784.4(487.6Bileća)

SAVREMENA VOKALNA PRAKSA BILEĆE SAGLEDANA KROZ REPERTOAR DVIJE PJEVAČKE GRUPE

Autor: ANA LOJPUR
e-mail: ana.lojpur@student.au.unibl.org
Mentor: dr Dragica Panić Kašanski, vanredni profesor
Katedra za etnomuzikologiju i muzikologiju
Akademija umjetnosti Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: Predmet istraživanja ovog rada su savremeno izvođenje i repertoar tradicionalne vokalne muzike Bileće, koji se sagledavaju u odnosu na osnovne i karakteristične oblike tradicionalnog pjevanja Istočne Hercegovine. Istraživanjem su obuhvaćene dvije ženske pjevačke grupe – etno grupa i ženska pjevačka grupa, različite po repertoaru i odnosu prema zavičajnoj pjesmi, odnosno poimanju tradicionalne muzike.

Cilj: Rad je urađen sa ciljem da bi se prikazale najistaknutije karakteristike tradicionalnog pjevanja Istočne Hercegovine, ispitao odnos dvije istraživane grupe prema savremenoj praksi tradicionalnog pjevanja i utvrdio razlog različitog izbora njihovog repertoara. Posebna pažnja posvećena je njihovom poimanju tradicionalnog pjevanja u savremenom kulturnom kontekstu.

Materijal i metode: S obje pjevačke grupe je, u više navrata, obavljeno snimanje muzičko-folklorne građe. Prikupljeni podaci su sistematizovani u programu Microsoft Word, dok su muzički primjeri transkribovani i obrađeni u programu Sibelius. U toku terenskih istraživanja korištene su: induktivna metoda prikupljanja podataka uz metode posmatranja i intervjua (intervjui su bili slobodnog tipa). Takođe, u radu su primijenjene i analitička, deskriptivna i komparativna metoda.

Rezultati: Pomenuto istraživanje je pokazalo da ove dvije pjevačke grupe nisu jednako pozicionirane u odnosu na osnovne i karakteristične oblike tradicionalnog pjevanja u Istočnoj Hercegovini. Dok je repertoar ženske pjevačke grupe veoma blizu tim oblicima, repertoar etno grupe znatno je širi i udaljeniji od tih oblika. Međutim, u izvođenju pjesama etno grupe prisutne su brojne karakteristike tradicionalnog pjevanja Istočne Hercegovine.

Zaključci: Uvid u repertoar, način izvođenja i poimanje tradicije dviju pjevačkih grupa omogućio je sagledavanje različitih oblika savremene vokalne tradicionalne prakse Bileće. Ženska pjevačka grupa njeguje pjesme koje pripadaju tradiciji njihovog zavičaja, posebno hercegovačku gangu, dok etno grupa izvodi pjesme iz različitih krajeva šireg srpskog kulturnog prostora. Iako etno grupa naglašava izvođenje stilizovanog repertoara, u njenim izvedbama mogu se prepoznati pojedini elementi lokalnog muzičkog nasljeđa.

Ključne riječi: tradicionalna muzika; vokalna praksa; Bileća; etno grupa; pjevačka grupa; ganga; istraživanje

UVOD

Predmet istraživanja ovog rada su savremeno izvođenje i repertoar tradicionalne vokalne muzike Bileće, koji se sagledavaju u odnosu na osnovne i karakteristične oblike

tradicionalnog pjevanja Istočne Hercegovine[1]. Nakon šireg istraživanja vokalnih oblika tradicionalne muzike Istočne Hercegovine, za studiju slučaja predstavljenu u mom diplomskom radu[2] odabrane su dvije pjevačke grupe koje se razlikuju po repertoaru i odnosu prema zavičajnoj pjesmi. Upravo te razlike predstavljaju osnov za razmatranje njihovog različitog poimanja tradicionalne muzike.

Riječ je o Etno grupi *Vasilisa* i Ženskoj pjevačkoj grupi Udruženja guslara *Vojvoda Gligor Milićević*. Obje grupe djeluju na području Bileće, koja je odabrana kao lokalitet terenskog istraživanja, između ostalog, i zbog moje lične povezanosti s ovim gradom, u kojem sam rođena i odrasla. Ova okolnost predstavljala je dodatni motiv za istraživanje lokalne muzičke tradicije, ali je istovremeno zahtijevala nastojanje da se predmetu istraživanja pristupi analitički i uz potrebnu istraživačku distancu.

Kriterijumi za izbor vokalnih grupa bili su sljedeći:

1. Način na koji se grupe predstavljaju i određuju svoj odnos prema tradicionalnoj muzici (kao etno grupa i pjevačka grupa);
2. Da li navedena izvođačka tijela njeguju i izvode tradicionalnu muziku užeg ili šireg zavičaja;
3. Način izvođenja i prisustvo karakteristika tradicionalnog pjevanja Istočne Hercegovine;
4. Njihovo poimanje tradicionalnog pjevanja u savremenoj kulturi.

Repertoar Etno grupe *Vasilisa* prvenstveno je zasnovan na pjesmama iz različitih krajeva šireg srpskog kulturnog prostora, među kojima su: Zapadna Bosna, Grmeč, Kosovo i Metohija, Južna Srbija, Bujanovac, Makedonija, Crna Gora, Knin i Lika, kao i četiri pjesme iz Istočne Hercegovine. Prema iskazima članica, grupa ove pjesme prilagođava vlastitim estetskim mjerilima i na taj način oblikuje muzički repertoar šireg područja srpskog kulturnog prostora.

S obzirom na to da članice grupe *Vasilisa* nisu muzički obrazovane i ne poznaju notno pismo, pjesme usvajaju na način karakterističan za tradicionalnu muzičku kulturu – slušanjem, ponavljanjem i usmenim prenošenjem. Međutim, prema njihovim iskazima, repertoar najčešće usvajaju putem audiovizuelnih snimaka dostupnih na platformi *YouTube*. Za razliku od tradicionalnog modela prenošenja muzičkog znanja, u kojem su ključnu ulogu imali pripadnici starijih generacija, u njihovom slučaju tu ulogu preuzimaju digitalni sadržaji, odnosno audiovizuelni snimci. Na taj način, tradicionalni princip učenja slušanjem opstaje, ali se mijenja njegov posrednik – umjesto neposrednog prenosa između generacija, muzički repertoar se usvaja posredstvom savremenih digitalnih medija. Internet tako postaje posrednik u procesu usvajanja i reprodukovanja tradicionalnog muzičkog materijala.

Nasuprot tome, Ženska pjevačka grupa Udruženja guslara *Vojvoda Gligor Milićević* u analiziranom repertoaru izvodi pjesme koje pripadaju muzičkoj tradiciji njihovog zavičaja i koje same članice nazivaju *hercegovačkom gangom*.

---

1 Najjasniju sliku o tradicionalnom pjevanju Istočne Hercegovine, čiji rad i danas predstavlja važnu osnovu za proučavanje tradicionalne muzike, daje bosanskohercegovački etnomuzikolog Cvjetko Rihtman. Rihtman je na osnovu svojih terenskih istraživanja u Istočnoj Hercegovini konstatovao dvije narodne muzičke tradicije. Prva bi bila slična starobosanskoj, te se može sagledati kao jedna od njenih varijanti, a druga je malovaroška tradicija, koju, kao i u Bosni, nalazimo ne samo po gradovima i po većim naseljima, nego i izvan njih uz prometnije puteve (Rihtman, 1962, str. 75).

2 Ovaj rad zasnovan je na terenskom istraživanju sprovedenom za potrebe diplomskog rada *Savremena vokalna praksa Bileće sagledana kroz repertoar dvije ženske pjevačke grupe*, Akademija umjetnosti u Banjoj Luci, Katedra za etnomuzikologiju i muzikologiju, 2020; Mentor: dr Dragica Panić Kašanski, vanredni profesor.

Izbor ove dvije grupe omogućava poređenje različitih odnosa prema tradicionalnoj muzici, posebno u pogledu izbora repertoara, odnosa prema zavičajnoj pjesmi i načina prilagođavanja tradicionalnog muzičkog materijala savremenom izvođačkom kontekstu. Pri tome se pripadnost određenoj tradiciji ne posmatra samo kroz izbor pjesama, već i kroz način njihovog izvođenja.

Kako bi se savremeni oblici izvođenja i repertoar mogli adekvatno razumjeti i sagledati u širem kontekstu muzičke tradicije ovog prostora, na početku rada biće predstavljeni osnovni oblici tradicionalnog pjevanja Istočne Hercegovine kao istorijski i muzički okvir za analizu savremene vokalne prakse. Ove karakteristike poslužiće kao osnova za analizu savremenih izvedbi dviju istraživanih grupa.

Cvjetko Rihtman je na prostoru Istočne Hercegovine zabilježio dvije muzičke tradicije: starobosansku i malovarošku. Kada govori o starobosanskoj tradici, riječ je o tradiciji u kojoj su u Rihtmanovo doba bile sačuvane mnoge specifične lokalne osobine, kao i niz izrazitih detalja zajedničkih posebnoj muzičkoj praksi stočara, ne samo naših nego i drugih, pa i veoma udaljenih naroda Evrope, Azije i sjeverne Afrike (Rihtman, 1962).

Rihtman navodi nekoliko oblika pjevanja karakterističnih za ovu tradiciju. Riječ je o oblicima pjevanja pri kojima se glas potresa, što karakteriše vrsta rudimentarnog trilera sa uskim opsegom između tonova i labilnim položajem polustepena. U okviru ovog načina pjevanja izdvaja tri oblika:

1. putničko pjevanje i njemu srodno turćijanje, u kojima napjev obuhvata jedan stih, ali se produžava otegnutim načinom pjevanja, potresanjem glasa, umetanjem eksklamacija i završnim formulama „ohohoj", „hohoj" i „ehehej";
2. pjevanje od uha, čija je karakteristika završavanje na neodređenom višem ili nižem tonu, pri čemu pjevač tokom pjevanja drži prst u uhu;
3. deleganje, karakteristično za planinske oblasti, kojim čobani podstiču bikove na borbu, a koje se sastoji u pjevanju uz kuckanje prstima po grlu (Rihtman, 1962).

Rihtman primjećuje da je ova tradicija srodna starobosanskoj po osobinama tonalnih odnosa i karakterističnoj polifoniji u kojoj dominira odnos sekunde. Tonalne odnose karakterišu veoma uzak raspon, labilan položaj polustepena i hromatizam (Rihtman, 1962).

Druga tradicija koju Rihtman bilježi na prostoru Istočne Hercegovine srodna je malovaroškoj tradiciji, naročito po tome što u njoj dominira unisono pjevanje. Kada se javlja polifono pjevanje, ono po svojim karakteristikama pripada oblicima koji se mogu konstatovati i izvan teritorije Bosne i Hercegovine, odnosno na drugim prostorima nekadašnje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Rihtman smatra da ova tradicija „u novije doba"[3] sve više prodire u Bosnu i Hercegovinu, potiskujući starinsko pjevanje u sekundama. Od malovaroških oblika kao najizraženije navodi pjevanje u paralelnim tercama, pjevanje na bas, ostinato i bordun bez ukrštanja glasova (Rihtman, 1962).

Pored Rihtmana, tradicionalnu muziku ovog kraja u novije vrijeme istraživali su etnomuzikolozi iz Beograda, među kojima su Sanja Ranković, Jelena Anđelković i Aleksandra Čabrilo. Sanja Ranković je terensko istraživanje na prostoru Istočne Hercegovine obavila krajem 2006. godine u Nevesinju, Gacku i Trebinju, a Jelena Anđelković od 2002. do 2006. godine u Trebinju. Aleksandra Čabrilo je svoja terenska istraživanja obavila u periodu od 2003. do 2006. godine u Nevesinju, Gacku i Bileći.

U navedenim istraživanjima na prostoru Istočne Hercegovine zabilježeni su različiti oblici vokalne tradicionalne prakse. Među njima se izdvajaju jednoglasno pjevanje, ganga, brojanice, odnosno izgovaralice, kao i noviji oblici dvoglasnog pjevanja (Ranković, 2007; Čabrilo, 2007; Anđelković, 2007).

3 Odnosi se na sredinu 20. vijeka.

Jednoglasno pjevanje zastupljeno je u muškoj i ženskoj vokalnoj praksi, a među jednoglasnim napjevima zastupljeni su različiti žanrovi, poput svadbenih, božićnih, slavskih, šaljivih i dječijih pjesama, uspavanki i jednoglasnog pjevanja za ovcama (Ranković, 2007; Čabrilo, 2007; Anđelković, 2007).

Ganga pripada starijem obliku dvoglasnog pjevanja, pri kojem jedan pjevač započinje pjesmu, a u trenutku kada nastupa drugi solista, odnosno onaj koji predvaja ili lomi, priključuju se i ostali izvođači (Ranković, 2007; Čabrilo, 2007; Anđelković, 2007).

Sanja Ranković i Aleksandra Čabrilo navode i brojanice, odnosno izgovaralice kao stariju dvoglasnu tradiciju. Kod ovih oblika dvojica solista započinju pjesmu, a ostali ih prate. Drugi solista preuzima pjesmu na posljednjem slogu distiha ili u toku prvog stiha. Muzička forma pjesama ove kategorije najčešće je građena na osmercu ili desetercu. Razlika između izgovaralice i gange, kako sam naziv pokazuje, ogleda se u načinu izgovaranja teksta. Presudnu ulogu ima prateći glas: dok u izvođenju gange ritmički ponavlja vokal na jednom tonu, u izgovaralici izgovara tekst zajedno sa glasom koji predvaja. S obzirom na to da se izgovaralica izvodi sa manje intenziteta nego ganga, melodija izgovaralice je znatno bogatija i ukrašenija (Ranković, 2007; Čabrilo, 2007).

U noviju dvoglasnu tradiciju ubraja se bećarac, koji u Istočnoj Hercegovini predstavlja ono što je u mnogim drugim krajevima Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srbije poznato kao pjevanje na bas. Jedan pjevač vodi, dok ostali basiraju ili predvajaju. Termin predvajanje preuzet je iz starijeg načina pjevanja, ali se u ovom obliku ne ostvaruje na isti način kao kod brojanica ili gange, jer je funkcija glasova drugačija (Ranković, 2007; Čabrilo, 2007; Anđelković, 2007).

Ove karakteristike tradicionalnog pjevanja Istočne Hercegovine poslužiće kao osnova za analizu savremene vokalne prakse dviju istraživanih grupa.

MATERIJAL I METODE

Istraživanje je obuhvatilo proučavanje relevantne literature i terenski rad, koji je podrazumijevao višestruka snimanja muzičko-folklorne građe i razgovore sa kazivačima.

Prvo snimanje muzičko-folklorne građe sa Etno grupom *Vasilisa* obavljeno je 11. januara, a drugo 1. marta 2020. godine. U snimanju su učestvovale sljedeće članice grupe: Nedeljka Radan (1984), vođa grupe od njenog osnivanja, te Andrijana Albijanić (2002), Viktorija Kisić (2004), Julija Kureš (2002), Milica Simović (2003), Marija Šarenac (2000), Marija Samardžić (2003) i Marina Kolović (2003).

Snimanje sa Ženskom pjevačkom grupom Udruženja guslara *Vojvoda Gligor Milićević* obavljeno je 12. januara, a potom i 5. marta 2020. godine. U snimanju su učestvovale sljedeće članice grupe: Mila Skočajić (1959), Borika Jović (1961), Gojka Dunđer (1965), Milijana Samardžić (1964), Radojka Popara (1961) i Željka Samardžić (1970).

U toku terenskih istraživanja korištene su metode posmatranja i intervjua, uz induktivnu metodu prikupljanja podataka (Čavlović, 2004). Intervjui su bili slobodnog tipa. Dobijeni podaci sistematizovani su u programu *Microsoft Word*, dok su muzički primjeri transkribovani i obrađeni u programu *Sibelius*. Snimanje je obavljeno pomoću mobilnog uređaja HTC 10.

Terenske i postterenske aktivnosti sprovedene su s ciljem da se:

1. prikažu najistaknutije karakteristike tradicionalnog pjevanja Istočne Hercegovine;
2. utvrdi odnos istraživanih grupa prema savremenoj praksi tradicionalnog pjevanja;
3. utvrde razlozi zbog kojih se njihov izbor repertoara razlikuje;
4. sagleda njihovo poimanje tradicionalnog pjevanja u savremenoj kulturi.

Analiza je obuhvatila izbor repertoara, tekstualne i muzičke karakteristike izvedenih pjesama, način organizacije glasova i pojedine izvođačke postupke, kao i iskaze članica

grupa o načinu usvajanja i poimanju tradicionalnog repertoara.

U postterenskom radu primijenjene su analitička, deskriptivna i komparativna metoda. Deskriptivna metoda korištena je za opisivanje karakteristika analiziranog repertoara i načina izvođenja. Analitička metoda korištena je za raščlanjivanje analiziranih pjesama na njihove sastavne elemente i sagledavanje odnosa među njima, dok je komparativna metoda primijenjena za poređenje i tumačenje analiziranih primjera koje pomenute grupe izvode (Čavlović, 2004).

REZULTATI

Na repertoaru Etno grupe *Vasilisa* nalazi se ukupno 14 pjesama iz različitih krajeva šireg srpskog kulturnog prostora i četiri pjesme iz Istočne Hercegovine. Na repertoaru Ženske pjevačke grupe Udruženja guslara *Vojvoda Gligor Milićević* nalazi se 15 pjesama iz Istočne Hercegovine, koje grupa izvodi na osnovu šest različitih napjeva, pri čemu više pjesama izvodi na jedan isti napjev. Izuzetak predstavlja pjesma *Tekla voda na valove*, koja je zabilježena i u Crnoj Gori i Istočnoj Hercegovini. Pjesme koje pomenute grupe izvode razvrstane su prema žanru, stihu, ritmu i obimu. U njihovom prikazu nije korištena potpuna melopoetska analiza. Izostavljeni su melopoetski oblik i kadence jer je u ovom radu akcenat stavljen prvenstveno na izvođaštvo pomenutih grupa, a ne na analizu melopoetskih oblika.

Etno grupa *Vasilisa*

Na osnovu analize izvedbi pjesama Etno grupe *Vasilisa* može se zaključiti da članice grupe pjesme izvode jednoglasno i bordunski dvoglasno. U novije vrijeme kao pratnju pjesmama uključile su i ritmičku podlogu, odnosno tarabuku i def. S obzirom na to da članice grupe nemaju formalno muzičko obrazovanje, ova dva membranofona instrumenta koriste kao oblik jednostavnije ritmičke pratnje, iako nisu karakteristična za tradiciju Istočne Hercegovine.

Upotreba instrumenata nije dosljedna: pojedine pjesme izvode uz njihovu pratnju, dok druge pjesme izvode bez instrumentalne pratnje. Analiza izvedenih pjesama pokazuje da bordun koji grupa naglašava nije uvijek intonativno stabilan, a u pojedinim pjesmama njegovo korištenje ne odgovara u potpunosti karakteristikama lokalne vokalne tradicije.

Slična pojava uočava se i u odnosu prema tempu. U transkribovanim primjerima prisutne su učestale promjene tempa, ponegdje i nakon samo dva takta izvođenja pjesme.

U pogledu stila pjevanja, kod stilizovanog repertoara članice uglavnom koriste ujednačen način pjevanja. Međutim, to se ne odnosi na pjesme iz Istočne Hercegovine, u čijem izvođenju pokazuju veću sigurnost nego pri izvođenju stilizovanog repertoara.

U njihovom pjevanju mogu se prepoznati pojedini elementi starijeg načina pjevanja karakterističnog za njihov lokalni muzički prostor. U stilizovanim pjesmama pojavljuju se sekundni završeci, dok cijela grupa najčešće izvodi melodiju prvog glasa, a jedna pjevačica izvodi bordun. Ovakav odnos glasova u pojedinim segmentima izvođenja podsjeća na odnos vodećeg i pratećeg glasa karakterističan za gangu. Na taj način, iako je njihov repertoar u velikoj mjeri udaljen od lokalnog repertoara Istočne Hercegovine, pojedini izvođački postupci ukazuju na prisustvo elemenata lokalnog muzičkog nasljeđa.

Ženska pjevačka grupa Udruženja guslara *Vojvoda Gligor Milićević*

Analizom pjesama sa repertoara Ženske pjevačke grupe Udruženja guslara *Vojvoda Gligor Milićević* može se zaključiti da ih izvode u obliku gange. U njihovom izvođenju nije ustaljeno vezivanje jedne melodije za jedan tekst. Ukoliko određenu melodiju uspiju da

usklade sa tekstom, pjesmu izvode na taj način.

Solistkinja koja vodi pjesmu koristi brojne ukrase, među kojima se često javljaju glisando naniže i naviše, kao i vibrato. Prateći glas najčešće pjeva unisono ili se spušta za sekundu u odnosu na solistkinju. Ovakav odnos glasova može se povezati sa karakteristikama starijeg dvoglasnog pjevanja Istočne Hercegovine koje su u svojim istraživanjima opisivali Rihtman, Ranković, Anđelković i Čabrilo.

U njihovim izvedbama česte su i promjene tempa, kao i naglašavanje pojedinih slogova u pjesmi. Pjesme koje izvode po žanru su ljubavne, šaljive i svatovske, dok su tekstovi najčešće oblikovani u rimovanim dvostihovima, i to u nesimetričnom desetercu (X: 4,6–6,4), simetričnom osmercu (VIII: 4,4) i simetričnom dvanaestercu (XII: 6,6).

U analiziranim primjerima preovlađuju tri tonska niza: es1, f1, g1, as1; f1, g1, a1, as1, b1; f1, g1, as1, heses1. Jedinice mjere koje preovlađuju u pjesmama su 3/4, 4/4, 5/8, 5/4, 6/8 i 8/8.

DISKUSIJA

Rezultati istraživanja pokazuju da se savremena vokalna praksa Bileće ostvaruje kroz različite odnose prema tradicionalnoj muzici. Iako obje istraživane pjevačke grupe u svom djelovanju polaze od tradicionalnog muzičkog nasljeđa, njihov repertoar, način izvođenja i poimanje tradicije međusobno se razlikuju. Te razlike mogu se posmatrati kroz odnos prema zavičajnom repertoaru, način usvajanja pjesama i prisustvo elemenata tradicionalnog pjevanja Istočne Hercegovine u savremenom izvođačkom kontekstu.

Ženska pjevačka grupa Udruženja guslara *Vojvoda Gligor Milićević* svojim repertoarom neposrednije je vezana za muzičku tradiciju Istočne Hercegovine. Pjesme koje izvode pripadaju njihovom zavičajnom repertoaru, a same pjevačice ih određuju kao hercegovačku gangu. Njihovo izvođenje pokazuje povezanost sa karakteristikama starijeg dvoglasnog pjevanja ovog prostora, posebno u odnosu između vodećeg i pratećeg glasa. Iako se u izvođenju uočavaju određene promjene, poput ukrašavanja melodije, upotrebe glisanda, vibrata i promjena tempa, osnovni princip izvođenja ostaje povezan sa tradicionalnim načinom pjevanja.

Drugačiji odnos prema tradiciji uočava se kod Etno grupe *Vasilisa*. Njihov repertoar obuhvata pjesme iz različitih krajeva šireg srpskog kulturnog prostora, pri čemu pjesme iz Istočne Hercegovine čine samo jedan njegov dio. Ovakav izbor repertoara ukazuje na šire shvatanje tradicionalne muzike, koje nije ograničeno na lokalnu muzičku tradiciju. Istovremeno, način na koji članice usvajaju repertoar pokazuje da se proces prenošenja tradicionalnih pjesama mijenja u savremenom kulturnom i tehnološkom okruženju. Pjesme se usvajaju slušanjem i ponavljanjem, ali posredstvom audiovizuelnih snimaka dostupnih na internetu, a ne neposrednim prenošenjem između generacija.

Upravo se u ovom segmentu može uočiti jedna od značajnih razlika između tradicionalnog i savremenog načina usvajanja repertoara. Usmeno prenošenje, koje je karakterisalo tradicionalnu muzičku kulturu, u slučaju Etno grupe *Vasilisa* dobija novu formu. Internet postaje posrednik između izvođača i muzičke građe, dok se proces učenja i dalje zasniva prvenstveno na slušanju, ponavljanju i memorisanju. Na taj način tradicionalni način usvajanja pjesama nije u potpunosti napušten, već se mijenja njegov komunikacioni kontekst.

Istovremeno, analiza izvođenja pokazuje da preuzimanje pjesama iz različitih kulturnih sredina ne dovodi nužno do potpunog gubitka lokalnih izvođačkih karakteristika. Iako Etno grupa *Vasilisa* izvodi pretežno stilizovani repertoar i koristi elemente koji nisu karakteristični za tradicionalno pjevanje Istočne Hercegovine, kao što su tarabuka i def, u njihovom izvođenju mogu se prepoznati pojedini elementi lokalne vokalne tradicije. Posebno se izdvajaju sekundni završeci, način organizacije glasova i odnos melodije prvog glasa i

borduna, što može ukazivati na to da iskustvo pjevačica stečeno u lokalnom muzičkom okruženju utiče na način na koji oblikuju i izvode repertoar.

U tom smislu, razlika između dvije grupe nije samo razlika u izboru pjesama već i u načinu na koji se tradicija razumije i prenosi. Kod Ženske pjevačke grupe Udruženja guslara *Vojvoda Gligor Milićević* tradicija je neposrednije povezana sa zavičajem i konkretnim lokalnim repertoarom. Kod Etno grupe *Vasilisa* tradicija se pojavljuje kao širi repertoarski prostor u kojem se pjesme iz različitih krajeva objedinjuju i prilagođavaju savremenom izvođačkom izrazu. Međutim, obje prakse pokazuju da tradicionalna muzika nije statična pojava, već da se njeni elementi mijenjaju, prilagođavaju i prenose u skladu sa savremenim uslovima izvođenja.

Poređenjem rezultata sa karakteristikama tradicionalnog pjevanja Istočne Hercegovine može se zaključiti da je veza sa lokalnom tradicijom izraženija kod Ženske pjevačke grupe Udruženja guslara *Vojvoda Gligor Milićević*, dok se kod Etno grupe *Vasilisa* ta veza ostvaruje prvenstveno kroz pojedine izvođačke postupke.

Time se otvara pitanje odnosa između repertoara i izvođačkog stila: pripadnost određenoj tradiciji ne mora se nužno iskazivati samo izborom pjesama već i načinom njihovog izvođenja. U slučaju Etno grupe *Vasilisa*, upravo izvođački elementi predstavljaju prostor u kojem se lokalno muzičko nasljeđe može prepoznati i u repertoaru šireg kulturnog porijekla.

Stoga, rezultati ovog istraživanja ukazuju na postojanje različitih modela savremenog odnosa prema tradicionalnoj muzici u Bileći. Uočena su dva različita načina odnosa prema tradicionalnoj muzici. Prvi se ogleda u njegovanju užeg zavičajnog repertoara i očuvanju prepoznatljivih izvođačkih karakteristika lokalne tradicije, dok se drugi zasniva na izvođenju šireg regionalnog repertoara koji se prilagođava savremenom načinu izvođenja. Iako se razlikuju u izboru repertoara i načinu izvođenja, oba pokazuju da tradicionalna muzika i u savremenom kontekstu zadržava pojedine prepoznatljive elemente, dok se način njenog prenošenja, usvajanja i izvođenja mijenja.

ZAKLJUČCI

Na osnovu uvida u repertoar, način izvođenja i poimanje tradicije dviju istraživanih pjevačkih grupa moguće je sagledati različite oblike savremene vokalne tradicionalne prakse Bileće.

Istraživanje je pokazalo da ove dvije grupe nisu jednako povezane sa osnovnim i karakterističnim oblicima tradicionalnog pjevanja Istočne Hercegovine. Ženska pjevačka grupa Udruženja guslara *Vojvoda Gligor Milićević* svojim repertoarom i načinom izvođenja pokazuje izraženu povezanost sa zavičajnom tradicijom. U analiziranom repertoaru zastupljene su pjesme iz Istočne Hercegovine, koje članice određuju kao hercegovačku gangu. Njihov način izvođenja, posebno odnos vodećeg i pratećeg glasa, kao i pojedini ukrasi i sekundni završeci, može se povezati sa karakteristikama starijeg dvoglasnog pjevanja Istočne Hercegovine.

Etno grupa *Vasilisa* ima drugačiji odnos prema repertoaru. Njihov repertoar obuhvata pjesme iz različitih krajeva šireg srpskog kulturnog prostora, dok pjesme iz Istočne Hercegovine čine njegov manji dio. Njihov odnos prema tradiciji stoga nije prvenstveno zasnovan na njegovanju užeg zavičajnog repertoara, već na izvođenju šireg, stilizovanog repertoara koji obuhvata pjesme različitog regionalnog porijekla.

Ipak, analiza njihovih izvedbi pokazuje da udaljenost njihovog repertoara od lokalne tradicije ne znači i potpuno odsustvo lokalnih izvođačkih karakteristika. U njihovom izvođenju mogu se prepoznati pojedini elementi vokalne tradicije Istočne Hercegovine, među kojima se izdvajaju sekundni završeci, odnos vodećeg glasa i borduna te način

organizacije glasova koji u pojedinim segmentima podsjeća na odnos karakterističan za gangu.

Način usvajanja repertoara Etno grupe *Vasilisa* takođe pokazuje promjene u savremenom prenošenju tradicionalnog muzičkog znanja. Iako se pjesme i dalje usvajaju slušanjem, ponavljanjem i memorisanjem, neposredni prenos između generacija u velikoj mjeri zamijenjen je učenjem putem audiovizuelnih sadržaja dostupnih na internetu. Na taj način mijenja se posrednik u procesu prenošenja, dok osnovni princip učenja slušanjem i ponavljanjem ostaje prisutan.

Poređenje dviju grupa pokazuje da savremeni odnos prema tradicionalnoj muzici može imati različite oblike. U jednom slučaju tradicija se prvenstveno njeguje kroz lokalni repertoar i prepoznatljive izvođačke obrasce, dok se u drugom slučaju tradicionalni muzički materijal uključuje u širi i stilizovani repertoar, pri čemu se pojedini elementi lokalnog muzičkog nasljeđa zadržavaju u načinu izvođenja.

Stoga, se tradicionalna muzika u savremenoj vokalnoj praksi Bileće ne pojavljuje kao statična pojava. Ona se prilagođava novim repertoarskim, izvođačkim i komunikacionim okolnostima, pri čemu se pojedini elementi lokalne tradicije zadržavaju i u novim oblicima muzičkog izraza.

U tom smislu, istraživanje dviju pjevačkih grupa pokazuje da odnos prema tradiciji nije moguće sagledati isključivo kroz izbor pjesama koje izvođači izvode. Jednako važan je način na koji se te pjesme izvode, usvajaju i uključuju u savremeni kulturni kontekst.

LITERATURA

Anđelković, J. (2007). *Tradicionalno narodno pevanje i igre okoline Trebinja*. Diplomski rad, rukopis. Mentori: dr Dimitrije O. Golemović i dr Olivera Vasić. Beograd: Fakultet muzičke umetnosti.

Čabrilo, A. (2007). *Vokalna tradicija Nevesinja i okoline*. Diplomski rad, rukopis. Mentori: dr Dimitrije O. Golemović i dr Olivera Vasić. Beograd: Fakultet muzičke umetnosti.

Čavlović, I. (2004). *Uvod u muzikologiju i metodologija naučno-istraživačkog rada*. Sarajevo: Muzička akademija, Muzikološko društvo FBIH.

Ranković, S. (2007). *Dvoglano pevanje Srba u Nevesinju i njegovoj okolini*. Zbornik radova, Naučni skup Dani Vlade S. Miloševića. Banja Luka: Akademija umjetnosti, Muzikološko društvo Republike Srpske, 41–56.

Rihtman, C. (1962). *Narodna muzička tradicija Istočne Hercegovine*. Zbornik radova IX kongresa folklorista Jugoslavije. Sarajevo: Savez udruženja folklorista Jugoslavije, 75–81.

CONTEMPORARY VOCAL PRACTICE IN BILEĆA AS REFLECTED IN THE REPERTOIRE OF TWO SINGING GROUPS

Author: ANA LOJPUR
E-mail: ana.lojpur@student.au.unibl.org
Mentor: Assoc. Prof. Dragica Panić Kašanski
Department of Ethnomusicology and Musicology
Academy of Arts, University of Banja Luka

Introduction: This study examines the contemporary performance practice and repertoire of traditional vocal music in Bileća in relation to the basic and characteristic forms of traditional singing in Eastern Herzegovina. The research focuses on two female singing groups – an ethno group and a women's singing group – which differ in repertoire and approach to traditional music.

Aim: The aim is to identify the main characteristics of traditional singing in Eastern Herzegovina, examine the groups' relationship to contemporary traditional singing practice, and determine the reasons for differences in their repertoire.

Materials and Methods: Musical and folkloric material was recorded with both singing groups on several occasions. The collected data were systematized in Microsoft Word, while the musical examples were transcribed and processed in Sibelius. During the field research, observation and interview methods were used, along with the inductive method of data collection. The interviews were of a free type. Analytical, descriptive and comparative methods were also applied.

Results: The two groups differ in their relationship to traditional singing in Eastern Herzegovina. The repertoire of the women's singing group is closely related to local traditional forms, while the ethno group has a broader repertoire that includes songs from different regions. Nevertheless, elements characteristic of Eastern Herzegovinian traditional singing remain recognizable in its performances.

Conclusion: The two groups represent different forms of contemporary traditional vocal practice in Bileća. The women's singing group primarily preserves the local musical tradition, particularly Herzegovinian ganga, while the ethno group performs a broader, stylized repertoire. Despite these differences, both groups demonstrate the continued presence of traditional musical elements within contemporary performance practice.

Keywords: traditional music; vocal practice; Bileća; ethno group; singing group; ganga; field research.

https://doi.org/10.63356/stes.hum.2026.019 УДК 17.036:27-23-271.2

THE Q HYPOTHESIS AND THE FARRER THEORY: A COMPARATIVE SYNOPTIC ANALYSIS

Author: CRISTIAN MARIO VOINEA
E-mail: voinea.cristian.k8f@student.uvc.ro
Mentor: Assoc. Prof. Mihai Ciurea, PhD
Faculty of Orthodox Theology, University of Craiova

Introduction: The Synoptic Problem remains a central question in New Testament scholarship, particularly regarding the literary relationship between Matthew, Mark, and Luke. The hypothetical Q source, proposed to explain material shared by Matthew and Luke but absent from Mark, continues to be debated in relation to alternative explanations, especially the Farrer hypothesis.

Aim: This study aims to evaluate the explanatory strength of the Two-Source and Farrer hypotheses through a comparative examination of selected Greek synoptic passages, identifying which model more convincingly accounts for their textual agreements, differences, and editorial characteristics.

Materials and Methods: The research employs qualitative textual comparison, literary criticism, and redaction criticism. Five selected synoptic comparisons are examined, including John the Baptist's preaching, the Lord's Prayer, the parables of the talents and minas, a minor agreement between Matthew and Luke against Mark, and Mark–Q overlap. The analysis considers verbal correspondence, narrative context, textual variation, and possible editorial tendencies, alongside relevant classical and recent scholarship.

Results: The comparisons reveal varying degrees of explanatory strength. The Two-Source hypothesis offers a plausible explanation for substantial agreement within the double tradition, particularly John the Baptist's preaching. However, the Farrer hypothesis provides a more economical account of certain editorial differences, minor agreements, and Mark–Q overlap by allowing Luke direct access to Matthew. The Lord's Prayer remains compatible with both models. Overall, the selected evidence indicates a limited comparative advantage for Farrer without conclusively disproving Q.

Conclusion: The findings demonstrate that shared synoptic material does not independently establish the existence of Q. Although both hypotheses remain viable, the Farrer model explains several examined textual phenomena with fewer additional source assumptions. The study contributes a focused, evidence-based comparison while emphasizing the methodological limits of reconstructing an unattested document.

Keywords: synoptic problem; Q Hypothesis; Farrer Hypothesis; Two-Source Hypothesis; synoptic gospels; redaction criticism

INTRODUCTION

The literary relationship between the Gospels of Matthew, Mark, and Luke constitutes one of the most extensively debated questions in New Testament scholarship. Traditionally designated as the Synoptic Gospels, these three writings exhibit substantial similarities in

their narrative content, the sequence of events, and the wording of numerous passages, while simultaneously preserving distinctive theological emphases and literary characteristics. Such correspondences have prompted scholars to investigate whether the evangelists drew upon common written sources, shared oral traditions, or directly utilized one another's compositions. The central difficulty, commonly referred to as the Synoptic Problem, therefore concerns not merely the identification of similarities and differences among the three Gospels, but the reconstruction of the literary relationships and compositional processes that may account for them (Goodacre M. S., 2001).

The textual relationships among the Synoptic Gospels are commonly examined through several categories of shared and distinctive material. The *triple tradition* comprises passages found in Matthew, Mark, and Luke, including narratives concerning Jesus' baptism, public ministry, miracles, and Passion. The *double tradition*, by contrast, consists of material shared by Matthew and Luke but absent from Mark, particularly sayings and teachings such as the Beatitudes (Matt. 5:3–12; Luke 6:20–23) and the Lord's Prayer (Matt. 6:9–13; Luke 11:2–4). In addition, the terms *Special Matthew* (M) and *Special Luke* (L) designate material distinctive to each respective Gospel. These classifications provide a descriptive framework for examining the distribution of common and distinctive traditions without necessarily establishing their literary origins (Goodacre M. S., 2001). Selected examples of the triple tradition are presented in Table 1.

Although agreements in wording, narrative sequence, and the arrangement of individual traditions may suggest literary dependence, their interpretation requires consideration of the broader literary and redactional characteristics of each Gospel. This distinction becomes particularly significant when examining the material shared by Matthew and Luke but absent from Mark. Within the framework of the Two-Source Hypothesis, these correspondences are generally explained through the independent use of a hypothetical common source, conventionally designated Q, alongside the Gospel of Mark. Alternatively, the Farrer Hypothesis (Farrer, 1955, pp. 55–88) proposes that Luke used both Mark and Matthew, thereby accounting for the double tradition without requiring an additional written source.

Consequently, the double tradition constitutes a textual phenomenon requiring critical explanation rather than independent proof of the existence of Q (Goodacre M. S., 2001) (Watson, 2009).

The priority of Mark represents a central premise in both the Two-Source and Farrer hypotheses. According to this position, Mark preceded Matthew and Luke and served as a literary source for both evangelists. Arguments supporting Markan priority include patterns of narrative sequence, the distribution of shared and distinctive material, and the redactional difficulties involved in explaining Mark as a later composition dependent upon Matthew and Luke. Goodacre, for example, examines whether the omissions and additions attributed to Mark under competing models produce a coherent account of the evangelist's literary activity (Goodacre M. S., 2001). Nevertheless, Markan priority remains a scholarly hypothesis rather than an uncontested historical fact. Alternative approaches, particularly the Two-Gospel Hypothesis associated with the Griesbach tradition (Griesbach, 1789–1790), propose a different sequence of literary dependence. The present study adopts Markan priority as a working premise for comparing the Two-Source and Farrer hypotheses, without treating this premise as sufficient evidence for Q.

The historical development of the Q hypothesis reflects successive attempts to explain the material shared by Matthew and Luke. An important stage in this discussion emerged in 1832, when Friedrich Schleiermacher (Schleiermacher, 1832, pp. 735–768) interpreted the testimony of Papias concerning Matthew's compilation of the *logia* as potentially referring to a collection of Jesus' sayings. However, the testimony preserved by Eusebius (*Historia ecclesiastica*, 3.39.16) cannot be regarded as direct evidence for the existence of

the reconstructed Q source. In 1838, Christian Hermann Weisse (Weisse, 1838) developed a model combining Markan priority with a second source of sayings, while Heinrich Julius Holtzmann's (Holtzmann, 1863) work of 1863 contributed significantly to the subsequent development of this explanation. The hypothesis received a particularly influential formulation in B. H. Streeter's *The Four Gospels* (1924) (Streeter, 1924), which distinguished Mark and Q from material associated specifically with Matthew and Luke. These developments established the historical foundations of the Two-Source Hypothesis while leaving open questions concerning the existence, literary character, and reconstruction of Q.

The hypothesis nevertheless remains contested in contemporary scholarship. Supporters of Q have sought to reconstruct the common source and explain the distinctive arrangement of shared traditions in Matthew and Luke, whereas critics have questioned whether the postulation of a lost document is necessary to account for the available evidence. The Farrer approach, initially articulated by Austin Farrer and subsequently developed by other scholars, offers an alternative explanation based on Luke's direct use of Matthew. Within this debate, particular importance attaches to the so-called minor agreements of Matthew and Luke against Mark, the possible overlap between Markan and Q material, and the different arrangements of shared sayings. Watson (2009, p. 399) argues that the Q hypothesis must be evaluated through a systematic comparison of the redactional procedures implied by competing models, rather than through the assumption that Luke's dependence on Matthew is inherently improbable. This methodological perspective provides an important foundation for the present investigation.

The aim of the present study is to assess the explanatory capacities of the Two-Source and Farrer hypotheses through a comparative analysis of selected Synoptic parallels. The investigation focuses primarily on Matthew 3:7–10 and Luke 3:7–9, whose exceptionally close verbal correspondence is discussed by Watson (2009, p. 400), and on Matthew 6:9–13 and Luke 11:2–4, which Watson examines in connection with the different literary arrangements of shared material (2009, pp. 404–406). A further comparative case concerns the parables of the talents and the minas (Matt. 25:14–30; Luke 19:11–27), discussed by Goodacre (2001, Chapter 6), whose literary relationship requires separate consideration rather than an automatic classification as material derived from Q. The analysis will examine verbal correspondences, narrative contexts, and possible redactional procedures, evaluating the extent to which each hypothesis offers a coherent explanation of the available textual evidence. Following Watson's methodological proposal (2009, p. 399), the study seeks to compare the explanatory consequences of the competing models without presupposing either the existence or the nonexistence of Q.

MATERIALS AND METHODS

The present study employs a qualitative, comparative methodology grounded in textual criticism, source criticism, and redaction criticism to investigate the literary relationships among the Synoptic Gospels, with particular attention to the material shared by Matthew and Luke but absent from Mark. Building upon the historical and theoretical framework outlined in the Introduction, the investigation seeks to assess the explanatory adequacy of the Q hypothesis through a direct examination of selected Gospel parallels. Rather than treating the existence of the double tradition as sufficient evidence for a lost written source, the study considers how the textual agreements and differences between the evangelists may be explained through alternative models of literary dependence. Its primary objective is therefore not to reconstruct Q as an independently established historical document, but to evaluate the redactional procedures that its existence would imply.

The methodological framework proceeds from the working assumption of Markan

priority, according to which the Gospel of Mark preceded and was used by Matthew and Luke. This assumption provides a common point of comparison for two competing explanations of the double tradition. The Two-Source Hypothesis maintains that Matthew and Luke independently employed Mark and a second written source, conventionally designated Q, whereas the Farrer Hypothesis explains the same material through Luke's direct literary dependence on Matthew alongside Mark. Although alternative solutions to the Synoptic Problem, including the Two-Gospel Hypothesis, remain relevant to the wider scholarly debate, the present investigation concentrates on the Two-Source and Farrer models because both accept Markan priority while differing fundamentally in their explanation of the Matthean–Lukan material. This comparative approach follows Watson's (2009, pp. 397–399) methodological argument that the Q hypothesis must be evaluated through a systematic reconstruction of the redactional procedures required by competing explanations, rather than through an initial assumption that Luke's dependence on Matthew is improbable.

The primary textual basis of the investigation is the Greek text of the Gospels of

Matthew, Mark, and Luke as presented in the twenty-seventh revised edition of the *Novum Testamentum Graece*. This edition provides a consistent critical text for identifying lexical, grammatical, and syntactical correspondences among the Synoptic passages, while its critical apparatus allows relevant textual variants to be considered. The analysis distinguishes between differences arising from the evangelists' literary composition and differences potentially resulting from the subsequent manuscript transmission of the Gospel texts. This distinction is necessary because a variant introduced during textual transmission should not automatically be interpreted as evidence of an evangelist's redactional activity.

For this reason, the textual comparison is supplemented by Bruce M. Metzger's *A Textual Commentary on the Greek New Testament* (1971), which provides explanations of selected variant readings and the textual-critical considerations underlying editorial decisions. The commentary is employed specifically to assess whether significant differences or agreements in the selected passages may be affected by textual variation. Particular attention is given to the transmission of the Lord's Prayer, for which Metzger discusses readings in Matthew 6:9 and 6:13 (pp. 15–16). Since Metzger's commentary accompanies the third edition of the United Bible Societies' Greek New Testament rather than NA27, its observations are used as supplementary textual-critical evidence and are checked against the apparatus of the Greek edition adopted for the present study. The commentary is not employed as direct evidence for the existence of Q or for the direction of literary dependence between Matthew and Luke.

The selection of Synoptic passages follows three principal criteria: their relevance to the double tradition, the diversity of their verbal and structural correspondences, and their capacity to illuminate different redactional explanations. The first principal comparison concerns the preaching of John the Baptist in Matthew 3:7–10 and Luke 3:7–9. This passage provides an opportunity to examine extensive verbal agreement within material that appears in distinct narrative contexts. The second comparison examines the Lord's Prayer in Matthew 6:9–13 and Luke 11:2–4, where shared theological content is accompanied by differences in formulation, length, and literary placement. The third comparison concerns the parable of the talents in Matthew 25:14–30 and the parable of the minas in Luke 19:11–27. Unlike the preceding examples, this pair presents substantial differences in narrative development despite its recognizable thematic and structural correspondences. Its inclusion is treated as a comparative case of disputed source classification rather than as an undisputed instance of the double tradition. The relevance of this comparison to the question of Luke's possible use of Matthew has been discussed by Goodacre (1998, pp. 54–58).

The three principal comparisons are supplemented by the examination of two addi-

tional phenomena relevant to the Synoptic Problem. First, a selected minor agreement between Matthew and Luke against Mark is considered to assess the difficulties such agreements may present for the assumption of their complete literary independence. Second, a possible instance of Mark–Q overlap is examined to determine how material exhibiting connections with both Markan and non-Markan traditions may be interpreted under the competing models. These supplementary comparisons are not treated as independent demonstrations of either hypothesis. Instead, they serve to test whether the explanatory procedures proposed for the double tradition remain coherent when applied to related Synoptic phenomena.

Each selected passage is examined through a parallel arrangement of the relevant Greek texts. The analysis proceeds by identifying corresponding lexical items, repeated expressions, grammatical constructions, variations in word order, omissions, additions, and differences in the arrangement of individual units. The comparison distinguishes between exact verbal agreements and broader semantic or thematic similarities, since passages may communicate comparable content without reproducing identical wording. Differences in literary context are also examined, particularly where Matthew and Luke integrate corresponding material into different narrative or discursive settings. The degree of verbal agreement is assessed descriptively through the extent and continuity of shared Greek wording, rather than through an unsupported numerical classification. Where quantitative observations are introduced, the counting criteria and the treatment of inflected forms are specified so that the comparison remains reproducible.

Following the initial textual comparison, the study applies a redaction-critical analysis to the selected passages. Under the Two-Source Hypothesis, the investigation considers what editorial procedures Matthew and Luke would have undertaken independently when incorporating material from Mark and the hypothetical Q source. Particular attention is given to the possibility of abbreviation, expansion, reformulation, and relocation of inherited material. Under the Farrer Hypothesis, the same textual phenomena are examined in relation to the possibility that Luke selected, modified, and rearranged material already present in Matthew. In both cases, the proposed redactional procedures are evaluated in relation to the literary characteristics and compositional tendencies observable within the canonical Gospels.

An additional analytical criterion concerns the phenomenon of editorial fatigue, discussed by Goodacre (1998, pp. 45–58). This phenomenon describes cases in which an evangelist appears to introduce a modification to an earlier narrative but subsequently retains wording or details that are more readily explained by the presumed source. Within the present study, editorial fatigue is considered as a possible indicator of literary dependence rather than as an automatically decisive criterion. Its application to the double tradition requires caution, since an apparent inconsistency in Luke may be explained differently depending on whether Matthew or a hypothetical common source is assumed to have preceded him. Consequently, the investigation considers whether the proposed instances of editorial fatigue provide genuinely distinctive support for one model or remain compatible with both.

The evaluation of the competing hypotheses is based on their relative explanatory coherence rather than on the mere identification of textual similarities. For each selected passage, the analysis considers whether the proposed model accounts for the observed verbal agreements, differences in wording, literary placement, and redactional developments without relying on unsupported assumptions about the evangelists' intentions. The comparison also examines whether the editorial procedures attributed to Matthew and Luke are consistent across the selected passages. This procedure is intended to avoid treating individual examples in isolation or employing different standards of plausibility for the two hypotheses. Following Watson (2009), the explanatory value of Q is therefore

assessed in relation to the plausibility of the redactional reconstruction it requires when compared with the alternative explanation of Luke's direct use of Matthew.

The investigation also recognizes the methodological limitations inherent in the study of hypothetical Gospel sources. No independently preserved manuscript of Q is available, and any reconstruction of its wording or literary arrangement depends upon interpretations of the surviving Matthean and Lukan texts. Accordingly, reconstructed Q material is distinguished from the primary textual evidence and is not treated as an independently verified witness. Furthermore, verbal agreement alone cannot establish the precise direction of literary dependence, while differences between parallel passages may reflect a combination of literary revision, textual transmission, and earlier traditional developments. Although oral tradition remains relevant to the broader historical formation of the Gospels, the present study does not attempt to reconstruct its independent stages or to test an oral-transmission model systematically. Its conclusions are consequently restricted to the relative explanatory strengths and limitations of the literary hypotheses examined.

Through this combination of Greek textual comparison, textual-critical control, and redaction-critical evaluation, the study seeks to move beyond a descriptive presentation of the Q hypothesis toward a more focused assessment of the evidence on which competing explanations of the double tradition depend. The results of the individual comparisons are presented in the following section, while their broader implications for the historical plausibility and methodological status of Q are considered in the Discussion.

RESULTS

Overview of the comparisons

The five selected comparisons display different configurations of verbal correspondence and literary arrangement. The warning attributed to John the Baptist contains sustained agreement between Matthew and Luke; the Lord's Prayer retains a shared sequence of petitions despite differences in length and narrative setting; and the parables of the talents and the minas combine recognizable narrative correspondences with extensive reworking. Two supplementary examples—a Matthean–Lukan agreement against Mark and a passage commonly discussed as Mark–Q overlap—test the explanatory reach of the competing models beyond the double tradition. The selected Greek expressions and analytical observations are presented in Tables 2–6. The tables document diagnostic comparison units rather than a word-by-word transcription of every verse; consequently, no numerical percentage of verbal agreement is claimed.

John the Baptist's warning (Matt. 3:7–10 // Luke 3:7–9)

Matthew and Luke share the striking address γεννήματα ἐχιδνῶν and the question τίς ὑπέδειξεν ὑμῖν φυγεῖν ἀπὸ τῆς μελλούσης ὀργῆς; (Matt. 3:7 // Luke 3:7). The subsequent sequence likewise moves from the demand for fruit appropriate to repentance to the warning against appealing to Abrahamic descent and finally to the image of the axe at the root of the trees (Matt. 3:8–10 // Luke 3:8–9). The correspondence is therefore not limited to a common topic: distinctive formulations recur in a closely matching order (Table 2). Watson (2009, pp. 400–401) discusses this material in connection with the difficulty of assigning the Baptist tradition to discrete literary sources.

The principal observable divergence concerns the addressees. Matthew introduces Pharisees and Sadducees approaching John's baptism (Matt. 3:7); Luke addresses the crowds coming to be baptized (Luke 3:7). A smaller but clear grammatical difference occurs in the injunction to produce fruit: Matthew reads καρπὸν ἄξιον, whereas Luke has καρποὺς ἀξίους (Matt. 3:8 // Luke 3:8). The evidence thus combines sustained verbal continuity with

alterations in the narrative frame and morphology. On the Two-Source model, both evangelists could have preserved a common written formulation while adapting its audience; on the Farrer model, Luke could have retained Matthew's wording while generalizing the addressees. The observed features are compatible with both reconstructions; the question of their comparative plausibility belongs to the Discussion.

On balance, the Baptist warning offers a modest advantage to the Two-Source hypothesis. Its unusually sustained agreement in both distinctive wording and sequence is readily explained if Matthew and Luke independently retained a written formulation. Farrer can also explain the data, but must posit Luke's close reproduction of Matthew alongside a deliberate change of audience and minor grammatical adjustments. Because these operations are not intrinsically implausible, the advantage for Q is limited rather than decisive.

The Lord's Prayer (Matt. 6:9–13 // Luke 11:2–4)

Matthew embeds the prayer in the Sermon on the Mount (Matt. 6:5–15), whereas Luke places it after a disciple asks Jesus to teach the disciples to pray (Luke 11:1–4). The shared petitions follow a broadly corresponding order: sanctification of the divine name, the coming kingdom, provision of bread, forgiveness, and deliverance from temptation. Yet the shorter Lukan form does not reproduce all of Matthew's petitions or their surrounding formulations (Table 3). The contrast is therefore one of stable petition-sequence alongside substantial variation in expression and location. Watson (2009, pp. 404–407) treats the redistribution of Matthean discourse material as a methodological test for explanations of Luke's compositional activity.

Textual transmission complicates any attempt to infer literary dependence directly from the two printed forms. In Matthew 6:13, Metzger (1971, p. 16) explains the secondary status assigned by the UBS committee to the doxological expansion transmitted in several forms. He also discusses the textual evidence for Matthew 6:9 (Metzger, 1971, p. 15). Accordingly, expansions familiar from later liturgical usage cannot be counted without qualification as original Matthean material absent from Luke. This control narrows the relevant comparison to the readings adopted in the critical Greek text, while leaving the literary question open: the Two-Source model attributes the differences to separate handling of a shared tradition; the Farrer model attributes them to Luke's selection and relocation of Matthean material.

In this case, neither hypothesis clearly outperforms the other. The Two-Source model explains the shared petition sequence without requiring Luke to dismantle Matthew's Sermon on the Mount, whereas Farrer can account for the shorter prayer through purposeful abbreviation and relocation into a scene prompted by a disciple's request. Since the table does not independently establish which form is earlier, the contrast cannot be used as positive proof of Q or of Luke's direct use of Matthew. The result is best classified as explanatory parity.

The talents and the minas (Matt. 25:14–30 // Luke 19:11–27)

Both accounts contain an absent master or nobleman, entrusted money, a subsequent reckoning, successful servants, and a servant who fails to employ the entrusted sum. The differences are nonetheless extensive. Matthew begins with three servants receiving unequal sums (five, two, and one talent), whereas Luke introduces ten servants each receiving one mina (Matt. 25:15; Luke 19:13). Luke adds the nobleman's journey to obtain royal authority and the hostility of his citizens (Luke 19:12, 14, 27) and rewards the first two reporting servants with authority over cities (Luke 19:17, 19). These are changes to the narrative design rather than isolated lexical substitutions (Table 4).

The latter part of Luke's account contains a noteworthy tension. Although ten servants were introduced, the reporting scene singles out the first, the second, and then ὁ ἕτερος ('the other'; Luke 19:16, 18, 20). Both accounts subsequently command that the unused sum be transferred to the servant associated with ten units (Matt. 25:28 // Luke 19:24). Goodacre (1998, pp. 55–57) argues that the movement from Luke's expanded opening toward a pattern resembling Matthew's three-servant account may indicate editorial fatigue. This is a published interpretation, not a finding independently established by the present comparison. As Goodacre himself notes (1998, p. 57), the phenomenon does not by itself establish whether Luke was modifying Matthew or a reconstructed Q narrative. The present observation is therefore limited to the contrast between Luke's initial narrative frame and the later reporting sequence.

Within the limits of the comparison, Farrer has a conditional advantage: Luke's apparent return to a three-servant reporting pattern is easier to explain if he has reworked Matthew's existing three-servant story. A Q-based account can explain the resemblance only by specifying a plausible earlier narrative form and subsequent editorial changes, neither of which is directly observable. Yet this advantage remains conditional because the two parables may also represent differently developed versions of a circulating narrative, and the table alone cannot demonstrate direct literary dependence.

A minor agreement in the mockery narrative (Matt. 26:68 // Mark 14:65 // Luke 22:64)

In the mockery scene, Matthew and Luke include a question asking Jesus to identify the person who struck him, whereas Mark's corresponding narration contains the command to prophesy without the same question in the standard critical text (Table 5). This is a candidate minor agreement because it concerns Matthean–Lukan correspondence within material shared with Mark, not the non-Markan double tradition. The comparison creates an explanatory task for the Two-Source hypothesis, which ordinarily treats Matthew and Luke as independent users of Mark, while remaining compatible with the Farrer proposal that Luke knew Matthew. It is not decisive in isolation: a final assessment requires control of the manuscript evidence and of possible harmonization in the transmission of these verses.

Subject to that textual-critical qualification, the Farrer hypothesis provides the more economical explanation of this particular agreement. If Luke knew Matthew, the shared question requires no additional source or independent coincidence. The standard Two-Source account must instead explain why two otherwise independent users of Mark arrived at the same non-Markan addition. This is a local advantage for Farrer, not a general refutation of Q, because the evidential weight of a single agreement depends on its textual stability and on the cumulative pattern of comparable cases

.

A possible Mark–Q overlap (Matt. 3:11–12 // Mark 1:7–8 // Luke 3:16–17)

The three accounts preserve John's announcement of a stronger figure who comes after him and a contrast involving baptism. Matthew and Luke additionally contain the image of the winnowing fork, threshing floor, wheat, and chaff, absent from Mark's shorter form (Table 6). The material thus combines a triple-tradition nucleus with expanded Matthean–Lukan correspondence. Under the Two-Source hypothesis, the passage may be assigned to overlapping Markan and Q traditions; under the Farrer hypothesis, Matthew may have expanded Mark and Luke subsequently used both. Watson (2009, pp. 400–401) treats the Baptist material as a test of the source divisions presupposed by Q reconstruction. The observation does not establish two independent sources; it identifies the textual configuration that any proposed model must explain.

Here too, Farrer offers a comparatively economical account of the observed configuration: Matthew expands the Markan announcement, and Luke reproduces elements of that expansion. The Two-Source hypothesis remains possible, but its explanation requires overlapping traditions in Mark and Q whose precise relationship cannot be checked against an independently surviving Q text. Thus the overlap gives Farrer a modest explanatory advantage in this sample, without excluding the possibility that closely related Baptist traditions circulated in more than one form.

Synthesis of observed patterns

The comparisons identify three different kinds of evidence: prolonged verbal agreement accompanied by limited redactional changes (the Baptist warning), common petition order with substantial differences of length and setting (the Lord's Prayer), and broad narrative correspondence combined with structural divergence (talents/minas). The minor agreement and possible overlap add problems not resolved merely by labelling material as double or triple tradition. Taken together, the observations establish that each model requires specific editorial operations, rather than merely the existence of a shared source or a direct line of dependence. The relative economy and coherence of those operations are evaluated in the Discussion. No inference about the existence, exact wording, genre, or date of Q follows directly from these observations.

The comparative assessment yields a differentiated result rather than a uniform verdict. The Baptist warning marginally favours a shared written source; the Lord's Prayer does not discriminate securely between the models; and the talents/minas comparison, the minor agreement, and the possible Mark–Q overlap provide conditional or modest advantages for Farrer. On this five-case sample, Farrer therefore explains a greater number of the identified difficulties with fewer additional source assumptions. This is the study's limited original finding: it concerns the relative explanatory economy of the selected cases, not a demonstration that Q did not exist. The sample is purposive rather than statistically representative, and its findings should not be generalized to the entire double tradition without further testing.

DISCUSSION

The comparative analysis of the selected Synoptic passages demonstrates that the literary relationship between Matthew and Luke cannot be adequately explained through verbal agreement alone. Although the double tradition provides the principal basis for reconstructing the hypothetical Q source, its evidential significance depends upon the redactional procedures attributed to the evangelists. The results presented above therefore require evaluation within the broader methodological debate concerning the Two-Source and Farrer hypotheses. Recent scholarship confirms that this debate remains open, particularly regarding the origin of the double tradition, the direction of literary dependence, and the limits of source reconstruction (Grünstäudl, 2022, pp. 13–14) (Davis, 2024, pp. 36–37).

The preaching of John the Baptist (Matt. 3:7–10 // Luke 3:7–9) provides a particularly significant example because of its extensive verbal agreement. Such correspondence is compatible with the independent use of a common written source, as proposed by the Two-Source Hypothesis. However, it is equally necessary to consider whether Luke could have reproduced and adapted material already present in Matthew. The differences in the identification of John's audience and in selected grammatical formulations demonstrate that the evangelists did not transmit the passage in entirely identical forms. These differences must be explained under both hypotheses rather than attributed automatically to the editorial activity of one evangelist. Watson (2009, pp. 399–401) emphasizes the impor-

tance of comparing the redactional procedures required by competing models instead of assuming the improbability of Luke's dependence on Matthew.

A further complication emerges from the phenomenon of editorial fatigue. Goodacre (1998, pp. 45–58) argues that inconsistencies arising when an evangelist modifies an earlier account may provide evidence for the direction of literary dependence. His analysis of the talents and minas (Matt. 25:14–30 // Luke 19:11–27) suggests that Luke's introduction of ten servants, followed by a narrative concentrating on three, may reflect an incomplete adaptation of Matthew's account. Nevertheless, Davis (2024, p. 39) draws attention to Hägerland's counterexample from the preaching of John the Baptist (Matt. 3:7–12 // Luke 3:7–17). In Matthew, John addresses Pharisees and Sadducees, whereas the subsequent reference to baptism may appear more naturally suited to the crowds addressed in Luke. This observation complicates the use of editorial fatigue as a straightforward indicator of Lukan dependence upon Matthew. The phenomenon remains relevant, but its evidential value depends upon the comparative plausibility of the proposed redactional explanations.

The Lord's Prayer (Matt. 6:9–13 // Luke 11:2–4) illustrates a different methodological difficulty. The corresponding petitions occur in distinct literary settings and exhibit differences in length and wording. Under the Two-Source Hypothesis, these variations may reflect independent adaptations of a common prayer tradition. Under the Farrer Hypothesis, they may result from Luke's abbreviation and relocation of material encountered in Matthew. The latter explanation cannot be rejected merely because Luke's arrangement differs from Matthew's. Watson (2009, pp. 404–407) challenges arguments based upon assumptions concerning what Luke would have been likely to do, insisting that proposed redactional procedures must be examined within the evangelist's broader compositional activity.

Recent scholarship also offers a qualification to the assumption that an evangelist must reproduce a known source in its available form. Davis (2024, pp. 41–42), reviewing Goodacre's response to the argument from alternating primitivity, notes the possibility that an author might prefer a different form of a tradition even when familiar with another version. This possibility is particularly relevant to the shorter Lukan form of the Lord's Prayer. However, the appeal to alternative traditions must not become an unrestricted explanation for every textual difference. Its explanatory value depends upon identifiable literary or historical considerations rather than the mere possibility that another version existed.

The comparison of the Lord's Prayer also highlights the necessity of textual-critical control. The manuscript transmission of the prayer includes variations and expansions that may affect the apparent relationship between the Matthean and Lukan texts. Metzger (1971, pp. 15–16) discusses relevant readings in Matthew 6:9 and 6:13. Consequently, differences resulting from later textual transmission must be distinguished from those attributable to the evangelists' original literary activity. Without this distinction, harmonizing variants could be mistaken for evidence of direct dependence or common-source transmission.

The minor agreement in the mockery of Jesus (Matt. 26:67–68 // Mark 14:65 // Luke 22:64) raises a further difficulty for the standard Two-Source model. Matthew and Luke preserve a corresponding question concerning the identity of the person who struck Jesus, whereas Mark does not contain the same formulation. Davis (2024, pp. 40–41) identifies this example in his discussion of Goodacre's criticism of the Two-Source Hypothesis. The agreement is relevant because it occurs within the triple tradition, where Matthew and Luke are generally understood to have used Mark independently. Under the Farrer Hypothesis, Luke's knowledge of Matthew provides a comparatively direct explanation. Under the Two-Source Hypothesis, alternative explanations involving textual transmission or additional shared tradition must be considered. Nevertheless, a single minor agreement cannot establish the direction of dependence without consideration of the broader textual evidence.

A related problem concerns possible Mark–Q overlaps, particularly the preaching of John the Baptist (Matt. 3:11–12 // Mark 1:7–8 // Luke 3:16–17). The combination of material shared by all three evangelists with additional correspondences between Matthew and Luke complicates a strict division between Markan and non-Markan traditions. Davis (2024, p. 40) observes that Goodacre challenges the tendency to classify such material as Mark–Q overlap without independently testing the assumptions underlying that classification. From the perspective of the Farrer Hypothesis, these agreements may instead reflect Luke's knowledge of Matthew's modifications to Mark. Conversely, the Two-Source Hypothesis may explain them through related traditions preserved in Mark and Q. The competing interpretations demonstrate that the classification of overlapping material is itself dependent upon the source-critical model employed.

The question of literary arrangement is also connected with the phenomenon of doublets, or the repetition of corresponding sayings or narrative elements within a single Gospel. Historically, doublets have frequently been presented as evidence for the existence of Q, since their presence may be explained by the use of two written sources containing related material. Grünstäudl (2022, pp. 15–16) demonstrates, however, that the evidential value of doublets has been assessed differently even among supporters of the Two-Source Hypothesis. Some scholars continue to regard them as important support for Q, while others consider their independent probative force limited.

Grünstäudl's analysis is particularly relevant because it examines the redactional procedures required by both competing hypotheses. His conclusion is that doublets should not be treated as an independent and decisive argument for Q against the Farrer Hypothesis. Rather, they are closely connected with the broader question of literary order and the editorial arrangement of inherited material (Grünstäudl, 2022, pp. 24–25). This conclusion supports the methodological approach adopted in the present study: individual textual phenomena must be evaluated in relation to the compositional procedures proposed by each model. Although doublets were not examined here as a separate primary corpus, their significance reinforces the need to assess the selected passages within the wider patterns of Matthean and Lukan redaction.

Recent discussion has also emphasized that the rejection of Q does not automatically establish Luke's dependence upon Matthew. Davis (2024, p. 48) acknowledges the importance of Goodacre's contribution in challenging the dominance of the Two-Source Hypothesis, while questioning the tendency to move directly from skepticism concerning Q to the acceptance of the Farrer model. This distinction is methodologically essential. Demonstrating difficulties in the reconstruction of Q is not equivalent to demonstrating that Luke used Matthew. Similarly, identifying difficulties in the Farrer Hypothesis does not independently establish the historical existence of a common written source. Each explanation requires positive arguments concerning the literary relationships among the surviving Gospels.

The reconstruction of Q raises additional questions concerning the relationship between textual evidence and hypothetical literary entities. The source is not independently preserved, and its wording and arrangement are reconstructed primarily from material shared by Matthew and Luke. Consequently, the reconstruction is inseparable from assumptions about the evangelists' editorial activity. This difficulty does not render source reconstruction illegitimate, but it requires a distinction between the canonical texts, which constitute the surviving evidence, and the hypothetical source proposed to explain their relationship.

A significant recent contribution to this discussion is Gousopoulos's study of the Epistle of James and its possible relationship to Q. Gousopoulos (2024, pp. 425–427) examines whether Jacobean parallels to the sayings tradition may offer supplementary evidence for reconstructing the hypothetical source. Her approach draws upon the concept of *aemulatio*, according to which ancient authors could adapt earlier traditions through rhetorical

paraphrase rather than reproducing them verbatim. This is particularly important because the absence of exact verbal correspondence does not necessarily exclude literary or traditional relationships.

Nevertheless, the methodological implications of this proposal require careful qualification. The Epistle of James does not reproduce the relevant sayings in a form that permits direct reconstruction of Q's wording. Gousopoulos therefore proposes a selective use of Jacobean parallels, particularly where they may help evaluate disagreements between Matthew and Luke. Her discussion of the woes in Luke 6:24–26 suggests that James may offer additional support for their inclusion in the hypothetical source, although uncertainty remains concerning their original formulation (Gousopoulos, 2024, pp. 433–434).

This proposal broadens the discussion beyond the direct comparison of Matthew and Luke, but it does not provide an independently preserved manuscript of Q. Moreover, the possibility that James reflects a shared sayings tradition must be distinguished from the stronger claim that its author directly used a particular written document. The present study has not undertaken an independent analysis of the Jacobean parallels; consequently, Gousopoulos's findings are considered here as a methodological development in contemporary Q research rather than as additional results established by the present investigation.

The question of Q's literary character also requires caution. The prominence of ethical instruction, prophetic warnings, and eschatological material has encouraged its description as a *Sayings Gospel*. Such a designation may be useful for characterizing the reconstructed material, but it should not imply that the literary form of the hypothetical source has been independently recovered. The coexistence of sapiential and apocalyptic elements has likewise encouraged proposals concerning successive stages in Q's composition. Yet the identification of literary strata depends upon criteria of reconstruction and redaction that remain open to debate. The present comparison of selected Synoptic passages cannot establish a complete compositional history of Q.

Similar limitations apply to attempts to determine the date, provenance, and social setting of the hypothetical source. If Q existed as a written source used by Matthew and Luke, it would necessarily precede its incorporation into their Gospels. Beyond this relative chronological observation, however, the passages examined do not independently establish a precise date, geographical origin, or identifiable community responsible for its composition. More elaborate historical reconstructions require additional evidence and methodological arguments that extend beyond the scope of the present investigation.

The findings of the present study therefore support a differentiated assessment of the competing hypotheses. Extensive verbal agreement, as in the preaching of John the Baptist, is consistent with both a common written source and direct literary dependence. Differences in formulation and literary placement, as in the Lord's Prayer, require the reconstruction of editorial procedures under both models. The parables of the talents and the minas provide a potentially significant example of editorial fatigue, although the interpretation of this phenomenon is complicated by counterexamples and alternative explanations. Minor agreements and possible Mark–Q overlaps raise further questions about the assumption of Matthean–Lukan independence. Recent research on doublets and the possible use of Q traditions in James demonstrates that the wider source-critical debate cannot be resolved through any single category of textual evidence.

The principal contribution of the present investigation lies in applying the same comparative criteria to several different forms of Synoptic correspondence. The analysis does not establish the historical existence or nonexistence of Q, nor does it claim that the Farrer Hypothesis resolves every difficulty. Rather, it demonstrates that the explanatory adequacy of each model depends upon the coherence of the redactional procedures it requires and their consistency with the surviving textual evidence. This conclusion is consistent with Watson's (2009, p. 399) methodological proposal and with recent scholarship emphasizing

the need for a balanced assessment of competing explanations (Grünstäudl, 2022, pp. 24–25) (Davis, 2024, p. 48). The Q hypothesis consequently remains a viable but unverified reconstruction, while the Farrer Hypothesis constitutes a serious alternative whose explanatory claims must be evaluated with equal methodological rigor.

CONCLUSION

The present study has examined the explanatory value of the hypothetical Q source in relation to the literary formation of the Synoptic Gospels, with particular attention to the material shared by Matthew and Luke but absent from Mark. By combining comparative analysis of selected Greek passages with an evaluation of competing source-critical models, the investigation has sought to determine whether the double tradition provides sufficient evidence for an independent written source or whether its principal characteristics may also be explained through direct literary dependence.

The analysis demonstrates that the existence of substantial verbal agreement between Matthew and Luke does not, in itself, establish the historical existence of Q. The selected passages exhibit different patterns of correspondence, including close verbal agreement, variations in wording and literary context, narrative restructuring, and agreements between Matthew and Luke against Mark. These phenomena are consistent with the use of a common written source in certain respects, but they also admit alternative explanations involving the editorial activity of the evangelists. Their evidential value therefore depends upon the plausibility of the literary and redactional processes proposed by each hypothesis.

The comparison between the Two-Source and Farrer hypotheses has shown that neither model can be adequately evaluated through isolated textual similarities or difficulties. The Two-Source Hypothesis provides a coherent framework for explaining the double tradition through the independent use of Mark and Q by Matthew and Luke. Nevertheless, it must account for minor agreements, possible Mark–Q overlaps, and the uncertainties involved in reconstructing an unattested source. The Farrer Hypothesis avoids the need to postulate Q by proposing that Luke used both Mark and Matthew, but it must provide convincing explanations for Luke's selection, abbreviation, and rearrangement of Matthean material. The relative strength of either model consequently depends upon its ability to explain the available evidence through consistent and historically plausible editorial procedures.

A further finding concerns the methodological limitations of reconstructing Q as a distinct literary composition. Since no independent manuscript of the hypothetical source has survived, its wording, arrangement, genre, and historical setting remain dependent upon the interpretation of the canonical texts and the assumptions underlying particular source-critical models. The characterization of Q as a sayings collection, together with proposals concerning its literary development and historical context, may contribute to the study of early Christian traditions. Such reconstructions, however, must be distinguished from conclusions directly established by the surviving textual evidence.

The principal contribution of this investigation is therefore methodological. Through the examination of passages displaying different forms of Synoptic correspondence, the study has applied a comparative framework that evaluates the redactional implications of both the Two-Source and Farrer hypotheses. This approach avoids treating the reconstruction of Q as proof of its existence while also avoiding the assumption that direct dependence between Matthew and Luke constitutes an automatically preferable explanation. It demonstrates the importance of assessing each proposed literary relationship against the specific textual phenomena it is intended to explain.

The scope of the investigation nevertheless imposes certain limitations. The selected passages do not constitute an exhaustive analysis of the double tradition, and the study

has not undertaken a comprehensive quantitative assessment of verbal agreement across the Synoptic Gospels. Furthermore, the examination of textual transmission, oral tradition, and the possible literary development of Q remains limited to their relevance for the selected comparisons. Consequently, the findings cannot establish a definitive solution to the Synoptic Problem or reconstruct the historical circumstances of a hypothetical Q community.

Future research may extend this comparative procedure to a larger and more systematically defined corpus of Synoptic parallels, incorporating explicit measurements of verbal agreement, closer examination of textual variants, and a broader assessment of editorial tendencies across Matthew and Luke. Such an approach would permit a more comprehensive evaluation of whether the redactional procedures required by one hypothesis offer a consistently stronger explanation than those required by its alternatives.

In conclusion, the Q hypothesis remains a viable but historically unverified explanation of the double tradition. Its significance lies not in the recovery of a demonstrably existing document, but in its capacity to organize and explain important features of the literary relationship between Matthew and Luke. The Farrer Hypothesis remains a serious alternative that must be examined according to the same critical standards. The study therefore concludes that the Synoptic Problem is most fruitfully approached through the systematic comparison of competing literary models, with conclusions proportionate to the textual evidence and with a clear distinction between what the surviving Gospels demonstrate and what scholarly reconstruction proposes.

REFERENCES

Davis, P. A. (2024). Mark Goodacre's The Case Against Q: A retrospect twenty-two years on. *NTT Journal for Theology and the Study of Religion, 78*(1), 36–50.
doi:10.5117/NTT2024.1.003.DAVI

Farrer, A. M. (1955). On Dispensing with Q. In D. E. Nineham, *Studies in the Gospels: Essays in Memory of R. H. Lightfoot* (pp. 55–88). Oxford: Basil Blackwell.

Goodacre, M. (1998). Fatigue in the Synoptics. *New Testament Studies, 44*(1), 45–58. doi:10.1017/S0028688500015507

Goodacre, M. S. (2001). *The case against Q: Studies in Markan priority and the Synoptic Problem.* Harrisburg, PA: Trinity Press International.

Gousopoulos, C. (2024). Matthew, Luke, and… James? The reconstruction of Q and the Epistle of James. *New Testament Studies, 70*(4), 425–434. doi:10.1017/S002868852400002X

Griesbach, J. J. (1789–1790). *Commentatio qua Marci evangelium totum e Matthaei et Lucae commentariis decerptum esse monstratur.* Jena: Strankmann.

Grünstäudl, W. (2022). Luke's doublets and the Synoptic Problem. *New Testament Studies, 68*(1), 13–25. doi:10.1017/S0028688521000278

Holmes, M. W. (2010). *The Greek New Testament: SBL Edition.* Atlanta: Society of Biblical Literature.

Holtzmann, H. J. (1863). *Die synoptischen Evangelien, ihr Ursprung und geschichtlicher Charakter.* Leipzig: Wilhelm Engelmann.

Metzger, B. M. (1971). *A textual commentary on the Greek New Testament: A companion volume to the United Bible Societies' Greek New Testament.* London: United Bible Societies.

Robinson, J. M., Hoffmann, P., & Kloppenborg, J. S. (2002). *The sayings Gospel Q in Greek and English: With parallels from the Gospels of Mark and Thomas.* Minneapolis, MN: Fortress Press.

Schleiermacher, F. (1832). Über die Zeugnisse des Papias von unsern beiden ersten Evangelisten. *Theologische Studien und Kritiken*(4), 735–768.

Streeter, B. H. (1924). *The Four Gospels: A Study of Origins.* London: Macmillan.

Watson, F. B. (2009). Q as hypothesis: A study in methodology. *New Testament Studies, 55*(4), 397–415. doi:https://doi.org/10.1017/S0028688509990026

Weisse, C. H. (1838). *Die evangelische Geschichte, kritisch und philosophisch bearbeitet.* Leipzig: Breitkopf & Härtel.

Pericope	Matthew	Mark	Luke
John's Messianic Preaching	3:11–12	1:7–8	3:15–18
The Baptism of Jesus	3:13–17	1:9–11	3:21–22
The Temptation	4:1–11	1:12–13	4:1–13
Peter's Confession	16:13–20	8:27–30	9:18–21
Jesus Heals a Boy Possessed by a Spirit	17:14–21	9:14–29	9:37–43a
Jesus Blesses the Children	19:13–15	10:13–16	18:15–17
The Rich Young Man	19:16–22	10:17–22	18:18–23
The Triumphal Entry	21:1–9	11:1–10	19:28–40
The Parable of the Wicked Husbandmen	21:33–46	12:1–12	20:9–19
The Betrayal by Judas	26:14–16	14:10–11	22:3–6
The Trial before Pilate	27:11–14	15:2–5	23:2–5

Table 1. Examples of the Triple Tradition in the Synoptic Gospels

Feature	Matthew 3:7–10	Luke 3:7–9	Observation
Opening address	Γεννήματα ἐχιδνῶν	Γεννήματα ἐχιδνῶν	Exact phrase
Warning	τίς ὑπέδειξεν ὑμῖν φυγεῖν ἀπὸ τῆς μελλούσης ὀργῆς;	τίς ὑπέδειξεν ὑμῖν φυγεῖν ἀπὸ τῆς μελλούσης ὀργῆς;	Close / identical wording
Fruit	καρπὸν ἄξιον	καρποὺς ἀξίους	Singular vs. plural
Audience	Φαρισαίων καὶ Σαδδουκαίων	ὄχλοις	Different introduction

Table 2. John the Baptist's warning: selected Greek correspondences

Feature	Matthew 6:9–13	Luke 11:2–4	Observation
Address	Πάτερ ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς	Πάτερ	Different length; verify variants
Name	ἁγιασθήτω τὸ ὄνομά σου	ἁγιασθήτω τὸ ὄνομά σου	Shared petition
Kingdom	ἐλθέτω ἡ βασιλεία σου	ἐλθέτω ἡ βασιλεία σου	Shared petition
Context	Sermon on the Mount	Disciple requests instruction	Different literary setting

Table 3. Lord's Prayer: selected Greek comparison units

Feature	Matthew 25:14–30	Luke 19:11–27	Observation
Initial distribution	τρία servant roles; talents	δέκα δούλους; μνᾶς	Different allocation structures; Greek phrases abbreviated
Transfer command	δότε τῷ ἔχοντι τὰ δέκα τάλαντα	δότε τῷ τὰς δέκα μνᾶς ἔχοντι	Parallel transfer motif; exact wording verify
Political subplot	Not present	Nobleman receives kingship	Distinctive Lukan expansion
Fatigue proposal	Three servants	Ten initially; three report	Goodacre 1998, pp. 55–57

Table 4. Talents and minas: Greek anchor phrases and narrative features

Feature	Matthew 26:68	Mark 14:65	Luke 22:64
Question	τίς ἐστιν ὁ παίσας σε;	No matching question in same form	τίς ἐστιν ὁ παίσας σε;
Command	προφήτευσον	προφήτευσον	προφήτευσον
Interpretation	Question present	Question absent	Question present

Table 5. Candidate minor agreement in the mockery narrative

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

3(082)
82.09(082)

НАУЧНО-стручни скуп Студенти у сусрет науци - StES (19 ; Бања Лука ; 2026)
Humanističke nauke : zbornik radova / 19. Naučno-stručni skup Studenti u susret nauci - StES 2026, Banja Luka = Humanities : proceedings / 19th scientific conference Students encountering science - StES 2026 ; [urednik Teodora Pajić]. - [Banja Luka] : Univerzitet u Banjoj Luci : Studentski parlament Univerziteta, 2026 (Banja Luka : Mikro print). - 278 стр. : илустр. ; 25 cm. - (Humanističke nauke, ISSN 2637-1995, ISSN 2637-1901)

Dostupno i na:
https://stes.blupress.unibl.org/index.php/hum/issue/view/11. - Текст ћир. и лат. - Тираж 25. - Библиографија уз сваки рад. - Abstracts.

ISBN 978-99997-45-60-4

COBISS.RS-ID 145053953